

І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

ББК ТЗ(4УКР55) 51-232

**РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНБАСУ
НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (1782-1858)***М.А.Панфьорова*

Обрана тема, на жаль, до цього часу, не була предметом спеціального дослідження. У працях, що присвячувалися сільському господарству України взагалі, території сучасного Донбасу приділялося порівняно мало уваги [1]. Переважно наводились лише окремі приклади для підтвердження загальних висновків. До того ж, як у спеціальних, так і в узагальнюючих працях регіон не відокремлювався. Одні автори вважають, що для нього характерні ті ж самі риси, які в цілому спостерігалися на території Південної України [2], інші - лише Північного Приазов'я [3].

Саме після скасування Запорізької Січі територія Донбасу у складі Бахмутського, Слоб'яносербського, Маріупольського та Слоб'янського повітів Азовської та Українсько-Слобідської губерній зазнала докорінних змін. Залишаючись одним із районів інтенсивної колонізації, край зазнав великих змін у господарському освоєнні. Саме тоді закладалися підвалини його майбутнього розквіту, перш за все з дикого степу він перетворюється у квітучу житницю, формуються основні галузі її господарства. Це не дивно, адже тут, у порівнянні з іншими територіями, були для цього відповідні умови: географічне положення, сприятливий клімат, достатня кількість ще неосвоєної землі, що гарантувало продаж продуктів сільського господарства (близькість портів, торговельні шляхи). У розвитку краю були зацікавлені не тільки виробники і переселенці, що володіли необхідними навиками ведення сільського господарства, але й уряд. До цього можна ще додати підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію у старих центрах хліборобства, зумовленого ростом ємкості як внутрішнього, так і зовнішнього ринку [4].

Наприкінці XVIII ст. серед двох напрямків сільського господарства – скотарства і хліборобства – перший, безумовно, переважав. Це пов'язано з поширенням тут цієї галузі ще із запорізьких часів, а також з тим, що зайняття скотарством не вимагало таких затрат праці, як хліборобство. Люди за рахунок скотарства не тільки забезпечували себе їжею, але мали ще й матеріал для виготовлення одягу, взуття, палива і т.д. Розвитку скотарства сприяло і надання урядом великих земельних наділів: на кожне господарство від 15 до 30 дес. землі, до 60 дес. – у іноземних колоністів. У 1775 р. уряд в одному з наказів проголосив, що кожному дозволено мати «скотний завод або фабрику». Кожному господарю відводилися зручні місця, надавалися грошові кредити, його звільняли від постоїв і таке інше [5]. У описі Азовської губернії за 1782 р. відмічалось, що на «...просторих степових місцях велике заведено скотарство: кінне, рогатої худоби і вівчарні заводи...» [6]. Свині майже не розводилися, бо вимагали більш ретельного догляду. Вони згадуються лише у господарствах німецьких колоністів, але не в значній кількості [7].

На території Донбасу серед худоби, що розводилася переважали вівці. Більшістю вони були простих порід: української, волоської та кримської [8]. Хоча у деяких поміщиків та іноземних колоністів зустрічалися й тонкорунні: іспанські та сілезькі. Їх розведенням займалися здебільшого маріупольські греки та німці [9].

Друге місце за кількістю посідала велика рогата худоба самарської, волоської, калмицької, черкаської та голандської породи [10]. Зустрічаються згадки й про так звану сіру українську худобу, яка була м'ясною і невибагливою до умов та ще й краще за всіх відповідала вимогам степового господарства [11]. Найменше у регіоні розводили коней. Тут зустрічалися англійські, басисті, змішані кримські гірські з черкеськими породами [12]. Перевага віддавалася верховим та робочим коням, каретних було обмаль [13]. Наприкінці XVIII ст. худобу розводили в усіх господарствах, в т.ч. і міських.

У 1810 р. по Маріупольському повіту налічувалися: 154181 вівця, 45364 голови великої рогатої худоби та 11820 коней, що відповідно складало 7,2; 2,1 та 0,5 на мешканця, у 1815 р. – 120375 овець, 46357 голів рогатої худоби і 20750 коней, що становило 5,2; 2 та 0,9 на одну людину; у 1822р. – 273593 вівці, 25587 голів рогатої худоби та 31326 коней, а у 1824 р. – 267956 овець, 116077 голів рогатої худоби та 31326 коней, відповідно 9,9; 4,3 і 1,2 голови на особу [14]. Отже, співвідношення овець, рогатої худоби і коней залишалося незмінним, хоча абсолютна кількість коней у порівнянні з попередніми роками збільшувалася. У Бахмутському повіті в 1815 р. зафіксовано 2600 овець, а в 1817 р. 56313 голів рогатої худоби та 8562 коня. У Слов'яносербському – у цьому ж році – 458 овець, 47083 голови рогатої худоби та 5259 коней [15] Як видно, в обох повітах переважала рогата худоба.

Галузь давала великі прибутки, тому багато поміщиків утримували «заводи» по розведенню нових порід худоби. Найменші господарства з них налічували від 20 до 100 голів худоби, а найбільші – до 500. Так, у 1815 р. в Бахмутський повіт мав 50 кінських заводів, 95 заводів рогатої худоби та 110 овечих заводів. На території Олександрівського повіту було – 64 кінських, 48 рогатої худоби та 35 овечих. У Слов'яносербському повіті зазначено лише 8 кінських заводів [16]. З часом спостерігалось зменшення кількості заводів, але це було пов'язано з концентрацією цих закладів і не означало зменшення абсолютної кількості худоби, а навіть навпаки.

З 1825 р. скотарство починає здавати свої позиції. Це було пов'язано з поганими кліматичними умовами, зменшенням кількості земельних наділів, складом переселенців, серед яких переважали землероби, необхідністю мати свою сировину для винокуріння та значним підвищенням попиту на продукцію хліборобства. До того ж, у цей період при затвердженні землі у власність більш вагомим фактором стає землеробство [17].

Уряд намагався всіляко стимулювати галузь: з 1834 р. у Катеринославі почав діяти вовняний ярмарок, вийшла у світ книга Демоля «Ручна книга для овцеводів», з 1829 р. у великих містах починають проводитись скачки, з 1843 р. щороку проходили сільськогосподарські виставки, які знайомили з усіма нововведеннями у господарстві [18]. Все це підтримувало галузь, а 50-ті рр. XIX ст. можна вважати навіть часом її піднесення. Ніколи у регіоні не було ураховано стільки худоби, особливо овець, кількість яких збільшилася з 5320 шт. у 1815 р. до 906342 шт. у 1857 р., 670197 з яких були тонкорунними [19]. Друге і послідовне місце займала рогата худоба, коні, свині та кози. Незважаючи на те, що після 30-40 рр. XIX ст. на перше місце у господарстві виходить землеробство, скотарство продовжує відігравати значну роль, складаючи неабияку статтю прибутків мешканців краю.

Зростання кількості худоби сприяло подальшому розширенню землеробства, мало безпосередній вплив на обробіток ґрунтів. У описі Азовської губернії за 1782 р. відмічалось поширення землеробських робіт на «обширному просторі родючих та тучних земель, які запорожцями були залишені у небреженні» [20]. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. у описах Катеринославлщини населення чітко розподіляється за сільськогосподарською традицією на «старожитне», що управляється у скотарстві і «прийшло», що

працює на ріллі [21]. Орна земля у 1795 р. по Слов'янському повіті складала 575215 дес. землі або 66,25% від загальної площі, у Бахмутському - 433556 дес. або 56,16%, у Донецькому - 356976 дес. землі або 62,75%, у Маріупольському - 1751639 дес. або 57,84%. Ці дані майже співпадали з середніми показниками у Катеринославському намісництві, які дорівнювалися відповідно 8631307 дес. землі або 59,42% [22]. Хоча, у порівнянні з іншими повітами, вони були меншими. Площа, яку займала рілля регіону становила 35,8% від відповідної площі всього намісництва: 6,6% - у Слов'янському, 5,02 - у Бахмутському, 4,13 - у Донецькому і 20,3% у Маріупольському повіті.

На підставі річних звітів і описів Катеринославського намісництва В.О.Пірко дійшов висновку, що наприкінці XVIII ст. сформувалася в основних рисах землеробська культура регіону, яка увібрала в себе кращі традиції не лише землеробської культури українців, але й інших народів, що спільно з ними заселяли й освоювали край [23]. У цей час, за описом одного з сучасників: «Землеробство у хлібородній Малоросії учиняється засобом заведеним ісконі за легендою. Важкий плуг, запряжений 3-4-а парами волів, боронує землю... спроби ввести вдосконалення в хліборобство якось не прищеплюються навіть і у поміщицьких володіннях, де дуже рідко зустрічаються легкі плужки, які потребують 2-х пар волів» [24]. Крім плуга, який ще називали малоросійським, у господарствах, переважно російських селян, зустрічалася соха, для якої був потрібен лише один кінь, але вона була мало придатною для цілини. Для м'яких, пісчаних ґрунтів використовували рало. Також зустрічаються згадки про борони, коси, серпи, ціпи, катки [25]. Що стосується сівозмін, то за наявними даними на кінець XVIII ст. найбільшого поширення у краї набуває трипілля у сусідстві з перелогом. Удобрювання полів майже не практикувалося [26].

З культур, що висівали у цей час, на першому місці було жито, за ним йшли пшениця і просо, потім гречка, овес та ячмінь [27]. Серед технічних культур знаходимо згадки про льон та коноплі [28]. Все більшого поширення набували огородні культури.

Щодо їх урожайності, то по регіону наприкінці XVIII ст. вона в середньому становила сам-4,7: у Слов'янському повіті - 4,9, Бахмутському - 5,7, Донецькому - 3,4, у Маріупольському - 4,8 [29], тоді як по губернії дорівнювала - 4,1-4,2 [30]. У середньому по регіону посів на особу складав 1,2 четв., а збір - 4,1 четв. Отже, це майже задовольняло вимогу 3 четв. на особу щорічно для харчування [31]. Хоча, не варто забувати, що рік на рік не приходився. Зустрічаються відомості, що на початку цього періоду хліб купували у Воронезькій, Київській, Чернігівській, Курській губерніях [32].

У 1782-1800 рр. доля землеробства у регіоні зростає: збільшується кількість ріллі, та посіяного хліба, кількість людей, що займаються хліборобством, але край ще не повністю забезпечує себе хлібом. Недосконалість знарядь праці, неохоче ставлення до нововведень, неправильна система сівозмін, екстенсивний характер землеробства і таке інше ставили успіх справи у залежність від сил природи. Та це не могло перешкодити розвитку галузі. Більшість дослідників вважають регіон одним з найбільш інтенсивно освоюваних саме у аграрній сфері.

Перші десятиріччя XIX ст. можна назвати невдалими для галузі. По губернії в цей період було лише чотири врожайних роки: 1804, 1807, 1808, 1811, коли врожаїв було достатньо й для забезпечення населення хлібом, і для наступного посіву [33]. Майже всі дослідники вважають, що межею у розвитку аграрної історії регіону, початком її нового стану є кінець 40-х рр. XIX ст., після яких відійшли в минуле голод, неврожаї, залежність від стихійних сил природи. В цей час різко розширилися посівні площі, хліба почало вистачати не тільки для харчування, але дещо залишалося і на продаж.

Вдосконаленням у землеробстві сприяли діяльність «Товариства сільського господарства Південної Росії», яке діяло з 1828 р. та щорічні сільськогосподарські виставки, що проводилися з 40-х рр. XIX століття. Крім того, початок нового етапу пояснює підвищення зовнішнього попиту на зерно й розширення місцевого ринку. Цей фактор понад усе підштовхував селян і поміщиків до раціоналізації землеробства.

В цей час важкий залізний плуг поступово витісняється більш легким, ширше починають використовуватись іноземні плуги, майже скрізь з'являються молотильні машини [34]. За наказом Сенату «привізні з чужих країв машини й інші знаряддя для землеробства» пропускали без мита [35].

У другій чверті XIX ст. на території Донбасу, на відміну від інших місць Катеринославщини, врожайність була дещо вищою. Так, за даними 1835 р., середня врожайність по губернії складала сам -2-3, а у Бахмутському повіті – озимі сам-5, ярові – сам-6,5; у Слов'яносербському – озимі сам-6, ярові – 5,5; у Олександрівському – відповідно сам-2,5 та 4,5 [36]. Тобто в середньому сам-5. 50-ті рр. XIX ст., за винятком 1855 та 1856 рр., можна віднести до самих урожайних в історії дореформової Новоросії. Особливо рекордним був 1825 рік [37].

Загалом, посівні площі краю з 1778 по 1851 р. зросли у 25 разів внаслідок перетворення землеробства на товарну галузь [38]. У оглядах кінця 50-х рр. XIX ст. серед занять населення хліборобство згадується першим [39]. Слід відмітити, що найбільший вклад в його розвиток внесли державні селяни, які складали більшість населення та принесли сюди хліборобські традиції. Поміщицькі господарства починають відігравати певну роль тільки з 20-х рр. XIX століття [40].

Крім хліборобства в краї з успіхом займалися городництвом. Протягом цього періоду з городних культур особливо зросли посіви картоплі, яка не тільки була продуктом харчування, але з неї ще виготовляли спирт та крохмал [41]. Також вирощувалися баштанні культури (кавуни, гарбузи, дині), огірки, часник, цибуля, буряк, петрушка та інші. Хоча городництво і не набуло промислового значення, але воно часто допомагало селянам у скрутні роки та відігравало суттєву роль у харчуванні. Традиційним напрямком у сільському господарстві для регіону було також садівництво. Садки були скрізь і у поміщицьких, і у селянських господарствах. Їх було так багато, що їх ніхто не враховував. Але у огляді Катеринославської губернії згадувалося, що недоліку у фруктах не було [42]. Самими поширеними деревами були яблуні, груші, абрикоси, вишні, сливи та смородина.

Серед нових галузей господарства у краї було розведення тутового шовкопряда. Подальшого розвитку набуло виноградарство. Ним займалися переважно греки, вірмени та молдавани. Зустрічаються також відомості про виноградники у поміщицьких господарствах. Перше повідомлення про цю галузь відноситься до 1807 р. у Бахмутському та Слов'яносербському повітах [43]. Крім цих територій виноградарство мало місце і у Міуському окрузі Війська Донського, де було 2 виноградники [44]. У звіті губернатора за 1811-1815 рр. є відомості, що винограду ще мало, тому вина з нього не роблять [45]. А у Міуському окрузі, навпаки, відмічалось, що, незважаючи на недолік часу у козаків для виноградарства, врожаї все одно були досить великі. Частину винограду продавали купцям, а з тієї, що залишлася – робили приємне вино (ігристе шампанське). Воно було недороге й швидко продавалось [46].

Отже, протягом 1782-1858 рр. територія сучасного Донбасу була одним з основних районів швидкого господарського освоєння. Завдяки як об'єктивним, так і суб'єктивним (самовіддана праця новопоселенців) факторам край перетворився в один з основних землеробських районів. Поступово перше місце серед занять населення займає землеробство: зростають посівні площі, підвищуються врожаї, використовують-

ся більш досконалі знаряддя праці й системи сівозмін. Після 40-х рр. XIX ст. хліба вже не тільки вистачало для харчування, але ще й залишалося на продаж. Все менше зустрічаються відомості про закупки хліба в інших губерніях. Рекордним по вивозу хліба за кордон вважається 1847 рік. Поряд з землеробством того періоду розвивається і скотарство. Найбільше тут розводили овець, трохи менше великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз. Ця галузь сільського господарства завжди приносила неабиякі прибутки, забезпечувала людей їжею, одягом, взуттям та паливом. У краї було створено багато різних скотарських заводів. Саме в цей час були закладені підвалини майбутнього сільськогосподарського розквіту краю.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию сельского хозяйства на территории Донбасса в 1782-1858 годах. Рассмотрены две основные отрасли – земледелие и скотоводство, условия для их развития и их соотношение в регионе. На основе архивных материалов показано количество разных видов скота: овец, крупного рогатого скота, коней, изменения урожайности и площади посевов, показана специфика края. Отмечены также новые для региона занятия: виноградарство и разведение тутового шелкопряда.

SUMMARY

The article is devoted to the development of agriculture in the Donbas during 1782-1858. Two main branches are considered – agriculture and cattle, as well as conditions for their development and correlation in the given region. On the basis of archive materials a quantity of various kinds of the cattle: sheep, cows, horses, as well as changes of the crop capacity and sowing areas are showed. Specific of the country is studied. New occupations of this region are also mentioned, these are viticulture and cultivation of silkworm.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – 205 с.
2. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1997. – Ч.1. – 203 с.; Коциевский А.С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII – 1 п.XIX вв.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С.360-367.
3. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С.74-91; Агафонов А.И. Область Войска Донского и Приазовье в дореформенный период. – Ростов, 1986. – 191 с.
4. Боровой С.Я. Коциевский А.С. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян степной Украины в дореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. – М., 1966. – С.472.
5. Російський державний воєнний історичний архів (РДВІА)- Ф.52, оп.1/194, спр. 18337, арк. 11 зв.
6. История Донецкого края в документах и материалах XVII – нач.X в. – Донецк, 1995. – 63 с.
7. Иванова Ю.В. Указ. праця... – С.78.
8. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.XI. – СПб., 1850. – Ч.4. – 186 с.
9. Иванова Ю.В. Указ. праця. – С.78.

10. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1853. – Ч.2. – С.342-344.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – С. 206.
11. Бойко А. Вказ. праця. – С.96.
12. Скальковский А. Указ. праця. – С.370.; Военно-статистическое... - С.95.
13. Харківський обласний державний архів. – Ф.3, оп. 56, спр.261, арк. 14.
14. Дружиніна О.І. Указ. праця. – С.209.; РДВІА. Ф.ВУА, оп. 1, спр.18735, арк. 3.
15. Російський державний історичний архів (РДІА) – Ф.1281, оп.11, спр.185, арк.147.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. – С.190.
16. РДІА. Там же.
17. Бойко А. Указ. праця. – С.99.
18. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее 25-летие. 1825-1846. - Одесса, 1846. – 88 с.
19. РДІА. Ф.1281, оп.6, спр.94, арк.106.
20. Дружиніна Е.І. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. - С.71.
21. Бойко А. Указ. праця. – С.99.
22. Пірко В.О. Стан землеробської культури Півдня України у XVIII ст. // Питання аграрної історії Росії. – Дніпропетровськ, 1995. – С.32.
23. Там же. – С.29.
24. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1861. – Ч.1. – 465 с.
25. Агафонов А.І. Указ. праця. – С.47.
26. Пірко В.О. Указ. праця. – С.29.
27. Дружиніна О.І. Северное Причерноморье... – С.73.
28. Скальковский О. Указ. праця. – С.84.
29. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф.16, оп.1, спр.696, ч. 2, арк.498.
30. Кабузан В.М. Указ. праця. – С.165.
31. РДАДА. Там же.
32. Дружиніна О.І. Южная Украина... – С.210.
33. Кабузан В.М. Указ. праця. – С.189.
34. Мурзакевич М. Указ. праця. – С.66.
35. РДАДА. Ф.276, оп.1, спр.796, арк.1.
36. РДІА. Ф.383, оп.30, спр.351, арк.15.
37. Кабузан В.М. Указ. праця. – С.249.
38. Боровой С.Я., Анцупов И.А., Коциевский А.С., Пронштейн А.П., Чекменев С.А. О некоторых закономерностях развития аграрных отношений в южных колонизируемых окраинах Европейской России // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965. – Ленинград, 1968. – С.15.
39. Военно-статистическое... – С.107.
40. Боровой С.Я., Анцупов И.А., Коциевский А.С., Пронштейн А.П., Чекменев С.А. Указ. праця. – С.16.
41. Агафонов О.І. Указ. праця. – С.67.
42. РДВІА. Ф.1281, оп. 6, спр.94, арк.111.
43. Дружиніна О.І. Южная Украина... – С.217.
44. Агафонов О.І. Указ. праця. – С.66.
45. РДІА. Ф.1281, оп.11, спр.185, арк.147.
46. Пронштейн А.П. Развитие сельского хозяйства на Дону в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962. – С.259-260.

Надійшла до редакції 11.05.1998 р.

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН)52-272

ЕВРЕЙСКАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ МАРИУПОЛЬСКОГО УЕЗДА ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО 2-й ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В.В.Гончаров

Возникновение еврейских колоний Екатеринославской губернии связывают с мероприятиями правительства императора Николая I, стремившегося привлечь евреев к земледельческому труду. При этом не использовались ни административные, ни экономические методы принуждения. Наоборот, евреев-колонистов освобождали на 15 лет от налога и на 25 лет от рекрутской повинности. По сведениям Центрального статистического комитета к 1884 году евреями в губернии было приобретено 1/5 части земель (1% из 10% проданной дворянской земли) [1].

Первые еврейские земледельческие колонии были образованы в 1807-1809 гг. в Херсонской губернии. Екатеринославские же колонии появились несколько десятков лет спустя, в ходе так называемой второй попытки российских властей в процессе аграризации еврейства [2]. Так, колония Графская Мариупольского уезда была заселена в 1845-1848 гг., остальные колонии – к концу 50-х гг. Еврейские земледельческие колонии Мариупольского уезда были соединены в 2 приказа: Графский (Зеленное поле, Надежная, Сладководная, Графская) и Затишьянский (Затишье, Равнополь и Хлебодаровка), во главе которых стояли назначаемые администрацией сельские начальники, по своим функциям приближаясь к волостным старшинам. В каждой колонии имелся выборный староста (шульц) и его два помощника (бейзицеры). До 1904 года колонии были в административном подчинении Министерства государственного имущества.

Переселяя евреев на южные земли Малороссии, правительство Николая I пыталось не только нарушить изолированное состояние еврейской общины, но преследовало чисто экономические цели – освоение новых земель за счет переселения скученного, нищего еврейского населения северо-западных губерний «черты оседлости». Главную массу колонистов составляли выходцы из 5 губерний северо-запада империи [3]. Лишь в 3-х колониях Затишьянского приказа были выходцы из Киевской губернии, а в колонии Сладководной из Черниговской.

Для евреев, готовых переселиться, был установлен ряд льгот и выделена помощь из казны государства, которая составлялась из коробочного сбора губерний и на которые переселялись колонисты. Общая сумма пособия составляла 175 руб. на семью, из них 100 руб. – на строительство дома, 70 руб. – на приобретение инвентаря, а 5 рублей отчислялись в вспомогательную кассу. Причем, так как дорога на новое место жительства занимала порой несколько месяцев, то колонистам выдавали на питание по 7-15 коп. на человека [4]. Естественно, что выделяемых казной сумм не хватало поселенцам и им приходилось возводить дома в значительной мере за свой счет. Тем более, что ссуда на инвентарь обычно выдавалась поселенцам не деньгами, а натурой: одна лошадь, а из остатка суммы – или корова, или плуг на две семьи [3]. Ссуды впоследствии были взысканы с поселенцев.

Для каждой семьи переселенцев назначался участок земли размером 40 десятин (1 десятина = 10925,4 м²), из которых 30 десятин были в непосредственном пользовании семьи, а 10 десятин поступали в запасный земельный фонд, «доходы с коего шли на пополнение мирского капитала колоний» [3]. Такие наделы давали при условии, что семья состоит из 3-х мужчин работников.

Таблица 1. Размеры земельных наделов у евреев и неевреев Мариупольского уезда (1901 г.) [3]

Группы населения	Распределение земли на семью (десятин)	Распределение земли на 1 человека (десятин)
Немцы	29,8	4,9
Греки	28,2	4,7
Казаки (Азов. каз-ва)	19,4	2,6
Бывшие гос. кр-не	13,2	2,1
Бывшие помещ. кр-не	9,56	1,5
Евреи	16,4	2,7
В среднем по уезду	19,6	3,1

В табл. 1 дается общая картина размеров земли, находящейся в пользовании у евреев и неевреев в Мариупольском уезде, из которой видно, что размеры наделов евреев на душу выше, чем у крестьян; примерно равное количество земли приходится на 1 человека как среди Азовского казачества, так среди и евреев, и практически вдвое меньше, чем у греков и немцев. Однако на 3,2 десятины на двор (0,4 десятины на душу) меньше, чем в среднем по Мариупольскому уезду. Всего же, судя по данным на 1893 г., во владении евреев-колонистов (602 двора) числилось 7841 десятина земли, что составляло всего около 1% из всей земли, находящейся во владении сельских обществ (крестьянских, греческих, немецких, еврейских) Мариупольского уезда [8].

Еврейские колонисты вели хозяйство по немецкому образцу (в колонии были поселены 57 немцев колонистов (мустервиртов) для обучению хозяйству) [3], что положительно отразилось на дальнейшем развитии колоний: ведение хозяйства на меновой основе у немецких колонистов, которое и перенимали евреи, было более прогрессивно, чем крестьянское натуральное хозяйство. Евреи-земледельцы оказались восприимчивыми ко многим нововведениям, и в этом отношении уступали лишь немцам, превосходя другие группы населения. Подобно немцам, евреи в качестве рабочего скота использовали только лошадей, тогда как традиционным тягловым скотом для украинского села являлись волы; весьма широкое распространение получили жатвенные машины и ручная уборка у евреев исчезла. Если учесть, что основной доход земледельцам (не зависимо от национальной принадлежности) давало производство зерна, то будет интересно рассмотреть следующие данные табл. 2.

Таблица 2. Распределение посевной площади Мариупольского уезда под различные культуры (1904г.) [3].

Группы населения	Озимые, %		Яровые, %		
	пшеница	рожь	пшеница	ячмень	кукуруза
Немцы	—	6,3	44,9	26,6	14,6
Греки	0,4	1,2	49,1	45,8	0,3
Казаки (Азов. каз-ва)	0,4	0,3	53,2	37,2	3,7
Бывшие гос. кр-не	0,5	4,2	44,4	44,1	0,9
Бывшие помещ. кр-не	0,9	7,1	51,0	33,3	0,8
Евреи	1,7	4,1	37,6	48,4	6,0
В среднем по уезду	0,4	2,9	48,1	42,1	2,2

Из таблицы видно, что по размерам посевов кукурузы евреи уступали лишь своим учителям – немцам, значительно опережая другие группы земледельцев. Еврей-колонисты показали себя весьма рискованными земледельцами, увеличив более чем в 4 раза по сравнению с средним по уезду посевы озимой пшеницы, что говорит и о их высокой агрономической культуре.

Следует отметить, что процент участия в обработке земли неевреев в еврейских колониях очень незначителен. «Количество рабочих христиан до того ничтожно, что работа, ими производимая, теряется в массе труда еврейских рук» [11]. В колониях Хлебодаровка и Графская вся работа выполнялась без привлечения наемного труда христиан; в колонии Сладководная труд неевреев составлял 16%; Надежная – 12%; Затишье – 25%, а в колонии Равнополь – 18% [12].

Двор еврейского колониста внешне напоминал дворы немцев-колонистов. При чем еврей-земледельцы были также состоятельными людьми, как и немцы. Об этом говорят следующие цифры. Из 55 жилых строений колонии Графская 7 домов (12,7%) были «соответствующими к обращению для нужды военного ведомства» [8], т.е. годными к расквартированию войск. Из них 2 дома (Шмуля Геймана и Бориса Геймана) были длиной 15 и шириной 12 аршин, что в переводе на современную систему измерений (СИ) было: длина 10,65 м, а ширина 8,52 м, а общая площадь дома составляла 90,738 м². А дома Гирши Фридмана и Рахмиеля Хейхеля были еще больше: длиной 24 аршина (17,04 м) и шириной 12 аршин (8,52 м); общая площадь каждого дома составляла 145,18 м² [8].

В силу правовых ограничений еврей-земледелец оставался таковым только в пределах колоний, вне ее он переставал быть земледельцем, ведь купить землю он не мог. Поэтому колонисты в основном цепко держались за свой надел. Те же из них, которые при ревизиях не были на месте или не удовлетворяли другим, указанным законом, условиям, подлежали исключению из земледельческого сословия, а земля их отчислялась в казну. Из 888 семейств, значившихся в ревизионных списках колоний Екатеринославской губернии, в конце 70-х годов были исключены из сословия 318 семей, или 36% от общего числа (после закона 1874 года льгота освобождения колонистов от воинской повинности отпала и многие из поселенцев забросили хозяйство и переселились в города) [3].

Таким образом, благодаря отсутствию скученности евреев, столь характерной для западных губерний, а также лучшему экономическому состоянию Донбасса торгово-промышленная деятельность евреев, будучи свободна от антисемитских настроений столь характерных для западных губерний, содействовала экономическому развитию края.

РЕЗЮМЕ

В даній роботі робиться спроба висвітлити деякі аспекти єврейської сільсько-господарської колонізації Донбасу другої половини XIX ст. на прикладі Маріупольського повіту Екатеринославської губернії.

Виявлено, що незважаючи на різноманітні труднощі, пов'язані з процесом аграризації (законодавчі та адміністративні перепони, відсутність у євреїв навичок сільськогосподарської діяльності), євреї-колоністи виявили себе спроможними вирішувати важкі завдання.

SUMMARY

The attempt of elucidation of some aspects concerning Jewish agricultural colonization of Donbass on the second half of XIX century is made in this work. The work is based on the example of Mariupol region of Yekaterinoslav district.

It was shown that Jews-colonists was capable of solving the difficult problems in spite of different obstacles connected with the process of becoming familiar with agriculture (in particular, such as legislative and administrative barriers, and the absence of skills to agricultural activity, which is typical for Jews).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Еврейское население и землевладение в Юго-западных губерниях европейской Рос-си, входящих в черту еврейской оседлости. – СПб., 1884. – С.14.
2. Самарцев І.Г. Евреї в Україні на початок ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1994. – №4. – С.25.
3. Бруцкус Б.Д. Еврейские земледельческие поселения Екатеринославской губернии. – СПб.: Изд-ние ЕКО, 1913. – С.1-32.
4. Левин Е.Б. Сборник ограничительных законов и постановлений о евреях по 1-е июля 1902 г. – СПб.: Изд. неофициальное, 1902. – С. 249.
5. Госархив Донецкой области. – Ф. 110, оп.1, д.13, л. 12; д. 52, л.л. 53 – 57.
6. Улейников Л. Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии в 1890 г. – СПб., 1891. – С.37.
7. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Под общей ред. Ф.Я. Горовского. – К., 1993. – Ч.І. – С.117-118.

Надійшла до редакції 16.04.1998 р.

ББК: ТЗ(4Укр)52

РОБІТНИКИ ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Н.Р.Темірова

Характерною рисою сільського господарства Росії була слабка матеріально-технічна база, внаслідок чого тут переважала ручна праця та використання робочої ху-доби. У зв'язку з цим першорядне значення мала забезпеченість виробництва достат-ньою кількістю робочих рук. Особливої гостроти це питання набуло в півден-ноукраїнських губерніях (Катеринославській, Херсонській, Таврійській), які внаслідок досить пізнього освоєння відчували дефіцит робочої сили. У поміщицьких господарст-вах проблема вирішувалась різними шляхами. Одним з них була часткова віддача землі в оренду селянам за відробітки. За користування поміщицькою землею орендарі зоб-ов'язувались зорати, засіяти певну частку угідь, зібрати врожай тощо. Практикувалося також залучення працівників до обробітку землі за долю врожаю. Однак ці способи за-стосування робочої сили хоч і набули поширення, але проблеми робочих рук не вирішували. В поміщицьких економіях Півдня України вона розв'язувалась викори-станням праці найманих робітників.

У згаданих губерніях поряд з місцевими робітниками працювали сотні тисяч захожих. Регіон привертав увагу маси заробітчан не лише з України, а й з Росії, Білорусії. Дефіцит робочої сили відчувався тільки в малозаселених районах з розвиненим зерновим землероб-ством, яким і був Південь України. В більшості губерній європейської частини Російської імперії спостерігалось аграрне перенаселення, яке невпинно зростало. Не знаходячи засто-сування робочих рук в своїх карликових господарствах, селяни масово йшли на заробітки в

південні райони. Тобто умовою функціонування поміщицьких економій було масове збідніння селянських господарств.

Основну робочу силу поміщицьких маєтків становили постійні робітники. В першу чергу, це були кваліфіковані фахівці: машиністи, садівники, ковалі, теслярі, каменярі та інші. Їхня заробітна плата була значно вищою, ніж у сезонних робітників. Так, у маєтку Ак-Мечеть Є.Воронцової-Дашкової (Таврійська губернія), у 1911 р. із 132 робітників та службовців постійних і сезонних було приблизно порівно: 59 і 61, але перші одержували платні 40%, а другі – лише 26,2% від загального фонду заробітної плати в економії. На долю 12 осіб адміністрації припадало 33,8 %. Серед постійних робітників 15 оплачувались навіть вище порівняно з деякими представниками адміністрації [1]. Постійним робітникам у маєтках надавалося житло, харчове утримання. В багатьох економіях забезпечувалось лікування, навчання дітей. Після досягнення похилого віку деякі з них одержували пенсію. Всі ці заходи сприяли стабілізації складу робітничого персоналу. Так, у маєтку В.Попова. (Таврійська губернія) з 16 службовців семеро працювали з 80-х років XIX ст., тобто близько 30 років. Плинність постійних робітників була незначною, лише троє були прийняті на роботу після 1910 року [2].

Більшість поміщицьких економій не могла обмежитись постійними робітниками. Маючи сезонний характер, сільське господарство під час посіву та жнив вимагало притягнення додаткової робочої сили. У південноукраїнських губерніях широко застосовувалась праця прибулих робітників. За переписом 1897 р. на Катеринославщині прибулі становили 15,5% населення, на Херсонщині – 14,8, у Таврійській губернії – 17,7% [3]. Серед українських губерній це були найвищі показники за рахунок заробітчан. Для обробітку поміщицьких земель в регіоні щорічно необхідно було наймати 1,5 млн. робітників, селянської землі – ще 1,3 млн. У той час як працездатне населення становило 1,8 млн. [4]. Тобто для виконання сільськогосподарських робіт додатково потребувалося близько одного мільйона робітників.

На південь України прибували заробітчани з Полтавської, Київської, Чернігівської, Подільської, Орловської та Курської губерній. Кількість відхідників та сезонність їх пересування можна визначити за даними про одержання паспортів. Так, у Київській губернії одержували паспорти для відходу на заробітки весною 54,3 %, влітку – 21,9, восени – 14,5, взимку – 9,3% заробітчан [5]. Поширення робітників із вказаних губерній пояснюється близькістю останніх та наявністю в них аграрного перенаселення.

Найм робітників відбувався на ринках праці, на пристанях, сільських базарах, у волосних управах, безпосередньо в економіях. Найбільшими ринками на Півдні України були Каховка, Херсон, Гуляй-Поле та інші. Всього в Катеринославській і Херсонській губерніях нараховувалось по 13 пунктів найму, в Таврійській – 3 [6]. Найм здійснювався прикажчиками або самими землевласниками. За терміном найму робітники поділялись на річних, строкових і поденних. Перші дні найму проходили мляво, бо набирали заробітчан, не оголошуючи ціни, яка залежала від напливу робітників. Переговори з наймачем тривали кілька днів. Встановлення цін супроводжувалося великим буйством робітників. Часто представники поміщицьких економій вербували сезонних робітників заздалегідь і на місцях. Вони приїздили до села, давали хабаря сільським властям, сплачували за селян недоїмки, але стежили, щоб наймити потім відробили ці гроші повністю. Іноді економії зверталися до волосної управи з проханням надати необхідну кількість робітників. Між робітником і поміщиком укладалася угода. Робітники, як правило, були неписьменні і тому боялися письмових зобов'язань, щоб не потрапити в якусь пастку. Тривалішими вважались угоди, скріплені

могоричем. Шинок був своєрідним ринком, де відбувалася купівля й продаж робочої сили. Водночас він був і своєрідною нотаріальною установою.

Сільськогосподарські робітники перебували в тяжких умовах порівняно з промисловими. У сільському господарстві зберігались напівфеодальні методи – кабала, відробітки, здольщина. Низький кваліфікаційний рівень робітників обумовлював високий рівень травматизму. До того ж вони являли собою найменш організовану групу населення, що затруднювало відстоювання своїх прав.

У великих економіях для робітників будувалися казарми на 100-200 чоловік (з дерева, очерету, іноді з каменю). Набув розповсюдження такий тип житла як кухня-казарма, в якій і мешкали, і готували їжу, і сушили одяг. Скупченість у них люду, відсутність будь-яких санітарних умов сприяли поширенню захворювань. Влітку робітники рідко користувались казармами, оскільки умови сільськогосподарської праці вимагали постійного перебування в полі, де вони й ночували. Розміщались під відкритим небом. Будь-яких пристосувань для захисту від спеки, дощу, холоду не було. Інколи споруджувались курені з соломи, але не завжди землевласники жертвували навіть таким матеріалом. У деяких великих економіях для наймитів створювалися досить прийнятні умови життя, оскільки землевласник розумів, що високі прибутки можна одержувати шляхом високої організації виробництва, а це залежало і від становища працівників. Наприклад, у маєтку Е.Бродського (Катеринославська губернія) працювало 100 робітників. Для них виділялися квартири, паливо, освітлення, харчі. Строкових робітників нараховувалось 500 чоловік. Розміщались вони у казармах [7].

Звичайна щоденна норма продуктів становила 2-3 фунти хліба, по 0,5-1,0 ф борошна і пшона, 20-40 г сала, сіль. Як правило, на сніданок давався хліб і куліш, на обід – борщ, хліб, каша, на вечерю – хліб, куліш або галушки. Зрідка до раціону включалася риба, м'ясо, овочі, фрукти. В середньому харчування обходилося господарю у 8-10 копійок на добу [8]. Часто неякісне харчування спричиняло втечі робітників. З метою підвищення зацікавленості в праці в деяких маєтках розраховувалися з робітниками частиною виробленої продукції. Так, в економії Алупка (Таврійська губернія) графині Є.Воронцової-Дашкової садівник від реалізації саджанців одержував 20% від вирученої суми. Частина виробленого вина продавалася робітникам за зниженими цінами (по 6 коп. за пляшку, замість 50), а до свят відпускалося безкоштовно [9]. У багатьох маєтках ставлення до робітників було зовсім протилежним. Їжу їм часто готували з неякісних продуктів, за рахунок чого землевласники чи управителі намагалися скоротити видатки.

Тривалість робочого дня в маєтках коливалася від 7-8 годин, взимку до 14-16 влітку і була фактично не нормованою. До мінімуму зводились перерви для їжі. Наприклад, в економіях Ананьївського повіту Херсонської губернії робітники приступали до роботи о 4 годині ранку. З 8 до 9 був час для сніданку, з 12 до 13 – для обіду, з 16 до 17 – для полудню [10]. У більшості господарств робітники звільнялися від роботи в найбільші свята: Вознесіння, Трійця, Духів день, Петра й Павла. У цьому відношенні виникали конфлікти з землевласниками німецького походження, які не визнавали православних свят і примушували в ті святкові дні працювати.

Перебування під відкритим небом, ночівля на сирій землі, тіснота, низькокалорійна їжа спричиняли захворювання робітників. Вони були фізично слабшими від місцевих робітників. Нерідко заробітчани самі були переносниками інфекційних захворювань. До цього додавався високий рівень травматизму, обумовлений низькою кваліфікацією працюючих. В урожайні роки він підвищувався в результаті поспішності робіт, які нерідко виконувалися вночі при світлі факелів чи просто місяця. Травматизм у сільському господарстві був вищий, ніж на фабриках і заводах, а каліцтва – тяжчі. На

Півдні України з кожної тисячі травмованих робітників помирало в фабрично-заводській промисловості 25, в сільському господарстві – 37 чоловік, повністю втрачали працездатність відповідно 19 і 55 чоловік [11]. Це пояснюється тим, що технічна грамотність сільськогосподарських робітників була нижчою, підготовка до роботи з механізмами – гіршою, а охорона праці – низькою. Згідно з «Положенням про найм на сільські роботи» від 12 червня 1886 р. наймач повинен був надавати хворим робітникам допомогу, а при необхідності відправляти їх додому або до лікарні. Цим же документом наймачу дозволялося відмовляти робітнику в праці раніше строку у випадку інфекційного захворювання. Отже, в різних випадках як наймач, так і робітник могли взаємні обов'язки тлумачити по-своєму.

Заробітна плата сільськогосподарських робітників залежала від співвідношення попиту й пропозиції робочої сили, а також від видів на врожай. Розрізняли повних, напівробітників та напівробітників малої сили (діти 8 -14 років). Відповідно розподілялася й робота та оплата її. Тому при отриманні пашпортів підлітки намагалися набавити собі років, а люди похилого віку – навпаки, збавити. У південноукраїнських губерніях заробітна плата була дещо вищою порівняно з іншими регіонами. Так, під час косовиці в 1906 – 1908 рр. поденна плата на Катеринославщині становила 100 коп., у Таврії – 103, на Херсонщині – 105 коп. Серед інших українських губерній найвищою вона була на Харківщині – 73 коп. Для об'єктивної оцінки рівня оплати праці необхідно з'ясувати її купівельну спроможність. У Катеринославській губернії робітник за денну плату міг купити 18,9 кг пшениці, в Таврійській – 18,7, у Херсонській – 19,8 кг. Це також найвищий рівень по Україні. Серед інших губерній найвищою купівельною спроможністю робітників виділялися Харківська (13,5 кг) і Полтавська (13,2) [12]. На Півдні України попит на робочі руки був високим, а пропозиція не завжди відповідною, оскільки заробітчани керувались умовами попереднього сезону чи чужим досвідом, а не дійсним станом справ, про який не мали інформації. В урожайні роки поміщики, зацікавлені у своєчасному збиранні хлібів, погоджувались на вищу плату. Нерідко бувало й так, що робітники наймалися по одній ціні, а через деякий час, дізнавшись про підвищення оплати робочої сили, вимагали збільшення платні. У разі ж відмови погрожували переходом до інших економік. На початку ХХ ст. ціни на робочі руки постійно зростали. Так, у 1906 р. плугар одержував за день 62 коп., робітник при машині – 100, косар – 135 копійок. У 1912 р. оплата праці становила відповідно 85, 150 і 190 коп. [13]. Це обумовлювалося різними причинами: скороченням напливу заробітчан в регіоні, ростом конкуренції між поміщицьким та фермерським господарствами, підвищенням соціальної активності селян та сільськогосподарських робітників.

Поступово попит на прибулих робітників на Півдні України знижувався. Це було викликано зростанням чисельності населення в регіоні. Ставлення місцевих жителів до прибулих було недобррозичливим, оскільки останні створювали конкуренцію і не дозволяли підіймати ціни на робочі руки. Нерідко з цього приводу виникали сутички. Іншою обставиною зниження попиту на робочі руки було запровадження машин, що скорочувало витрати на робочу силу й знижувало собівартість продукції. Іноді робітники вимагали обмежити застосування машин, ламали їх. Скорочення притоку заробітчан обумовлювалось і переселенським рухом, викликаним Столипінською аграрною реформою. Невипадково межею в зміні напрямку притоку робітників служить 1906 рік. Так, якщо за 1892-1906 рр. він зріс на 30%, то за 1906-1912 – навпаки, знизився на 32% [14].

Перша світова війна негативно вплинула на стан сільського господарства. Перш за все це позначилось на забезпеченні поміщицьких маєтків робочою силою. На кінець 1916 р. до лав армії було мобілізовано понад половину працездатних чоловіків. Але

поміщицькі економії недостатню робочу силу поповнювали полоненими, яких розміщували і в південних губерніях. Забезпеченню робочою силою південноукраїнських губерній надавалася особлива увага, оскільки саме в цьому регіоні склалася критичне становище. У державних документах визначались умови використання праці військовополонених на сільськогосподарських роботах. Щодо харчування, режиму праці вони ставились нарівні з місцевими робітниками. Оплата праці була дещо нижчою порівняно з місцевими. Близько половини зароблених грошей відраховувалося в розпорядження земств на покриття витрат по утриманню, лікуванню тощо. Іншим наслідком війни стала зміна структури робітників. За браком дорослих чоловіків, забраних до війська, поширилося застосування праці жінок та підлітків, які становили категорію напівробітників. Наприклад, у маєтку Ак-Мечеть у 1914 р. на долю робітників припадало 23,2% загального робочого часу, а у 1916 – вже 12,6%. Питома ж вага праці напівробітників зросла з 20 до 36,1%.

Інтенсивна експлуатація сільськогосподарських робітників призводила до росту незадоволення їх своїм становищем. Низький рівень заробітків, тривалий, практично ненормований робочий день, важкі умови праці, відсутність соціальної захищеності – все це породжувало протести й обурення робітників. Проте, попадаючи до поміщицького господарства, їхні зв'язки розривалися, специфіка сільськогосподарських робіт роз'єднувала робітників, робота мала сезонний характер, високою була плінність поденних робітників. Внаслідок цього протест здебільшого мав пасивний характер, який проявлявся в масових ухилах від поміщиків, псуванні техніки, підпаленні господарського майна.

Після Лютневої революції 1917 р. посилювався вплив рад робітничих і селянських депутатів. До поміщицьких економії надходили вказівки про врегулювання оплати праці робітників. Так, у маєтку Ак-Мечеть у березні 1917 р. були найняті робітники на строк з березня по жовтень з платнею 200 крб. В липні Повітовий продовольчий комітет ради робітничих і селянських депутатів встановив розцінки в 2 рази вищі, яких повинні були дотримуватися й поміщики [15].

Отже, однією з важливих проблем південноукраїнського поміщицького господарства було забезпечення його робочою силою. Вирішувалася вона шляхом залучення найманих робітників, головним постачальником яких були малосильні селянські господарства. Навіть на початку XX століття напівфеодальні методи залучення робочої сили продовжували співіснувати з буржуазними

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена проблемі забезпечення поміщицьких іменій Юга України на початку XX в. робочою силою. В умовах ринкової економіки землевласники широко використовували труд найманих робітників. Автор досліджує склад робітничих господарств, їх соціально-економічне положення, соціальне поведіння.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of ensuring work power of landowner farms of the South of Ukraine at the beginning of XX century. At the condition of the market economic landowners widely exploited the hired labour. The author studies the complement of workers, their social-economic condition and social conduct.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральный державный исторический архив Росії (далі - ЦДІА Росії). – Ф. 919. – Оп. 1. – Спр.997. – Арк.1-5.
2. Державний архів автономної Республіки Крим. – Ф.535. – Оп.1. – Спр.595. – Арк.5.
3. Статистический справочник по югу России. – Полтава, 1910. – С.3.
4. Короленко С.А. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып.У. – СПб., 1892. – Прилож., табл. 1.
5. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наук. Думка, 1965. – С. 125.
6. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С.37.
7. Васильев В.А. Хозяйство действительного статского советника Эраста Константиновича Бродского, землевладельца Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1913. – С.22.
8. Тезяков Н.И. Вказ. Праця. – С.90-92.
9. ЦДІА Росії. – Ф. 919 – Оп. 1. – Спр.1094. – Арк.107, 153.
10. Хижняков В. Положение сельскохозяйственных рабочих в санитарном отношении. – Херсон, 1899. – С.16.
11. Лугова О.І. Вказ.праця. – С.158.
12. Статистический справочник по Югу России. – С.28, 30.
13. Полферов Я.Я. Сельскохозяйственные рабочие руки. – СПб., 1913. – С. 28, 31.
14. Там же. – С. 37, 38.
15. ЦДІА Росії. – Ф. 919. – Оп.1. – Спр. 1022. – Арк.56, 103, 163, 164.

Надійшла до редакції 12.03.1998 р.

ББК ТЗ(4УКР) 615-203

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У 1919-1920 рр. (за матеріалами Донецької губернії)

І.А.Башар

Сучасне суспільство намагається вирішити багато питань, пов'язаних з будівництвом системи управління, яка б відповідала європейським моделям. Одною з найважливіших форм фінансових відносин держави та її громадян є податкова політика. І зараз, навіть, немає людини, яку б не хвилювало становище податкової системи. Тому здається досить обґрунтованим зацікавлення історичним аспектом цієї проблеми, зокрема, щодо впровадження в Україні так званої продрозкладки.

Чи була альтернатива? Чи були позитивні моменти? Чи можна було запобігти тяжких наслідків такої продовольчої політики? Ці та інші питання потребують глибокого дослідження особливо тепер, коли виникнення самостійної України зробило актуальним та зумовило можливість об'єктивного вивчення її історичного минулого.

1919-1920 роки були для України дуже складними. В різні періоди цих років на її території знаходились військові частини Росії (Денікіна), Німеччини, Франції, Польщі. Війна, політичні протиріччя привели до значного зниження економічного рівня

країни. Катострофічною була продовольча проблема. Не проходило й тижня, навіть, доби, щоб Раднарком не займався питанням, пов'язаним з продовольством.

Таким чином, сплетіння багатьох проблем зумовило впровадження форм, засобів та темпів розв'язання економічних завдань, відповідно з потребами війни. Втілювались централізовані заходи керування, позаекономічні прийоми мобілізації продовольчих та сировинних ресурсів. В ситуації країни, яка опинилась у становищі «обложеної фортеці», таке рішення цілком зрозуміле й виправдане. Але звісно, що жорстка продовольча політика зумовлювалась не тільки необхідністю відновлення та будівництва України. У центрі уваги більшовицьких органів влади була організація продовольчих і сировинних поставок у Росію. Чільне місце у системі заходів щодо вивезення хліба та інших продуктів харчування посідав ухвалений на початку лютого 1919 року наркомом УРСР декрет «Про продовольство для РРФСР».

Питанням вивезення хліба й інших продуктів харчування постійно цікавився ЦК РКП(б). 19 лютого він ухвалив постанову про продрозкладку в Україні, а 11 березня – постанову про продовольчу політику, де зазначалося, що наркомтруд УРСР становить єдиний орган, який має право розпоряджатися всіма продовольчими запасами в Україні [1]. Він був зобов'язаний поставити у РРФСР до 1 червня 1919 року 50 млн пудів хліба. Для виконання постанов ЦК РКП(б) владні структури УСРР ухвалили відповідні законодавчі акти: серед них – декрет ВУЦВК 12 квітня 1919 року про продовольчу диктатуру.

Слід також відзначити, що коли в Україні не було відповідних документів, то на її території поширювалася дія Російських законодавчих актів.

Реалізація продовольчої політики у формі продрозкладки розпочалась наприкінці лютого 1919 і була сприйнята селянством як податок. Тобто формально передбачалось пом'якшення диктатури. Отже, була чітко визначена потреба держави в хлібі, яка відповідно розкладувалась по губерніях та повітах на підставі статистичних викладок та свідоцтв таємних інформаторів. Було оголошено, що виконання продрозкладки не буде таким тяжким як у Росії. Передбачалось, що це будуть погодження, які б визначали обов'язки волості вивозити певну кількість хлібних надлишків [2]. Але це було не так. Дії українського уряду весь час коректувалися з боку Росії, де ставлення до заходів проведення продрозкладки та розуміння її суті було іншим. Як свідчать неопубліковані спогади А.Д.Цюрупи (в той час нарком продовольства) на засіданні надзвичайної комісії з продовольства та транспорту в останніх числах лютого «надійшов проєкт декрету, написаний рукою Леніна, який наказував селянам здавати розкладку у строк під розпис. Був там і такий пункт, який проголошував, що той селянин, який не виконає своєї продрозкладки буде розстріляний» [3]. Таким чином, уже з самого початку передбачалось втілювати рішення органів влади силовими методами. Не зважаючи на обставини окремих районів, треба було не тільки рятувати становище своєї країни, а й допомагати «північному братові», навіть якщо це зумовлювало використання зброї.

Наприклад, на Донеччині, де становище було ще гіршим, ніж в інших регіонах України, внаслідок звірячого зруйнування й пограбування німцями і гайдамаками, впроваджувались дуже жорстокі покарання за невиконання розкладки. Накази Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) оголошували продовольчий фронт рівнозначний бойовому, та наказували виконувати стовідсоткову хлібну та масляну розкладки: «Якщо буде потрібна збройна сила застосовуйте її, – наказував голова опродкомпраці Донецької губернії, – громадян, які ухиляються від задачі, заарештовуйте й передавайте до суду ревтрибуналу. Майно таких конфісковуйте на користь держави.

При необхідності беріть заручників. Якщо потрібен транспорт, мобілізуйте коней, волів і т.ін.» [4].

Опорою більшовиків стали комнезами і ради. Допомогали їм продовольчі загони. Спеціально для заготівлі хліба й інших продуктів харчування у 1919 році була створена продармія – державне формування на військовий зразок. Для координації діяльності органів влади була створена всеукраїнська надзвичайна міжвідомча комісія та відповідні губернські комісії. Але вони іноді ще більш ускладнювали становище. Навіть Донецька губернія, з переважно вугільною промисловістю (дуже важливою!), повинна була мати гнучкий та сильний партійний і продовольчий апарат. Але мала, як свідчать звіти Донецького губвиконкому, «сепаратизм, нескінченні чвари, та зміну осіб, що стояли на чолі як виконкому, так і відділів» [5]. І хоча керівництво продвідділу уряду України розуміло, що «ні в одній з інших губерній України робота не відрізняється такою складністю як у Донецькій» [6] зверху розуміння з цього приводу не було.

У кінці квітня із центру надійшло розпорядження про приєднання до Донецької губернії Маріупольсько-Старобельського та Таганрозького повітів, де вже проводилась заготівля Старобільсько-Харківським та Таганрозько-Донським опродкомгубами. Внаслідок цього агенти продорганів іноді не мали можливості з'ясувати кордони своєї діяльності, заарештовували навіть один одного, мотивом чого було «не робіть заготівлю в чужім районі» [6].

Часто змінюючись, представники продорганів не намагались продовжувати почату справу попередників, робити корисні поправки та урахувати місцеві умови, а відразу розпочинали докорінні зміни відділів. Цим вони не закріплювали справу, а, навпаки, руйнували її [7].

З метою вилучення продуктів більшовики організовували різноманітні кампанії «збір хліба для голодуючих дітей півночі», «День хліба для півночі», «Тиждень Червоної армії» тощо. Широко практикувалося проведення продовольчих тижнів, які часто переростали у місячники. Список продуктів, які підпадали розкладці був достатньо великим. Наприклад, тільки по Слав'янському упродкому заготівля на місяць виглядала так: пшениця – 91 пуд, ячмінь – 473, овес – 4, просо – 4 пуди, кукурудза – 5 ф, сіно 1146 пудів, свинина – 15 голів, вівці – 49 голів., масло – 10-12 пудів, сир – 5 пудів, картопля – 495 пудів, капуста – 124 пуди, помідори – 1493, бура – 110 пудів, перець – 170 пудів, цибуля – 188 пудів [8].

На підставі наказу наркома по продовольству з 20 жовтня 1920 року впроваджувалася обов'язкова поставка населенням вовни за твердими цінами, а також волокна [9].

Невиконання у волостях розкладки окремими хуторами чи селянами, позбавляло їх права на отримання фабрикатів (яких і без того не вистачало) та всієї волості. Такі хутори та окремі селяни, які не виконали розкладки заносились у чорні списки. А хто виконав розкладку – у червоні. Та всеодно Донбас загалом виконав всю розкладку за 1919 рік від 3 до 10% [10].

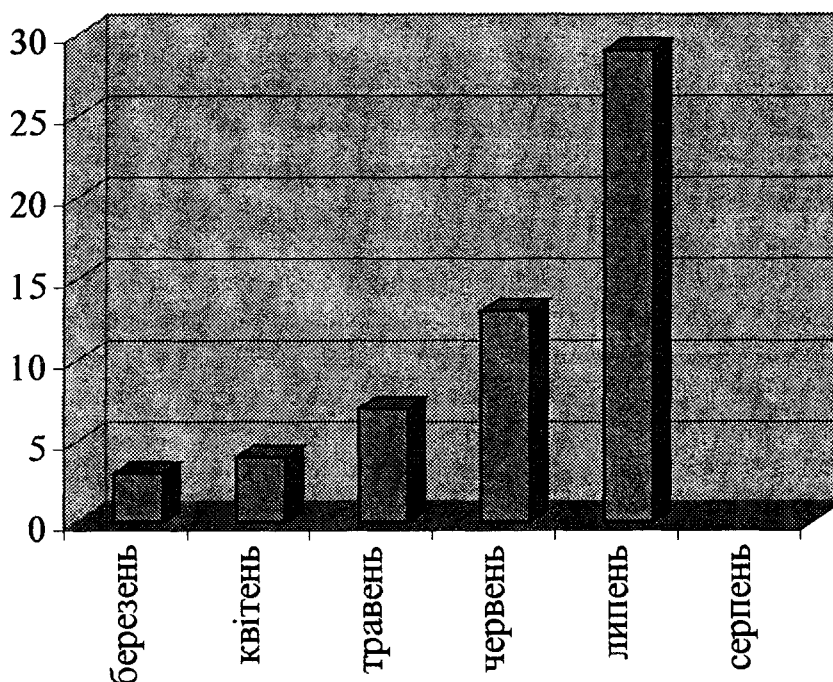
На початку 1920 року більшовики нібито змінили тактику. Наявність хліба в українському селі вони тепер визначили у розмірі 600 млн пудів. ¼ його підлягала розкладці. Її необхідно було реалізувати до 1 липня у чотири етапи. Але розміри хлібної поставки продоргани на місцях часто значно завищували. Надалі застосовувалася система продовольчих кампаній, у тому числі проведення у вересні 1920 року кампанії «Похід на куркуля».

Загалом у 1920 році за допомогою жорстких силових методів продрозкладку по Україні було виконано на 70%. Селяни нічого не отримали. Для села було виділено

лише від 2 до 7% потреби товарів першої необхідності. Але навіть ця мізерна кількість не завжди потрапляла до селянина. Як наслідок такої політики, з середини 1920 року в Україні спостерігається зменшення посівних площ.

Із відновленням радянської влади на початку 1919 року українське селянство зайняло вичікувальну позицію, а в деяких випадках підтримало владу, прагнучи відновлення порядку. Проте економічна політика більшовиків змінила його ставлення до радянської влади. Наприклад, така графічна обробка скарг від селян яскраво це відображає.

Дані про скарги від селян з 15 березня по 1 серпня по Луганську [11]

Об'єкти скарги	Місяці				
	березень	квітень	травень	червень	липень
Реквізиція	8	16	19	30	86
Обшуки, арешти	2	6	12	15	18
Виселення	5	11	13	33	43
Неправомірні дії радянських органів	8	9	18	22	44

Вилучення у селян хліба за цінами у 6-7 разів нижчими від ринкових, а здебільш взагалі безкоштовно, викликало рішучий опір селянства. Вже з березня 1919 року в Україні розпочалися селянські виступи. Розповсюдженою формою протесту було дезертирство (тільки у Олександрівському районі 8 тис. чоловік, а всього по Україні приблизно 150 тис.) [12]. За втікачами велося справжнє полювання і застосовувалися такі заходи, як розстріл заручників, конфіскація майна родичів, вивезення рідних у концтабори, виселення, спалення селянських садиб та інше.

При вивченні джерел, які свідчать про використання жорстких силових прийомів, складається дуже негативне враження про податкову політику, впроваджену в Україні.

Навіть виникають сумніви в її доцільності. Але завдання історика – не випускати з поля зору ніякої дрібниці, збирати досвід, щоб допомогти у вирішенні сьогоденних проблем.

Узагальнюючи досліджений матеріал, можна виділити слідуюче.

1. Становище, в якому опинилася Україна напочатку 1919 року зумовило запровадження урядом продовольчої диктатури.
2. Соціально-економічна суттєвість податку, його структура і роль зумовлюються економічним та політичним ладом суспільства.
3. Селянство сприйняло розкладку як податок (але не розуміло, чому цей податок вимагає від них хліба більше, ніж вони мають).
4. Продрозкладка стала перехідним періодом до відсоткового натурального податку.
5. Становище регіону інколи завсім не бралось до уваги, (продовольство вивозилося до Росії, коли українці голодували).
6. Дії українського уряду залежали від потреб Росії.
7. Органи місцевої влади надавали допомогу продорганам у здійсненні реквізицій та конфіскацій, взятті та розстрілів заручників (внаслідок такої політики українське село наприкінці 1920 року зuboжило, зросла смертність).
8. Продовольча політика більшовиків викликала широкий протест, що вилився у масову боротьбу.
9. Для розгрому повстанського руху уряд залучав регулярні військові формування, а також збройні загони. Селянські повстання жорстоко пригнічувались.

Висновок.

На той час ідея продрозкладки як податку була доцільною й обгрунтованою. Але продовольчі та сировинні поставки до Росії та попередня орієнтація на силові заходи впровадження такої політики зумовили дуже скрутне становище в Україні.

Вважається, що досвід становлення та дії політики податкової системи будуть корисними й при вирішенні подібних сучасних проблем.

РЕЗЮМЕ

На основе архивных материалов предпринята попытка объективно проанализировать обоснованность введения продразверстки в Украине, а также форм и методов, применяемых для сбора данного налога.

SUMMARY

The article tries to objectively analyze on the basis of archive materials the necessity for introducing the croovel policy for village citizens for State needs in Ukraine, and also the forms and methods, used in the collection of these of taxes.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі. – Київ, 1997. – 43 с.
2. Павлюченко С.А. Крестьянский Брест или предистория большевистского НЕПа. – М., 1996. – 300 с.
3. Шлихтер А.Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти. – М., 1975. – 445 с.
4. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 166.
5. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 28.
6. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 38.

7. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 35.
8. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 168.
9. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 125.
10. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 38.
11. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 28.
12. Державний архів Донецької області. Ф.1, оп.1, справа 166.

Надійшла до редакції 26.03.1998 р.

ББК ТЗ (4 УКР 55) 61-7

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА В ДОНБАСІ У 1920-30-і РОКИ: МЕТА, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

І.Ю. Хюреніна

Проблема тоталітарної спадщини є однією з найбільш актуальних у сьогоденному житті України. Усі спроби зруйнувати стару систему та створити цивілізоване громадське суспільство неможливі в умовах, коли ще відчутно впливає на свідомість людей тоталітарне минуле. На відміну від Західної України, де суспільство послідовно звернуло до національно-патріотичної орієнтації, на Сході, а саме у Донбасі, населення на 70% продовжує ідентифікувати себе із «радянським народом» [1]. У зв'язку з цим, здається цікавим розглянути регіональний аспект проблеми Донбасу. Чому освічені та політично свідомі громадяни, нехтуючи сучасними тенденціями у суспільному розвитку, демонстративно зберігають зв'язки з минулим, що засуджене як тоталітарне? Чи не свідчить цей факт про міцні та безповоротні зміни у психології людей, здобуті за роки існування у радянській системі? Стійкий комплекс тоталітарної залежності має під собою реальні історичні підвалини, отже відповіді необхідно шукати у 1920-30-х рр., коли розпочались процеси накопичення нових цінностей та формування нової суспільної свідомості мас.

У сучасній науці під факторами виникнення «тоталітарного синдрому» у суспільстві здебільшого розробляються суто економічні та політичні процеси доби сталінізму. Але здається доцільним приділити увагу культурній сфері, розуміючи її як сукупність матеріальних, соціальних та духовних явищ, що формують характер розвитку суспільства.

Особливе становище Донбасу та специфіка його розвитку зумовили той факт, що культурна політика радянського уряду в регіоні відзначалась кількома суттєвими ознаками. Високі показники концентрації робітничого класу зумовили не лише економічну, але й стратегічну важливість Донбасу для радянської влади. Однак на початку 1920-х рр. виробнича та побутова культура в регіоні значно відставала від культури традиційно промислових міст. Люмпенізація суспільства, відсутність спільних культурних традицій, соціальна пасивність робітників заважали процесу розвитку класової пролетарської свідомості. Щоб «вирівняти» цю невідповідність для більшовиків різницю між кількісними та якісними показниками, необхідно було вирішити складну проблему політичної соціалізації робітничих мас та подальшої їх інтеграції. Тому «культурна революція» у Донбасі мала двоякий зміст. З одного боку, ліквідація неписьменності, відкриття доступних просвітницьких закладів, створення нових для регіону культурних осередків збагачували світогляд людей, відкривали нові перспективи, сприяли розвитку

творчих потенцій. З іншого боку, культурно-просвітницька діяльність набувала утилітарного змісту. Самоцінність культури визначалась сумнівною, зростала тенденція до розвитку лише її соціальних функцій. Еволюція власно культури в «культуру організованого пролетаріату» повинна була продемонструвати світові духовний зріст нової соціальної сили, створення нової генерації людей.

Першим кроком у «боротьбі за світогляд» була монополізація культурної сфери. Втілення у Донбасі ідеологічного контролю над творчою діяльністю мас було встановлено вже на початку 20-х років. Чимало сприяли до цього бідність традиційного культурного середовища, відсутність впливових альтернативних сил, що мали б бути перешкодою експансії радянської ідеології. Таким чином, Донбас став своєрідною *tabula rasa* для насадження моделі соціалістичної культури в її чистому вигляді. Щоб не ставити під загрозу ідеологічну недоторканість Донбасу, місцеві органи влади дотримувались ізоляційних методів, що обмежували культурний взаємообмін з іншими регіонами країни. Наприклад, партійні циркуляри забороняли допускати до роботи гастролуючі колективи з політично невтриманим репертуаром [2]. Починаючи митці Донбасу були поставлені у такі умови, що навіть не уявляли свого існування без партійних вказівок. Так, літературні об'єднання регіону під час розквіту непу зовсім припинили художню діяльність, бо були розгублені відсутністю регламентуючого керівництва [3]. Криза у літературі продовжувалась, доки не було відновлено ідеологічний диктат.

Наступний етап культурного будівництва у Донбасі – пролетаризація культури і свідомості людей. Насамперед, це передбачало усунення «сільського фактору» з його руйнівними елементами індивідуалізму, «гопачного» націоналізму, приватновласницькими настроями, традиціями та релігією. Незважаючи на той факт, що селянство становило більшість населення регіону, просвітницька діяльність на селі не враховувала специфічність світогляду і психології цієї соціальної верстви. Штучне насадження цінностей та інститутів, що не відповідали вимогам сільського складу життя, зумовили поразку теорії «культурного стрибка». Селяни залишалися байдужими до радянської агітації, не висловлюючи бажання ані відвідувати сільбуди, ані виписувати газети, ані організовано відпочивати. В кінці 20-х рр. в Сталінському окрузі налічувалось більше 1000 робкорів і лише 10 сількорів [4]. Якщо на 100 робітників припадало в той час 18 примірників в газет, то на 100 чоловік сільського населення – лише 3,2 [5]. Сільбуди, школи, дитсадки, бібліотеки, що їх намагалися підтримувати комнезами, часто зачинялись з причини неліку коштів. В той же час зростала кількість церковів, збудованих на гроші селян [6]. Взагалі, як бачимо, антирелігійна кампанія виявилась особливо невдахою. Навіть сільські активісти залишались вірними традиціям і зберігали зовнішню релігійність [7]. Таким чином, ситуація на селі знижувала показники споживання нової культури у Донбасі. У містах Донбасу вплив радянської ідеології був майже безумовним, але постійні міграції «несвідомого» сільського населення стримували процес культурної інтеграції в цілому по регіону.

Тому ще однією суттєвою ознакою культурної політики у Донбасі була постійна інтенсифікація пропагандистської діяльності, удосконалення її методів та пошук нових форм.

На початку 20-х рр. механізм ідеологічного впливу на маси був достатньо гнучким. Враховувались настрої трудящих, їх культурний рівень, матеріальний стан та інші фактори. Пріоритетною була розважальна форма виховної роботи. П'ятирічний план культурного будівництва, що розроблявся у Донбасі, передбачав популяризацію політичних знань саме через дозвільні форми – художню самодіяльність, фізкультуру та ін. [8]. Агітробітники дотримувались принципів послідовності, доступності та видовищності.

Однак у кінці 20-х рр. наступ на масову свідомість став більш активним. Посилилася регламентація, з'явилися нові поглиблені форми політико-виховної роботи. Так, заходи по підвищенню побутової культури робітників набули пафосу ідеологічних акцій. Замість традиційних домашніх святкувань трудящим було запропоновано проводити революційні сімейні вечорниці, де розважальна програма доповнювалася політінформаціями та диспутами на виробничі теми [9]. У самодіяльному мистецтві творчі форми роботи поступилися виконанню соцзамовлення.

Змінилася і внутрішня структура масово-пропагандистського сектору. Передусім було переглянуто кадрову політику. На початку 20-х рр., кадри висувалися стихійно, здебільшого з лав творчої інтелігенції, але вживалися заходи й до вирішення проблеми організаційним шляхом. В 1924 році у Донбасі з'являються професійні культробітники, що здобули знання та дипломи у комсомольських політшколах [10]. Виховна робота ставала також партійним дорученням. Внаслідок боротьби за «чистоту лав» старі кадри ентузіастів були усунені, натомість культмасовий сектор поповнили «політруки», для яких ідейна навантаженість пропаганди була важливішою, ніж творчий розвиток мас. Достатньо серйозно розглядалося питання про створення колективу агітаторів-масовиків як ще однієї оргформи (на зразок партії, комсомолу, профспілок) [11]. Наприкінці 20-х рр. від цієї ідеї відмовилися, бо культурно-просвітницька діяльність фактично вже була підпорядкована партійному апарату: агітколективи склалися здебільшого з партійців і керувалися парторганами [12].

Перетворенню культмасової роботи у роботу все більш політико-пропагандистську сприяли і інші фактори. На початку 30-х рр. у Донбасі знов загострилася проблема дезінтеграції робітничого класу. Активізація міграційних процесів, якісні зміни селянських поповнень сприяли посиленню впливу сільської ідеології. Щоб не порушити налагоджений за попередні роки механізм споживання нової культури робітничими масами, необхідно було якнайшвидше залучити мігруючі верстви населення до процесу пролетаризації. Дозвільні форми виховної роботи виявилися недостатніми – вони не давали змоги охопити усіх трудящих, орієнтувались на більш-менш свідомих людей, тоді як деякі випадки потребували примусової просвіти. Тому на початку 30-х рр. культурно-пропагандистські осередки було перенесено безпосередньо на виробництво. Ця тенденція торкнулась студійного літературного та образотворчого мистецтва, багатьох форм художньої самодіяльності, фізкультури. Гуртки, що втрачали зв'язки із виробництвом, поступово зачинялися [13].

Відповідно створювалися і нові, стаціонарні, форми пропагандистської роботи. Так, було розповсюджено «політп'ятихвилинки», що чекали на робітників у нарядних шахт, у цехах під час перерви, у їдальнях та лазнях [14]. Окрім грубої агітації, використовувалися засоби опосередкованої пропаганди, коли агітаторські функції виконувала громадськість. Так, робітники, що влітку поверталися до села, здобували доручення проводити політико-просвітницьку діяльність між сусідами [15]. З тією ж метою розповсюдились «земляцтва», коли виробничі колективи отримували шефські обов'язки щодо підлеглого села. Удосконалення цих засобів зумовило виникнення у Донбасі стаханівського руху та його розвиток у середині 30-х років. Через створення інститутів наставництва та ударництва відбувалася передача накопиченого культурно-політичного досвіду «несвідомим» робітникам, з'являлися матеріальні та психологічні стимули для соціально-пасивної маси.

Стаханівський рух, таким чином, використовував розшарування у робітничому середовищі Донбасу із виховною метою, забезпечував всебічність та обов'язковість

споживання нової культури, вирішував проблему соціалізації мігруючих верств населення і наближав перспективу складання єдиної пролетарської ментальності.

Недоліки культмасового сектору – нав'язливість та примітивність лозунгової пропаганди – повинна була виправити прикладна культура, що мала на озброєнні сильні художні засоби. Згідно з ідеологічними вимогами, мистецтво дещо дублювало функції масової пропаганди. Так, монументальний живопис у Донбасі мав значення, пріоритетніше за станковий, бо використовував більш доступні масовому глядачеві засоби агітації [16]. Пропагандистською діяльністю займалася і публіцистика, що пояснювала читачам мету та спрямованість мистецтва.

Але справжнє значення культури було у формуванні нового світогляду, у міцному закріпленні нових цінностей у свідомості людей. Ідейний зміст мистецтва посилювався ідейністю форми художніх творів. Вважалось, що «про нову соціалістичну шахту не можна писати художніми засобами, створеними майстрами капіталістичної літератури» [17]. У літературі Донбасу з'явилися образи шахтарського обушка, вугільного комбайну та самої шахти, що перетворилася із засобу виробництва у мобілізуючий символ соціалістичної розбудови. Використання художнього образу було спрямоване на створення стійких ідеологічних стереотипів, що набували психологічні та поведінкові риси згідно з уявами про «героїв» чи «антигероїв» свого часу. Виконуючи соцзамовлення на моделювання образу класового ворога, митці втілювали в ньому найогидніші людські якості і, таким чином, досягали відповідної політичної оцінки з боку громадськості. Абстрактне політичне зло у мистецтві Донбасу було персоніфіковане в образи душогу-ба-куркуля, саботажника-антимеханізатора, контрреволюціонера-націоналіста. Їм протистояли світлі постаті «богатиря-стаханівця», «залізного прораба», «нової жінки» та ін. Закріплюючись у свідомості, ці уніфіковані символи дозволяли регулювати розум та поведінку людей, їх реакцію на події у суспільстві.

Надмірна ретельність у виконанні ідеологічних потреб заважала творчому розвитку як митців, так і споживачів «пролетарської» культури Донбасу. Згідно з тим висновком, що «в искусстве не форма основа, а самое главное это содержание» [18], під сумнівом опинилися самодостатні художні цінності. В цих умовах митці самі потребували регламентації щодо техніки виконання творів: «нам потрібні статті про те, яким, наприклад, має бути пейзаж у творі про село в стилі соціалістичного реалізму» [19]. Ті ж, що намагалися вийти за рамки соцзамовлення, втрачали змогу продовжувати свій творчий шлях. Тому не дивно, що незважаючи на великий потенціал енергійних культурних сил, професійне мистецтво регіону не набуло високого рівня протягом 1920-30-х років.

Спрямованість культурних процесів відобразилась і на ціннісній орієнтації мас. Поглиблення колективістського характеру мистецтва, використання універсальних образів на зразок «стахановець» усувало значення окремої особистості, підміняло її психологічним змістом, що реалізується тільки у масі. Культурна пропаганда не залишала місця проявам індивідуалізму і поступово змінювала особисті цінності людини: традиції – на класову доцільність, релігію – на ірраціональну віру в справедливість ідеї, власний розум – на колективістську героїку. Для того, щоб укріпити оптимізм у масах, культурна думка послідовно виховувала такі почуття, як радість, бадьорість, щастя [20].

Спираючись на джерела та поданий матеріал, можна визначити суспільну свідомість, процес складання якої у кінці 30-х рр. надходив уже до інерційної фази, як логічний наслідок державно-партійного втручання в усі сфери культурного життя. У цих умовах процесі культура втратила свою гуманістичну спрямованість і почала відігравати роль посередника між тоталітарною державою та окремою особистістю.

Саме культурна сфера сприяла розвиткові колективістського світогляду, на основі якого формувались войовничий атеїзм, моралізуючий патріотизм, примітивний оптимізм, компенсуючий (недоліки) сьогодення.

Заради справедливості треба визначити, що не завжди масова культура укладалась у рамки «соціалістичного складу життя» і відображала парадний бік нової ментальності. Ідеалізація образу робітника в художній культурі, декларація швидких темпів перетворення найвідсталішого дюдського матеріалу в гордість держави значно прикрашали дійсність. Одним із девіантних, асоціальних проявів суспільної свідомості у Донбасі став певний класовий снобізм. Культурно не зміцніле, звільнене від стримуючого впливу релігії та традицій, населення робітничих окраїн демонструвало принципову неповагу до побутової культури та високого мистецтва, але ж не втрачало нагоди підкреслити привілейованість свого стану. «Класова боротьба» набувала характеру пограбувань, сутичок, знущань над «соціально-ворожими елементами». Культурна пропаганда була змушена спрямовувати класові емоції мас із сфери кримінальної у сферу політичну, ухвалюючи масовий шпіонаж та соціальні психози як прояви єдиного соціального настрою.

В цілому специфіка культурного розвитку Донбасу, посилений державний контроль над регіоном та необхідність постійної стимуляції трудового ентузіазму робітничої сили зумовили тоталітарну спрямованість культурних процесів. Штучна монополізація та пролетаризація культури задовольняли не лише духовні, а й політичні, економічні, соціальні потреби режиму і закріплювали інертний характер суспільної свідомості у Донбасі в радянську і, як виявилось, в пострадянську добу.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются проблемы трансформации общественного сознания в регионе в период установления нового социального строя, а также качественно новые функции культуры, направленные на закрепление новой системы ценностей.

SUMMARY

The paper «The cultural politics in Donbass of 1920-30 s: aims, distinguish features, totals» is devoted to transformation the society consciousness in Donbass after new social regime had been installed. Initially oriented to broad masses instructive work in region aimed at their evolution from illiterate backward men the consumers of high cultural. But closely tied to rigid ideology the cultural sphere become promoted of new value system.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Романюк А., Черниш Н. Схід-Захід: компроміс чи конфронтація // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3-4. – С.104-106.
2. Державний архів Донецької області. – Ф.9, оп.1, сп.579, арк.6.
3. Пленум союзу «Забой» // Кочегарка. – 1926. – 31 июля. – С.2.
4. Блокнот партработника // Массовик. – 1927. – № 9. – С.29-30.
5. Держархів Донецької області. – Ф.9, оп.1, сп.580, арк. 48.
6. Там же. – арк.35.
7. Там же. – арк.48.
8. Там же. – арк.39.
9. Хмара В. Задачи культработы у горняков // Кочегарка. – 1925. – 16 сентября. – С.1.
10. Селивановский А. Ленинский набор о задачах партии // Кочегарка. – 1924. – 4 июня. – С.4.

11. Тарханов В. Почему сейчас не следует создавать коллектив агитаторов-массовиков // Массовик. – 1927. – № 11. – С.14.
12. Держархів Донецької області. – Ф. 326, оп.1, сп.837, арк.11.
13. Там же. – Ф.9, оп.1, сп.580, арк.63, 64.
14. Там же. – Ф.326, оп.1, сп.497, арк.39.
15. Там же. – Ф.9, оп. 1, д.576, арк.20.
16. Там же. – Ф.326, оп.1, д.837, арк.84.
17. Крещевий М. За твори про Донбас, ідейно наснажені, політично актуальні // Літ. Донбас. – 1933. – № 7-8. – С.163.
18. Держархів Донецької області. – Ф.326, оп.1, сп.835, арк.84.
19. Прокопович В. За поглиблення проблеми соцреалізму // Літ. Донбас. – 1933. – № 7-8. – С.175.
20. Крещевий М. Вказ. тв. – С.164.

Надійшла до редакції 03.02.1998 р.

ББК УЗЗ (4 Укр) 612

РАЗРАБОТКА КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВ НОВОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В 20-е ГОДЫ

В.В.Липинский

Становление и развитие новой системы образования в УССР в 20-е годы происходило на основе теоретически обоснованной концептуальной политики. Для того, чтобы осмыслить и понять процессы, происходившие в этот период в системе образования, необходимо исследовать теоретические аспекты данной проблемы, которые легли в основу украинской концепции и модели образования.

Следует отметить, что теоретическая разработка основных концептуальных положений украинской системы образования происходила под влиянием тяжелой социально-экономической ситуации переходного периода и в условиях государственной самостоятельности Украинской республики. В современных условиях реформирование системы образования происходит на фоне кризисного состояния экономики, что вызвано спецификой переходного периода, и в контексте государственного строительства независимой и суверенной Украины. Указанные факторы во многом определяют актуальность данной проблемы, поскольку теоретический опыт, основательно апробированный историей, со всеми его положительными и отрицательными моментами в похожих социально-экономических и исторических условиях должен быть изучен и учтен.

На концепцию образования существенное влияние оказали два подхода в подготовке специалистов, которые сформировались еще в XIX веке в Западной Европе и США – формальный и материальный. Первый подход – формальный, разработанный И.Гербартом (1776-1841 гг.) был направлен на воспитание гармонично развитой личности. Второй подход – материальный, выдвинутый Г.Спенсером (1820-1903 гг.) отстаивал сугубо практическую подготовку специалистов, исходя из идеи прагматизма. Материальный подход в подготовке кадров был широко распространен в начале XX века в США и Германии и получил название так называемой «американской» модели образования.

Принятая первоначально в 1919 г. Наркомпросом УССР концепция и модель образования зеркально отображала российский образец и не учитывала социально-экономическую специфику Украины и ее национальные особенности. Резкое ухудше-

ние экономического положения в Украине и приход к руководству Наркомпросом Г.Ф.Гринько и его соратников, привели к тому, что в начале 1920 г. концепция и модель образования были радикально пересмотрены. Украинская концепция образования основывалась на так называемом «материальном» подходе в подготовке специалистов и была предельно прагматична. Общеобразовательный подход к модели образования заменялся специальным (профессиональным), тактической задачей дня считалась узкопрофильная подготовка специалистов.

Общеобразовательная подготовка в чистом виде осуществлялась в семилетней школе, где предусматривалась производственная специализация, начиная с пятого класса. Над семилетней школой строилась двухгодичная профессиональная школа, которая была призвана: заменить старшие классы средней школы, совместить общее образование со специальным, осуществить раннюю специализацию, начиная с пятнадцатилетнего возраста. Первоначально предусматривалось постепенно заменить общеобразовательную школу детским домом. Радикально менялась модель подготовки специалистов в высшей школе путем замены университетов узкопрофильными институтами, параллельно с которыми должны были функционировать техникумы, считавшиеся базовым типом высшего учебного заведения. Украинская модель образования предусматривала наличие параллельной ветви: четырехлетка – школа фабричнозаводского ученичества – вечерний рабочий техникум, которая создавалась непосредственно на производстве.

Первоначально концептуальный подход Наркомпроса Украины откровенно страдал левым радикализмом по отношению к школе как форме организации учебного, воспитательного и трудового процесса, а также чрезмерной увлеченностью узкопрофильной подготовкой специалистов на всех ступенях предложенной модели образования в ущерб общеобразовательному и политехническому принципам. Однако здесь необходимо учитывать тот факт, что данные концептуальные положения разрабатывались и реализовывались в самый тяжелый экономический отрезок времени (1920 – лето 1922 гг.) и являлись оправданной и вынужденной тактической мерой. На наш взгляд, круглосуточный и дневной детский дом не ликвидировал школу как форму организации учебной, трудовой и воспитательной работы, а фактически дополнял ее новыми функциями, которые в тех условиях не могла дать ребенку семья. Это – организация регулярного питания, обеспечение одеждой, медицинская помощь, подготовка уроков, здоровый режим дня, организация досуга и т.п.

В большинстве детских домов в УССР осуществлялось школьное обучение воспитанников, чего не было в РСФСР. И этот опыт выдержал испытание временем. Опыт дневного детского дома и школы полного дня впоследствии был использован при организации школ-интернатов. А сегодня идея дневного детского дома актуальна не только во всех крупных городах Украины, но и в государствах СНГ. По подсчетам международных детских организаций в Украине сегодня насчитывается около 1 млн. т.н. «уличных детей». Оставшиеся без родительской опеки дети и подростки регулярно пополняют состав преступников. Расходы на содержание в местах лишения свободы одного заключенного в Украине составляют в год примерно две тысячи долларов США, а количество заключенных – около 300000. Поэтому в идее дневного детского дома сегодня отчетливо просматривается не только педагогическая, морально-этическая, но и экономическая целесообразность. Однако вынужденная мера по созданию новой формы организации детского коллектива (детский дом) ошибочно рассматривалась Наркомпросом УССР как перспективная и стратегическая задача.

Наряду с этим украинская концепция образования содержала ряд существенных преимуществ и была во многом целесообразна. В ней содержался потенциал развития

школы в будущем, о чем свидетельствуют современные проблемы перехода Украины к рыночной экономике. В отличие от российской, украинская концепция была более реалистична, максимально приближена к потребностям экономики, учитывала региональную и национальную специфику Украины, несла в себе четко обозначенную социальную направленность. Наличие параллельной ветви в Украинской модели образования – четырехлетка – ФЗУ – вечерний рабочий техникум позволяло подростку в пятнадцать лет иметь рабочую специальность, гарантированную возможность трудоустройства и в дальнейшем получение высшего образования без отрыва от производства.

Серьезные разногласия у руководства Наркомпроса УССР возникали с ЦК КП(б)У, который систематически указывал на необходимость изменения подходов к вопросу реформирования системы образования. 21 января 1922 г. состоялось заседание Политбюро ЦК КП(б)У, на котором в очередной раз делалась попытка оказать давление на руководство Наркомпроса с целью изменения концепции и модели образования в сторону их сближения с политикой партии. Очевидно, на этот раз разговор шел в резкой форме, потому что на следующий день нарком просвещения УССР Г.Ф.Гринько направил письмо секретарю ЦК КП(б)У Мануильскому и председателю Совнаркома УССР Раковскому. В письме сообщалось: «В виду того оборота, какой приняло обсуждение вопроса о политике Наркомпроса на заседании Политбюро 21 января, я с 22-го устранился от руководства Наркомпросом и передал его Я.П.Ряппо».

Однако в январе 1922 г. дело до отставки Г.Ф.Гринько не дошло. Вскоре конфликт был улажен. Демарш, сделанный наркомом просвещения, придал ему большей уверенности. Он с новой силой разъясняет свою концепцию и модель образования, выступая на собраниях, совещаниях и со страниц печати.

Непримиримая позиция Гринько относительно концепции и модели образования, неподчинение партийной дисциплине, постоянное давление со стороны Наркомпроса РСФСР, привели к тому, что партийное руководство УССР решило отстранить наркома просвещения от должности путем откровенного администрирования. Октябрьский 1922 г. пленум ЦК КП(б)У подверг критике работу Наркомпроса и наркома просвещения и потребовал отстранения Гринько от обязанностей наркома за стремление отделить процесс развития образования в Украине от РСФСР и других республик (ЦГАОО Украины, ф.1, оп.1-3, д.94, л.13). А 24 ноября 1922 г. вопрос «О работе Г.Гринько» был рассмотрен на заседании Политбюро ЦК КП(б)У, где была predetermined его дальнейшая судьба. На освободившуюся должность наркома просвещения Политбюро ЦК КП(б)У рекомендовало В.П.Затонского, заслуги которого были широко известны как первого наркома просвещения УССР (ЦГАОО Украины, ф.1, оп.20, д.993, л.134).

Сменивший Г.Гринько на посту наркома просвещения В.Затонский направлял свою деятельность на устранение недостатков украинской модели образования. Активным сторонником концепции и модели образования, разработанной Гринько, являлся А.Шумский. В письме к Сталину в начале 1926 г., где речь шла об успехах украинского национального возрождения, он высоко оценил деятельность Григория Гринько и предлагал назначить его на руководящую должность в правительстве. 2 февраля 1927 г. Шумский был освобожден от обязанностей наркома, но сменивший его Н.А.Скрыпник продолжал отстаивать и совершенствовать украинскую модель образования. Несмотря на довольно частую смену наркомов, позиция Наркомпроса УССР относительно концепции и модели образования оставалась стабильной.

В конце 1922 г. реально встал вопрос о создании единого союзного государства. Отчетливо понимая объективную необходимость процесса сближения систем образования в УССР и РСФСР, Наркомпрос Украины в то же время стоял на позициях сохра-

нения своих концептуальных основ и модели образования, и в этом была своя логика. Поэтому попытка Наркомпроса РСФСР навязать Украине общероссийский максимально усредненный вариант модели образования воспринимался руководством Наркомпроса УССР весьма настороженно. С конца 1922 года и до завершения 20-х годов Наркомпросу Украины приходилось отстаивать и совершенствовать собственную концепцию и модель образования. В то же время под влиянием объективной критики и на основе положительного опыта российской стороны украинская концепция и модель образования постоянно совершенствовалась и к 1927 г. достигла высокого уровня, что признавалось Наркомпросом РСФСР. Одновременно украинский опыт использовался при совершенствовании российской концепции и модели образования, что вело к сближению систем образования двух республик.

В конце 1923 г. Наркомпрос Украины отказался от идеи полной замены школы детским домом и сделал ее базовой формой общеобразовательной подготовки. Школы ФЗУ стали рассматриваться не как узкопрофильные специализированные учреждения ремесленного типа, а как учебные заведения, сочетающие в себе общее образование с образованием специальным (профессиональным), в которых должен был гарантироваться базовый уровень знаний семилетки.

Под влиянием российской модели и в связи с образовавшимся разрывом между средними и высшим образованием в конце 1924 г. Наркомпрос Украины отводил уже больше времени общеобразовательным предметам в техникумах и профшколах. Во второй половине двадцатых годов Наркомпрос Украины пересмотрел свое концептуальное отношение к техникумам как основному звену высшей школы. Часть из них (наиболее крупные) была преобразована в институты, которым, как и в России, теперь отводилась решающая роль в подготовке специалистов высшей школы. Однако значительная сеть техникумов сохранялась, и они, как и прежде, являлись типом учебного заведения.

Увеличение срока обучения в профшколах до 3-4-х лет и значительное увеличение учебного времени на общеобразовательную подготовку резко изменили их роль и значение в системе образования. В 1927 г. они становятся эталоном учебного заведения, успешно сочетающего специальное образование с образованием общим. В это время общеобразовательная подготовка в Украине осуществлялась в объеме десяти классов, тогда как в России она завершалась на уровне девяти лет, и именно украинский образец профшколы вызывал восхищение у Наркомпроса РСФСР.

А.В.Луначарский, выступая 16 октября 1927 г. на X (юбилейной) сессии ЦИК СССР, говорил о достижениях украинской модели образования, о введении десятилетки (семилетка плюс трехгодичная профшкола) и об оптимальном сочетании в украинских профшколах специальной и общеобразовательной подготовки. «Мы сами, – заявил он, – приблизились в последнее время к украинскому типу, и вот почему. Наша десятилетка, рассчитанная целиком на общее образование, в сущности говоря, не дает человека, готового к жизни, а подготавливает его лишь по пути образования. Что такое общеобразовательный человек? Это дилетант и болтун. Если кроме всеобщего образования он не получил еще специального образования, он никуда не годится» (Луначарский А.В. Десять лет культурного строительства в стране рабочих и крестьян, с. 49-50).

В итоге Наркомпрос РСФСР был вынужден признать преимущества украинской модели образования, разработанной Г.Ф.Гринько, и скорректированной практикой жизни, которая была оптимально прагматична, удачно совмещала общее образование со специальным и целесообразна в условиях переходного периода. В этой связи, на наш взгляд, выводы, сделанные в монографии Г.И.Ясницкого, где он подвергает резкой критике Г.Ф.Гринько за «стремление осуществить на практике линию на раннюю

професіоналізацію...», об'ясняє це «откровенной ориентировкой на буржуазный запад», вызваны чисто субъективными факторами и далеки от объективной оценки.

Сегодня, когда начата работа по реализации Закона Украины «Об образовании» от 23 марта 1996 г., где частично учтен опыт украинской модели образования 20-х годов (введение ступенчатости обучения, предоставление техникумам статуса высшей школы, обеспечение профессиональной преемственности на всех стадиях обучения и др.), и в связи с закрытием значительной части сети профессионально-технических училищ, на наш взгляд, необходимо воссоздать на базе части средних школ и закрывающихся ПТУ профессиональные школы, дающие в шестнадцать лет выпускникам среднее образование и конкретную специальность (бухгалтера, программиста, продавца и т.п.). В современных экономических условиях для многих семей этот фактор ранней специализации является единственным законопослушным средством физического существования.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена теоретичному аспекту проблеми становлення та розвитку нової системи освіти в Україні у 20-ті роки. Вперше на концептуальному рівні розглядається модель освіти, розроблена Г.Ф.Гринько та його соратниками, її удосконалення протягом 20-х років. Вироблені рекомендації по використанню, успішно апробованих практичної роботою, основних концептуальних положень української моделі освіти в сучасних умовах.

SUMMARY

Clause is devoted to theoretical aspect of a problem inception and development of new system of education in Ukraine in the 20-th years. In clause for the first time at a conceptual level the model of education developed G.F. Grinko and his colleagues, and its perfection is considered during the 20-th years. The recommendations for use successfully checked by practical work of the basic conceptual rules of Ukrainian model of education in modern conditions are produced.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гринько Г.Ф. Очерки советской просветительной политики. – Харьков: изд-во Наркомпроса УССР, 1923. – 194 с.
2. Луначарский А.В. Десять лет культурного строительства в стране рабочих и крестьян. – М.; Л.: Госполитиздат, 1927. – 135 с.
3. Ряппо Я.П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924 гг.): Сборник статей и докладов. – Харьков: изд-во Наркомпроса УССР, 1925. – 85 с.
4. Скрыпник Н.А. Очередные задачи вузов // Студент революции. – 1927. – №5. – С. 3-9.
5. Протоколы совещания наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. – М.: Наука, 1985, 231 с.
6. Закон України «Про освіту» від 23 березня 1996 року // Право України. – 1996. – №7. – С. 68-63
7. Центральный государственный архив высших органов государственной власти и государственного управления, ф.166, 5, 34, 7, 1.
8. Центральный государственный архив общественных объединений и политических партий Украины, ф.1.

Надійшла до редакції 28.09.1998 р.

ББК 63.3 (4 Укр-4 Дон) 614-49

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЗА ДАНИМИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРИБУНАЛІВ (1920-1923 рр.)

О.К.Міхесва

В останні роки в Україні загострилася криміногенна обстановка, і тому актуальним стає вивчення історії створення та функціонування правоохоронних органів. Особливу увагу привертають до себе тимчасові надзвичайні органи влади, які створювалися в складних умовах революції та громадянської війни і відіграли важливу роль у проведенні більшовицької репресивної політики.

Проблема місця надзвичайних органів у правоохоронній системі, питання їх формування, діяльності та інші були поставлені та опрацьовані рядом дослідників, зокрема Л.М.Маймескуловим, А.Й.Рогожиным, В.В.Сташисом [1], А.С.Велідовим [2], І.Г.Біласом [3], М.Ф.Бугаєм [4], О.О.Шевченко [5] та іншими.

З перших років існування більшовицької держави перед новою владою постала серйозна проблема – боротьба з кримінальною злочинністю. Революція відкрила двері тюрем, звільнивши поряд з політичними в'язнями багатьох злочинців-професіоналів, які максимально реалізували свої здібності в умовах політичного та економічного безладдя. Лави закорінілих злочинців поповнювалися за рахунок дезертирів-червоноармійців, збіднілих та голодуючих селян, сезонних робітників, безробітних, дітей-сиріт тощо.

Для встановлення декларованого «революційного порядку» новостворена держава потребувала в міцній та дієздатній правоохоронній системі, яка б не тільки протистояла злочинності, а ще й проводила в життя нові ідеологічні засади. Особливістю початкового етапу формування радянської правоохоронної системи було те, що в умовах громадянської війни в Україні, активного протистояння селянської маси політиці воєнного комунізму, загальної слабкості радянської влади на місцях, створенню державних правоохоронних органів передувала (а згодом і проходила паралельно) діяльність надзвичайних структур – ревкомів, ревтрибуналів, надзвичайних комісій, постійних нарад по боротьбі з бандитизмом та інших.

Спочатку діяльність надзвичайних органів планувалося спрямувати проти «ворогів радянської влади» – політичних злочинців. Але в складних умовах того часу майже неможливо було відокремити дії політичні від дій кримінальних. До того ж, правоохоронна система, що тільки-но створювалася, не могла ще взяти на себе весь тягар боротьби з кримінальною злочинністю, і тому надзвичайні органи також були залучені до вирішення цієї проблеми. Саме тому, спираючись на статистичні дані надзвичайних органів, ми маємо змогу проаналізувати рівень та динаміку розвитку не тільки політичної, а й кримінальної злочинності в Донбасі на початку 1920-х років.

Одним з тимчасових надзвичайних органів був революційний трибунал (далі – ревтрибунал), формування якого було започатковано першим декретом про суд. В умовах неврегульованості відносин між Україною та Росією, більшість російських положень про ревтрибунали автоматично розповсюджувалися на всю територію УРСР.

Саме українська діяльність по створенню ревтрибуналів розпочалася на підставі «Тимчасового положення про Народні суди та Революційні трибунали УРСР» від 19 лютого 1919 р. [6]. Вони створювалися в усіх губернських містах України по одному на кожну губернію. У Донецькій губернії ревтрибунал почав діяти в місті Бахмуті [7].

Якщо розглянемо справи, що були в веденні Донецького губерньського ревтрибуналу, то побачимо, що реальна сфера його діяльності суттєво розходила з тією, що

була накреслена в російських офіційних документах про ревтрибунали, перенесених на українське підґрунття.

Так, до компетенції Донецького губернського революційного трибуналу належали справи не тільки про контрреволюцію, а й про посадові злочини та навіть чисто кримінальні дії, такі, як бандитизм, розбій та пограбування, вбивство, крадіжки, купівля викраденого, фальшивомонетництво тощо [8]. Правда при цьому члени революційного трибуналу повинні були вказати, чому саме цей злочин розглядається ними як спрямований проти всіх завоювань радянської влади. Окремо розглядалися військові правопорушення – дезертирство, здійснення кримінального злочину під час перебування на військовій службі та інші [9].

12 грудня 1920 р. в Україні були створені особливі сесії трибуналів та народних судів, які розглядали лише продовольчі злочини. Створення цих особливих сесій було викликано тим, що селяни України боролися проти грабіжницьких розкладок усіма відомими засобами – від переховування продуктів своєї праці до виступів та активної участі в селянських повстанських загонах [10]. З введенням нової економічної політики статтю про ухилення від продрозкладки замінили статтею про несплату продовольчого податку.

Фактично, ревтрибунали мали змогу розпочати розслідування будь-якого злочину, якщо його було визнано загрозливим для радянської влади.

Щоб уникнути дорікань в жорстокості каральних заходів, у порушенні прав громадян нової радянської держави, вже через два місяці після створення ревтрибуналів був сформований Верховний касаційний суд на підставі декрету Ради народних комісарів (РНК), надрукованому у «Вістях ВУЦВК» від 15 квітня 1919 р. Кожен вирок ревтрибуналів можна було оскаржити в касаційному порядку у двотижневий термін. Виконання вироку не здійснювалося, доки касаційний суд не винесе відповідного рішення [11].

Звіти про свою діяльність Донецький революційний трибунал подавав у Верховний трибунал УСРР, Донецький губернський відділ юстиції та відділ керування губвиконкомом. Верховний трибунал передавав дані до ВУЦВК та копію в Народний комісаріат юстиції (НКЮ) УСРР.

У 1920 р. зведення Донецького революційного трибуналу характеризували тільки рух справ: скільки поступило, розглянуто, кількість звинувачених, засуджених та яку форму покарання застосовано. Окремо подавалися дані лише з таких видів злочинів, як контрреволюція, спекуляція та посадові правопорушення. Решта злочинів об'єднувалися в графі «інші».

Найбільшу групу у 1920 р. складали посадові злочини – 36% від загальної кількості правопорушень. Справи про контрреволюційні дії складали 28,7%, про спекуляцію – 8,3%, і, нарешті, злочини незазначеного характеру – 27% [12].

За період з 15 березня 1920 р. до 1 січня 1921 р. було засуджено 65,7% від загальної кількості звинувачених [13]. Така досить висока цифра свідчить про те, що безпідставних арештів було небагато. Справи ретельно розслідувалися. При відсутності складу злочину звинувачення знімалося або справа припинялася.

У звітах за 1920 р. не зазначено таку форму покарання, як розстріл. Це пов'язано скоріше за все з тим, що в РСФРР в середині січня 1920 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет та Раднаком скасували вищу міру покарання за вироками ревтрибуналів та надзвичайних комісій [14]. Але в Україні цього зроблено не було. В окремому списку комуністів, звинувачених ревтрибуналом Донецької губернії у 1920 р. з 42 осіб 8 були приречені до розстрілу (чотирьом з них цей вирок замінили ув'язненням) [15].

Більшість засуджених комуністів були у віці від 20 до 30 років – молоді члени партії, які по-своєму «опановували» життя. Багато хто з них займав високі посади. Так, серед них опинилися голова Дебальцевського виконкому Іванов (службовий злочин та пияцтво), завідувач Старобільським відділом соціального забезпечення Г.А.Шеліков (привласнення конфіскованих речей, підrobка документів), слідчий політбюро м.Старобільська Є.Л.Новицький (хабарництво, втеча з-під конвою, підrobка документів, дискредитація радянської влади в очах селян), та голова революційного комітету м.Біловодська Старобільського повіту Д.Г.Щербаков (посадовий злочин) [16].

Протягом 1921 р. іде процес подальшої централізації каральної системи. На цьому етапі чітко простежувалося намагання більшовицького уряду, з одного боку, створити централізовану державу, а з іншого, продемонструвати рівноправну взаємодію, створити ілюзію формальної незалежності республік. Така політика призвела до того, що центральні російські установи намагалися зв'язуватися з місцевими органами, обминаючи республіканський рівень. Вказувалося, що це необхідно для забезпечення єдності управління. Фактично, така політика зводила нанівець значення республіканського уряду та викликала конфлікти [17].

Датою остаточного «врегулювання» відносин між російськими та українськими ревтрибуналами можна вважати 23 липня 1921 р. До цього моменту прийняття постанов та декретів стосовно ревтрибуналів в Україні та Росії не збігалось за часом, також дещо відрізнялися і їх організаційні форми. А 23 липня 1921 р., день в день, були прийняті Декрет ВЦВК про створення Єдиного Верховного Трибуналу при ВЦВК та аналогічне положення «Про Єдиний Верховний Трибунал УСРР» [18].

Єдиний Верховний трибунал створювався з метою об'єднання усіх ревтрибуналів УСРР та був одночасно і касаційним органом, і органом нагляду за усіма існуючими на території республіки губернськими, окружними, військовими, військово-залізничними та іншими спеціальними трибуналами. Створення єдиного трибуналу було значним кроком на шляху до централізації каральної політики.

Єдиний Верховний трибунал складався із судового, касаційного, військово-транспортного відділів та пленуму. Голова Верховного трибуналу був одночасно головою пленуму і касаційного відділу (тобто оскарження вироку тепер мало відбуватись в тій самій установі, яка цей вирок винесла) [19].

Військові трибунали зберігалися на території України у тих місцевостях де, незважаючи на припинення військових дій, ліквідація їх була б передчасною. Військово-залізничні трибунали залишалися по одному на кожну залізницю і кожний водний район.

У 1921 р., завдяки централізації системи трибуналів, удосконалюється їх робота. Заповнюються більш детальні зведення про результати діяльності.

За весь 1921 р. в Донецький губернський ревтрибунал надійшло 4289 справ, по яких було звинувачено 6480 осіб. Революційні трибунали працювали в тісному контакті з іншими правоохоронними та надзвичайними органами, а також з радянськими установами. Так, за 1921 р. в ревтрибунал надійшло справ від установ та урядовців – 44,6%, від представників ревтрибуналів у повітах (особих народних слідчих) – 29,7%, від органів надзвичайної комісії – 14,4%, від нарсудів – 4,4%, від міліції – 3,9% та народних слідчих – 2,6%. Справи, порушені ревтрибуналами за заявою громадян у 1921 р. відсутні [20].

У 1921 р. обвинувальні вироки були винесені лише по 2,4% справ, а засуджено лише 3,5% від загальної кількості звинувачених. Решта або виправдані, або справи припинено з таких причин: смерть звинуваченого, амністія, відсутність складу злочину, недоведеність обвинувачення, а також відсутність винного [21].

Стан справ відчутно відрізнявся від 1920 р., коли засуджені складали 65,7% від загальної кількості заарештованих. Діяльність ревтрибуналів набувала показного, демонстративного характеру. Справи заарештованих у багатьох випадках були недовершені, недорозслідувані, і тому їх припиняли слідством. Але сам факт приводу до ревтрибуналу, а також те, що звинуваченого не виправдано, а лише припинено його справу, повинно було вразити людину, примусити її виконувати все те, що від неї вимагали в умовах диктатури пролетаріату та революційного порядку. До того ж приблизно у цей час з'являється і така форма покарання, як «розстріл умовно», теж явно розрахована на психологічний ефект. Умовний розстріл заміняли ув'язненням на будь-який термін (від 1 до 15 років) [22].

Щодо решти вироків, то у 1921 р. вони розподіляються так:

ДІАГРАМА 1. Розподіл вироків засуджених ревтрибуналом
Донецької губернії у 1921 р. (кількість) [23]

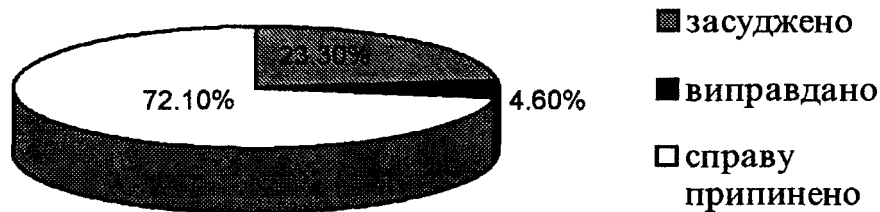

Як бачимо з діаграми, найбільша кількість засуджених була приречена до примусової праці (з позбавленням волі або без нього) – 46% від загальної кількості вироків. Ця тенденція знайшла своє втілення в декреті РНК від 12 листопада 1921 р., в якому акцент робився саме на цю форму покарання (бажано без утримання під вартою) [24]. Так було знайдено джерело безкоштовної робочої сили.

У 1922 р. (на базі даних за квітень, травень, червень) у зведеннях Донгубревтрибуналу лідирували посадові злочини – 48,5% від усіх зареєстрованих правопорушень. Далі йшли кримінальні дії – 30%, продподаткові порушення – 9%, контрреволюційні – 5,7% транспортні – 4,3%, військові – 3,1% та злочини, пов'язані з невиконанням обов'язкових постанов та розпоряджень радянської влади становили 1,6% [25].

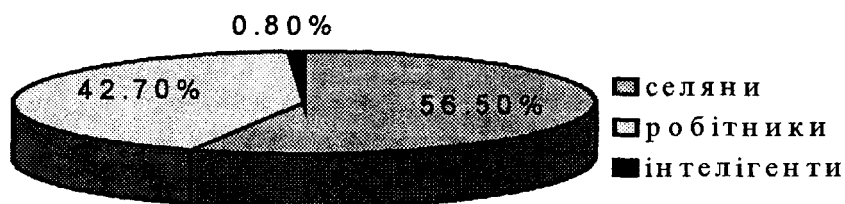
Протягом квітня-травня 1922 р. через Донгубревтрибунал пройшло 1064 звинувачених, з них 248 осіб було засуджено, 49 – виправдано та справи на 767 чоловік було припинено.

СЕКТОГРАМА 1. Співвідношення рішень Донгубревтрибуналу за справами звинувачених у квітні-травні 1922 р. (відсотки) [26]

Тобто, у 1922 р. робота ревтрибуналів дещо удосконалюється, збільшується процент засуджених від загальної кількості заарештованих, але й надалі значною залишається кількість припинених справ.

СЕКТОГРАМА 2. Соціальний склад засуджених Донецьким губернським ревтрибуналом у квітні-травні 1922 р. (відсотки) [27]

З сектограми ми бачимо, що більшість засуджених складали селяни. Кількість злочинців з інтелігенції була незначною. У зведеннях 1922 р. окремо вказувалася і така категорія, як засуджені з числа буржуазії (малися на увазі «непмани»), однак у квітні-травні 1922 р. за даними ревтрибуналів таких не було. Таким чином, статистичні дані про соціальну належність заперечували ідеї про буржуазний характер злочинності. Нагадаємо, що на початку 1920-х рр. вважалося, що кримінальні елементи складаються з вихідців з буржуазних або перехідних класів, які намагаються перешкодити зміцненню пролетарської держави.

До розстрілу у квітні-травні 1922 р. були засуджені 32 особи (12,9% від загальної кількості засуджених). Всі вони мали змогу оскаржити вирок у касаційному порядку. Після розглядання їх скарг та протестів, для 20 осіб розстріл замінили ув'язненням. Для решти – вирок було підтверджено [28].

Революційні трибунали були вагомою частиною загальнодержавної каральної системи. Створені в умовах громадянської війни, вони діяли відповідно вимогам часу. Як і більшість репресивних органів нової влади, революційні трибунали мали функції слідства, суду та виконували вирoki. Завдяки тому, що в Україні цього часу не були

чітко встановлені види правопорушень та відповідні ним вироки, ревтрибунали мали право визнати злочинною будь-яку дію, виходячи з революційної правосвідомості.

Однак, перехід до мирного життя, введення нової економічної політики, вимагали зміни методів та напрямків каральної політики. І тому відпадає необхідність існування такої надзвичайної установи, як ревтрибунал, тим більше, що з самого початку він планувався як тимчасовий.

Процес реорганізації радянської судової системи розпочався декретом ВУЦВКу від 16 грудня 1922 р. На підставі цього декрету Донецький губернський трибунал та губернський Народний суд були ліквідовані 15 березня 1923 р. Замість них створювався Донецький губернський суд, якій наслідував від Донгубревтрибуналу кадровий склад, та зберігав поєднання судових та слідчих функцій [29].

РЕЗЮМЕ

Опираясь на недоступный ранее архивный материал, автор исследует специфику работы революционных трибуналов и их реальную функцию в системе большевистского государства.

SUMMARY

Using hiserto inaccessible archival material, the author examine the role of the revolutionary tribunals and their real function in the bolshevik regime.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / Л.Н.Маймескулов, А.И.Рогожин, В.В.Сташис. – Х.: Основа, 1990. – 345 с.
2. Красная книга ВЧК. Т.1 – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 416 с.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: У 2 кн.-К.: Либідь-Військо України, 1994.
4. Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы. 1918-1921. – М.:Наука, 1990. – 320 с.
5. Історія держави і права України / Под ред. В.Г.Гончаренка. – К.:Вентурі, 1996. – 288 с.
6. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.-1919.- № 11.-Ст.141.
7. Держархів Донецької області. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.1, арк.23.
8. Там же. – Ф.Р-1146, оп.1, спр.53, арк.191, 206; Ф.Р-2470, оп. 1, спр.172, арк.1-14.
9. Там же. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.172, арк.23, Ф.Р-2295, оп.1, спр.1, арк.112; Ф.Р-1146, оп.1, спр.53, арк.191, 206; опис справ Донецького губернського революційного трибуналу м.Бахмут: Ф.Р-2470, оп.1, спр.689-7009.
10. Там же. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.1, арк.1.
11. Там же. – Арк.2.
12. Там же. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.171, арк.1-24.
13. Там же.
14. Красная книга ВЧК / Под ред. А.С.Велидова. – М.:Политиздат,1990. – С.8.
15. Держархів Донецької області. – Ф.Р-1167, оп.1, спр.114, арк.66-68.
16. Там же.
17. Там же. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.2, арк.54.
18. Див.:Смирнов Н.Г. Высшие суды революции М.: Знание, 1990. – С.51; Ф.Р-2470, оп.1, спр.2, арк.163.

19. Держархів Донецької області. – Ф.Р-2470, оп.1, спр.8, арк.48.
20. Там же. – Спр.172, арк.1-14.
21. Там же. – Спр.193, арк.23.
22. Там же. – Арк.81.
23. Там же. – Спр.172, арк.35.
24. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – №23. – Ст.680.
25. Держархів Донецької області. – Ф.Р-1146, оп.1,спр.53, арк.191, 206, 223.
26. Там же. – Арк.191, 206.
27. Там же.
28. Там же.
29. Там же. – Ф.П.1, оп.1, спр.2059, арк.6-40.

Надійшла до редакції 02.03.1998 р.

ББК ТЗ(4УКР55) 6-293

МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ПЕДАГОГІВ ДОНБАСУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х РОКІВ

І.В.Богінська

Важливим аспектом у формуванні та розвитку педагогічних кадрів є достатній рівень матеріального забезпечення та гарантія правової захищеності вчительства. В зв'язку з цим заслуговує на увагу досвід радянської влади щодо застосування цих чинників під час вирішення кадрових проблем в освітній сфері протягом першої половини 1920-х років.

Розглядаючи проблеми матеріального і правового становища педагогів в 1920-ті роки, представники офіційної радянської історіографії намагалися виправдати низький рівень матеріального забезпечення вчительства економічною кризою початку 20-х років, а утискування в правовому відношенні – труднощами на шляху встановлення радянської влади [1]. Наголошувалось, що матеріальний стимул не було застосовано в процесі залучення педагогів до співробітництва з владою. Сучасні українські історики, досліджуючи долі української інтелігенції, наводять численні факти порушення її правового становища в умовах встановлення і зміцнення радянської влади. На відміну від своїх попередників вони закидають владі антиінтелігентську політику[2].

Мета даної статті полягає у висвітленні динаміки змін матеріального і правового становища вчителів Донбасу в першій половині 1920-х років.

Серед джерел, використаних для написання статті, значне місце займають документи, які збереглися у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального Державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Донецької області. Оскільки саме партійні та державні органи влади визначали протягом 20-х років правове й матеріальне становище педагогів, репрезентативність зазначених джерел очевидна.

Необхідність вирішувати фінансові справи постала перед місцевою більшовицькою владою відразу після її остаточного утвердження в Донбасі наприкінці грудня 1919 – на початку січня 1920 року. Відповідно до Тимчасового положення про оплату працівників освіти Бахмутського районного відділу народної освіти з 1 січня 1920 року встановлювалися нові оклади. За 36 тижневих годин вчителі середніх та вищих початкових шкіл

тепер повинні були отримувати 5760 крб., вчителі початкових шкіл – 4800 крб. на місяць. В основу нарахування заробітної плати було покладено факт займаної посади. Рівень освіти, педагогічний стаж при цьому не враховувалися [3], що викликало незадоволення з боку кваліфікованого вчительства. Скасування колишніх пільг та привілеїв, якими вчителі користувалися за часи старого режиму, лише посилювало небажання співпрацювати з радянською владою. Матеріальне становище педагогів дедалі погіршувалося в зв'язку з запізненнями в виплаті заробітної плати. Періодичні підвищення заробітної плати в умовах високої інфляції аж ніяк не сприяли покращенню життєвого рівня вчительства.

Ситуація з матеріальним забезпеченням педагогів Донбасу особливо погіршилася під час голоду 1921 року. Не отримуючи ніякої матеріальної допомоги від держави, вчителі залишали школи в пошуках засобів існування. Вони займалися приватним викладанням або переходили до інших соціальних категорій.

Питання, пов'язані з джерелами фінансування освітніх установ, набули актуальності в результаті запровадження непу. Щоб запобігти остаточного розвалу шкільної мережі, держава змусила місцевої влади шукати засоби її утримання. Розгляду цього питання була присвячена 5 губернська нарада з питань народної освіти, яка відбулася у вересні 1922 року. В результаті запровадження договірної системи утримання сільських шкіл покладалося на сільські громади. Джерелом фінансування міських шкіл стало обкладання заможних батьків [4]. Школи організованого пролетаріату існували за рахунок культфондів відповідних профспілок.

Проте, ці заходи не вплинули на матеріальне становище вчительства, а подекуди призвели до його погіршення. Сільські громади часто формально підходили до укладання договорів, встановлюючи занадто низькі норми постачання вчителів.

Таблиця 1. Норми постачання сільських вчителів Донецької губернії за договорами 1922 року [5]

Назва повіту	% забезпечення шкільної мережі	Норма постачання вчителів (пудів хліба на місяць)
Бахмутський	85	6 – 7
Луганський	70	7
Дебальцевський	80	7
Маріупольський	65	2 – 7
Юзівський	85	6
Шахтинський	58	7 – 11,5

Реалізація договорів сільськими громадами проходила взагалі незадовільно. За даними на 16 серпня 1923 року 32,2% вчителів договірних шкіл Донецької губернії протягом останніх п'яти місяців нічого не одержували від сільських громад [6]. Органам народної освіти навіть приходилося звертатися до судових установ, щоб змусити селян виконувати умови договорів [7]. Отже, практика договірної кампанії дала негативні результати в справі матеріального забезпечення вчительства.

Становище педагогів значно покращало в зв'язку з переводом освітніх установ на місцевий бюджет. Цьому сприяли також чинники політичного характеру. В 1924 – на початку 1925 року партія констатувала перехід вчительства на радянську платформу. Отже, на думку партійних керівників, настав час подбати і про матеріальне становище педагогів. В 1924 році середня ставка вчителів шкіл соціального виховання, які утримувалися коштом місцевого бюджету, становила 24 крб. 75 коп. в сільській місцевості й 31 крб. 25 коп. у містах [8].

Однак, на фоні своїх закордонних колег український вчитель виглядав більш, ніж скромно. Наприклад, за даними одного з керівників Паризького Інтернаціоналу Педагогів місячний оклад у 1924 році 30-річного вчителя становив 98\$ в Англії, 36\$ в Бельгії, 84,3\$ в Голандії, 38,9\$ в Іспанії, 51\$ в Китаї, 13\$ в СРСР, 100\$ в США, 33\$ у Франції, 83\$ в Швейцарії [9]. При цьому слід зазначити, що середній по СРСР показник вчительського окладу в 13\$ для України був завищеним.

Щоб забезпечити собі пристойне існування, вчителі намагалися отримати як можна більше навантаження в школі. В результаті деякі педагоги працювали в 2-3 зміни, що негативно відбивалося на якості роботи.

Таблиця 2. Тижневе навантаження вчителя шкіл Соцвиху Сталінської округи в 1924-1925 навчальному році [10]

Райони	I концентр (годин на 1 вчителя)	II концентр (годин на 1 вчителя)
Авдіївський	45	—
Андріївський	34	33
Амвросієвський	48	31
В-Янісольський	43	33
Мар'їнський	32	33
Макіївський	37	28
Сталінський	38	30
Селідівський	56	33
Стильський	32	19
Павлівський	34	—
Харцизький	33	33
Чистяківський	45	23
м. Сталін	40	16

Таким чином, максимальна заробітна плата, на яку міг розраховувати міський вчитель I концентру працюючи 56 годин на тиждень, становила 72 крб. 92 коп. Міський вчитель II концентру за 33 тижневі години отримував 57 крб. 37 коп. Сільські вчителі за аналогічні обсяги робіт отримували відповідно 57 крб.75 коп. й 45 крб.38 коп. Отже, подальше розвантаження залежало від росту заробітної плати, оскільки, отримуючи ставку в 31 крб.25 коп. в місті або 24крб.75 коп. на селі, вчитель міг забезпечити лише мінімальні потреби. Так, сільський педагог Маріупольської округи щомісяця витрачав від 15 до 20 крб. на продукти харчування. Квартирні послуги коштували йому 3-8 крб., придбання літератури – 1-2 крб. Решта залишалося на купівлю одягу, взуття тощо. Витрати міського вчителя на аналогічні потреби дещо відрізнялися в бік збільшення. На продукти харчування він витрачав від 20 крб. Плата за комунальні послуги становила 5-10 крб. Придбання літератури коштувало 1-5 крб. Крім того, щомісяця вчителі сплачували на користь різних фондів внески, які становили 3,5-5% заробітної плати [11]. Підвищена в результаті збільшення навантаження заробітна плата дозволяла вчителеві забезпечити собі пристойне існування. Проте проблема полягала як раз у несвоечасності її виплат. В окремих районах затримка в 3-5 місяців увійшла в практику й розглядалася місцевими райвиконкомом як нормальне явище, причому справедливі вимоги вчительства про виплату заробітної плати викликали роздратування та дорікання на їхню адресу [12].

Незважаючи на щорічні підвищення заробітної плати, педагоги залишалися малозабезпеченою категорією населення. В 1926-1927 навчальному році зарплата сільських вчителів Сталінської округи була майже на 50% нижче, ніж у сільських лікарів та агрономів [13]. За даними ВЦРПС та Держплану УСРР в 1928 році за рівнем зарплати міські вчителі I концентру стояли на однім щаблі з слюсарем 5-го розряду, конторщиком, сторожем, а вчителі II концентру – з кочегаром. В сільській місцевості вчитель I концентру одержував однакову з уборщиком породи, підземним конюхом, варщиком ганчір'я заробітну плату [14]. Таким чином, оплата праці вчителів дорівнювалася оплаті представників низькокваліфікованої, фізичної праці.

Скасувавши пільги, якими колись користувалось вчительство, радянська влада не поспішала вводити нові. Та й навряд чи це було можливим в умовах складної економічної ситуації і опозиції з боку саме висококваліфікованої частини педагогів. Щоб послабити дефіцит педкадрів на селі, уряд УСРР декретом від 5 серпня 1925 року встановив цілу низку пільг для сільських вчителів, які передбачали 10% надвишки до заробітної плати через кожні 3 роки роботи в школі. На округові та районні виконкоми покладався обов'язок безкоштовного утримання сільських вчителів комунальними послугами та квартирою. Вчительські діти, переважно перед дітьми інших громадян приймалися до всіх освітніх установ і звільнялися від плати за навчання [15]. Цього ж року вчителі почали одержувати двомісячну відпустку під час шкільних канікул. Держава стала вимагати від місцевих органів влади дотримання Кодексу законів про працю стосовно вчителів, забороняючи навантажувати їх громадською роботою в недільні дні [16]. З 1 січня 1925 року вводилося пенсійне забезпечення робітників освіти, педагогічний стаж яких становив не менш 25 років, в тому числі п'ять з них в установах радянського типу. Однак практика надання пенсій була складною, в результаті чого не всі педагоги користувалися правом соціального забезпечення. В березні 1925 року губернський відділ народосвіти порушив справу про надання 79-річному вчителю Лаврентію Груше пенсії. Вчитель з 55-річним стажем роботи в освітніх установах знаходився в жахливому матеріальному становищі. Але справа не була вирішена позитивно, оскільки Л.Груша припинив свою педагогічну діяльність в 1923 році, не відпрацювавши таким чином необхідних п'ять років в радянській школі [17].

Тяжке матеріальне становище, в якому знаходилися вчителі протягом 1920-х років, посилювалося майже абсолютною правовою незахищеністю. Особливо страждав в цьому відношенні сільський вчитель, який опинився в скрутному стані. З одного боку, партія і сільська громада вимагали від нього участі в громадській роботі, в політичних кампаніях, які об'єктивно були спрямовані проти заможних селян. З другого боку, байдуже ставлення сільських громад до матеріальних потреб вчителя змушувало його звертатися по допомогу до куркуля. Отже, виникла ситуація, коли вчитель залишався самотнім: сільська громада закидала йому зв'язки з куркулями, а куркулі – участь в політичних кампаніях. Вчитель ніколи не був впевним, що влада захищатиме його права не лише декларативно, а й в дійсності. Адже ж існували численні випадки, коли місцеві власті без згоди з органами народної освіти звільняли, пересували вчителів, нетактовно втручалися в особисте життя і шкільну справу. Партія не дбала про утворення авторитету вчителя на селі. Органи ж місцевої влади при всякому зручному випадку намагалися дискредитувати вчителя в очах населення [18]. Надто багато перекручень в діях проти педагогів відбулося під час проведення гучних політичних кампаній. В ході виборів до Рад місцеві власті позбавляли освітян виборчих прав і під цим приводом усували їх з посад або переводили в інші місця [19].

Природним захисником інтересів педагогів мала бути профспілка. Адже альтернативних професійних організацій вчителів в середині 20-х років вже не існувало. Спроби освітян утворити альтернативні організації суворо переслідувалися. Створені в 1922-23 роках Луганська секція вчителів та культурно-просвітницьке товариство в Дебальцевському повіті були заборонені властями [20]. Санкціонована державою спілка Робос не завжди мала авторитет серед вчительства. Як вже зазначалося, місцеві власті без її згоди усували, переводили педагогів. Намагання ж спілки захистити вчителів часто спричиняло обвинувачення її у відступі від проведення партійної лінії, «гнілому лібералізмі» тощо.

Таким чином, встановлення радянської влади в країні обумовило непривабливе матеріальне і правове становище педагогів протягом першої половини 20-х років. Незважаючи на гострий дефіцит педагогічних кадрів, матеріальний стимул не було застосовано в процесі залучення вчительства до роботи в радянській школі. Перевага при цьому віддавалася заходам «виховного» характеру, які супроводжувалися порушенням прав педагогів. Тільки після того, як партія пересвідчилася в політичній лояльності освітян, їхнє матеріальне становище покращало. Але якщо рівень матеріального забезпечення ставився в залежність від економічного росту країни і мав потенційну можливість підвищення в умовах непу, то правове становище вчительства дедалі погіршувалося. Обмеження та ігнорування прав педагогів було одним із засобів, за допомогою яких партія намагалася підкорити освітян своєму впливові, змусити їх до реалізації принципів комуністичного виховання в навчальному процесі. Майже абсолютна правова незахищеність, утискування з боку місцевих властей негативно вплинули на авторитет представників вчительської професії й обумовили її неprestижність.

РЕЗЮМЕ

Отказ сотрудничать с советской властью в условиях экономического кризиса начала 20-х годов обусловил низкое материальное положение учительства. Государство санкционировало в условиях нэпа повышение уровня материального обеспечения педагогов только после их перехода на советскую платформу. Привлечение учительства на сторону советской власти происходило в результате принудительных мер, которые сопровождались нарушением его правового положения. Отсутствие правовой защищенности в сочетании с непривлекательным материальным положением обусловили непристижность и неавторитетность профессии педагога.

SUMMARY

In the early 1920's teachers were on stiff terms with the Soviet State. They refused to cooperate and to acknowledge reality as such. These actions brought them to the wretched poverty. Teachers found that they had no rights and prospects in life. They were on a low social level. The Soviet society promised to improve their economic and political situation if they adopted the Soviet platform. It so happend that teaching as career became unattractive, lost its popularity and prestige.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Харків, 1928; Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921 –1932). – К,1967 та інші.
2. Даниленко та інші. Сталінізм на Україні: 20-30 ті роки / В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький.-К.,1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція

- 1920-30-х років : соціальний портрет та історична доля. – К., Едмонтон, 1992; Клицаков И.Л. Учительство: трудная судьба (1917-1937 гг.). – Луганск, 1993 та інш.
3. Просвещение. Бюллетень Бахмутского отдела народного образования. – 1920. – №2. – С.34-35.
 4. Отчет Донецкого губернского отдела народного образования за 1922 год 6-му Губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. – Бахмут, 1922. – С.8.
 5. Там же. – С.10-12.
 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2717, оп.1, спр.50, арк.177.
 7. Державний архів Донецької області. – Ф.1п, оп.1, спр.2058, арк.2.
 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2717, оп.1, спр.107, арк.261-262.
 9. Народное просвещение на Украине, 1924. – С.81-82.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166, оп.5, спр.330, арк.71.
 11. Там же. – Ф.2717, оп.2, спр.1385, арк.81.
 12. Просвещение Донбасса. – 1924. – №12. – С.7-11.
 13. Державний архів Донецької області. – Ф.349-Р, оп.1, спр.4, арк.408.
 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1п, оп.20, спр.2702, арк.104.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2717, оп.2, спр.59, арк.101.
 16. Державний архів Донецької області. – Ф.Р-2580, оп.1, спр.4, арк.169.
 17. Державний архів Донецької області. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.357, арк.37-45.
 18. Там же. – Ф.Р-1512, оп.1, спр.3, арк.65.
 19. Там же. – Ф.Р-349, оп.1, спр.5, арк.4.
 20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2717, оп.1, спр.50, арк.63.

Надійшла до редакції 29.04.1998 р.

ББК ТЗ (4чех) 61-273

РУСИНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИЦІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (к.20-х – 30-ті рр.)

К.В.Іващенко

Питання про взаємодію русинського та українського національних рухів є надзвичайно важливим для комплексної оцінки політичного розвитку як Підкарпатського регіону, так і України в цілому. Міжвоєнний період став важливим етапом в історії національного самовизначення обох народів. Поборники української незалежності після невдалих спроб втілити свої політичні ідеали на практиці, змушені були шукати притулок в інших країнах, де сподівались продовжити свою діяльність. Лояльне відношення уряду І Чехословацької республіки до політичних біженців стало одним з головних факторів, що зумовили активність українського емігрантського руху в цю країну. В міжвоєнний період в Чехословаччині перебувало близько 6000 емігрантів з України [1], на території країни діяло біля 120 громадських, культурно-просвітніх, про-

фесійних та політичних організацій, які видавали коло 180 газет, журналів та неперіодичних збірників [2]. Найбільш активну діяльність впроваджували декілька партій та рухів, у тому числі: Директорія Української Народної Республіки, Рух П.Скоропадського, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична партія, Українська радикально-демократична партія та Організація Українських Націоналістів [1]. Саме остання із названих організацій відіграла особливу роль у розвитку русинської проблеми у к.20-х-30-ті рр.

Неоднозначний політичний підтекст рішення про входження Підкарпатської Руси до складу І Чехословацької республіки зумовив загострення русинського питання, що згодом визначилось одним з найбільш небезпечних для політичної цілісності країни. За умов, коли активісти краю не тільки виступали за діаметрально протилежні варіанти розвитку Срібної землі, а і говорили на різних діалектах, не знаходячи порозуміння [3], визначення подальшої долі регіону залежало від того, кого скоріше почують та зрозуміють представники міжнародних кіл. Про виникнення перспективи входження Підкарпатської України до складу Чехословацької держави свого часу подбав лідер американських русинів Г.Жаткович, який почав переговори з Т.Г.Масаріком та В.Вільсоном та здобув неофіційне схвалення запропонованого варіанта вирішення русинського питання. Згодом, після проведення референдуму серед русинів США, що продемонстрував наявність громадської підтримки щодо цього політичного проекту, в листопаді 1918 р. у Скрантоні була прийнята резолюція про входження території Підкарпатської України до складу Чехословаччини. Однак, як свідчили результати Всенародних Зборів русинів-українців, що були проведені вже на території Підкарпатської України у січні 1919 р., група Г.Жатковича не могла вважатись виразником більшості населення краю [4]. Створення національних рад різноманітної геополітичної орієнтації у населених пунктах краю вже після закріплення Скрантонської резолюції на міжнародному рівні [5], змусило чехословацький уряд звернути на регіон особливу увагу. У 1922 р. за ініціативою чехословацьких офіційних кіл у краї було проведено вивчення громадської думки для виявлення питань, що складають потенційну загрозу сталості тут центральної влади [6]. У доповіді за результатами опитування, зокрема, зазначалось, що у Підкарпатській Україні досить вираженими є декілька течій та орієнтацій, причому: угрофіліство є доволі слабким, що зумовлено негативним досвідом співіснування з мад'ярами, що вже мав місце у історичному минулому русинів, русофіліство втратило свою актуальність, оскільки тимчасово не визначена доля самої Росії, власно русинський рух ще досить неясний і малопереконливий як для спостерігачів, так і для місцевого населення, однак, силу набирає українофіліство, що за умов росту українського націоналістичного руху, може призвести до небезпечних та небажаних наслідків. Дійсно, всупереч того, що протягом 20-х рр. русинські активісти надзвичайно скептично ставились як до українських державотворчих змагань, так і до націоналістичного руху в еміграції, вважаючи його штучною германською розробкою [7], в кінці десятиріччя україно-русинські зв'язки на рівні політичних організацій стали доволі поширеними. Росту українського впливу в краї сприяв ряд факторів, у тому числі і те, що вихідці з України проводили у регіоні активну соціальну і просвітню працю у попередні роки [8]. Природно, що використання соціальних та культурно-просвітніх гасел, щоправда, вже іншими дійовими особами і з протилежними, здебільше політичними цілями (саме на цю тактику робили ставку організації націоналістичного напрямку), мало серйозні шанси на успіх. Крім того, на перший план русинського національного руху виходили нові сили [9], не вільні від політичних інтриг і готові до втілення пропагуємої українськими націоналістами політики тимчасового згортання демократичних ідеалів боротьби та консолідації національних сил під патронатом Німеччини.

28 січня-3 лютого 1929 р. у Відні відбувся 1-ий Конгрес Організації Українських Націоналістів, що декларативно визначив пріоритети її майбутньої діяльності, яка, за словами її засновника Є.Коновальця, мала істотно вплинути на політичну ситуації у світі [10]. Одним з найважливіших завдань поточного етапу розвитку організації було створення її філіалів на території західної України, у тому числі у Підкарпатті.

Слід зазначити, що головна причина тієї особливої зацікавленості долею краю, яку виявляли представники ОУН до Підкарпатського регіону, полягала не стільки у прагненні допомогти братському русинському народу у боротьбі за самовизначення, скільки у далекосяжному політичному розрахунку. Свого часу Е.Бенеш у «Промові до словацького народу» надав відкрите і вичерпне пояснення щодо особливостей стратегічного положення цієї території, яка, разом із Словакією, зробила «реальною здійснення усієї концепції ...зовнішньої політики, націленої на співробітництво з Польщею, Румунією, Югославією». Саме це співробітництво, на думку Е.Бенеша, колись зробило Чехословацьку республіку силою всієї центрально-європейської політики в очах Західної Європи [5]. З цього приводу член ОУН М.Колодзинський, що був відомим військовим теоретиком, зауважував, що «почерез Закарпаття ми [українці] стали б твердою ногою в середині Європи й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави...»[11]. Власно, у формулюванні ідеологічних засад політичної роботи ОУН у регіоні, що було викладено в роботах О.Чемеринського «Платформа Закарпаття» та М. Колодзинського «Військове значення та стратегічне положення Закарпаття» [11], наголос робився саме на велику геополітичну цінність означених територій. Ріст автономістських настроїв в Підкарпатті примушував лідерів ОУН активізувати свою допомогову діяльність, аби остаточно закріпити свої позиції напередодні можливих політичних перетворень у краї. Після того, як заручившись підтримкою Берліна, підкарпатські автономісти виступили з вимогою автономії та отримали згоду з боку уряду Р.Берана, за сприянням лідерів українських націоналістів у Підкарпатті було вирішено створити військовий штаб Карпатської Січі та зібрати військо для оборони незалежності Підкарпатської України. Хоча ОУН намагалась не обмежувати своєї діяльності військовими завданнями, але й приймати активну участь в організації міжнародних акцій підтримки Підкарпаття, співробітництво за доби автономії стало чітко орієнтованим на зміцнення обороноздатності краю. Втім, початок угорської окупації 15 березня 1939 р. виявив, що це головне завдання виконано не було. На переходи стали і матеріальні, і технічні проблеми. Не обходило і без випадків «подвійних ігор»: наприклад, відповідальний за постачання зброї до Карпатської Січі сотник Р.Ярий виявився німецьким агентом і за дорученням Берліну, що був зацікавленим у мирній ліквідації Карпатської України, саботував транспортування зброї.

Крім того, після заклику голови Проводу ОУН А.Мельника до українського народу до «скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу» [11], десятки українців почали масові переходи кордону для участі у обороні Карпатської Січі. Наплив невідгодованих у військовому відношенні, здебільше молодих та недосвідчених громадян тільки ускладнював внутрішньополітичну ситуацію в регіоні та загрожував дипломатичними конфліктами. Після вимоги Карпатського уряду «не утруднювати і без того важке положення», Провід ОУН вирішив обмежитися допомогою тільки досвідченими фахівцями, але припинити нелегальні переходи кордону лідери ОУН вже не могли. Багато з перебіжчиків, а також членів ОУН загинули у ході оборони або вже після поразки, в угорському концтаборі або на кордоні під час повернення додому; деяким вдалось втекти в Німеччину.

В еміграції українсько-русинські зв'язки не припинились. Влітку 1939 р. в Берліні між Проводом ОУН та закордонним урядом Карпатської України було складено договір про подальше співробітництво, в якому, зокрема, зазначалось, що обидві сторони твердо відстоюють невідокремленість Карпатської України та українських земель, а також вважають, що принцип соборності цих територій не може бути порушено [11]. І хоча голова Карпатського уряду А.Волошин навряд чи був присутнім на цій зустрічі, сам факт продовження зв'язків служив непрямым доказом того, що русинські активісти не мали принципових дорікань щодо допомогівих заходів з боку ОУН під час захисту Карпатської держави. Втім, довгий час продовжувала існувати і та точка зору, що «нерозсудлива політика лідерів ОУН стала одним з головних джерел падіння Карпатської України» [12].

Таким чином, в к.30-х рр. ОУН відіграла важливу роль у боротьбі за державотворення Прикарпатської України, однак, схильність до нерозважливих і невважених заходів у досягненні маргінальних політичних цілей, а також хибність вибраної тактики співробітництва з фашистською Німеччиною мали драматичні наслідки як для незалежності Підкарпаття, так і для українського національного руху.

Історія українсько-русинської політичної взаємодії в міжвоєнний період, а також проблема інтерпретації русинського питання українськими емігрантськими організаціями заслуговує на ретельне вивчення. Це не тільки допоможе об'єктивізувати історичні тлумачення найбільш гострих та болісних тем в нарисах національних рухів, але й зумовить виваженість та ґрунтовність майбутніх політичних рішень.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из наиболее спорных страниц в истории взаимодействия русинского и украинского национальных движений в борьбе за самоопределение и государственность – сотрудничество между Организацией украинских националистов и русинскими автономистами в к.1920-х – 1930-е гг. Автор анализирует развитие русинской проблемы в идеологии и практике ОУН, а также прослеживает причины поражения русинских национально-освободительных сил в 1939 г.

SUMMARY

Article is devoted to the one of the most disputable issues in the history of the inter-course between Ukrainian and Ruthenian national movements for their statehood and self-determination, namely, to the interplay between the Organization of Ukrainian Nationalists and Ruthenian autonomists in the late 1920th-1930th. Author is analyzing the development of Ruthenian problem in the OUN's ideology and practice and tracing the reasons of the Ruthenian national-liberating struggle's defeat in 1939.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Tejchmanova S. Document o ukrajinske emigrace v mezivalechnem Ceskoslovensku // Slovansky prehled. – 1992. – n.2. – S.184.
2. Prace ruske, ukrajinske a beloruske emigrace vydane v Ceskoslovensku 1918-1945, svazek 1. – Praha, 1996. – S. 853-931, 935-1299.
3. Masaryk T.G. The making of the State Memories and Observations 1914-1918. – London, 1927. – P.239.
4. Панчук М. Политическое русинство на Украине // Український історичний журнал. - 1995. – №2. – С120.

5. Czechoslovakia: Development / Edited by R.Kernar. – University of California Press, 1945. – P. 203, 207.
6. Chynaeva E. Russian emigres and Czechoslovak society: uneasy relations // Vaclav Veber and others. Sbornik studii-2. – S.58.
7. Shevchenko K. Interwar Czechoslovak and the Emergence of the Rusyn (Rusenian) Ethnic Identity // Rossika. – n.7. – 1998. – S.17-32.
8. Наріжний С. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина 2. – Прага, 1942. – С.321-335.
9. Вегеш М.М., Задорожній В.Е. Карпатська Україна в 1938-1939 рр. Деякі аспекти соціально-економічного та політичного розвитку // Сучасність. – 1995. – №2. – С.42.
10. Чайківський В. ОУН-УПА на чолі визвольної боротьби (20-30-ті роки). – Тернопіль, 1992. – С.8.
11. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938-1939) // Сучасність. – 1995. – №2. – С.88-89.
12. Швагуляк М. Українська політична еміграція: історія і сучасність // Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців Канади. – Львів, 1992. – С.331.

Надійшла до редакції 18.03.1998 р.

ББК: ТЗ (4УКР) я 5

ФАШИСТСЬКИЙ ГЕНОЦИД ПРОТИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ (1941-1943 рр.)

І.С.Тарнавський

Під час окупації Донеччини фашисти впроваджували у життя свою людиноненависницьку расову теорію, яка представляла усю історію людства як непримиренну боротьбу між расами. Невід'ємною частиною цієї теорії був антисемітизм. Боротьба проти єврейського населення, в свою чергу, розглядалася гітлерівцями як складова частина боротьби проти більшовицької ідеології. Вони вели її не тільки у нашому регіоні, а й на усій окупованій території Радянського Союзу.

Але треба зазначити, що Гітлер почав переслідувати євреїв не під час війни з СРСР, а з перших днів свого приходу до влади в Німеччині. Він запропонував німцям, які страждали від тисячі бід після програної першої світової війни, єдиного винуватця, «вічного ворога» – єврея. Все негативне, що відбувалося в країні (війна, революція, економічна криза, інфляція, зростання цін, звільнення з роботи тощо), списувалося на інтриги євреїв.

Гітлер обіцяв своєму народу, що після їх знищення на німецькій землі настане райське життя.

Не Гітлер «винайшов» антисемітизм і насадив його у Німеччині, але він був далеко не останній, хто скористався ним у своїх цілях.

«Заслуга» Гітлера полягає в тому, що він перетворив «побутовий» антисемітизм, який мав глибокі середньовічні корені, на ідеологічну і політичну категорію, а потім і на державну доктрину. Ось до цього ще ніхто не додумався [1].

Гітлер сильно удосконалив антисемітизм кінця минулого – початку ХХ століття. Він органічно переплів його з расовою теорією. Відповідно до цього була створена ціла ієрархія рас. Ця теорія закликала ненавидіти не тільки євреїв, а й циган, а потім і слов'ян.

Для реалізації своїх планів нацисти створили витончену систему геноциду. З початком другої світової війни в межах РСХА – «Головного управління імперської безпеки» була створена секція у єврейських справах, яку очолив Адольф Ейхман.

При підготовці до війни на Сході був розроблений цілий комплекс заходів щодо винищення єврейського населення. Підготовлено спеціальні кадри та підрозділи катів, розроблялася «техніка» геноциду, випускалися різноманітні інструкції. Навесні 1941 р. РСХА створило чотири ейнцагруппи (оперативні групи), які існували в групах армій, розгорнутих для нападу на Радянський Союз. Інструкції, отримані від РСХА, були досить простими: вбивати євреїв поголовно, не жаліти жінок та дітей, щоб не могли вирости месники [2].

Подібного ставлення до євреїв у окупованих східних областях вимагала від німецьких солдат і директива штабу Верховного головнокомандування вермахту від 12 вересня 1941 р., надана командуючим військами груп армій «Південь», «Центр», «Північ». У ній зазначалося, що боротьба проти більшовизму вимагає нещадних і енергійних дій, насамперед проти євреїв, які є головними носіями більшовизму [3].

Маючи ось таке теоретичне підґрунтя, окупаційна влада почала чітко та беззастережно виконувати директиви фюрера, а також розпорядження інших нацистських ватажків.

На Донеччині геноцид щодо євреїв фашисти намагалися проводити двома засобами: по-перше, СП і СД улаштували масові страти; по-друге, німці робили спробу підбурити місцеве населення на єврейські погроми.

З перших днів окупації на повну потужність запрацював фашистський репресивний механізм. Кінець 1941 – початок 1942 р. був періодом найбільш масового знищення єврейського населення Донеччини.

Наприкінці осені 1941 р. німецькі окупанти здійснили один із найкривавіших злочинів у Сталіно – скинули в стовбур шахти № 4-4-біс 75 тисяч чоловік, серед яких було 25 тисяч євреїв[4]. У Маріуполі, як повідомив начальник Маріупольської гарнізонної комендатури у своєму звіті від 29 жовтня 1941 р. командувачу оперативного тилового району групи армій «Південь», 8 тисяч євреїв були екзекутовані службою безпеки СД [5].

У листопаді того ж року було заарештоване, а потім розстріляне єврейське населення (близько 100 чоловік) міста Костянтинівки [6].

Для того, щоб здійснити акти страти, євреїв збирали разом, при цьому, вдаючись до хитрощів, фашисти використовували офіційні оголошення. У грудні 1941 р. у Макіївці окупанти наказали усім чоловікам єврейської національності з'явитися в комендатуру міста, захопивши з собою цінні речі та одяг, нібито для переселення в інші спеціально відведені райони. Коли чоловіки прибули до комендатури, їх ув'язнили, а потім розстріляли [7].

У наступному році хвиля масового знищення прокотилася по Донеччині з новою силою. 7 січня 1942 року в газеті «Бахмутский вестник» було надруковано «Звернення до євреїв міста Бахмута» (нині Артемівськ Донецької області), у якому говорилося: «1. З метою ізольованого розміщення усі євреї міста Бахмута... повинні в п'ятницю, 9 січня, о 8 годині ранку зібратися у приміщенні колишнього залізничного НКВС у парку» [8].

У призначений день і час до міського саду підійшла 3-тисячна юрба жінок, стариків та дітей. Кожному пропонували увійти у приміщення «для реєстрації». Назад ніхто не повернувся. Усіх ув'язнили в колишніх камерах НКВС, розташованих у підвалі [9].

Через декілька днів євреїв таємно перевезли до камери № 46 закинутої виробки Артемівського алебастрового заводу, де їх і стратили [10].

Невдовзі в Артемівському районі було знищено ще 208 представників цієї національності [11].

У січні 1942 р. в Авдіївському районі було також розстріляно 26 євреїв, у тому числі діти у віці від двох до десяти років [12].

Приблизно в цей же час німцями було вбито ще понад 200 єврейських родин міста Красноармійська [13].

Навесні 1942 р. понад 500 представників єврейської національності було ув'язнено в концтаборі селища Красна Гірка (нині – територія міста Макіївки), а потім розстріляно [14].

У червні 1942 р. з Єнакієвого в Горлівський район було вивезено та живцем скинуто у шурф шахти 555 чоловіків, жінок та дітей [15].

В тому ж році біля селища Красногірка, що неподалік від Краматорська, в одному з ярів німці знищили усіх євреїв, які перебували на той час у місті – понад 600 родин [16].

Страти євреїв відбувалися і в сільській місцевості. Так, у період окупації за наказом коменданта Мар'їнського району в клубі с.Мар'їнки зібрали єврейські родини з усіх сіл (85 чоловік). Після жорстоких знущань з боку гестапо та поліції їх вивезли на цвинтар і розстріляли [17].

Багато євреїв знайшло свою смерть у концентраційних таборах, де вони перебували разом з іншими мешканцями Донбасу. У цих закладах з ними поводитися дуже жорстоко. У Сталіно в концтаборі при клубі ім. Леніна під час миття в лазні євреїв мили залізними щітками до крові, а потім відвозили на шахту № 4-4-біс і кидали в шурф. За свідченням колишнього дезинфектора цього табору Морозова В.Т., з січня 1942 р. до моменту визволення міста з табору було вивезено до 2-х тисяч євреїв [18].

Той, хто уник знищення в перші роки окупації, знайшов свою смерть під час подій, які передували визволенню Донеччини. Зокрема, 7 лютого 1943 р. у селі ім. Рози Люксембург Добропільського району частиною «СС» був розстріляний місцевий єврей Ланг Б.Б.. На другий день у його дружини, німки за національністю, від потрясіння передчасно почалися пологи. У той же день до її квартири увірвалися вбивці її чоловіка та задушили дитину на тій підставі, що вона нащадок єврея [19].

У Макіївському районі в концтаборі, розташованому на території колишньої сільськогосподарської колонії НКВС, 2 вересня 1943 р. при шикуванні в'язнів перед відправкою в тил комендант наказав усім євреям та хворим стати у край колони. Колона рушила, а останні залишилися на місці. Потім цю групу, яка налічувала близько 70 чоловік, було розстріляно [20].

Винищення єврейського населення, як правило, супроводжувалося попередніми пограбуваннями, катуваннями та знущаннями. Так, звинувативши громадянку К. (у акті про злочини фашистських загартників у Маріуполі від 15 вересня 1943 р. не вказано прізвище цієї жінки), яка мешкала по Кальміуській вулиці, у тому, що вона єврейка, поліцаї заарештували її і вимагали за врятування 15 тисяч карбованців. Коли жінка не змогла сплатити ці гроші, її згвалтували [21].

Щоб відрізнити євреїв від іншого населення, за пропозицією Ейхмана, їх зобов'язали носити білу стрічку на рукаві з шестикутною зіркою. Таке розпорядження, зокрема, видала окупаційна влада Єнакієвого у грудні 1941 р. [22].

Крім того, гітлерівці в окремих місцевостях області робили спроби створити щось на зразок єврейського гетто. Так, у січні 1942 р. в Єнакієвому усі євреї були переселені в окремий район міста, так званий Красний город. Звідти вони не мали права виходити. Фашисти називали цей район «межою осілості» [23].

Намагаючись підбурити місцеве населення Донеччини на єврейські погроми, гітлерівці застосовували усю міць своєї пропагандистської машини. Так, у перші тижні окупації вони надавали знищенню євреїв вигляд відплатних заходів за жорстокості та

репресії, які вчинив свого часу «жидо-більшовицький режим». Про це наприкінці 1941 р. писали усі окупаційні газети Сталінської області. У них розповідалося, що «жидо-більшовики» самі евакуювалися, а усе населення залишили напризволяще. При відступі вони усе пограбували і підірвали, залишивши, тим самим, мешканців Донбасу без їжі, електроенергії та води. Ті євреї, що залишилися, тільки й чекали, на думку гітлерівців, повернення більшовиків і ставилися вороже до окупаційної влади.

Але всі ці повідомлення не змогли підбурити місцеве населення на погроми та виступи. Навпаки, багато людей, ризикуючи своїм власним життям та життям своїх дітей, допомагали євреям втекти від рук катів, переховували їх.

Нині важко встановити кількість жертв фашистського геноциду євреїв у нашому регіоні. Ті, хто перебував на окупованій території у переважній більшості знищувалися цілими родинами так, що свідків не залишалося. Крім того, серед розстріляних було чимало прибулих з інших місць. Наприклад, у Маріуполі було знищено 22 родини, які втекли від німців із Західної України [24]. Не маючи цілком певних даних, можна вдатися лише до деяких припущень. За підрахунками автора, лише наведені факти вказують на знищення в Сталінській області понад 40 тисяч євреїв.

Отже, геноцид проти єврейського населення Донеччини не був випадковим явищем. Це була заздалегідь спланована акція, яку впроваджували в дію спеціально створені для цього кадри убивць. При цьому військова окупаційна влада виступала не стороннім спостерігачем, а активним учасником подій.

Гітлерівці спочатку відокремлювали євреїв від решти місцевого населення, а потім жорстоко їх вбивали. Впровадження в життя вищеназваних заходів повинно було призвести до повного знищення євреїв Донеччини. При цьому для досягнення своєї мети фашисти припускалися до найогидніших засобів.

РЕЗЮМЕ

В статье, которая базируется на многочисленных источниках, преимущественно ранее неопубликованных архивных документах, рассматривается малоизученный вопрос фашистского геноцида против еврейского населения Сталинской (ныне Донецкой) области в период временной ее оккупации. В работе предлагается новый взгляд на эту проблему, приводятся обобщенные данные, дается свободный от идеологических установок анализ исторических источников.

SUMMARY

The article deals with the problem which has deserved little attention on the side of researchers, namely, genocide against Jewish population of the former Stalino (now Donetsk) region during its temporal occupation. It's carried out on the basis of a great number of sources and archival documents, mainly not published before. The author suggest a new vision on this problem. It also gives detailed analysis of historical sources, which is free of ideology conventions. Generalized data are cited.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Черная Л.Б. Коричневые диктаторы: (Гитлер, Геринг, Гиммлер, Геббельс, Борман, Риббентроп) – М.: Республика, 1992 – С. 31, 33.
2. Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедия // АН України, ін-т історії України – Історичні зошити. – 1991.–№ 6.– С. 6.

3. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986 – С. 36.
4. Вечерний Донецьк, 1997, 19 нояб.
5. Історія застерігає: – С. 46.
6. Держархів Донецької області – ф.Р.– 1838, оп.1, сп. 5, арк. 5-6, 15-17.
7. Там же. – Сп.7, арк. 44б – 44в.
8. Там же. – Сп.2, арк. 33-34.
9. Там же. – Арк. 13.
10. Там же. – Арк. 20б, 21, 22, 23.
11. Там же. – Арк. 88-93.
12. Там же. – Сп.1, арк. 48.
13. Там же. – Сп.39, арк. 16.
14. Груба М.Е. Окупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник. Вып. II. Юбилейный. – Донецк. Донбас, 1994.– С.163.
15. Держархів Донецької області – ф.Р.– 1838, оп.1, сп.4, арк. 7.
16. Там же. – Сп.6, арк. 18.
17. Там же. – Сп.39, арк.81.
18. Там же. – Сп.1, арк. 43.
19. Там же. – Арк. 48.
20. Там же. – Арк. 47.
21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы: В 3-х т./ К., Наукова думка. – 1985. – Т.2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.)– С.300.
22. Держархів Донецької області – ф.Р.– 1838, оп. 1, сп.39, арк. 113.
23. Там же. – Арк. 113.
24. Держархів Донецької області – ф.Р.– 1838, оп.1, сп. 8, арк. 83.

Надійшла до редакції 20.05.1998 р.

ББК: ТЗ(2)622.123

ПРОВАЛ ФАШИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ОКУПОВАНОЮ УКРАЇНОЮ В 1941-1943 рр.

А.В.Савенко

Історичний досвід доводить, що одним з найбільш складних питань, яке повинні вирішити окупаційні війська на практиці, є створення адміністративних органів управління окупованими територіями.

Після початку бойових дій проти СРСР з такою проблемою зіткнулось керівництво фашистської Німеччини. Для скорішого впровадження в життя експансіоністських планів щодо організації управління, онімеченню території України і перетворенню її у свій колоніальний сировинний додаток, виникла необхідність у створенні відповідних адміністративних органів.

Вже при обговоренні цього питання на зустрічі керівництва головного штабу фашистського вермахту 16 липня 1941 р. Гітлер заявив, що необхідно вести підготовку до остаточної окупації і колонізації німцями України та інших територій СРСР: «Повинно бути ясно, що ми ніколи не покинемо цих місць» [1].

Проведення активної колоніальної політики вимагало створення широкої мережі установ окупаційної адміністрації. Тому 17 липня 1941 р. для організації управління та колонізації окупованих територій Сходу було створене спеціальне Імперське міністерство, яке очолив фашистський теоретик Розенберг. При міністерстві справами окупованої України займався Головний департамент у справах України і Прибалтики, при якому було створено сім управлінь, через які контролювалася та направлялася колоніальна політика фашистів:

1. Політичне управління – «Головний відділ 1» (під керівництвом міністеріал-директора Лейббрандта). У березні 1944 р. цей відділ був реорганізований у Головний політичний штаб. При ньому справами України займалась спеціально створена група, в якій було виділено підгрупи з загальних питань, осіб німецького походження (фольксдойче), корінних українських регіонів, «приєднаних» українських областей, російських поселень на Україні, козацтва, кримських татар та української еміграції. При відділі культурної політики цього управління було створено підвідділ культурної політики України, який контролював розвиток освіти, наукових закладів, літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва та питань релігії.

2. Адміністративне управління – «Головний відділ 2» (очолював міністеріал-директор Рунге). Контролював розвиток усіх питань управління в окупованих територіях Сходу, окрім політичних. При відділі особистого складу цього управління була група, яка спеціально займалась справами рейхскомісаріату Україна. Розробкою та виготовленням атрибутів державності для можливого створення «кишенькових» країн в інтересах Німеччини (у тому числі в Україні) займалась спеціальна група при відділі внутрішнього управління [2].

3. Економічне управління – «Головний відділ 3» (очолював міністеріал-директор Шлоттер). Займався координацією дій з іншими установами Рейху стосовно організації колоніальної експлуатації ресурсів України.

4. Технічне управління – «Головний відділ 4» (очолював міністеріал-директор Шютце). Займався загальними технічними питаннями, водним господарством і будівництвом.

5. Управління кадрів (очолював співробітник міністерства Сенвіц). Відповідав за призначення і підготовку співробітників окупаційної адміністрації з числа активу фашистської партії, перевірку їх благонадійності органами безпеки фашистської Німеччини.

6. Управління преси і пропаганди (очолював майор Кранц). Справами України займався відділ східної преси, який також контролював діяльність кіно, радіо, розповсюдження наглядної агітації в райхскомісаріаті. Особлива увага приділялася агітації серед молоді та жіноцтва.

7. Управління культури. Це управління було створене, проте за вказівкою фашистського керівництва ніякої активної роботи не проводило.

Усі ці управління, а також керівництво рейхскомісаріату Україна та окремого округу Білосток на чолі з рейхскомісаром Кохом повинні були підкорятись заміснику і постійному представнику Розенберга на окупованих територіях Мейсру.

У самому рейхскомісаріаті Україна було створено шість Генеральних округів, населення яких за даними газети «Дейче Україне Цейтунг» від 20 лютого 1943 р. налічувало:

1. Київський (на чолі з генеральним комісаром Зельцнером) – 4,456 млн. чол.
2. Дніпропетровський (генеральний комісар Опперман) – 2,743 млн. чол.
3. Житомирський з центром в Луцьку (генеральний комісар Шене) – 2,917 млн. чол.
4. Миколаївський (генеральний комісар Клемм) – 1,920 млн. чол.
5. Таврічеський з центром у Сімферополі (генеральний комісар Аккеман) – 662 тис. чол.
6. Волино-Подільський – 4,812 млн. чол.

Згідно з попередніми планами, велику частину Західної України з містами Львів, Станіслав (зараз Івано-Франківськ) і Тернопіль було відразу включено до Генерал - губернаторства Рейху в якості дістрикта (округа Галиція). Територію площею 30 тис. км² та населенням 1,5 млн. чоловік навколо міст Білосток та Гродно було виділено в окремий округ Білосток, який безпосередньо підпорядковувався рейхскомісару Коху [3, а.49]. У той же час до рейхскомісаріату Україна було приєднано частину південних районів сучасної Білорусії. Загальна площа рейхскомісаріату на 1 січня 1943 р. за даними фашистських засобів інформації складала 339258 квадратних кілометрів з населенням в 16,910 млн.чол.

Окупаційне управління Україною було надзвичайно централізованим. Рейхскомісар України Кох підкорявся безпосередньо фюреру і Розенбергу, а йому були підпорядковані всі інстанції на території окупованої України, окрім поштового та залізничного управліннь, які самостійно працювали зі своїми імперськими міністерствами[3,а.49]. Фашистське керівництво приділяло велику увагу організації колоніальної експлуатації України. Кожний генеральний комісар призначався безпосереднім наказом Гітлера, підкорявся лише рейхс-комісару України Коху та Міністерству окупованих територій сходу і найчастіше належав до еліти командного складу націонал-соціалістичних організацій чи вищого керівництва фашистської партії (серед генеральних комісарів України раніше цивільну адміністративну посаду займав лише Клемм) [3, а.5].

Структура управління окупованими територіями була досить докладно продумана. При керівництві рейхскомісаріату в місті Рівному та кожному генеральному окрузі були створені відділи (Центральне управління та 4 головних відділи), які дублювали відповідні управління Міністерства Розенберга та були вертикально їм підпорядковані. Особлива увага приділялась роботі відділів по використанню робочої сили, сільського господарства і продовольства, які повинні були виконувати завдання по налагодженню постачання в Німеччину стратегічно необхідних для продовження ведення війни ресурсів, продовольства і робочої сили. З метою збільшення ефективності керівництва влітку 1942р. планувалось перенести резиденцію Коха в Київ. Але, у зв'язку з успішними операціями Радянської Армії, ці прагнення було відкладено[3, а.5]. Кожний Генеральний округ поділявся на 20-30 районів, а безпосередньо адміністрації округу підкорялись від 5 до 25 окремих міст з населенням більше 100 тис. мешканців у кожному[3, а.8]. Нижчою ланкою управління окупованими територіями України були гебітс-комісари, які керували територіями з 3-7 районів і підкорялись генерал-комісару. При кожному гебітс-комісарі працювали референти від відповідних управлінь генерального комісаріату, які дублювали головні управління рейхскомісаріату. Як свідчить до-несення генерал-комісара міста Житомира, створюючи в 1942 р. гебітс-комісаріати в окупованій Україні, фашистське керівництво сподівалося «досягнути найбільшого успіху з найменшими витратами персоналу». Гебітс-комісари «повинні були вирішувати

лише питання верховенства та суверенітету..., залишаючи тягар адміністративного управління українській допоміжній адміністрації» [4]. Проте, через опір населення та недовіру з боку фашистського керівництва адміністрації з числа українців, окупаційній владі довелося створити на Україні навіть більш числену мережу гебітскомісаріатів, ніж в Прибалтиці [5, а.18]. Констатуючи провал фашистської політики щодо адміністративного управління окупованою Україною в своїй доповіді 30 березня 1944 р. Розенбергу, оберрегісрунгсрат доктор Гуїллеїне пише, що в рейхскомісаріаті Україна місцеві українські органи влади існують лише « в сільських общинах і районах » та не мають « ніякої самостійності, а виконують лише розпорядження німецької влади. » Кох називав їх не інакше, як « українська допоміжна адміністрація » [5, а.23].

Для управління прифронтовими зонами окупованої України було сформовано незалежні від міністерства Розенберга військові комендатури. Їх створенням керували командири корпусів безпеки та начальники прифронтових районів групи армій «Південь». Прифронтові райони розбивалися на тиліві армійські райони, які відповідали кількості армій, що входили до групи армій «Південь». Кожний армійський район очолював комендант, який мав звання не нижче генерал-майора. Він координував керівництво всіма охоронними частинами бойових дивізій, польовими та гарнізонними комендатурами, загонами жандармерії, пересильними тюрмами, таборами військовополонених та місцевими «добровольчими» поліцейськими частинами [6]. Після окупації великих міст України військові комендатури створювались безпосередньо штабами діючих частин і координували діяльність міської управи на чолі з бургомістром, гестапо та полевой жандармерії. Міська управа, в свою чергу, відповідала за організацію економічного життя міста, життєздатність комунальних мереж та продуктопостачання (мала відділи – адміністративний, міського господарства, торговельний, лісопаливний, будівельний, технічний, транспортний, житловий, земельний, фінансовий, промисловий, лікувально-санітарний, технічної інспекції, зв'язку, дорожний та статистики) і повну підготовку міста до передачі під управління громадської адміністрації Рейхскомісаріату Україна. Для наведення та підтримання окупаційного устрою при кожній міській управі створювалось поліцейське управління з паспортним, охорони порядку, пожежної охорони і кримінально – слідчим відділеннями. Щоб не допустити вільний розвиток української культури та освіти, проводити антирадянську агітацію, при кожній міській управі у військовій зоні окупації було створено відділ освіти з декількома відділеннями (шкільним, бібліотечним, театру та кіно, пропаганди), який відповідав за випуск міської профашистської газети. Через міських бургомістрів військові коменданти контролювали прилеглі до великих міст райони. У кожному з них обов'язково створювались районні управи з адміністративним, житловим, технічним та фінансовим відділами, а також управлінням поліції, яке слідкувало за порушеннями окупаційних порядків через всеохоплюючу мережу нагляду (поліцейські дільниці, квартали поліцейські та коменданти будинків) [3, а.50].

Фашистське військове керівництво вирішило, що для організації постачання продуктів та спорядження для армії, а також для боротьби з партизанами та диверсійними угруповуваннями Червоної Армії, треба створювати військові комендатури на базі штабів військових частин в сільських районах України відразу ж після їх захоплення. З цією метою при кожній комендатурі створювались відділи – сільськогосподарський (агроном і зоотехнік), транспортний, у справах військовополонених, реєстрації і прописки. Для боротьби з диверсантами та партизанами при комендатурі існував відділ поліції та каральних загонів, а співробітниками гестапо створювалась агентурна мережа, спеціально обладнане помешкання для заарештованих. Для кращого зв'язку та ав-

тономного ведення справ в штат кожної комендатури з військових частин виділялось декілька перекладачів та писарів, 10-15 зв'язкових мотоциклістів та охорона у кількості до 30 чоловік [3, а.47].

З метою збільшення ефективності управління щодо постачання в Німеччину стратегічних ресурсів і продовольства, 1 червня 1943 р. фюрер підписав директиву, за якою рейхскомісарам було надано повноваження на рівні міністрів, а за рейхсміністром східних територій залишено лише повноваження по координації найбільш важливих заходів окупаційної адміністрації. Однак, співробітник Міністерства окупованих територій оберрегірунгсрат Лабе це рішення вважав помилковим, бо воно призвело до того, що «на практиці між міністерством і рейхскомісаріатом поступово виникли серйозні труднощі, які торкаються, в основному, питань визначення загальної політики, її організації і кадрів» [5, а.282]. Подібні розбіжності виникали також між рейхскомісаром Кохом та командуючим групами армій. У зв'язку з цим у вересні 1943 р. Гітлер прийняв рішення усунути військове управління в областях України з цивільною адміністрацією, а Міністерство Розенберга розповсюдило це розпорядження на всю територію рейхскомісаріату Україна [5, а.290].

Таким чином, практика управління окупованими територіями України та провал сподівань фашистського керівництва зробити Україну сировинною і продовольчою базою для забезпечення перемоги у війні показали, що лише завдяки відчайдушному опіру українського народу та наступу радянських військ фашисти виявилися неспроможними налагодити в 1941-1943 рр. адміністративну систему колоніальної експлуатації, яка мала стати інструментом знищення української нації.

РЕЗЮМЕ

Предпринята попытка проанализировать процесс создания фашистским руководством органов оккупационной власти в Украине в 1941 – 1943 гг. Это подтверждено новыми архивными документами, разоблачающими намерения немецкой оккупационной администрации создать систему тотального контроля за всеми сферами жизни населения Украины.

SUMMARY

The article is devoted to an effort to analyse the process of invasive power bodies creation by fascist leadership in Ukraine in 1941 – 1943. The attempts of German invasive administration to create the system of total control under the entire life spheres of Ukrainian population are exposed on the basis of new archives data.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів: Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка, 1993. – С.124.
2. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі див. ЦДАВО України). – КМФ – 8. – Оп.1.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – С.533.
4. ЦДАВО України. – КМФ – 8. – Оп.1. – С.64. – А.9.
5. ЦДАВО України. – КМФ – 8. – Оп.1. – С.101.
6. ЦДАВО України. – КМФ – 8. – Оп.2. – А.2.

Надійшла до редакції 09.09.1998 р.

ББК ТЗ(4УКР – 4ДОН)62

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ДОНЕЧЧИНИ

В.Ф.Павлухіна

Після здобуття Україною незалежності зросла потреба і відкрились можливості для дослідження всіх аспектів минувщини нашого народу. З огляду на це перед українською історичною наукою стоїть завдання всебічного вивчення історії українського народу, збереження національно-культурної спадщини та відродження його багатотисячолітніх традицій з урахуванням специфічних рис розвитку всіх народів, котрі мешкають в межах України. Виключна роль у цьому напрямку належить історичному краєзнавству, спеціальній історичній дисципліні, увага якої спрямована на вивчення подій та явищ минулого певної місцевості, окремого регіону, в даному випадку – Донеччини. Тривалий час поза увагою науковців залишався цілий ряд важливих історичних проблем, які затінювалися глобальними темами, орієнтованими на висвітлення побудови «фундаменту соціалізму». Але останнім часом інтерес до місцевої історії значно посилюється. Аматори й науковці здійснюють дослідження, сприяють популяризації знань з історії краю. Історичне краєзнавство дозволяє отримати нові історичні документи за наступною схемою: село-район-місто-область-держава. Отже, за його допомогою історія України поповнюється новими фактами, які дозволяють виділити специфічні риси історичної дійсності, важливі для доповнення, а іноді й корекції раніше зроблених висновків. Тобто, діяльність краєзнавців має велике значення для національно-культурного відродження України.

Зараз історичне краєзнавство переживає період організаційного переоформлення. З 1990 р. його наукові та громадські сили поєднано у Всеукраїнській спілці краєзнавців. Аналіз матеріалів 2 з'їзду Спілки показує, що процес вивчення власної історії набув значної активності практично по всіх областях та районах нашої країни. Основна робота по виявленню нових історичних фактів та поширенню їх серед населення проводиться первинними міськими та районними організаціями, які створені майже по всіх областях України, в тому числі і на Донеччині. Ці краєзнавчі осередки проводять пошукову роботу по виявленню матеріалів у державних та приватних архівах, знаходять очевидців історичних подій. Наступним етапом діяльності є видання окремих книг, присвячених регіональним проблемам, навчальних посібників, підручників з історичного краєзнавства. Прикладом цього може бути діяльність Валківського районного осередку Спілки Харківської області. Протягом 90-х років були надруковані збірники архівних документів і матеріалів «Валки», історико-краєзнавчий нарис «Валківська старовина» та інші видання. Разом з тим кожен з регіонів України має і самостійні історико-краєзнавчі проблеми. Прикладом цього може бути Донеччина. Отож ми розглянемо деякі моменти, пов'язані з виконанням загальноукраїнських національно-культурних завдань за допомогою здобутків в діяльності наукових та громадських напрямків історичного краєзнавства Донеччини.

Першими на Донеччині об'єдналися в організацію любителів рідного краю при Слов'янському педінституті в 1991р. В наступному році тут виникло міськрайонне товариство[1]. Навколо краєзнавчого музею Артемівська його директором С.Татариним створене об'єднання краєзнавців міста і району. За рішенням діячів цього осередку були введені посвідчення, в яких міститься інформація про спеціалізацію кожного діяча Артемівського осередку краєзнавців. Ця організація постійно вдосконалює

свою роботу. Останнім часом були запроваджені облікові картки, в яких, крім спеціалізації дослідника, вказується дата народження, посада в Спілці, наукові праці і публікації. Офіційно створено міське товариство краєзнавців у м.Красноармійську під керівництвом П.Гайворонського. В цілому первинні організації створені в 12 районах і 15 містах області. Краєзнавці-аматори працюють у Маріуполі, Прелесному, Старо-млинівці [2].

Плідна дослідницька та популяризаторська робота проводиться співробітниками краєзнавчих музеїв. Лідером в цьому можна вважати Донецький обласний краєзнавчий музей. Останнім часом ним започатковані дуже цікаві, змістовні та потрібні для мешканців краю видання. Серед них заслуговує на увагу «Літопис Донбасу», в якому вміщуються матеріали про виникнення окремих населених пунктів, з історії національних відносин у регіоні, про промислові підприємства, сільське господарство тощо [3]. Видіється також «Археологічний альманах», де надається увага новим надбанням в галузі археології [4]. Свої здобутки у вивченні регіону популяризують серед населення області і співробітники Артемівського музею. В 90-ті роки побачили світ такі видання, як «Бахмутський часопис», «Старожитності Бахмутського краю» [5].

Краєзнавці області працюють у тісному контакті з засобами масової інформації, що сприяє поширенню знань про рідний край серед населення. Безперечні успіхи в цьому плані спостерігаються в діяльності музеїв, які використовують радіо, телебачення та періодичні видання для популяризації історії регіону. По місцевому телебаченню в Артемівську проводиться цикл історико-краєзнавчих програм, таких як «Палітра», «Клію» та інші. Краєзнавчі музеї області тісно співробітничать з редакціями місцевих газет. Давні дружні стосунки склалися у працівників Артемівського музею з редакцією місцевої газети «Вперед», де створена постійна рубрика «Бахмутський краєзнавець». Маріупольський музей краєзнавства співпрацює з місцевими газетами «Маріупольське життя» та «Приазовський робітник». Певні здобутки в популяризаторській справі намітилися в діяльності Донецької обласної організації краєзнавців. Особливе значення має започаткована в 1994 р. редакцією обласної газети «Донеччина» щомісячна сторінка «Рідний край». На сьогодні вийшло вже 48 її випусків. А з 1995 р. почав виходити додатком до газети «Донеччина» історико-краєзнавчий альманах «Рідний край», на сторінках якого вміщуються надбання краєзнавців-аматорів, науковців, журналістів, вчителів, співробітників музеїв [6].

Важливою формою в дослідженні історії рідного краю є діяльність науковців. В регіоні працює солідний загін вчених-краєзнавців, які проводять активну дослідницьку та популяризаторську роботу. Останнім часом намітилися позитивні зрушення у наукових формах роботи з історичного краєзнавства. По-перше значно розширилося коло проблем, що вивчаються. Серед них пріоритетними є вивчення історії заселення краю та формування багатонаціонального складу населення регіону. Увагу науковців привернуло також дослідження репресій в період існування командно-адміністративної системи. За допомогою архівних документів, спогадів очевидців вченими досліджені причини й наслідки голоду 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. Належна увага приділяється вивченню питань розвитку культури та освіти. З урахуванням нових підходів та акцентів в історичній науці переглядаються проблеми становища робітництва регіону, створення і функціонування промислових підприємств розвитку, сільського господарства. Над розробкою цих питань працюють вчені ДонДУ: В.О. Пірко, Р.Д. Лях, В.Ф.Бурносков, З.Г.Лихолобова, В.М.Нікольський, М.П.Троян, О.І.Задніпровський та багато інших. По-друге, свою увагу на дослідження місцевої історії звернули аспіранти.Завдяки їхній роботі були вивчені такі питання, як діяльність місцевих рад

Донеччини в 20-ті роки ХХ століття, заселення Північного Приазов'я греками, розвиток культури та освіти, національне питання, вплив навколишнього середовища на розвиток регіону тощо. З цих проблем захистили дисертації А.В. Гедьо, І.І. Мартинчук, Л.М. Добробог та інші.

Вчені Донеччини роблять помітний внесок у популяризаторську справу. Ними започатковане під керівництвом З.Г. Лихолобової видання «Нові сторінки в історії Донбасу». Це збірник наукових статей науковців, аспірантів. У них подаються підсумки роботи науковців щодо розробки найрізноманітніших проблем місцевої історії. На сьогодні вже вийшло п'ять чисел даного журналу, готується шосте. Історичне краєзнавство привернуло увагу студентства та молоді шкільного віку. Підвищення інтересу до власної історії з боку юнацтва пов'язане з популяризаторською діяльністю музейних установ, науковців, краєзнавців-аматорів. Завдяки їх роботі значно збільшилася кількість дипломних робіт з краєзнавчої тематики. Матеріали про місцеві події в регіоні, документи студенти здобувають в краєзнавчих музеях, архівах. Співробітники музеїв та навчальних закладів працюють в тісному контакті. Останнім часом досить розповсюдженою стає краєзнавча робота зі школярами: проводяться краєзнавчі конференції, олімпіади для школярів та ін.

На розвиток історичного краєзнавства безпосередній вплив здійснює діяльність бібліотек. Заслугує на увагу робота Донецької обласної наукової бібліотеки ім. Н.К. Крупської, а саме відділу краєзнавчої літератури та бібліографії, яким керує Т.М. Дрьомова. Робота в цьому відділі проходить різними напрямками – від комплектації фонду до популяризації його надбань серед мешканців краю. Співробітники відділу краєзнавчої літератури складають бібліографічні покажчики для полегшення дослідницької діяльності студентів, науковців [7]. Регулярно проводять тематичні виставки. Крім цього, повідомлення про діяльність відділу оголошуються на сторінках місцевої періодичної преси та в матеріалах конференцій.

У регіоні працює солідний загін краєзнавців-аматорів. Це любителі місцевої історії Донецька, Краматорська, Артемівська, Маріуполя. Підсумки своєї дослідницької діяльності вони подають на сторінках періодичної преси, видають окремі праці з проблем місцевої історії. Значні здобутки краєзнавців М.С.Альтера, Л.Д.Яруцького, П.Мазура, О.І.Шевченка, М.О.Колодяжного, С.К.Теміра, П.Лавріва, А.Проценка, В.П.Замкового, В.І.Подова. Завдяки багаторічному пошуку та збиранню місцевих матеріалів створені народні музеї в с. Прелесному краєзнавцем О.І.Шевченком та в Старомлинівці – С.К.Теміром. Важливим є той факт, що ці ентузіасти заохочують до краєзнавчого пошуку школярів.

Характерною прикметою історичного краєзнавства на сучасному етапі є поєднання наукових і громадських форм діяльності. В нашому регіоні це відбувається, по-перше, на базі обласної бібліотеки під час проведення «Краєзнавчих читань», в яких беруть участь вчені, краєзнавці-аматори, співробітники музеїв, бібліотек, архівів. Широкий резонанс отримали березневі «Краєзнавчі читання» 1996 р., присвячені історичному краєзнавству Донеччини. По-друге, важливим засобом співробітництва всіх напрямків історичного краєзнавства є робота під час конференцій. Особливе значення в координації подальшої роботи з історичного краєзнавства мають регіональні звітно-виборчі конференції. Остання відбулася 25 червня 1996 р. На ній науковці, краєзнавці-аматори виробили завдання роботи на наступний період.

Для подальшого розвитку історичного краєзнавства області велике значення мають регіональні конференції. Було проведено чотири наукові конференції, присвячені окремим проблемам історії регіону, екології, культури тощо. Така форма роботи сприяє популяризації знань про рідний край, залученню фахівців до історико-краєзнавчої справи, виявленню

найбільш пріоритетних питань історичного дослідження та проблем, які сьогодні мало вивчені. Місцеві краєзнавці беруть активну участь і в загальноукраїнських конференціях з історичного краєзнавства. На 8 Всеукраїнській конференції у Харкові було порушено широкий спектр проблем, вивченням яких займаються краєзнавці Донеччини. Повідомлення підготували 16 вчених, аспірантів, працівників музеїв регіону.

Дослідження окремих питань місцевої історії підготувало ґрунт для створення праць узагальнюючого характеру. В 1998 р. науковці Донеччини видали навчальний посібник «История родного края» [8]. В цьому ж році вийшла монографія А.М.Міхненка «Новейшая история Донбасса» [9]. Поява цих видань свідчить, з одного боку, про посилення інтересу громадськості до проблем історії Донеччини, з іншого – про досягнення певного рівня наукового дослідження минулого регіону.

Вивчення стану історичного краєзнавства дозволяє визначити актуальні завдання щодо його подальшого розвитку. Перш за все необхідна активізація обласних об'єднань краєзнавців по зосередженню зусиль науковців, студентів, аспірантів, аматорів на вивченні недостатньо досліджених тем: заселення краю; стан навколишнього середовища та його вплив на людність; виробнича діяльність людей на Донеччині; розвиток промисловості, стан сільського господарства; індустріалізація, суцільна колективізація та їхні наслідки для регіону; суспільно-політичні процеси в регіоні; політичні репресії; зміни в способі життя населення краю.

Проте доводиться констатувати, що на сьогодні ще обмежена джерельна база досліджень. Зокрема, поза науковим обігом лишається багато документів центральних установ Російської імперії, котрі зберігаються в архівах Москви, С.-Петербурґа. Поверхово вивчені матеріали повітових земських управ дореволюційного часу. Лишаються неопрацьованими дані переписів населення щодо окремих місцевостей, як і взагалі матеріали демографії. Необхідно звернути увагу на родинні архіви. Свого часу мати їх було небезпечно, але нині настав час такі матеріали брати на облік, залучати до наукового обігу. Нагальним завданням є збирання спогадів жителів краю з тим, щоб конкретизувати наше уявлення про повсякденне життя людей за минулих часів.

Треба посилити увагу до визначних осіб краю: науковців, письменників, організаторів виробництва. Знайомство з їхньою діяльністю стане важливим засобом виховання молоді.

Варто продовжити вивчення історії окремих населених пунктів з тим, щоб ці дослідження переросли в сучасне видання нарисів історії міст і сіл України. Том «Донецька область» [10] видавався двічі: 1970 та 1976 р. Але з того часу відбулися помітні зміни як в загальній концепції історичних досліджень, так і в акцентах оцінки подій. Звідси випливає завдання підготувати нове видання. Краєзнавці вже зараз можуть зосередити увагу на опрацюванні матеріалів для створення нарисів відповідно до нових оцінок. Корисним було б видання енциклопедичного довідника «Донеччина». Для підготовки таких видань необхідне об'єднання зусиль науковців, аматорів, краєзнавців різних спрямувань.

Історикам-краєзнавцям слід сміливіше вступати в контакт з дослідниками інших напрямків краєзнавства, зокрема літературного, етнографічного, економічного.

Необхідно посилити увагу до історії Донеччини в навчальних закладах через запровадження спеціальних занять. Звичайно, для цього потрібні навчальні посібники, хрестоматії, збірки документів. Бажано започаткувати на радіо, телебаченні постійні передачі про історію краю. Залучення до вивчення минулого регіону широкого загалу сприятиме всебічному вивченню історії народу.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам исследования истории Донецкой области в 90-е годы нынешнего столетия. Большое внимание уделено организации краеведческой работы в регионе. Охарактеризована деятельность научных учреждений, музеев, архивов, издательств, отдельных краеведов-любителей по изучению различных аспектов исторического прошлого Донбасса. Отмечена роль коллективной работы – конференций, семинаров, публичных тематических чтений. На основе анализа достижений очерчены возможные перспективы его активизации и первоочередные задачи на этом пути.

SUMMARE

The article is devoted to problems of research of the history of Donetsk region at the 90ty years of the present centure. The greate attention is give to the organization of the regional studies at the region. The work of the research institutions, museums, archives, publishing houses, some individuals regional ethnographies for study of difference aspekts of the historical past of Donbass is characterize. The role of collective work – conferences, seminars, public reading is commend. At the basis of analisis of the achivements possible perspectives of the aktivization enything perspectives of the aktivization its and urgent tasks at the same way are contours.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Романько В.И. Краеведение как важная социально-педагогическая проблема // Краєзнавство в системі народної освіти: проблеми, пошуки, перспективи: Матеріали Всеукраїнської краєзнавчої науково-практичної конференції. – Слов'янськ, 1994. – С. 11.
2. Поточний архів Донецької обласної організації ВСК. Звіт про діяльність Донецької обласної організації ВСК, спр. 1, арк. 1.
3. Летопись Донбасса. Донецк: Донбасс, 1992–1994. – Вып. 1,2.
4. Археологический альманах. Сборник статей. – Донецк, 1993-1995. – № 2, 3, 4.
5. Бахмутский часопис. Краєзнавчий журнал. – Артемівськ, 1994. – № 1-2; Татаринов С.Й., Кравец Д.П., Копыл А.Г. Древности Бахмутского края (археологические очерки). – Артемовск, 1996. – 75с.
6. Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах. – Донецьк, 1995. – № 1. – 181с.
7. Козацтво Донецького краю. Бібліографічний покажчик. – Донецьк, 1995. – 50с.
8. История родного края. Учебное пособие. – Донецк: Кардинал, 1998. – 273 с.
9. Михненко А. Новейшая история Донецкого бассейна: Монография. – Донецк: Сталкер, 1998. – 296с.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., УРЕ, 1970. – 992 с.
История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К., УРЕ, 1976. – 811 с.

Надійшла до редакції 07.10.1998 р.

ББК ТЗ 4УКР 63-64

УКРАИНА-ЛАТИНСКАЯ АМЕРИКА. ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ МОДЕЛИ ОТНОШЕНИЙ

А.В.Бредихин

В недалеком прошлом, в бытность существования СССР и стран социалистического лагеря, в отношениях с Кубой в силу объективных причин на первый план выдвигалась реализация известных идеологических установок. В связи с этим в значительной степени ставка делалась не на реализацию принципов взаимовыгодного сотрудничества, продуманной экономической политики, а на использование Кубы в качестве своеобразного форпоста в противостоянии с США. На современном этапе ситуация изменилась коренным образом. Не существует более СССР, потерпела крах система социализма. В числе государств, возникших на территории бывшего Советского Союза, с которыми Куба поддерживает наиболее тесные контакты, находится независимая Украина. В марте 1992 г. был подписан Протокол об установлении дипломатических отношений с республикой Куба. Это государство имеет на территории нашей страны Посольство в Киеве и Генеральное консульство в Одессе. В 1994 г. в Гаване открыто украинское посольство.

В силу происшедших в последние годы изменений, Украина столкнулась с проблемой создания принципиально новых отношений с Кубой. Приоритетным является взаимовыгодное торгово-экономическое сотрудничество. Необходимо отметить, что сотрудничество между двумя государствами уходит своими корнями в период, когда Украина была в составе СССР. Весьма значительная часть продукции, поставлявшейся на Кубу, была из Украины (тракторы, комбайны, удобрения). Пожалуй, основной проблемой в развитии сотрудничества является кризисное состояние в экономике двух стран. Уместно сделать небольшой экскурс в историю возникновения кризиса на Кубе. С 80-х годов, в особенности за вторую половину десятилетия, все рельефнее стали проявляться черты надвигающегося кризиса. Созданная модель хозяйствования показывала свою малоэффективность. В стране росла бесхозяйственность, коррупция. Перманентный конфликт с США вынуждал Кубу выделять значительные средства на содержание вооруженных сил. Кубинское руководство рассматривало возникшие проблемы не как следствие существования командно-административной системы, а как последствия определенных ошибок, устранение которых не должно затрагивать основ системы. Падение цены на сахар на мировом рынке в 80-е гг. и рост внешней задолженности еще более ухудшили ситуацию. Катастрофические последствия для Кубы имели развал СССР, а также и крушение социалистических режимов в Восточной Европе. Резко сократились поставки нефти и нефтепродуктов и другой продукции. На Кубе была введена жесткая экономия ресурсов, снизились нормы снабжения. Экономический кризис вынудил кубинское руководство пойти на проведение радикальных экономических реформ, с тем, чтобы стабилизировать экономическую ситуацию в стране и решить продовольственную проблему. Была разрешена индивидуальная трудовая деятельность в свободное от работы время, открыты аграрные и промышленные рынки, частным лицам и группам лиц разрешено брать в пользование участки земли. Руководство государства в это время стремится к созданию благоприятного инвестиционного климата в стране. На острове ныне действует около 150 совместных предприятий [1]. Проведение реформ уже дало определенные результаты. За 1996 г. экономика достигла роста в 7,8%, против предполагаемых 5%, уменьшился бюджетный де-

фицит до 2,4%, на 8,5% возросла производительность труда, против планируемых 4,6% [2]. Чистые поступления от туризма в национальную экономику увеличились на 50%, экспорт – на 33%, импорт – на 33,3% [3]. В определенной степени Украина и Куба переживают сходные процессы. Несмотря на различные политические системы, обе страны стремятся к взаимовыгодному сотрудничеству.

Создана необходимая договорно-правовая база. Следует отметить, что, по сравнению с государствами латиноамериканского региона, у Украины и Кубы на сегодняшний день она наиболее развита. В 1991 г. в Киеве было подписано соглашение между Украиной и Кубой о торговом сотрудничестве. Данный документ заложил основу в деле создания режима наибольшего благоприятствования для различных форм экономического сотрудничества. В 1994 г. был подписан ряд межправительственных соглашений о сотрудничестве в области науки, образования и культуры. Была создана межправительственная комиссия по вопросам научно-технического и торгово-экономического сотрудничества. Тогда же было подписано и межправительственное соглашение о воздушном сообщении. Подписание этих документов соглашения свидетельствует о стремлении сторон развивать взаимовыгодное сотрудничество. Наша страна должна более интенсивно увеличивать объем экономических, торговых связей, так как зарубежные компании начинают играть все более активную роль в экономической жизни Кубы. Итальянские и испанские фирмы совместно с кубинской стороной реализуют проекты в сфере туризма, французы ведут поиск нефти, в никелевой промышленности, которая была создана благодаря помощи СССР, Украины, сегодня весьма видную роль играют канадские компании. Проводимые реформы на Кубе открывают широкие возможности для сотрудничества между нашими странами. Кубинская сторона проявляет заинтересованность в развитии и упрочении отношений в сфере сельского хозяйства, фармацевтической индустрии, переработке сахара-сырца, авиационной промышленности. Куба заинтересована в поставках продукции металлургической промышленности, машиностроительной, судостроительной, военно-промышленного комплекса. Несмотря на достаточно тяжелую экономическую ситуацию и ряд других трудностей, наши отношения с Кубой в последние годы окрепли и вышли на качественно новый уровень. По ряду направлений был расширен торгово-экономический обмен. В частности, в фармацевтической, авиационной, сельскохозяйственной сферах. Заметную роль в деле упрочения связей между нашими странами сыграл визит Председателя Верховной Рады Украины А.Мороза на Кубу (середина апреля 1997 г.). Это был первый официальный контакт такого уровня не только между парламентариями обеих стран, но и первой двусторонней встречей между высшими руководителями двух государств. В ходе переговоров обсуждались перспективы торгово-экономического сотрудничества и ряд других вопросов. В том числе рассматривался вопрос о продолжении лечения детей, пострадавших в результате аварии на ЧАЭС. А.Мороз отметил, что у Украины и Кубы нет расхождений в видении сегодняшнего мира, и мы должны работать над тем, чтобы наши отношения воплощались в конкретные дела, прежде всего в восстановление и расширение традиционных торгово-экономических связей [4]. Наша делегация подтвердила позицию Украины о необходимости снятия экономической блокады острова. В 1992 г. конгресс США принял закон, который, помимо эмбарго на торговлю США с Кубой, вводил запрет на торговлю филиалам американских компаний, расположенных в других странах. Данный закон

вызвал неоднозначную реакцию многих государств, так как он задевал их торговые интересы. В связи с этим целый ряд стран пошли на расширение торгово-экономических контактов, исходя, прежде всего, из взаимовыгодности отношений. Блокада вынуждает Кубу делать упор на увеличение поставок товаров, сырья из Европы, а не из США, теряя при этом внушительные суммы на транспортные расходы. Подсчитано, что за годы экономической блокады Куба потеряла убытки на сумму более 48 млрд. долларов [5].

Рассматривая отношения между Украиной и Кубой, необходимо обратить особое внимание на реализацию программы по оздоровлению детей, пострадавших в результате черновыльської катастрофы. Данная программа на Кубе возведена в ранг государственной. Страна, экономика которой пребывает в состоянии кризиса, истратила на осуществление программы более 300 млн. дол. США и 4 млрд. кубинских песо. Расходы на лечение только одного ребенка с гематологическим заболеванием составляет от 30 до 50 тыс. дол., пересадка костного мозга – 150 тыс., проведение операции на сердце – 80 тыс. [6]. Санаторно-курортные мероприятия осуществляются в районе Тарара, расположенного недалеко от Гаваны. Комплекс, где отдыхают, проходят обследование и лечение дети, включает в себя: жилые помещения, госпитали, здания, в которых находятся отделения специального медицинского обслуживания. Разработана программа, которая определяет систему подбора детей для прохождения лечения, подразделяя их на группы. Первая группа – дети с онко-гематологическими и другими серьезными заболеваниями; вторая – с различными патологическими отклонениями, но без серьезных заболеваний; третья – дети с патологиями, которые допускают амбулаторное лечение [7]. Кубинская сторона предоставила высококвалифицированных специалистов, клиники, оснащенные современным оборудованием. Поистине бесценным является опыт лечения рака щитовидной железы, гематологических заболеваний.

Подобных результатов удалось достичь благодаря системе здравоохранения. Детская смертность на Кубе составила 10,7 на тысячу новорожденных (один из лучших показателей в мире), медицинский персонал – свыше 42 тыс. врачей (один – на 274 человека) и более чем 7 тыс. стоматологов (один на 1,524 человека), а также свыше 120 тысяч специалистов среднего медицинского персонала [8]. Большое внимание уделяется разработке новых препаратов, в частности, вакцины против гепатита, менингита, лекарств, предупреждающих сердечно-сосудистые заболевания. Впечатляющие успехи достигнуты в создании диагностических систем, способных с высокой точностью определить диагноз. Огромную роль в оздоровлении детей играет экологический фактор. Природно-климатические условия в совокупности с медицинской помощью способствуют реабилитации. Украина и Куба обсуждают вопрос о создании совместного центра, в котором по кубинской методике будут проходить курс оздоровления пострадавшие в результате аварии на ЧАЭС. Кроме предоставления медицинской помощи, проведение санаторно-курортных мероприятий, кубинские специалисты стремятся нормализовать психологическое состояние детей. Меры, направленные на достижение столь необходимой задачи, основаны на современных разработках психологов, психотерапевтов. В ходе визита Председателя Верховной Рады А.Мороза на Кубу (апрель 1997 г.), украинская делегация, ознакомилась с условиями отдыха, лечения украинских детей. Детально рассматривались вопросы о более активном участии Украины в оздоровлении детей, в оказании помощи в техническом обеспечении, ремонте лечебно-оздоровительного центра в г.Тарара, снабжении продуктами питания. Программа по-

мощи пострадавшим на сегодняшний день получила статус украинско-кубинской. Весьма активное участие в ней принимают Министерство по чрезвычайным ситуациям и Министерство здравоохранения нашей страны. Бескорыстная помощь Кубы в оздоровлении детей как нельзя лучше свидетельствует о стремлении укреплять дружественные отношения с Украиной.

В заключении необходимо отметить следующее. Украины и Куба своим сотрудничеством демонстрируют то, что, несмотря на различные политические системы двух стран, необходимо искать взаимопонимание, укреплять связи, основанные на принципах равноправия, взаимовыгодности торгово-экономических отношений, взаимопомощи, лишенных идеологической заангажированности. За последние годы увеличен объем связей в сфере экономики, торговли. Необходимо способствовать укреплению политических связей, сотрудничества в гуманитарной сфере. Используя опыт, накопленный ранее, Украина сможет поднять свое сотрудничество с Кубой на качественно новый уровень, способствуя таким образом, укреплению своих позиций не только на Кубе, но и в целом регионе.

РЕЗЮМЕ

У рамках багатовекторної зовнішньої політики України її латиноамериканської спрямованості, особлива увага приділяється формуванню нової системи відносин. У статті розглядається увесь спектр сучасних відносин, у тому числі договірно-правова база, економічний та гуманітарний аспекти. Подоно аналіз проблем та перспектив співробітництва.

SUMMARY

Widkiring the frames of the many-vectors foreign polycy of Ukraine, perticulary those with Latin American region, special attention is made on the formation of the new relationship's shaping. In this article the whole spectrum of the mpdern cooperation is explorel. With special concern to the legal regulations, ecomonic and humanitarian links. Author analyses problems and perspectives of the future cooperation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Воронін В.М. Пошуки на роздоріжжі // Політика і час. – 1995. – №4. – С.63.
2. Грабовская Тамара. Мы должны искать точки соприкосновения // Голос Украины. – 1997. – 17 мая. – С.3.
3. Гребенюк Тамара. Куба – маленькая страна с большим сердцем // Товарищ. – 1997. – №19. – С.3.
4. Отдаленность не мешает сотрудничеству // Голос Украины. – 16 апреля. – С.2.
5. Бедричук Надежда. Торговля с Кубой: небольшая, вялая, но перспективная? // Голос Украины. – 1997. – 14 мая. – С.11.
6. Гребенюк Тамара. Куба – маленькая страна с большим сердцем // Товарищ. – 1997. – №19. – С.3.
7. Божко Александр. Кубинський маршрут // Політика і час. – 1996. – №2. – С.47.
8. Воронін В.М. Пошуки на роздоріжжі // Політика і час. – 1995. – №4. – С.62.

Надійшла до редакції 16.08.1998 р.

ББК 63.3(4)

АГРАРИЗМ ДИМИТРА ДРАГИЕВА – ВОЖДЯ БОЛГАРСКИХ КРЕСТЬЯН

А.В.Кративин, Ю.М.Бычихин

Крестьянство, составляющее в большинстве славянских земель в начале XX в. преобладающую часть населения, являлось объектом острой борьбы между буржуазией и пролетариатом за политическое руководство. От того, за кем оно пойдет, в определяющей степени зависел исход борьбы между пролетариатом и буржуазией. Недооценка социал-демократами роли крестьянства как союзника пролетариата в борьбе за свержение капитализма привела к тому, что на заключительном этапе первой мировой войны крестьянские массы стали резервом буржуазии.

В условиях острых национальных и социальных коллизий этого времени у зарубежных славян возрастает политическая активность крестьянства, возникают аграрные крестьянские партии, боровшиеся за самостоятельную политическую роль. Они стремились отразить интересы не только и не столько сельской буржуазии, но и всех слоев деревни, включая беднейшее крестьянство. Особенно велика была активность аграрных партий там, где действовал буржуазный парламентаризм, не были завершены аграрные преобразования.

В основе программных положений крестьянских партий в большей или меньшей степени лежали принципы аграризма: признание крестьянства единым сословием, способным играть самостоятельную роль в политической жизни; убеждение в необходимости в рамках буржуазного парламентаризма с помощью реформ усовершенствовать капитализм при сохранении частной собственности; надежды на создание общества с равномерно распределенной мелкой собственностью вопреки объективным законам капиталистического развития; стремление к демократизации политической системы. По сути аграризм являлся негативной реакцией мелкобуржуазной крестьянской стихии на процессы становления монополистического развития у зарубежных славянских народов. Одновременно иллюзия возможности самостоятельного, не капиталистического и не социалистического, пути общественного развития, разделявшаяся аграристами, препятствовала складыванию рабоче-крестьянского союза, без которого проведение подлинно демократических преобразований было нереальным.

Имя вождя болгарских крестьян Димитра Драгиева (1869-1943 гг.) было широко известно в первые десятилетия XX века не только в селах и деревнях, но и в общественно-политических средах страны. Один из организаторов и руководителей крестьянской партии - Болгарского земледельческого народного союза, многократно избираемый депутатом парламента - Народного собрания, министр нескольких правительств, вот далеко не полный перечень его жизненного пути.

Д.Драгиев родился в крестьянской семье в селе Раднево Старозагорского округа. Окончив школу в родном селе, несколько лет учительствовал. Идеалом для молодого Драгиева в те годы был Лев Толстой, поэтому через всю свою жизнь он пронес идеи нравственной чистоты и морали.

Живя среди крестьян, видя их тяжелую жизнь, Димитр Драгиев с юношеских лет включился в крестьянское движение, при этом он продолжал отстаивать принципы нравственного содержания человеческой деятельности.

Драгиев с присущей ему настойчивостью и энергией, вместе с группой своих единомышленников, активно ведет политическое просвещение среди крестьян стре-

мьясь повисить их политическое сознание. Постепенно это становится важной деятельностью для земледельческих дружб. Тем не менее, такую линию в работе местных организаций Земледельческого союза поддерживали далеко не все низовые организации союза и их руководители. Д. Драгиеву и его сторонникам удалось добиться на III съезде Земледельческого союза в октябре 1901 г. превращения его в политико-экономическую организацию с изменением названия, с этого времени союз стал именоваться Болгарским земледельческим народным союзом (БЗНС). Драгиев был избран на съезде Председателем Управительного совета союза, что явилось признанием его линии в деятельности крестьянской партии.

Драгиев в это время отстаивает т.н. сословную теорию, которая хоть и не была полностью оригинальной, но сводилась в его представлении к необходимости борьбы за интересы класса – сословия крестьян. Главным в деятельности Драгиева было стремление объединить в рядах БЗНС всех «честных людей», подразумевалось, крестьян, не состоящих в других политических партиях. Для этой цели он и его сторонники по-прежнему ходили по селам, выступали на собраниях крестьян, организовывали новые земледельческие дружбы, составляли для них инструкции, в каждом номере «Земледельско знаме» печатали материалы, в которых определяли цели и задачи союза, писали проекты Устава и Программы земледельческой организации.

Отдавая должное Д. Драгиеву, первому в союзе теоретику борьбы за «социально-экономические интересы» крестьян, необходимо вновь подчеркнуть, что он тогда был главным теоретиком программы «третьего», крестьянского, а не капиталистического и не социалистического пути общественного развития, (что безоговорочно признавали видные аграрии Европы [1].) Драгиев вместе со своими соратниками выработал и еще одну составную часть своей теоретической системы – аграризм [2]. Аграризм, по Драгиеву, преследовал цель доказать примат сельского хозяйства над промышленностью, подчинение города деревне, поднятие земледельческого сословия над всеми городскими сословиями. Теория аграризма, противопоставляющая город деревне и носившая ярко выраженный антиурбанистический характер, находила определенный отклик среди болгарских крестьян, утверждая, что основное зло исходит из города, где живут богачи, ростовщики и другие эксплуататоры, беспощадно грабящие деревню и крестьян.

Советские историки в свое время дали оценку аграристической концепции БЗНС, главные положения которой сводятся к утверждению незыблемости господства крестьянской частной собственности на землю, к лозунгам единства деревни, к претензиям на общественную гармонию крестьянства, противопоставление города и села, к тезису о второстепенной роли промышленного сектора экономики, к идеализации экономической функции кооперации» [3] и др.

Вследствие медленных темпов развития промышленности в Болгарии она не могла «поглотить» значительное число выходцев из сельской местности, жертв «раскрестьянивания». Поэтому сменявшие друг друга кабинеты министров с удивительной настойчивостью, во избежание крупных потрясений, стремились замедлить естественный процесс социальной дифференциации, предотвратить распад болгарской деревни. На этой основе и возникло мнение об устойчивости мелкого и среднего землевладения в условиях капитализма [4], которое активно поддерживалось Драгиевым и другими лидерами союза.

Иронизируя над утверждениями марксистов о неизбежности пролетаризации крестьянства, Драгиев отмечал, что крестьянин осужден на гибель в силу какой-то железной необходимости, осужден исчезнуть как крестьянин, как земледелец, чтобы стать пролетарием. Поэтому, следовательно, незачем его организовывать. Нужно ждать, ко-

гда он перестанет быть крестьянином [5] – настолько нереальной ему казалась эта перспектива. Как и русские народники, теоретики аграризма в Болгарии надеялись, что крестьянство выдержит натиск капитализма. Они критиковали капитализм, даже отрицали его, но на самом деле не взрывали, а лишь стремились улучшить, подправляли, пытались демократизировать власть буржуазии [6].

Драгиев был принципиальным противником крупного землевладения. Господствующей формой им объявлялась частная средняя и мелкая земельная трудовая собственность при допущении государственной, общинной и кооперативной форм. Главной задачей будущего земледельческого правительства должна стать не коренная ломка существующих аграрных отношений, а обеспечение условий для постепенного роста благосостояния беднейших и средних слоев деревни путем поощрения кооперативного движения, которое рассматривалось лидерами союза как панацея от технической отсталости села и социальных антагонизмов.

Драгиев и руководители союза осознавали взаимозависимость между экономикой и политикой. Приход БЗНС к политической власти считался неотъемлемым условием экономических преобразований. Своим идеалом, как уже отмечалось ранее, крестьянские идеологи считали достижение такого общественного строя, который они характеризовали как народовластие. Нет власти лучше той, которая исходит от народа, служит народу и управляет от народа [7], – считали они. Народовластие должно, по их мнению, сочетаться с новой демократией, соответствующей принципу: «где каждый большинство, там будет и сила, следовательно, и справедливость» [8].

Будущее государство рисовалось Драгиеву и вождям союза в форме общинной федерации, где каждая из составляющих частей будет пользоваться внутренней автономией. Деревню они считали родиной и кормилицей демократических идей. Патриархальные, архаичные формы сельской организации должны быть распространены на всю страну. Красной нитью через концепцию аграризма проходит идея растворения, распыскивания центральной власти, передачи ряда функций органам на местах. По мнению Драгиева, корень зла – в экономическом и политическом засилье, господстве города над селом. Антиурбанистические мотивы, выдвигаемые крестьянским идеологом, должны были послужить фундаментом концепции аграризма. В их воображении только крестьянская диктатура, как дамоклов меч могла разрубить узел национальных противоречий. Идея самостоятельной крестьянской политической власти увенчала теоретические построения Драгиева и других теоретиков БЗНС.

Исследователей теоретических построений Драгиева и других лидеров союза весьма интересует вопрос о влиянии идей марксизма на систему взглядов крестьянских лидеров. Американский профессор Д.Белл, по взглядам – либерал, отмечает: «...Поражают не столько различия в концепциях лидеров БЗНС и марксистов, а, прежде всего, их сходство» [9]. Найти точки пересечения пытается его болгарский коллега, доктор философских наук К.Андреев [10].

Нам представляется не совсем правомерной попытка присоединить учение о противоречиях как заимствование из теории освобождения пролетариата к воззрениям Драгиева и других вождей союза, которые считали, что люди, народы, «... все человечество – это борцы с природой, с ее стихией, с политическими насильниками, с религиозными инквизиторами, с капиталистическими угнетателями, с невежеством, с болезнями, с пожарами, со всем, что стоит на пути жизни. В борьбе очерчивается и проза, и поэзия жизни, и прелесть, и ее гроза.. Жизнь есть борьба, а там, где есть борьба – есть падение и подъем, удовольствия и неприятности, герои и жертвы, побежденный и победитель, счастье и несчастье, смех и плач, ликование и меланхолия, благоденствие

и нищета, борьба и снова борьба» (II). Такое смешение морально-этических и классовых категорий характерно для более раннего этапа развития общественных наук.

Социальное окружение, под воздействием которого выкристаллизовывались идеи Драгиева и лидеров союза, находилось в тисках классовых противоречий, и в этом смысле нельзя было отбросить марксизм, дающий инструмент экономической и политической борьбы; крестьянство нуждалось в ограничении налогообложения для того, чтобы проявить большую хозяйственную инициативу.

Руководители БЗНС не поняли, да и не могли понять марксизма. Они понимали моргановское разделение первобытной истории общества на дикость, варварство и цивилизацию и противопоставляли ее истории человечества как смене общественно-экономических формаций. Драгиев и лидеры БЗНС критиковали Маркса за то, что он отрицал волю человека, подчиняя судьбы личности и мира железной исторической необходимости неумолимых экономических законов, предусматривавших ведущую роль пролетариата в будущем социальном перевороте.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються головні принципи аграризму – вчення, яке захищає інтереси селянства. Одним з авторів цього вчення був вождь болгарських селян Димитр Драгієв. Своєю активною політичною діяльністю, а також в багаточисельних творах він розвинув та вдосконалив аграризм, який став прапором боротьби болгарських селян за свої права.

SUMMARY

In the article the main principles of agrarizm – doctrine of peasantry, defending interests are considered, one from which authors was the leader of bulgarian peasants Dymytr Dragiev. Political activity to in numerous transactionses he has advanced and has improved agrarizm, which has become a banner of struggle of bulgarian peasants for the rights.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Матвеев Г.Ф. «Третий путь?» М., 1992. – С.17, 41, 159 и др.
2. Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Минск, – 1989. – Т. 2. – С.223.
3. Носкова А.Ф. К вопросу об аграризме в крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период // Советское славяноведение. – 1981. – № 2. – С.45 и др.
4. Мелин Ж. Назад к земле. – М., 1914.
5. Петков Н. Александър Стамболийски. Личность и идеи. По документи. – София, 1946. – С. 343.
6. Мелин Ж. Назад к земле. – С.71-73, 83, 113, 143, 190 и др.
7. Земледельско знаме. – 1923. – 29 апрел.
8. Там же.
9. Белл Д. Александър Стамболийски и модернизацията на България // Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980. – С. 516.
10. См.: Андреев К. Философско-социалистическите възгледи на Александър Стамболийски // Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. – С. 72-78.
11. Драгиев Д. Една политическа изповед. – София, 1919. – С.10-11 и др.

Надійшла до редакції 17.04.1998 р.

ББК ТЗ(4ВАТ) 63-6

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ВАТІКАНУ В КРАЇНАХ АЗІЇ ТА АФРИКИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ю.Б.Зубкова

Протягом тривалого часу католицька церква в країнах Азії та Африки була знаряддям колонізаторів. Із урахуванням змін, які сталися на політичній карті цих континентів, Ватикан був змушений в теперішній час еволюціонізувати свою політику та прийняти позицію клерикального неоколоніалізму.

В силу багатьох причин позиція Ватикану в ряді випадків є суперечливою і непослідовною. З одного боку, він не може не рахуватися з політикою розвинутих капіталістичних країн, з другого боку – не може не брати до уваги позицію держав третього світу.

Зараз більшість керівників католицьких церков відмовились від осудження національно-визвольного руху, більш того, визнають законність прагнення народів до незалежності.

Сучасна позиція Ватикану з проблем країн, що розвиваються, була детально розглянута на Вселенському соборі і знайшла відображення в його рішеннях. В них міститься відносно об'єктивна, хоча і не зовсім повна, картина стану, що склався в багатьох країнах Азії та Африки в галузі економіки і соціального життя. Подальший свій розвиток політика в державах третього світу одержала в енцикліці «Популюрум прогрессіо», де виникнення суверенних держав на місці великих колоній розглядається як «вирішальний поворот у ході історії людства» [1].

Дипломатичні відносини між Ватиканом і країнами Азії виникли відносно недавно. Не зважаючи на чотири сторіччя діяльності католицької церкви в Азії, тепер до неї належить 2,51 % населення [2]. Причому 50 % азіатських католиків проживають на Філіппінах. В ряді країн відсоток католиків коливається від 0 до 1,5. В Індії один католик припадає на 100 жителів, а в Японії – на 300 чоловік [3].

В ряді азіатських країн створені національні церкви, які підпорядковані Консисто-риальній конгрегації Ватикану [4]. Однак основну діяльність по поширенню впливу католицизму здійснює в Азії Конгрегація пропаганди віри [4, с. 75]. Майже в 2 рази за післявоєнні роки збільшився прошарок священників, уроженців азіатських країн – з 3472 до 6984; відповідно зросла кількість священників з 6888 до 12636 [5].

Поява в Азії суверенних держав після другої світової війни привела до того, що Ватикан став прагнути до встановлення офіційних відносин з їх урядами. В більшій мірі став займатися проблемами Азії Державний секретаріат [4, с. 80] – ця центральна зовнішньополітична служба Ватикану.

В числі перших були створені нунціатури [6] на Філіппінах та в Лівані. Був заснований ряд інтернунціатур в Японії, Індії, Індонезії, Ірані, Пакистані [6, с. 122]. При Ватикані були акредитовані послы і посланники цих держав. В ряді азіатських країн функціонують апостоличні нунціатури. Одна з них розгорнула свою діяльність на території Тайланду, Лаосу, Малайзії та Сінгапуру; друга – в Південному В'єтнамі і Камбоджі; в компетенцію третьої входить Цейлон [6, с. 122].

При Ватикані надзвичайним повноважним послом представлений і Тайвань. Аналогічні відношення з Ватиканом має Південна Корея. А до 1975 р. такі зв'язки були з Південним В'єтнамом [7].

В окремих країнах позиції католицької церкви далеко не ідентичні. Визначальними факторами її впливу є як специфіка соціально-економічного розвитку цих країн, так і конкретні обставини сучасного історичного стану. Дуже сильні позиції мала католицька церква на території В'єтнаму. До об'єднання країни лише на півдні католицька церква мала 4600 церков, 486 духовних семінарій, 1473 школи, в яких навчалось біля 225 тис. учнів, 276 лікарень. Нараховувалася велика група священослужителів: 19 єпископів, 2675 священників, біля 6 тис. монахів і монахинь [8]. Певний вплив на населення Південного В'єтнаму мали світські католицькі організації, які перебували під контролем католицької церкви [8, с. 201] (Християнські профспілки Південного В'єтнаму, організація «Робітнича християнська молодь»).

Представники католицьких кіл займали майже всі ведучі пости в урядовому апараті і складали більше 35 % особистого складу Південно-в'єтнамської армії [9].

Прогресивна частина католиків-патріотів ще в 1956 р. [10] створила католицьку організацію нового для В'єтнаму типу, яка вважала, що визначення шляху розвитку країни – це внутрішня справа самих в'єтнамців, і виступала за об'єднання держави на демократичних засадах.

У січні 1966 р. 11 південнов'єтнамських католицьких священників опублікували Маніфест [11]. Вони звернулися до влад обох країн з проханням розпочати належні кроки до негайного припинення братовбивчої війни. Частина католиків, в тому числі і деякі католицькі священники, відкрито приєдналися до визвольної війни проти американської агресії. Католицькі священники брали участь в з'їздах Національного фронту Південного В'єтнаму [11, с. 52].

З прикладу В'єтнаму, який багато років вважався форпостом католицизму в Південно-Східній Азії, можна судити, які протиріччя властиві сучасній католицькій церкві. Зміні позицій католицької церкви В'єтнаму, активним виступам багатьох представників католицької громадськості за припинення війни у В'єтнамі та Індокитаї, в певній мірі, сприяли неодноразові заклики [12] папи Павла VI.

На території сучасного В'єтнаму [11, с. 52] проживає 600 тис. християн та нараховується 200 тис. церков.

В інших країнах Індокитаю католицькій церкві не вдалося завоювати скільки-небудь значних позицій. В Камбоджі число католиків не перевищує 1,1 % населення країни, в Лаосі – 1,3 % [2, с. 84]. Католицька церква займає активні позиції в Індії. В адміністративному плані католицька церква цієї країни складається із 16 архієпископств, 49 єпископських єпархій, на території яких проживає 6,5 млн. католиків [13]. Залучення в лоно католицької церкви нових прибічників привело до збільшення їх кількості за останнє десятиріччя на 24 %. Одним з найбільших центрів католицизму в Індії є бувша португальська колонія Гоа: 575 тис. населення сповідує католицизм [13, с. 75].

Найбільша католицька країна Азіатського регіону – Філіппіни. Особи католицького віросповідання складають тут 83 % населення [5, с. 53]. Церква являється на Філіппінах впливовою силою: їй належить значна частина оброблюваної землі, вона має певні політичні позиції. Католицькі церковники прагнуть витіснити з Філіппін своїх конкурентів, особливо мусульман. В Іоло, де 98 % населення сповідають іслам, в кінці 80-х років було відкрито 5 католицьких коледжів [2, с. 121].

Велику увагу католицька церква приділяє тим країнам, де в силу історичних причин вона не змогла пустити глибоке коріння, і зараз не має значної підтримки з боку держави. До числа таких країн відноситься Індонезія. При голландських колонізаторах католицькі місіонери намагалися закріпитися в країні. У певній мірі їм це вдалося, і зараз в Індонезії нараховується біля 1 млн. 200 тис. католиків [5, с. 56], які є другою хри-

стіянською групою після протестантів. Однак прошарок місцевого католицького духовенства вельми незначний: 147 місцевих — на 1 тис. приїжджих священників [5, с. 57].

Великий інтерес проявляє католицька церква до Японії, самої розвинутої в промисловому відношенні азіатської країни, не зважаючи на те, що вплив католицизму тут незначний. В цій країні нараховується лише 288 тис. католиків [6, с. 115]. При цьому із 1704 католицьких священників лише 466 уроженці Японії. Основним напрямком діяльності в цій країні католицька церква вибрала роботу серед студентів та інтелігенції.

Отже, такі деякі позиції Ватікану в деяких країнах Азії. Цілком справедливо можна вважати їх, як відносно міцні.

На територію Африки християнство проникло із Східної Римської імперії. В епоху географічних відкриттів, в період захоплення колоній почалося масове проникнення служителів католицької церкви в Африку. Сьогодні не зважаючи на те, що тільки біля 13,09 % [14] африканського населення вважає себе офіційно католиками, католицька церква займає досить міцні позиції. Помітна тенденція збільшення кількості католицьких священослужителів. Якщо після другої світової війни їх нараховувалось біля 7,5 тис., на початку 60-х — 11 тис., то наприкінці 80-х їх уже було 12,5 тис. чоловік [15]. Причому значна увага приділялась найшвидкішому формуванню місцевого духовенства, за допомогою якого легше проводити роботу серед населення. Найбільш значний загін серед місіонерів складають монахи [16].

В Африці нараховується 4 млн 800 тис. католицьких монахів і 22 тис. монахинь [17]. Своєю активністю виділяються ієзуїти, які приймають енергійні заходи з метою закріплення на африканській землі. У січні 1962 р. орден ієзуїтів заснував провінцію в Центральній Африці [18] (в адміністративному відношенні вона охоплює територію Конго, Руанди і Бурунді). Тут знаходиться 460 ієзуїтів [18, с. 73]. Всього в Африці діє 1221 ієзуїтів [17, с. 52]. Вони виступають в ролі викладачів в університетах Нігерії, Руанди, Бурунді, в коледжах Кіншаси, Аддіс-Абеби, Дуали і Лібервіля [19].

Католицькі місіонери вдаються до різних методів для посилення своїх позицій в Африці. Використовуючи природний потяг людей до знань, вони відкрили мережі шкіл, в яких поряд з навчанням корисним предметам, виховується відданість католицькій вірі.

Для найбільш ефективної координації і керівництва діяльністю католицької церкви в Африці створений відповідний управлінський апарат. Північна Африка знаходиться у віданні Консисторіальній конгрегації Ватікану [6, с. 29]. Церковники Північної Ефіопії підкоряються Конгрегації із справ Східної церкви. Решта територій — поле діяльності Конгрегації пропаганди віри [6, с. 30].

На території Африки діють дев'ять єпископських конференцій [8, с. 191], із яких 5 очолюють африканці. Ці конференції з 1963 р. об'єднані в одну організацію, яка має секретаріат на чолі з кардиналом [8, с. 192]. При секретаріаті існують два відділи: перший керує католицькою церквою в країнах з французькою мовою; другий — з англійською мовою.

Значних труднощів зазнає католицька церква в Африці у зв'язку з тим, що доводиться вести конкурентну боротьбу з ісламом. За післявоєнний період чисельність мусульман на Африканському континенті збільшилась з 40 до 80 млн [14, с. 300], тобто їх кількість зросла в два рази і складає біля 37 % населення. За оцінкою католицьких джерел щорічний приріст мусульман складає 2,5 млн чоловік, а католиків — лише 1 млн [20].

У Північній Африці вплив католицької церкви продовжує залишатися незначним. Немаловажну роль відіграла та обставина, що католицька церква протягом ряду років підтримувала війну французьких колонізаторів проти алжирського народу, а також

проти Тунісу і Марокко. Крім того, після проголошення незалежності цих країн основний кістяк католицького папства переїхав у Європу.

В переважній більшості африканських країн католики знаходяться у положенні релігійної меншості. Відсоток осіб католицького віросповідання коливається від 0,7 до 3,7 [20]. Максимальна кількість католиків приходить на велику французьку колонію Габон – 45,3 % населення [20].

Значні труднощі долає католицька церква у бувших бельгійських колоніях – Заір, Руанда, Бурунді. Хоча саме в цій частині Африки спостерігається найбільша щільність католицького населення: із 16,5 млн. – 5,5млн. католики [14, с. 312].

Аналогічний стан і у бувших португальських колоніях: католики складають в Анголі біля 30 %, а в Мозамбіці – не менш 10 % [14, с. 312].

За визнанням католицької преси, народне обурення католицькою церквою не було ізольованим явищем. Це пов'язано із тісним її співробітництвом із бельгійськими монополіями, які тут господарювали.

В африканських країнах, які були в минулому англійськими колоніями, британський уряд надавав підтримку перш за все протестантським місіям. Діяльність же католицької церкви не одержала належних умов. У цих країнах відсоток католиків значно нижчий, ніж у бувших французьких колоніях. По мірі того, як на карті Африки з'явилися все нові і нові держави, Ватикан прагнув встановити з ними офіційні відносини. У переважній більшості африканських держав Ватикан зараз має дипломатичні представництва. Поряд з ними в Африці продовжують існувати 6 апостолических делегацій [21], які приділяють значну увагу підготовці католицьких кадрів із середовища місцевого духовенства. Сфери впливу кожної апостолическої делегації обмежені визначеними географічними рамками. Існують апостолическі делегації для Центральної, Центрально-Західної, Західної, Південної, Східної і Північної Африки. Делегації здійснюють свою діяльність під керівництвом Ватиканської Конгрегації євангелізації народів [22]. За останні роки стало практикуватися відвідування Ватикану африканськими політичними діячами, а глава католицької церкви Іоанн Павел II здійснив поїздки до багатьох країн Африканського континенту.

Таким чином, можна зробити висновок, що керівники католицької церкви надають великого значення діяльності своєї церкви в країнах Азії та Африки. Все більше папських дипломатів відкривають свої резиденції в країнах цього регіону. Проте в католицьких колах їх часто піддають критиці за недостатню ефективність, вимагаючи максимальної гнучкості, більшого пристосування до місцевих умов.

РЕЗЮМЕ

Деятельность Ватикана в странах Азии и Африки после второй мировой войны определяется неоднозначностью и неустойчивостью его позиций в данном регионе. Это определило направления и методы деятельности католической церкви в этих странах. Интересен опыт Ватикана в использовании официальных дипломатических каналов и, наравне с ними, деятельности общественных и социально-политических, религиозных организаций католического направления, — в целях расширения и упрочнения позиций в азиатско-африканском регионе.

SUMMARY

The Vatican's activities in the countries of Asia and Africa during the second world war is determined by the absence of its stable position in the given region. This very fact also determined the directions and methods of activity of the Catholic church in these countries. The Vatican's experience of using diplomatic ways as well as the activity of social and political,

religions organization of the catholic direction for the purpose of widening and strengthening of their position in Asian and African region is interesting.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Павел VI, папа. Окружное послание папы Павла VI о всестороннем развитии народов. – Ватикан: Ватиканская типография, 1962. – С. 58.
2. Актуальные проблемы идеологии и культуры стран Востока: Сб. ст. / Отв. ред. Ланда Р.Г.; АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1982. – С. 81.
3. Андреев И.Л. Религия и национально-освободительная борьба в странах Востока // Рабочий класс и современный мир. – 1980. – № 6. – С. 113.
4. Ковальский Н.А. Империализм. Религия. Церковь. – М.: Политиздат, 1986. – С. 74.
5. Красиков А.А. Ватикан: история и современность. – М.: Знание, 1991. – С. 37.
6. Ковальский Н.А., Иванова И.М. Католицизм и международные отношения. – М.: Международные отношения, 1989. – С. 121.
7. Внешняя политика стран Азии / Отв. ред. Колыхалова Г.П., Петров А.И. Ин-т востоковедения АН СССР. – М.: Международные отношения, 1983. – С. 41.
8. Религия и церковь в современную эпоху / Ред. коллегия: Л.В.Великович и др. – М.: Мысль, 1976. – С. 201.
9. Мчедлов М.П. Политика и религия. – М.: Сов. Россия, 1987. – С. 49.
10. Андреев М.В. Католицизм и проблемы современного рабочего и национально-освободительного движения. – М.: Мысль, 1968. – С. 191.
11. Бодурова П. Вьетнамский репортаж // Наука и религия. – 1983. – № 10. – С. 50.
12. Григулевич И.Р. Папство. Век XX.. – М.: Политиздат, 1978. – С. 194.
13. Индия: религия в политике и общественном сознании: Сб. ст. / Отв. ред.: Клюев Б.И., Литман А.Д.; АН СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1991. – С. 73.
14. Африка в цифрах: статистический справочник / Отв. ред. Гончаров Л.В., АН СССР. Ин-т Африки. М.: Наука, 1986. С. 309.
15. Африка: взаимодействие культур / Отв. ред.: Исмагилова Р.Н., Пиотровский Б.Б.; АН СССР. Ин-т Африки. – М.: Наука, 1989. – С. 241.
16. Овчинников В.Г. Католическая церковь в Западной Африке: Очерки истории католического миссионерства / АН СССР. Ин-т Всеобщей истории. – М.: Наука, 1982. – С. 29.
17. Ерасова И.А. Ватикан в современной Африке: идеология и политика / АН СССР. Ин-т Африки. – М.: Наука, 1989. – С. 51.
18. Малышева Д.Б. Религия и общественно-политическое развитие арабских и африканских стран. – М.: Наука, 1986. – С. 72.
19. Современная Африка: итоги и перспективы развития: идеология и культура / Отв. ред. Косухин Н.Д.; АН СССР. Ин-т Африки. – М.: Наука, 1990. – С. 39.
20. World Christian Encyclopedia. Nairobi-Oxford-New York, 1982. – P. 291.
21. Католицизм и политика: Сб. обзоров / Отв. ред. Разумович Н.И.; научн. ред. и сост. Солягин А.М.; АН СССР. ИНИОН. – М.: ИНИОН АН СССР, 1983. – С. 115.
22. Ерасова И.А. Некоторые итоги визитов Иоанна Павла II в Африку (1980 - 1990 г.г.) / АН СССР. Ин-т Африки. – М.: Наука, 1990. – С. 5.

Надійшла до редакції 25.12.97 р.

ББК ТЗ(7 Кан)

КВЕБЕК: ЭВОЛЮЦИЯ ФРАНКОКАНАДСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА И СЕПАРАТИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

В.Г.Коваленко

Национализм – явление многогранное, которое наиболее вероятно проявляется со стороны определенного этноса по отношению к окружающей среде, особенно, если последняя является доминирующей в рамках одного многонационального и федеративного государства. Основными целями этноса являются стремление сохранять и развивать свою самобытную культуру, язык, традиции, веру, предотвратить опасность возможной ассимиляции, страх перед которой является одной из причин возрастающего национализма. Все сказанное непосредственно относится к так называемой квебекской проблеме, обострение которой вызвало в Канаде глубокий национально-конституционный кризис, после того, как Квебек отказался ратифицировать Акт о конституции 1982 г. Крупнейшая по территории и занимающая второе место в федерации по населению и экономическим показателям, провинция Квебек исторически является сосредоточением практически всего франкоязычного населения в стране, тогда как остальные девять провинций, составляющих федерацию, в подавляющей своей части англоязычные. Отношения между двумя основными в стране этническими сообществами со времени завоевания англичанами Канады в XVIII в. стали причиной возникновения франкоканадского национализма, который на современном этапе политически оформился в сепаратистское движение во главе с Квебекской партией, выступающей за отделение провинции. Для понимания сути кризиса канадской федерации и квебекской проблемы необходимо раскрыть понятие «франкоканадский национализм» и рассмотреть его динамику в процессе исторического развития.

В результате Семилетней войны (1756-1763 гг.) Канада перешла под колониальное управление Великобритании. Установление английского административного режима, усиление англоязычной иммиграции и укрепление позиций англиканской церкви привели к всестороннему конфликту между двумя сообществами, который стал началом возникновения франкоканадского национального вопроса. Противоречия между двумя этносами проявились практически во всех сферах. Образование английской администрации в Квебеке привело к столкновению с франкоканадской элитой в лице синьоров и католического духовенства, которые представляли своего рода «духовную» власть, консолидирующую франкоканадский этнос на основе замкнутого сельско-католического уклада и противостоящую англосаксонской традиции либерализма и свободного предпринимательства. Характерной особенностью национального вопроса в Квебеке стало переплетение этнических противоречий с политическими и экономическими, поскольку в основе дискриминации франкоканадского населения лежали интересы колониальной администрации и английской торгово-промышленной буржуазии. Исторически сложилось расселение двух этнических сообществ: франкоканадцы – вдоль реки Св.Лаврентия (торговосельско- хозяйственная ориентация); англоканадцы – на территории нынешней провинции Онтарио, в атлантических провинциях (торгово-промышленная ориентация). Конституционный акт 1791г. разделил колонию на Верхнюю (английскую) и Нижнюю (французскую) Канаду с наличием в каждой из них собственного правительства. Однако Акт о союзе 1840г. объединил обе провинции, что вызвало обострение национального конфликта, поскольку франкоканадцы не получили ни подлинной автономии, ни эффективных политических средств для защиты своих

национальных прав. Акт лишил франкоканадцев всякой возможности вести переговоры о новом союзе в качестве равноправной стороны. Если предыдущий документ произвел раскол общества по национальному признаку, то второй документ имел своей целью растворение франкоканадского национального элемента в общем составе населения. Перед принятием Акта о союзе в докладе лорда Дарэма, посланного с миссией изучения возможностей ликвидации конфликта двух наций, отмечалось: «Объединение двух провинций не только дало бы явное английское большинство, но оно ежегодно возрастало бы в результате английской иммиграции. И можно не сомневаться, что французы, будучи в меньшинстве, в итоге естественного течения событий отбросят свои тщетные надежды на сохранение национальности» [1]. Такая позиция была положена в основу английской политики, направленной на ассимиляцию франкоканадского населения. Однако эта политика натолкнулась на сильное сопротивление франкоканадцев, требующих автономии Квебека, что давало им возможность реализовать на практике принцип равенства национальных прав во всех сферах. Острота конфликта заключалась в том, что имперский порядок соглашался на создание автономного правительства только при утверждении в провинции британского большинства и фактическом недопущении франкоканадцев к власти.

Серьезным шагом в радикальном изменении ситуации в провинции стала деятельность Партии патриотов во главе с Л.Ж.Папино. Именно патриоты возглавили восстание в Нижней Канаде в 1837-1838 гг., а их программа коренных реформ и отстаивание полного равноправия англо- и франкоканадцев, в том числе свободы вероисповедания и беспрепятственного пользования родным языком, борьба за франкоканадскую культуру, важнейшим элементом которой была католическая вера, стали основой оформления националистического движения в Квебеке. Активизация движения в провинции привела вскоре к отмене статьи акта, где английский язык считался единственным официальным языком в Канаде. Провинция получила собственное правительство и определенную автономию во внутренних делах. Однако противоречия между двумя этносами сохранялись. Конфликт базировался не только на этнических различиях, а касался прежде всего основ организации общества и целей экономического развития. Обострение произошло и вокруг реформы синьориальной системы, отмену которой требовали английские торговцы, но которая была цементирующим хозяйственным элементом в национальном развитии квебекцев, которые образовали замкнутое аграрно-культурное общество, существующее параллельно с коммерческим обществом англоканадцев. Конфликт во многом отражал стремление франкоканадского населения сохранить традиции и обычаи своей родины, что вступало в противоречие с внедрением англичанами процесса промышленного переустройства экономики, который приводил к эрозии замкнутости франкоканадского сообщества. Но наиболее острым был языковой конфликт, поскольку французский язык считался наряду с католической верой важнейшим элементом франкоканадского национализма, являлся своего рода индикатором положения франкоканадской нации. Языковой конфликт многие годы характеризовал социально-политическую жизнь Квебека, создавал барьер во взаимоотношениях франко- и англоканадцев. Изменение в составе населения, в результате которого франкоканадцы оказались в меньшинстве в стране, привело к активизации их борьбы за образование конфедерации с англоязычной частью Канады. Благодаря Квебеку, Канада по Акту о Британской Северной Америке 1867 г. получила федеративное устройство, а не стала унитарным англоязычным государством. Признание франкоанглийского дуализма позволило тогда правительству Макдональда-Картье преодолеть укоренившееся недоверие франкоканадских националистов. Однако квебекская про-

блема получила свое продолжение. С одной стороны, франкоканадская нация вступила в союз, основанный на принципе равенства, но с другой стороны, она получила государственную структуру, где такой принцип не нашел места. В начале XX в. франкоканадский национализм приобрел другую форму. Созданная в 1903 г. «Националистическая лига» во главе с Анри Бурасса выступила за единение двух наций под лозунгом «канадизма» и усиление автономии провинции. Основанная в 1917 г. «Лига французского действия» выступала за использование французского языка в торговле и промышленности, за развитие франкоканадской культуры. В первой половине XX в. было принято два закона, поднявшие статус франкоканадцев: закон 1911 г., устанавливающий равноправие французского и английского языков на предприятиях и в общественных организациях, и закон 1937 г., который отдавал приоритет французскому языку в толковании законов и правил Квебека. До 60-х гг. в общественной жизни продолжали бытовать традиционные стереотипы: сфера деятельности англоканадцев – бизнес и торговля, франкоканадцев – культура, социальные проблемы и политика.

Радикальным изменением социально-экономического положения франкоканадцев следует считать реформы, проведенные либеральным правительством Лесажа в 60-е гг. в провинции и получившие в исторической литературе название «тихой революции». Суть реформ заключалась в усилении позиций франкоканадцев в экономике, сфере науки и образования. Создание государственных корпораций ослабило доминирование англоканадцев и повысило конкурентоспособность квебекского бизнеса, а основание Управления по французскому языку и системы экономико-технических колледжей не только уменьшило опасность культурной ассимиляции франкоканадцев, но и привело к образованию активного слоя технической интеллигенции, инженеров, менеджеров, которые были настроены агрессивно в плане достижения высот в экономике, ломая традиционную гуманитарную ориентацию большинства франкоканадцев. Процесс модернизации сопровождался ослаблением роли церкви и разорением значительной части фермерств, что вызвало быстрый рост городского населения.

Реформы привели к перемене в идеологии национализма. Если основным элементом старого национализма было традиционное католическое общество с сельским укладом, сила которого заключалась в изоляции от внешнего мира, то новый национализм поставил своей целью построить новое общество с доминированием франкоканадцев во всех сферах провинциальной жизни. Обострение конфликта произошло сразу по нескольким направлениям: борьба Квебека за перенесение различных сфер юрисдикции из федерации в провинцию, расширение сферы франкоканадского бизнеса за счет англоканадцев и разработка эффективного языкового законодательства. Воплощением первых двух тенденций стала борьба за «особый статус» Квебека. В 1965 г., выступая перед членами Торговой палаты Онтарио и Квебека, Лесаж заявил: «...вы являетесь свидетелями утверждения не одной из десяти провинций страны, а одного из двух народов» [2]. В начале 60-х гг. в Квебеке были образованы первые организации сепаратистов: «Движение за национальную независимость» (лидеры – П.Бурго, М.Шапю), выступавшее за полный разрыв с Канадой и создание независимого государства, «Национальное объединение» (лидер – Ж.Грегуар). В 1967 г. произошел раскол Либеральной партии Квебека, в результате которого часть радикалов во главе с Р.Левеком основали движение «Суверенитет-Ассоциация», целью которого являлось достижение полной независимости Квебека при сохранении экономического союза с остальной Канадой. В 1968 г., в результате объединения сепаратистских организаций, была образована Квебекская партия, что стало политическим оформлением сепаратизма. В предвыборной программе партии отмечалось: «Квебекская партия стремится к

тому, чтобы Квебек стал суверенным государством, независимым в политическом отношении от Канады. Квебек и Канада должны стать двумя самостоятельными государствами в рамках экономико-административного союза на договорной основе» [3]. Новым этапом развития сепаратистского движения стал приход Квебекской партии к власти в провинции в 1976 г. Сепаратисты стали действовать в основном в двух направлениях: подготовка референдума о выходе Квебека из федерации и провозглашении его суверенным государством и разработка радикального по своему значению языкового законодательства, воплощением которого стало принятие «Хартии французского языка», установившей полное доминирование последнего во всех сферах деятельности в Квебеке. Первоначально была взята установка на более жесткую постановку вопроса, однако, в условиях сильного давления со стороны англоязычного населения и руководства других провинций, вставших в твердую оппозицию Квебеку, со стороны либералов в борьбе за власть, со стороны федерального правительства, стремящегося любой ценой сохранить национальное единство, в 1977 г. на VI съезде Квебекская партия перенесла основное внимание на получение достаточно широкой автономии.

В 1980 г. был проведен референдум консультативного характера о проведении переговоров с Оттавой о возможности получения суверенитета Квебека. Однако референдум окончился для сепаратистов неудачей. После этого они стали терять свой авторитет вплоть до раскола на «умеренных» и «непримиримых» в 1984 г., после того, как премьер-министр Квебека Левек провозгласил, что будет искать возможность конституционного соглашения с федеральным правительством Малруни и высказал свою оппозицию на следующих выборах.

В 1985 г. к власти в провинции пришли либералы, которые перевели борьбу франкоканадцев в русло достижения Квебеком статуса «особого сообщества». В 1987 г. в Мич-Лейке было заключено соответствующее конституционное соглашение, однако, в силу неприятия привилегированного положения Квебека в федерации оно не было ратифицировано. Это привело к новому усилению сепаратизма Квебека и реанимации идеи достижения суверенитета провинции. Федеральное правительство Малруни не смогло предложить, за исключением передачи Квебеку части полномочий в языковой сфере и в иммиграционной политике, всеобъемлющего эффективного варианта взамен неудачной политики «двуязычия на многонациональной основе», которая переводила вопрос о суверенитете Квебека в культурно-языковую сферу, а концепция этнического многообразия была неприемлива для франкоканадцев, считавших себя одной из наций-основательниц федерации, а не одной из десяти равноправных провинций.

В 1991 г. была основана новая федеральная партия – Квебекский блок, которая провозгласила своей целью достижение суверенитета Квебека. В программе партии в 1993 г. отмечалось: «Квебекцы стоят перед политическим выбором, который яснее, чем когда либо прежде: статус кво или суверенитет. И экономический выбор так же очевиден: стагнация или репатриация политической власти в Квебек» [4]. Наиболее очевидными показателями усиления позиций сепаратизма в Квебеке на современном этапе стали второй приход к власти в провинции в 1994 г. Квебекской партии, заключение в июне 1995 г. соглашения между руководством Квебекской партии (лидер – Ж.Паризо), Квебекского блока (лидер – Л.Бушар) и «Демократического действия Квебека» (лидер – М.Дюмон) о совместных действиях и проведение в октябре 1995 г. референдума по вопросу об отделении Квебека. Хотя результаты референдума были не в пользу сепаратистов (50,6% избирателей высказались против отделения и 49,4% – за провозглашение независимости провинции), решительная политика Квебекской партии в провинции и деятельность Квебекского блока как официальной оппозиции в фе-

деральном парламенте говорят о том, что сепаратизм в Квебеке силен, а федеральным властям сложно найти компромисс между регионализмом англоканадских провинций с их децентрализаторской и антиквебекской политикой и требованием Квебека исторического права франкоканадцев на суверенитет. Сепаратисты планируют провести в Квебеке новый референдум, настаивая на сохранении в формулировке требования о суверенитете. Немаловажное значение придается предстоящим выборам в провинции, где сегодня Квебекская партия имеет гораздо больший рейтинг популярности, нежели традиционно авторитетные либералы. Катализатором конфликта является и нерешенная конституционная проблема, связанная со статусом Квебека.

РЕЗЮМЕ

Досліджується питання про утворення квебекської проблеми в Канаді та франкоканадського націоналізму. Його еволюція привела до появи на сучасному етапі сепаратистського руху, який виступає за суверенітет франкомовної провінції Квебек. Розглядується процес формування та динаміка зміни франкоканадської націоналістичної ідеології.

SUMMARY

This issue researches the question about the creation of the Quebec problem in Canada and French Canadian nationalism, which evolution led to appearance of the separatist movement at present demanding the sovereignty of French-speaking province of Quebec. It is observed the process-making and changes of the French Canadian nationalistic ideology.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Национальные проблемы Канады. – М.:Наука, 1986. – С.82-83.
2. Коленеко В.А. Квебекская проблема в послевоенной Канаде. – М.:Наука,1981. – С.192-193.
3. Евтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – К.:Наукова думка, 1991. – С.132.
4. Valaskakis K., Fournier A. The delusion of sovereignty: would independence weaken Quebec? Montreal-Toronto, 1995. – P.37.

Надійшла до редакції 01.10.98 р.

ББК 930.2 : 942.060

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ О ЧЕЛОВЕКЕ КАК СУБЪЕКТЕ ИСТОРИИ У МЫСЛИТЕЛЕЙ РАННЕГО АНГЛИЙСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Е.С.Красюк

Формирование идеи о человеке как субъекте истории прошло долгий путь. Зарождение основных ее положений относится еще к эпохе Античности. Именно античные философы впервые предприняли попытку объяснить исторические события действиями самих людей, а не богов [1, с.24]. Так, уже Фукидид решительно порвал с мифологической традицией. Как писал А.Ф.Лосев, «у Фукидида впервые оказалось, что единственно активные деятели в истории – это сами люди, то есть люди без всякого потустороннего вмешательства. Однако понятие человека как движущей силы истории в

эпоху Античности еще не было не только разработано, но и не было даже предметом философского рассмотрения» [2, с.106]. Главное внимание античные авторы уделяли рассмотрению чувств, мотивов и характеров отдельных исторических деятелей и через это пытались объяснить поступки людей и их влияние на ход истории.

С утверждением христианства широко распространяется идея провиденциализма, согласно которой божественная воля определяет ход истории, а человек рассматривается лишь как покорный исполнитель божественного замысла [3, с.19]. Эта идея, развитая Августином, легла в основу всей средневековой историографии. И только лишь в эпоху Возрождения достижения античных мыслителей были взяты на вооружение гуманистами, которые выступали с резкой критикой идеи провиденциализма. На первый план они выводят человека, который приобретает самостоятельную ценность и рассматривается ими как «мера всех вещей». Гуманисты были убеждены в том, что человек сам выбирает собственный путь в жизни, сам творит самого себя и этим оказывает определенное влияние на ход истории.

Но только в эпоху Нового времени человек начинает рассматриваться как творец истории. Разработка и оформление основных положений идеи о человеке как субъекте истории – это заслуга Нового времени и, в частности, раннего английского Просвещения.

Впервые к ее детальному рассмотрению обратился Ф.Бэкон. Он близок к учению эпохи Возрождения о человеке как микрокосмосе, рассматривая человеческое тело как самую собирательную часть Вселенной. Он подчеркивает, что «человек в самом начале своего пути представляется чем-то беззащитным, обнаженным, беспомощным, нуждающимся, наконец, во множестве вещей. Поэтому Прометей поспешил изобрести огонь, который необходим для удовлетворения чуть ли не всех потребностей людей» [4, с.284]. По Бэкону, огонь – основа культуры и он называет его «средством средств» [4, с.284]. По мнению философа, огонь символизирует «человеческую природу» и позволяет рассматривать человека как центр мироздания, «ибо все служит человеку, он же извлекает и получает пользу из каждой окружающей его вещи» [4, с.283]. Такое представление о «человеческой природе» в корне отличается от средневековой традиции, так как служение природы человеку, как считает мыслитель, является результатом деятельности самого человека с помощью орудий, результатом познания и развития науки.

История у Бэкона – процесс реализации «природы человека» через стремление к благу. Бэкон выделяет два его вида – «индивидуальное» и «общественное» [5, с.389], причем ведущая роль последнего особенно заметна в человеческих отношениях. Здесь он близок к положению о соотношении блага государства и личных интересов граждан, широко распространенному в эпоху Возрождения, но исходит из самой природы человека, сочетающей естественные стремления к индивидуальному и общественному благу.

Рассматривая личное благо, Бэкон выделяет три рода стремлений; «Первое – это стремление к самосохранению, второе – стремление к совершенствованию, третье – стремление к размножению как распространению своего существа» [5, с.395]. Первое стремление было признано всеми мыслителями Нового времени и легло в основу концепций «естественного права», и «естественного состояния». Отсюда его новый, в сравнении с его предшественниками, взгляд на жизнь общества. Так, Бэкон признает роль частного интереса группы людей в законодательстве, главную причину мятежей видит в разорении и обнищании простого люда. Из тезиса о стремлении человека к совершенствованию, как неотъемлемом свойстве его природы, выросла концепция прогресса. Третье стремление также анализируется Бэконом как активное начало, побуждающее человека действовать, так как человек стремится к тому, чтобы весь мир был отражением его облика.

Бэкон заложил и основу представлений о влиянии социальной среды на человека и его поведение. Он пишет, что некоторые черты человеческого характера «формируются общественным положением». Мыслитель рассуждает о влиянии занятий и даже социальной структуры общества на мирный или воинственный дух народа [5, с.479-480]. По мнению Бэкона, людскими массами управляет сила обычая, так как в соответствии с обычаями «человека наставляет пример, ободряют товарищи, побуждают соревнование, награждает одобрение» [5, с.409]. Как видим, Бэкон вплотную приблизился к концепции влияния социальной среды на человека, его характер и поведение. Он прокладывал путь просветителям, более детально разработавшим эту концепцию.

Итак, субъектом истории, по Бэкону, является человек, а объектом его воздействия – природа. Деятельность человека по отношению к природе – практическая (преобразование природы) и теоретическая (ее познание). Историей движет человеческий разум и это движение есть процесс реализации человеческой природы, результат стремления к совершенствованию, заложенного в человеке. Развитие идей, разработанных Бэконом, и их оформление продолжили ранние английские просветители. Историческая мысль в это время претерпевает значительные изменения, так как испытывает огромное влияние со стороны естествознания, успехи которого побуждали просветителей использовать его методы применимо к человеку и обществу. Это время разработки теоретических концепций общества и государства: считалось, что это может преодолеть человеку его заблуждения и устранить зло из жизни людей.

В основу представлений о человеке как субъекте истории у просветителей, как и у Бэкона, легло положение о неизменной «человеческой природе». Но они сделали большой шаг вперед в изучении этого вопроса. Для них человек прежде всего деятельное существо [6, с.88]. Деятельный тип человека был для просветителей носителем «естественных прав» и свобод. Кроме того, именно просветители впервые заговорили о человеке как общественном существе. Например, уже Шефтсбери писал, что «человек от природы – общественное существо» [7, с.154].

Именно на этих положениях английских просветителей базировались концепции «естественного состояния», «естественного права» и теория общественного договора. Все просветители – сторонники этих концепций – исходили из того, что «естественное состояние» – это единство человека и природы, при котором человек обладал всеми «естественными правами». Например, Локк характеризовал «естественное состояние» как «состояние полной свободы людей», как «состояние мира, доброй воли, взаимной помощи и безопасности» [8, с.5-6], а Шефтсбери склонялся к точке зрения Гоббса о том, что это состояние войны всех против всех [7, с.161]. Но несмотря на эти разногласия все они считали, что в результате осознания людьми опасностей «естественного состояния» и заключения ими общественного договора возникает государство. Цель создания государства – забота об общем благе. «Верховная власть в своих самых крайних пределах ограничена общественным благом, ведь вся власть правительства существует лишь для блага общества» [8, с.66], – писал Локк. У Дж.Свифта общественное благо стоит выше частного интереса: «Моей единственной заботой является общественное благо» [9, с.382]. Таким образом, проблема субъекта истории трансформируется в данных концепциях в проблему субъекта преобразования естественного состояния людей в гражданское, то есть создателя государства. Именно человек формирует общество, а значит и себя, своей собственной деятельностью, то есть предстает активным, деятельным субъектом. На место старых, теологических объяснений исторического процесса приходит идея о человеке как творце истории, что способствовало концентрации внимания ранних английских просветителей на действиях отдельных личностей в истории. Исторический процесс предстал перед ними главным образом

своей субъективной стороной. Они видели перед собой прежде всего человека, его характер, поступки и их мотивацию, а также их последствия. «Драма истории раскрывалась для просветителей как человеческая драма, разыгрываемая вершителями истории» [10, с306]. Отсюда и возникновение идеи о просвещенном правителе, способном изменить ход истории и жизнь государства. Такой просвещенный правитель руководствуется принципами общего блага, содействует развитию страны: он не противостоит своему народу, а возглавляет его, основываясь на законах. Таков, например, Король-Патриот Болингброка. «Для Короля-Патриота, – пишет он, – нет более святого долга, чем защита и сохранение свободы...» [11, с.216]. Для Дж. Толанда идеальный монарх это тот, кто «издает множество замечательных законов для расширения и обеспечения свобод» [6, с.221].

Как видим, субъективная сторона истории выходит у ранних английских просветителей на первое место, у них человек выступает субъектом, а общество и государство – объектом его деятельности.

Таким образом, идея о человеке как субъекте истории прошла длинный этап становления – от зарождения основных ее положений в Античности до их утверждения в эпоху Нового времени, для которого характерны новые подходы в объяснении исторического процесса. По мнению английских философов XVII – начала XVIII века историю делают люди. Исторический процесс они пытались объяснить не вмешательством высших сил, а через поступки исторических деятелей, через «природу человека». Для них характерно рассмотрение человека как единственного активного деятеля истории и выведение из неизменной природы человека закономерностей устройства и развития общества и государства. Именно в это время человек, наконец, выходит на арену истории как истинный ее вершитель, что является несомненной заслугой английских мыслителей Нового времени.

РЕЗЮМЕ

Вивчається проблема розвитку і становлення ідеї про людину як суб'єкт історії в епоху Нового часу. Англійські мислителі XVII-XVIII ст. при розробці вказаної проблеми зробили значний крок вперед порівняно за їх попередниками (античними філософами та гуманістами), по-творчому переосмисливши їх спадщину. Якраз в цей час проблема починає набирати наукового характеру і людина нарешті виходить на арену історії як діючий суб'єкт, предметом дії якої є суспільство і держава.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the formation and development of the idea of a person as a subject of history in England at New time. The English thinkers of the 17th-18th centuries made a great step forward in working out the problem compared to their forerunners (classical authors and humanists) and made radical changes in it. Exactly at this time this problem began to acquire scientific character and a person, at last, came out to the history arena as its true manager, as an active subject of history, that resulted in a great impact on the development of history science.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен по XVIII век. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982 – 239 с.
2. Лосев А.Ф. Античная философия истории. – М.: Наука, 1977. – 208 с.

3. Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. – М.: Мысль, 1974. – 190 с.
4. Бэкон Ф. О мудрости древних / Сочинения: В 2-х т. – М.: Мысль, 1977. – Т.2. – С.223-296.
5. Он же. О достоинстве и приумножении наук / Сочинения. – Т.1. – С. 81-522.
6. Просветительское движение в Англии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 445 с.
7. Шефтсбери. Моралисты / Эстетические опыты. – М.: Искусство, 1975. – С. 77-236.
8. Локк Д. О государственном правлении / Избранные философские произведения: В 2-х т. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т.2. – 532 с.
9. Свифт Дж. Путешествия Гулливера. – М.: Худ. литература, 1976. – 430 с.
10. Барг М.А. Болингброк и английское Просвещение / Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978. – С.274-315.
11. Болингброк. Идея о Короле-Патриоте / Письма... – С. 197-239

Надійшла до редакції 07.04.1998 р.

ББК ТЗ (4НОР) 51-7
Н 194

ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СКАНДИНАВСКОГО СИМВОЛИЗМА (Из истории национально-культурного возрождения)

Е.А.Назарян

Рубеж XIX – XX веков является переломным моментом в истории европейской культуры. Нельзя не увидеть почти повсеместный отход от реализма и преобладание иррационалистических тенденций. Аналогичные тенденции прослеживаются и в скандинавском искусстве того времени.

Необходимо отметить, что географическое и культурное пространства Скандинавии не совпадают. Если географически Скандинавия – это только Дания, Норвегия, Швеция, то культурное пространство гораздо шире – кроме выше названных стран оно включает Финляндию и прибалтийские страны. Их объединяют как сходные этностереотипы, так и общие моменты в культуре. В данном случае речь пойдет о культурном пространстве Скандинавии.

В скандинавском искусстве на рубеже веков начинается новый и оригинальный период. Его обычно называют просто «девяностые» или «рубеж веков», но часто для большей ясности используют два достаточно различных термина: «национальный романтизм» и символизм [1]. Тем не менее, искусство 90-х годов XIX века подтверждает, что эти два термина можно согласовать. То есть в Северной Европе символизм принимает национальный излом. И патриотизм не конфликтует с бегущим от жизни символизмом. Наиболее ярко это нашло отражение в живописи финского художника Акселя Галлен-Калеллы в его известном национальном цикле «Калевала» (1889-1896; Хельсинки, Национальная галерея) и в живописи норвежского художника Эрика Вереншелля.

В тот период Норвегия и Финляндия не были самостоятельными государствами, а входили в состав других держав (Финляндия – в состав России, Норвегия – в состав Швеции). И основным элементом в проявлении национальных чувств было сохранение и возрождение традиционных народных культур.

Так, «Калевала» – финский народный эпос, который был собран Элиасом Льенротом и опубликован в 1835 году в виде поэмы, по модели гомеровского эпоса [2]. Цикл картин Галлен-Калеллы «Калевала» дал 90-х годах XIX века толчок к новым духовным поискам. Это проявляется в целой серии путешествий во внутренние районы Финляндии. Такие художники, как К. Вилюмсен, Э. Вереншелль, Б. Лильефорс отправляются в северную глушь, к нетронутой человеком природе. Прimitивная жизнь, которую П. Гоген искал на Таити, была найдена в северной глуши, в горных районах Норвегии. В скандинавских народных легендах увидели ту же святую мудрость, что и в мировых религиях. И художники возвращаются из Парижа на родину, чтобы создать свое собственное национальное искусство, которое было бы на одном уровне с последними достижениями мирового искусства. Художники чувствуют, что их картины на мифологические темы отражают остатки огромной дохристианской мифологии и поэтому должны быть написаны в какой-то совершенно иной манере – «священной и стилизованной» [3]. Так, сюжеты из «Калевалы» А.Галлен-Калеллы имеют плоскостное изображение поверхности, декоративны с линейным копированием. Несмотря на это, он продолжает рисовать и в более натуралистической манере. Это показывает, что художник принял этот стиль, потому что почувствовал, что он наиболее подходит именно для этого типа сюжетов.

Сюжеты норвежских легенд Герхарда Мунте задуманы как декоративные композиции и выполнены в сознательно примитивистском стиле, основанном на норвежском традиционном фольклоре. Тем не менее, он продолжал писать воздушные пейзажи маслом.

То есть, мы видим, что вопрос стиля, как таковой, не был главной темой у скандинавских художников, как это было у их современников во французском авангарде. Для скандинавов стиль был подобен гибкому инструменту, служащему для выражения своих сюжетов. Для французских художников идея о стиле была центральной, их понятие «собственный стиль» служило знаком индивидуальности художника. Вообще же, французский символизм живой реальности противопоставлял мир видений и грез и основными «символическими» мотивами были «смерть», «любовь», «страдание» и т.п. Для скандинавского символизма характерно обилие пейзажей, так как именно через природу жители севера входили в контакт с миром. Скандинавской вариацией символизма был пантеистический мистицизм природы.

Неожиданное столкновение К.Вилюмсена с глухим горным районом Йотунхеймом или Шолберга и Э.Вереншелля с Рондскими горами резко отличалась от предшествующего взгляда на природу. Это было личное столкновение человека с силами, которые лежат за пределом человеческого понимания. И художники принимают точку зрения, отражающую человеческую уязвимость. Общественный восторг был заменен личным благоговейным страхом.

Для северного пейзажиста не было ничего противоестественного между глубокой погружением в природу и эмоциональным состоянием самого художника. Противоречия между природой и воображением, проповедуемое французским символизмом не применимо к скандинавской живописи.

Иное направление в скандинавском символизме представляет живопись Э.Мунка. Вместо мистического воспевания дикой северной природы он обращается к темам жизни и смерти, любви и страдания, тайны человеческого бытия. Не один художник так дерзко не открыл свои внутренние чувства и фантазии как Э.Мунк.

Безмятежный покой и счастье не были знакомы Мунку, поэтому мы тщетно будем искать у него их изображения. По складу характера он воспринимал жизнь траги-

чески. Эдварду было всего пять лет, когда он лишился матери [4]. Семья так никогда и не оправилась от этой потери. А раньше отец читал детям сказки и саги, но после смерти жены впал в унылое христианство и читал почти исключительно Библию. Через восемь лет после смерти матери умерла старшая дочь Софи. Тоже от чахотки. Помимо склонности к чахотке семья страдала еще и психическими болезнями. Вторая дочь, Лаура, отличавшаяся в школе большими способностями, умерла в лечебнице для душевнобольных.

Эти потери в детстве – причина мрачности и подозрительности Мунка, его одиночества и страха. Не случайно, что лишь один сын из пяти детей доктора Кристиана Мунка женился [5]. Все они росли в таких условиях, которые восстановили их против брака.

Очень многие из лучших работ Э.Мунка построены на воспоминаниях детства. В картинах «Больная девочка» и «Весна» он написал свою тетку, сидящую около больной Софи. Моделями ему служили посторонние люди, но писал он сестру и тетку. Эти ранние работы Мунка полны любви к людям, в них еще не было ни давящей мрачности, ни болезненности, в них царила лишь светлая печаль.

В середине 80-х годов XIX века у Мунка появляются первые символические работы. Картина Мунка, названная критиками «Мадонной» (Осло, Национальная галерея), была задумана как символ вечной женственности, недаром сам Мунк назвал ее «Зачатием».

Стремясь к широкому охвату всех наиболее острых проявлений жизни и человеческих страстей, Мунк принимается за создание цикла картин, которые он назвал «Фризом жизни». В этих картинах можно проследить шаг за шагом все этапы развития какой-либо из тем человеческих страстей. Например, темы любви. Открывает ее известная гравюра на дереве 1899 г., названная «Двое». Извилистая линия разделяет сушу и море. На берегу, спиной к зрителю, – двое. Мужчина и женщина. В фигуре женщины – тревожное ожидание. Мужчина делает первый робкий шаг, чтобы приблизиться к ней. Это символ нарождающегося чувства, начала любви.

«Поцелуй» – тема, варьировавшаяся Мунком много раз в различных техниках от масла и акварели до гравюры на дереве. Литография 1895 года. На фоне окна, за отдернутой шторой, из которого видны дома и спешащие прохожие, две слившиеся в поцелуе обнаженные фигуры. Они забыли обо всем на свете – это символ одной из вершин любви.

Но в след за страстью зачастую следует разочарование, и Мунк создает еще один образ – символ. Эта картина была названа «Пепел» (1894; Осло, Национальная галерея). В левом углу, срезанная рамой, видна сгорбленная фигура мужчины, схватившегося за голову. Лица его не видно. Нижний край полотна срезает фигуру женщины в полурасстегнутом платье. В отчаянии вцепилась она руками в свои распущенные волосы. Ее широко раскрытые глаза пусты – это конец любви, конец всему.

Как обобщение темы любви возник у Мунка замысел «Танца жизни» (1899 – 1900; Осло, Национальная галерея). То в медленном, то в резком и быстром ритме движутся в танце пары. Вглядевшись, мы видим, что танцует одна и та же женщина как бы на разных стадиях жизни. Этот жизненный танец – круговорот начинается с фигуры молодой девушки в белом платье, полная светлых надежд и ожидания. Пройдя круг, мы встречаем ее вновь – погасшую, одинокую, в черном платье. Волосы ее в беспорядке, ей незачем следить за собой, круг замкнулся. Она закончила путь, замкнувшись в своем одиночестве.

Мунка женщина и привлекает, и пугает. Как отражение этого двойственного отношения к ней он создает «Вампира» – крылатую женщину с полужакрытыми в страсти глазами над трупом мужчины. Таков для Мунка финал.

На очень многих картинах Мунка маячит смерть. То, что двигало Мунком когда он писал мужчину и женщину, заставляло его писать и смерть. Он страдал от двойственности своей психики, от борьбы между тоской и страхом. Но болезненность у таких людей как Мунк – это болезнь не по существу своему, а по степени своей силы. Поэтому часто изучая тех, кого называют странными и больными, мы приходим к глубокому знанию состояния ума и сущности человека. У таких людей ясно видно то, что нас самих в тайне тревожит. Подобно всем великим художникам, Эдвард Мунк держит перед нами зеркало. Его картины дают нам возможность глубоко заглянуть в свою собственную духовную жизнь. Искусство Мунка отмечено мыслью и настроением, источник которых – его трудности и препятствия. Его картины отражают состояние его души. Именно из этого материала он создал свои величайшие художественные творения.

Таким образом, скандинавский символизм отличается от европейского по своим философским и эстетическим аспектам.

Во-первых, национализм который появился в различных странах Европы в XIX веке, создал барьер к принятию символизма во Франции и других европейских странах. Национализм Скандинавии имел противоположный эффект: Символизм пришедший из Парижа, нашел в Скандинавии плодородную почву. И если в Европе «национальный романтизм» и «символизм» – два самостоятельных течения, то в Скандинавии символизм является неотъемлемой частью «национального романтизма». Это объясняется особенностями культурного бытия этих народов (от географических факторов до политической обстановки).

Во-вторых, если французские символисты проповедовали противоречия между природой и воображением, то скандинавские художники стремились соединить свое видение природы с подсознательными и личными чувствами, так что их живопись в одно и то же время выражала представление о национальном духе и личное художественное восприятие.

В-третьих, вопрос стиля не был главной темой скандинавских художников, как это было у их современников во французском авангарде.

Заканчивая характеристику скандинавского символизма, необходимо отметить, что в Северной Европе символизм представлен двумя направлениями: это пантеистический мистицизм природы (А. Галлен-Калелла, Э. Вереншель и др.) и «психологический натурализм» Э. Мунка. И живопись Мунка, затрагивающая общечеловеческие темы, остается актуальной и значимой до сих пор.

РЕЗЮМЕ

Дана стаття освітлює одну з яскравих сторінок історії національно-культурного відродження Північної Європи, особливо Норвегії. Аналізуються філософсько-естетичні аспекти скандинавського символізму. Підкреслюються відзнаки між скандинавським і французьким символізмом, головна з яких – національний характер скандинавського живопису на межі XIX-XX століть. Особливо чітко ці моменти можна простежити у творчості норвезьких митців К.Крога, Е.Вереншолля, Е.Мунка. Важливе місце в статті займає характеристика творчості Е.Мунка – найяскравішого представника скандинавського живопису на межі століть.

SUMMARY

This article is devoted to the history of national and cultural revival of Northern Europe, and in particular of Norway. This is analysis of philosophical and aesthetic aspects of Scandinavian sym-

bolism. This article shows differences between Scandinavian and French symbolism, the main of which is national character of Scandinavian painting in the end of the XIX century – on the beginning of the XX one. It is mostly concerned the creativity of the norwegian artists K. Crog, E. Verenshold, E. Munch. The important place in a paper is taken by analysis of creativity of E. Munch – one of the representatives of Scandinavian painting on a turn of the centuries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Falnes O. National Romanticism in Norway. – New York: AMS Press, 1968. – P.117.
2. Dreams of a Summer Night. Scandinavian Painting at the Turn of the Century. – London: Arts Council of Great Britain, 1986. – P.68.
3. Ибсен Г. Полн. собр. соч. – Т.8: Статьи. Речи. Письма. – М.: Издательство братьев Ганзенов, 1906. – С.92.
4. Стенерсен Р. Эдвард Мунк. – М.: Искусство, 1972. – С14.
5. Там же – С.51.

Надійшла до редакції 19.05.1998 р.

ББК: Т 3 (0) 63 – 492

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ФИДАЕВ В НОВЕЙШЕЕ ВРЕМЯ: ЗАМЕТКИ ПО ПРОБЛЕМЕ

В.В.Разумный

Смерть во многих религиях является неотвратимым испытанием для верующих. Страх смерти тела породил проблему бессмертия души. В исламе вопрос смерти является важной деталью для адептов. Симбиоз «культы смерти» и джихада породил такое уникальное явление, как фидай, то есть, люди сознательно жертвующие собой во имя идеалов веры. Интересно заметить, что в религии пророка Мухаммеда важность этого явления подтверждает факт наличия особых терминов, обозначающих таких людей. Так, «моджахед» – «борец за веру», «фидай» – «жертвующий собой за веру», «шахид» – «погибший за веру». Примечательно, что в других мировых религиях такого количества определений для адептов, жертвующих собой, просто не существует. Действия фидаев обусловлены прежде всего религиозными обоснованиями. Гибель в ходе джихада – прямая дорога в рай, а поэтому фидай не только готовы, но и стремятся погибнуть во время выполнения задания.

История мусульманских смертников-фидаев имеет глубокие корни и философско-теологическую базу. В Коране нет упоминания о необходимости жертвовать собой ради торжества идеалов ислама. Священная книга всех мусульман гарантирует рай каждому, кто погиб в войне против «неверных», но не призывает совершать самоубийство. Исламскому фатализму фидай – это «избранник Аллаха», достойный его райских садов. Впервые смертников-фидаев использовали в мусульманской секте исмаилитов Дейлема на рубеже XI-XII веков. Глава их, Хасан ибн-Саббах, разработал идеологию и тактику фидаев, где успешно сочетал «дело служения Аллаху» и индивидуальный политический террор.

Семена учения исмаилитского лидера попали на благодатную почву исламского фундаментализма в конце XX века и принесли кровавые плоды. Проблема фидаев вновь стала актуальной. Действия фидаев-смертников не раз были в центре внимания международных конференций и совещаний по безопасности. Их действия сопровожда-

лись применением массового и индивидуального террора, что вело к многочисленным жертвам и, в ряде случаев, дестабилизации внутривнутриполитического положения, а также угрожало международной безопасности. Несмотря на многовековую историю фидаяев, их тактика, идеология и методы, а также половозрастной состав не подвергались значительным изменениям. Проблема фидаяев, с точки зрения философии, предполагает глубокое исследование, дающее возможность проследить историю проявления такого феномена как «культ смерти», который встречается в трудах античных философов и имеет продолжение в арабской философии. Проблема в силу малоизученности является интересной для историка и актуальной уже поэтому.

Сложность для исследования представляет малоизученность темы, и, поскольку в монографической литературе она не нашла отражения, то в историографическом обзоре можно говорить лишь об отдельных фрагментах, посвященных освещению тех или иных моментов, связанных с исламскими смертниками, больше похожих на своеобразные «оазисы изученности» на фоне большой «пустыни неведения».

Проблема фидаяев в советской историографии практически не рассматривалась, а отдельные случаи использования смертников в тех или иных исламских организациях, объяснялись как проявление религиозного фанатизма и ультраэкстремизма. Отсутствовал также и термин «смертник». Вместо него употреблялись политические формулировки типа: «боевики ультрарадикальных группировок», «террористы из исламских экстремистских организаций». Авторы просто давали определенный фактаж, не делая никакого анализа или характеристики этого явления. Такой подход замечен в работе А.С.Грачева, где приводится детальный разбор террористической деятельности исламских экстремистов на Ближнем Востоке [1]. Но назвать их смертниками и углубиться в анализ явления автор не решается.

Некоторую сложность представляет культивировавшаяся тенденция в советской историографии все объяснить особенностями «классовой борьбы на развивающемся Востоке». В работе М.С.Иванова в главе, посвященной национально-освободительному движению иранских курдов в середине 40-х годов XX века, три раза использовался термин «фидай» [2]. Но в его интерпретации он звучал как «революционер». С развитием «исламского бума» эта проблема чаще освещалась в работах советских востоковедов. Но, как и прежде, упор делался на изучение политического и религиозного экстремизма. Проблема фидаяев оставалась вне поля зрения. К таким работам можно отнести исследования А.И.Ионовой [3] и Л.Р.Полонской [4]. Очень интересным является исследование востоковеда Т.П.Милославской, опубликованное в сборнике «Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока» [5]. В нем автор приводит краткую историю деятельности организации «Братьев-мусульман», дает характеристику ее лидеров, формулирует цели и методы антиправительственной борьбы. Исследователь указывает, что идеология и тактика этой организации была заимствована из опыта исмаилитов Хасан ибн-Саббаха. Там же упоминается об особом «искусстве смерти» и существовании фидаяев. Но основное внимание автор уделил рассмотрению политического характера деятельности этой организации.

В дальнейшем авторы публикаций советского периода, анализируя события на Ближнем Востоке в начале 80-х годов, практически не освещали проблему фидаяев. Ю.А.Седов изучал деятельность исламских экстремистов в Египте в период правления Садата [6]. Востоковед А.М.Васильев сделал вывод, что усиление экстремистских тенденций началось еще при Насере и имело цель установления исламского порядка в стране [7]. Хотя, очевидно, что на такую рискованную, самоубийствен-

ную акцию вряд ли бы решились нерелигиозно мотивированные террористы. Фидаи шли на смерть сознательно.

В 90-х годах появились интересные работы, затрагивающие некоторые аспекты проблемы мусульманских смертников. Прежде всего здесь следует отметить исследование А.В.Коровикова [8]. Это, пожалуй, самая серьезная работа по глубине изучения вопроса деятельности исламских экстремистских групп на Ближнем Востоке. Исследователь рассматривает истоки исламского экстремизма, разъясняет особенности терминологии, ссылаясь на работы американских исламоведов, приводит данные по возрастному, социальному и профессиональному составу. Автор исследует исламский экстремизм суннитских террористических организаций и поэтому избегает употребления термина «смертник». Особую ценность представляет сравнение тактики, идеологии и половозрастного состава различных экстремистских группировок в странах Ближнего Востока, что дает возможность выявить общие моменты и расхождения в их деятельности. Упоминание о смертниках приводит в своем труде Д.Е.Еремеев [9]. Рассматривая положение женщин в исламе, он упоминает фетву аятоллы Хомейни о признании души у женщин и создании женских отрядов смертниц. Примечательно, что автор использует термин «смертник» в своем труде.

Среди работ, вышедших в последнее время, следует особо отметить исследование И.С.Севостьянова [10]. Он разъясняет понятия «фундаментализм» и «экстремизм», подчеркивает их различия и дает интересные факты о смертниках группировки «ХА-МАС». Для комплексного изучения истории фидаев, определенную ценность представляют работы по общим вопросам ислама и шариата. Это, прежде всего, труды востоковедов Л.И.Климовича [11], П.А.Грязневича [12]. Важная информация по вопросам мусульманского права и толкования с его точки зрения практических действий, содержится в исследовании Л.Р. Сюкийянена [13]. Роль ислама в обществе и влияние его на отдельного индивида исследует Т.С. Саидбаев [14].

Историографический обзор будет не полным без упоминания работ зарубежных исследователей. Тон здесь задают англоязычные исламоведы, изучающие проблемы исламского фундаментализма и экстремизма, и его воинствующего проявления в лице фидаев. Поэтому работ, посвященных деятельности экстремистских групп достаточно, но исследования, рассматривающие именно смертников-фидаев весьма редки. Следует отметить очень серьезное исследование американского исламоведа Саад ад-Дина Ибрагима [15]. Он в течение двух лет изучал дела арестованных боевиков исламских группировок и на основании их характеризовал деятельность таких организаций. Особенно автор обращает внимание на доминирующие число молодежи среди террористов. Очень интересна работа американских исследователей Добсона и Пэйна, посвященная проблемам международного терроризма вообще и мусульманского в частности [16]. Они дают детальный анализ их тактики, методов борьбы и психологической подготовки террористов. По вопросам политического терроризма и его особенностях в мусульманских странах заслуживает внимания работа австралийского исследователя Дж. Вардлоу [17]. В своем труде он выдвинул идею о нецелесообразности использования термина «терроризм» в научной литературе, ввиду его чрезмерной эмоциональной заряженности. Идеологу современного исламского экстремизма – Сеиду Кутбу и проблемам идеологии посвящена работа американского исламоведа Хаддада [18]. Особую ценность для истории фидаев представляет труд Хаддада в соавторстве с исламоведом Смитом [19]. Они рассматривают исламские понятия смерти и религиозного спасения.

Таким образом, из историографического обзора следует, что лишь некоторые аспекты проблемы являлись ранее объектами исторического исследования, но специальная ра-

бота, касаючись тільки ісламських смертників відсутствует. Поэтому актуальна попытка исследовать проблему фидаяев, а также раскрыть феномен этого уникального явления.

Для комплексного изучения истории фидаяев в Новейшее время необходимо привлечь определенный круг источников. Одним из важнейших источников по данной проблеме является священная книга мусульман – Коран [20]. Именно из него черпали «духовные ценности» лидеры фидаяев. Коран – «живительный источник ислама, незамутненный за века искажениями и неверными трактовками» – он важен для понимания религиозной мотивации действий фидаяев. Следующую группу источников представляют работы теоретиков и «духовных отцов» исламских экстремистов. Прежде всего это труды Сеида Кутба, положившие фундамент идеологии современного экстремизма в арабских странах [21]. Немаловажный источник представляет собой труд одного из исламских лидеров Ирана – Мorteзы Мотакхари [22]. Не менее важным источником является «третья мировая теория» лидера другого исламского государства – Муамара Каддафи [23]. Ценность этих источников очевидна, но большинство из них носят тенденциозный характер, они не лишены субъективизма. Очередной тип источников составляют программные документы партий исламского толка, выступления лидеров экстремистских организаций. Очень интересным источником являются материалы судебного расследования по делу террористической деятельности фидаяев. Примером могут служить материалы суда над боевиками египетской организации «Аль-Джихад». К этой группе источников можно отнести и материалы пресс-конференций представителей исламских террористических группировок. Примером является пресс-конференция Басаева в Буденновске в июне 1995 года. Важным источником являются программные документы и материалы конференций по безопасности, где обсуждались вопросы мусульманского терроризма вообще и действия фидаяев в частности. Прежде всего это итоги и решения конференций по международной безопасности, проходившие в Касабланке, Москве и Шарм аш-Шейхе. Интерес для исследования по проблеме фидаяев представляет такой тип источников, как мемуары и заметки очевидцев. Здесь хотелось бы выделить мемуары главы советской разведки в Иране в период исламской революции – Л.В.Шебаршина [24]. Он дает свое объяснение феномена фидаяев, а также рассматривает факты участия смертников в ирано-иракском конфликте. К следующему типу источников следует отнести периодические издания, выходящие в странах, где отмечается рост исламского экстремизма или были случаи использования фидаяев. Много ценной информации для исследования истории фидаяев присутствует в статистических материалах. Здесь необходимо отметить труды российских исследователей А.С.Берга [25] и Я.Н.Гузеватого [26].

По итогам рассмотрения историографии и источников по истории фидаяев в Новейшее время можно сделать вывод, что на протяжении последних двадцати лет изучение этого уникального явления нашло слабое отражение в отечественной и зарубежной научной литературе. Хотя, следует отметить, что некоторые моменты, связанные с исламскими смертниками-фидаями, были освещены в трудах исследователей. Хочется верить, что в будущем «тьма неведения» исчезнет над проблемой и появятся принципиально новые, комплексные исследования истории фидаяев.

РЕЗЮМЕ

Стаття В.В. Разумного «Історіографія та джерела з історії фідаяїв Новітнього часу: дописи до проблеми» містить огляд наукової літератури та джерел з історії фідаяїзму – одного з різновидів радикального ісламського екстремізму. Автор підкреслює, що під таким поглядом ще проблема не розглядалася і тому належно не відображена на

монографічному рівні. Аналізуючи роботи вітчизняних дослідників, які висвітлювали певні аспекти, автор визначає кілька етапів вивчення цього явища. Характерною рисою в цих дослідженнях є прагнення показати політичний характер ісламського екстремізму. При цьому дії мусульманських радикалів висвітлюються досить однобічно.

Наприкінці статті автор ще раз підкреслює фрагментарний характер історіографії цієї проблеми і робить висновок про необхідність глибшого вивчення історії фідаїв ХХ-го століття.

SUMMARY

Razumny Vitaly «Historiography and origins at the Modern Fidaism history: some notes of the problem». This article is devoted to the study the historiography of Modern Fidaism, which is a unique phenomenon in Muslim extremism. The author stresses that this problem has not investigated on the scientific level yet. The article contents the review of scientific works dealing with problem of Fidaism. It should be noted that the problem of Fidaism was more investigated by foreign scientists. The author highlights the most important origins of the Muslim extremist organization and works of their leaders. In conclusion author hopes this article will be interest to the most specialist in the Modern history of Middle East.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грачев А.С. Тупики политического насилия. Экстремизм и терроризм, на службе международной реакции. – М., Наука, 1982. – 191 с.
2. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. – М., Наука, 1952. – 467 с.
3. Ионова А. И. Современная идейная эволюция ислама // Народы Азии и Африки. – 1979. – № 6. – С. 25-35.
4. Полонская Л.Р. Ислам и политика на современном Востоке // Наука и религия. – 1983. – № 4. – С.57-60.
5. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев-мусульман» в странах Востока / Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. – М., Наука, 1982. – С.7-23.
6. Седов Ю.А. Битая карта Садата // Азия и Африка сегодня. – 1985. – № 5. – С.36-39.
7. Васильев А.М. Исламский фундаментализм в Египте // Азия и Африка сегодня. – 1986. – №1. – С.51-53.
8. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М., Наука, 1990. – 170 с.
9. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., Наука, 1990. – 228 с.
10. Севостьянов И.С. Исламский фундаментализм и исламский экстремизм – это совсем не одно и то же // Международная жизнь. – 1996. – № 5. – С.31-40.
11. Климович Л.И. Ислам. Очерки. – М., Наука, 1962. – 334 с.
12. Грязневич П.А. Ислам: религия, общество, государство. – М., Наука, 1986. – 378 с.
13. Сюкийянен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М., Наука, 1986. – 225 с.
14. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. – М., Наука, 1984. – 372 с.
15. Ibrahim S. Egypt's Islamic Militant. – MERIP reports. 1982, vol. 12, № 2.
16. Dobson C, Payne R. The terrorists: Their weapons, leaders and tactics. – New-York, 1982.
17. Wardlaw G. Political Terrorism: Theory, Tactics and counter-measures. – Cambridge, 1982.
18. Haddad Y, Y. Sayiid Qutb : Ideology of Islamic Revival. – Voices of Resurgent Islam. – New-York, 1983.
19. Smith I.I, Haddad Y.Y. Islamic Understanding of Death and Resurrection. – New-York, 1981.

20. Коран. Пер. и коммент. Крачковского И.Ю. – М., Вагриус, 1990. – 816 с.
21. Qutb. Milestones on the Road. – New-Delhi, 1974.
22. Мортеза Мотаххари. Исламское мировоззрение. – М., Посольство Исламской республики Иран в Российской Федерации, 1995. – 82 с.
23. Каддафи, Муамар. Зеленая книга. – М., Международные отношения, 1989. – 159 с.
24. Шебаршин Л.В. Рука Москвы. Записки начальника советской разведки. – К., Стодола, 1993. – 303 с.
25. Берг А.С. Этно-демография мира. Справочник. – М., Статистика, 1995. – 510 с.
26. Гузеватый Я.Н. Экономико-демографические проблемы Азии. – М., Наука, 1989. – 315 с.

Надійшла до редакції 22.05.1998 р.

ББК ТЗ (7САЛ) 63-505
С 427

САЛЬВАДОР: ПОЛИТИЧЕСКИЙ КРИЗИС И ПЕРЕВОРОТ 1979 ГОДА

Л.А.Скворцова

Углубление социально-экономического кризиса в конце 70-х годов привело к обострению противоречий между отдельными фракциями правящих кругов, усилению классовой борьбы, подъему общедемократического движения. Острая политическая борьба в период избирательной кампании 1977 года отразила назревшие социальные противоречия, растущее недовольство масс результатами антинародной политики военного режима. Объединенные в Национальном союзе оппозиции (НСО) ряд партий и нелегальных военно-политических революционных организаций отвергали участие в избирательных процедурах и встали на путь вооруженной борьбы с диктаторским режимом. В состав образованного в 1971 году НСО вошли христианско-демократическая партия (ХДП), национальное революционное движение – социал-демократическая партия и Национальный демократический союз – легальная организация, находящаяся под контролем компартии. Коалиция НСО выступала под лозунгами демократизации страны и необходимости проведения реформ. Наиболее сильные позиции в НСО принадлежали ХДП, выступавшей с призывами «революции для бедняков». В знак протеста против фальсификации итогов выборов руководством НСО были организованы массовые демонстрации, а 24 февраля в столице бастовало свыше 70 предприятий, к бастующим присоединились учащиеся и преподаватели [1].

Перед лицом ширящихся выступлений народных организаций правительство генерала Карлоса Умберто Ромеро в ноябре 1977 г. издало закон об охране и гарантиях общественного порядка [2], который прервал действие конституционных гарантий и предусматривал лишение свободы сроком от 1 до 7 лет за участие в забастовках. Под прикрытием этого закона правительство ужесточило репрессии против оппозиционных сил. В 1978 г. был значительно увеличен военный бюджет, что мотивировалось целями уничтожения «подрывной деятельности» и партизанского движения в стране. Количество убийств по политическим мотивам возросло в 10 раз, в три раза увеличилось число арестов «подрывных элементов», в два раза – похищенных и пропавших без вести. «При Ромеро правительское насилие достигло эпидемических пропорций» [3], – отмечал американский политолог Э.Балойра.

Выдвинутый правительством «Национальный план всеобщего благосостояния на 1978-1982 годы», не получив значительной поддержки со стороны крупной буржуазии, натолкнулся на растущее недовольство средних и мелких предпринимателей и скептическое отношение подавляющего большинства сальвадорцев. Положение правительства становилось все более шатким по мере того, как международной общественности становились известны факты вопиющего нарушения прав человека [4], зафиксированные комиссией Организации американских государств (ОАГ) по правам человека, разоблаченные в ряде документов, представленных сальвадорской церковью.

Армия, традиционно игравшая роль гегемона в правящем блоке, к концу 70-х годов не представляла монолитной силы. Небезынтересно и то, что еще 25 марта 1972 г., группа молодых офицеров, недовольных беззаконием властей, выступила против правительства. И хотя выступление было подавлено, оно показало, что армия перестала быть надежной опорой режима. К тому же, начиная с 1970 г., в стране развернулась партизанская борьба. Размежевание в армии между консервативными и реформистски настроенными офицерами ускорило под влиянием победы сандинистов в Никарагуа и подъемом антидиктаторского демократического движения в самом Сальвадоре. Разгром и роспуск сомоситской национальной гвардии явился грозным предостережением для сальвадорского офицерства. С лета 1979 г. в армии развернулась конспиративная деятельность по подготовке переворота и устранению диктатора Ромеро. Активное участие в подготовке переворота принимали так называемые «молодые офицеры» (средний возраст 32 года) [5], входящие в «военное революционное движение». Они выступали за проведение ряда реформ для решения острейших социально-экономических проблем. В готовящемся перевороте и свержении диктатора они усматривали средство предупреждения дальнейшего развития массового движения и повстанчества, гарантию от повторения в Сальвадоре «никарагуанского пути». Ведущую роль в движении играли полковник Альфонсо Аркальдо Махано – заместитель начальника Военной школы и подполковник Рене Герра.

В августе 1979 г. был создан Военный координационный комитет, который стал устанавливать связи с высшими офицерами. Тогда же к подготовке переворота был привлечен полковник Хайме Абдул Гутьерес, принадлежащий к консервативному крылу высших офицеров и известный проамериканскими взглядами. 6 октября А.Махано вошел в координационный комитет, а два дня спустя на тайном совещании молодых офицеров А.Махано и Р.Герра были избраны в состав будущей хунты [6]. Через Р.Герру молодые офицеры поддерживали контакты с деятелями гражданской оппозиции и архиепископом страны.

Усиление антиправительственных манифестаций, организованных левыми силами, ускорило выступление заговорщиков. 15 октября 1979 г. конспиративная деятельность «военного революционного движения» завершилась государственным переворотом, приведшим к отставке У.Ромеро. Квалифицируя создавшуюся в стране обстановку как «социальную и экономическую катастрофу», руководители переворота обещали прекращение насилия (при этом предусматривался роспуск ОРДЕН и «экстремистских организаций, нарушающих права человека»), проведение свободных выборов, разрешение деятельности политических партий, обещая амнистии для политических заключенных, признание профсоюзных свобод. Кроме того в программе содержалось обещание принять меры к равному распределению национальных богатств, проведение аграрной, финансовой и налоговой реформ, мер по защите потребителя, содействие проектам развития. Воззвание предусматривало

развитие добрососедских отношений с соседними странами, при этом особо выделялось «усиление связей с братским народом Никарагуа» [7].

Реформистская направленность программы «молодых офицеров» была поддержана рядом политических партий и организаций, входящих в Народный форум. В этот критический момент революционные и демократические силы были разобщены и значительно расходились в оценке переворота и программы вооруженных сил. Компартия выступила с позиций критической поддержки созданной военно-гражданской хунты, тогда как леворадикальная Революционная народная армия призвала к народному восстанию, руководство Революционного народного блока ориентировало массы на длительную народную войну, Национальное сопротивление расценило переворот как маневр Вашингтона [8].

В состав сформированной 19 октября 1979 г. военно-гражданской хунты вошли руководитель «молодых офицеров» А.Махано, представитель умеренного крыла в армии Х.А.Гутьерес, ректор католического университета Кирос Майорга, лидер социал-демократов Гильермо Унго, а также представитель предпринимательских кругов, консервативный бизнесмен Марио Андино [9]. Р.Герра, игравший ведущую роль в конспиративной деятельности заговорщиков, не был включен в состав хунты. Это свидетельствовало о том, что высшая военная иерархия не желала сдавать позиции. По приказам полковника Гарсии в ноябре-декабре 1979 г. армейские части провели серию карательных операций, а силы безопасности, несмотря на декрет хунты о роспуске ОРДЕН и реорганизации их деятельности, продолжали применение репрессий против участников демократического движения и революционных организаций.

Активизация правых военных по восстановлению своих позиций в сочетании с эскалацией репрессий обусловили выход их хунты в декабре 1979 г. Г.Унго и К.Майорги. Для спасения «демократического» фасада хунты в ее состав сначала были включены деятели левого крыла Христианско-демократической партии (ХДП). Включение христианских демократов явилось результатом соглашения армии и ХДП о сотрудничестве, заключенного 9 января 1980 г. по настойчивым рекомендациям деятелей администрации Картера [10].

В марте 1980 г. после выхода из хунты либеральных деятелей ХДП, в нее вошел, по решению конференции ХДП, лидер христианских демократов Хосе Наполеон Дуарте. С этого времени начался этап практической реализации реформистского проекта ХДП, во многом созвучного программе «молодых офицеров» (аграрная и банковская реформы, национализация внешней торговли). Предложенный Дуарте проект предусматривал ограничение экономического влияния олигархии, проведение умеренных преобразований и либерализацию общественной жизни [11]. Однако его реализация ограничилась проведением национализации банков и внешней торговли и провозглашением аграрной реформы. Демократическое содержание реформистского проекта было полностью утрачено по мере сдвига вправо сальвадорской христианской демократии и восстановления позиции реакционной военщины.

Решающее влияние на соотношение сил в правящем блоке оказала позиция высшего военного командования, которое, выступая под лозунгами единства вооруженных сил, постаралось в кратчайшие сроки ослабить роль движения молодых офицеров и устранить их лидера Махано с политической арены. Была начата кампания по дискредитации лидера «молодых офицеров». В середине мая 1980 г. на общем собрании офицеров большинством голосов была отвергнута кандидатура Махано на пост командующего вооруженными силами. Спустя еще три месяца после публикации подготовленных майором Робертом Д'Обюссоном материалов, порочащих Махано, он был вы-

веден из состава хунты. В декабре 1980 г. за месяц до инаугурации Р.Рейгана, лидер ХДП Н. Дуарте стал президентом хунты, взявшего курс на подавление вооруженной борьбы сальвадорских революционеров.

Таким образом, уже через полгода после переворота расстановка сил в армии характеризовалась преобладанием реакционного профашистского офицерства. Политика хунты постепенно эволюционировала от умеренного реформизма в сторону «репрессивного реформизма» и курса на подавление революционных сил. Приоритеты борьбы с повстанческим движением и задачи подавления выступлений участников ширящегося массового демократического движения обусловили преобладание репрессивных функций в ее политике. Если до мая 1980 г. политика хунты концентрировалась на программе реформ, в качестве превентивного средства борьбы с радикализацией масс и расширением социальной базы сальвадорской революции, то в июне-августе произошло ужесточение политического курса, который сводился к формуле «репрессии и реформы» [12]. С осени 1980 г. линия на репрессии против революционных сил и военное их подавление стала определяющей. Быстрая эволюция хунты, претендовавшей на воплощение целей «революции 15 октября» была обусловлена изменившимся соотношением сил в армии, сближением позиций крайних сил в господствующем блоке, мощным воздействием сдвига вправо в правящих кругах США.

Страх перед революцией, опасения дальнейшей радикализации масс, усиливающиеся по мере активизации выступлений революционно-демократических сил и формирование революционного авангарда, толкнул вправо ранее умеренные группировки буржуазии, сблизил ее позиции с реакционной военщиной и земельной олигархией. В этих условиях складывалась новая композиция господствующего блока: предпринимательские круги, государственная бюрократия и армия. Последняя стала главным проводником контрреволюционного проекта и инструментом обеспечения авторитарной стабилизации. Процесс консолидации контрреволюционных сил заметно определил объединение революционных и демократических организаций.

РЕЗЮМЕ

Аналізується політичне кризове становище, яке склалося у Сальвадорі наприкінці 70-х років ХХ століття. Звернемо увагу на неспроможність військової диктатури генерала Ромеро знайти шляхи виходу з політичної кризи. Особлива увага приділяється підготовці та проведенню державного перевороту 1979 року, який був спробою переходу від воєнного, який вичерпав свої можливості, до воєнно-громадянського керування у Сальвадорі.

SUMMARY

In the article is analysed the political crisis situation which have been created in Salvador at the end of seventies of the XXth century. The author draws the attention to the incapability of war dictatorship of general Romero to find ways of the political crisis cessation, the special attention is given to the preparation and realization of the state revolution of 1979. This revolution was the attempt of the passage from the war government which exhausted its possibilities to the war civil ruling in Salvador.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хандаль Ш. Уроки событий в Сальвадоре. Интервью // Латинская Америка, 1978, №1. – С.115.
2. Estudios centroamericanos, 1978, №360. – P.809.

3. Baloyra E. El Salvador in transition. – London, 1982. – P.65.
4. Estudios centroamericanos, 1978, №360. – P.809.
5. Montgomery T.S. Revolution in El Salvador. Origins and evolution. – Boulder, 1982. – P.10.
6. IBID, – P.11.
7. North L. Bitter ground. Roots or revolt in El Salvador-Toronto, 1982. P.81.
8. Барышев А.В. Сальвадор: трудный путь к свободе. – М.: Знание, 1981. – С.27.
9. Чумакова М.Л. Сальвадор: армия в правящем блоке // Латинская Америка, 1984, №3. С.18-19.
10. Castro Moran function politica de ejercito salvadoreno. – san Salvador, 1984. P. – 418.
11. IBID, – P.422.
12. Montgomery T. Op. Cit. P. – 168.

Надійшла до редакції 17.03.1998 р.

ББК : ТЗ(4БОЛ) 51

ОСОБЕННОСТИ БОЛГАРСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В.Л.Станкевич

Исполнилось 120 лет с тех пор, как болгарский народ, одним из первых в восточной Европе, добился независимости, произошло его национальное возрождение. Каковы же особенности болгарского национального возрождения?

Болгарский народ относится к числу многих славянских и других народов восточной Европы, которые пережили национальное возрождение на протяжении XIX века, т.е. они решали те задачи, которые для большинства народов Европы были в прошлом. Для Болгарии задачи национального возрождения, духовного Возрождения и Просвещения сливаются в единый поток.

В соответствии с точкой зрения, господствовавшей во времена социализма, Ренессанс или Возрождение – это историческая эпоха разложения феодальных отношений и перехода к капиталистическому способу производства. В различных странах Европы эта эпоха охватывает период с XV (для Италии – с XIV в.) по XVII вв., а в странах Восточной Европы – и XIX век. На основе социально-экономических перемен, вызванных разложением феодализма и развитием капиталистических отношений – открытия новых земель, перемещения торговых путей, утверждения мануфактурного производства, роста городов и т.п. – наступают изменения в области идеологии, культуры и философии. Возникают буржуазная гуманистическая культура и философское мышление Возрождения как неделимая часть этой культуры. Всемогущему господству церкви и религиозного мировоззрения противопоставляется новое, светлое гуманистическое миропонимание [14,15]. В такой трактовке Возрождения очевиден явный социально-экономический детерминизм.

В самом конце советской эпохи видный историк и философ А.Я.Гуревич признавал: «поглощенные изысканиями формационных признаков в том или ином обществе, мы упустили из виду такие стороны исторической действительности, которые объемлются понятиями «культура» и «цивилизация», а это не что иное, как игнорирование самой сущности исторического процесса – истории людей [4]. Лишь в конце этой социалистической эпохи пришло осознание того достаточно очевидного факта, что, ви-

димо, вначале появился новый «возрожденческий» человек и именно он начал создавать, творить новую Европу.

Даже в рамках господствовавшей в обществоведении марксистской парадигмы болгарские авторы высказали ряд дельных, ценных мыслей о сущности и особенностях национального возрождения в Болгарии, о роли в осуществлении этого процесса нового человека.

Например, болгарский исследователь Илия Конев отмечал, что одну из самых характерных черт болгарского Возрождения составляет переплетение тенденций Ренессанса и Просвещения, что европейское Просвещение с его идеями «здорового ума», «социальной справедливости», «национальной независимости» являлось катализатором неодолимого стремления к переменам у балканских народов. Этот момент он считал «...одной из самых специфических особенностей эпохи Просвещения в балканских странах: его связи с культурно-преобразовательными процессами в Европе того времени и с национально-освободительной борьбой и движениями на Балканах – одним из самых динамических идейно-политических звеньев в истории тогдашней Европы. По своим главным отличительным признакам эпоха Просвещения является источником этой борьбы и движений, их атмосферой и спецификацией» [7, с. 308].

Ряд ценных мыслей о предпосылках, сущности и особенно о периодизации болгарского Возрождения был высказан еще полвека назад Жаком Натаном. Общая оценка сущности процессов Возрождения в Болгарии Ж.Натана вполне вписывается в марксистскую трактовку: «... под болгарским возрождением нужно понимать процесс социально-экономического преобразования, который наступил в стране в конце XVIII и первой половине XIX в., процесс опутывавший по своему содержанию освобождение страны от оков турецкого феодализма, а по форме – борьбу за национальное и культурное освобождение болгарского народа, изнывавшего под игом турецких султанов, пашей и беев, равно как и под духовным гнетом греческого духовенства» [9, с.25]. Вместе с тем, после его трудов по истории болгарского возрождения для болгарской историографии чуть ли не аксиоматическим стал подход к национальному возрождению как к явлению многослойному, сложному, проходящему в процессе своего развития ряд стадий, этапов. С точки зрения Ж.Натана лишь вторая половина XVIII и первая четверть XIX в. дают все необходимые материальные предпосылки для эпохи возрождения. Это был период формирования новой общественной силы в городах, начала активной мирной культурной революции, когда начинается настоящее болгарское возрождение, разрастающееся по всей стране. Позднее, в особенности после Крымской кампании и Парижского мира 1856 г., начинается эпоха революционной борьбы за политическое освобождение страны [9, с.34].

Жак Натан следовал за традицией сложившейся в болгарской историографии первой половины XX в. в соответствии с которой само возрождение было принято делить на различные периоды. Доцент Софийского университета Хр.Гандев в 1939 г. в обстоятельном труде под названием «Раннее возрождение», а в 1943 г, в специальной работе «Факторы болгарского возрождения» занимался исключительно изучением наиболее ранних форм пробуждения национального сознания. Он, в частности, писал: «Если мы хотим добиться какой-либо научной точности в деле установления периодизации, то мы должны согласиться с тем, что наше раннее возрождение начинается с возникновения новоболгарского литературного языка и оканчивается, когда наш народ оформился в организованное общество и заложил основы своего бытия в качестве современной культурной нации. Не представляется возможным установить в хронологических рамках течение жизни во всем ее многообразии и сложности. Но если мы непременно желаем установить определенный пе-

риод для этой эпохи, то укажем 1600-1830 годы» [2].

Правда, большинство болгарских специалистов с такой начальной, отправной датой возрождения не соглашалось, относя ее ко второй половине XVIII века (в основном склоняясь к тому, что за отправную точку можно взять 1762 г., когда прозвучала проповедь Паисия в рукописи «История славяно-болгарская»), а то и к первой четверти XIX века. Например, Априлов в своей работе «...Денница новоболгарского образования» начинал отсчет болгарского возрождения с эпохи реформ в Турецкой империи, с 1826 г., с деятельности Махмуда II. [9, с.27-28]. Историк М.Арнаудов различал четыре основных фазы болгарского возрождения: первая фаза – раннее возрождение (1762-1829), вторая фаза – собственно возрождение (до 1853-1855 гг.), третья фаза – от 1856 до 1878 гг., четвертая фаза – от освобождения 1878 г. до Балканской и Европейской войн (1912-1915 гг.) [1].

Осознание болгарской научной мыслью и общественным сознанием той громадной важности и значимости, которую имели процессы национального возрождения XVIII-XIX вв. в судьбах болгарского народа было настолько очевидным, что историография и гуманитарная мысль вообще продолжили разработку данной проблематики и в период господства коммунистической идеологии (1945-1989 гг.). Достаточно упомянуть хотя бы фундаментальное исследование проблем истории, исторического сознания и взаимодействия болгарского Возрождения и Просвещения, опубликованное в начале 1980 -х гг. Илией Коневым [7, с.27], многочисленные доклады на Международных конгрессах болгаристики, затрагивавшие те или иные аспекты Возрождения [5, 8, 10].

Рассмотрим периодизацию хода болгарского национального возрождения сквозь призму популярной на Западе концепции трех стадий национального возрождения [12].

Начало первой стадии болгарского национального возрождения (стадии собирания наследия) обычно связывают с деятельностью монаха Хилендарского монастыря на Афоне Паисия (род. в 1722 г.), который в 1762 г. закончил рукопись своей «Истории славяноболгарской». Его пламенный призыв к читателю «О неразумный... у почему стыдишься называться болгарин и не читаешь на своем языке, и не думаешь» [13], его гневные филиппики против греческого засилья в церковной и вообще культурной жизни, его глубокое и мудрое исследование болгарской истории (хотя и не лишнее идеализации и романтизма) знаменовали начало новой эпохи развития болгарского самосознания [7, с.144-188; 3, с.133-136; 11, с.8-24].

Правда, избирая в качестве отправной точки Болгарского возрождения 1762 г., нельзя забывать и об известной условности этой даты. Еще в 1914 г. И.Шиаманов подчеркивал, что «само возрождение является коллективным, а не личным делом Паисия – продуктом более или менее медленной социальной эволюции, а не внезапного гигантского скачка» что еще до Паисия наблюдались зачатки духовного пробуждения [9, с.32]. Д.Мишев в 1925 г. отмечал, что идеи Паисия действительно вызвали переворот в душах угнетенных и положили начало новой эпохе в культурной жизни болгарского народа, однако они дошли до болгарской массы позднее, через 80-100 лет [9, с.32]. Илия Конев, пожалуй, крупнейший современный болгарский специалист по проблемам Просвещения и Возрождения в Болгарии, подчеркивает, что книга Паисия воспринимает и развивает дальше возникшие ранее (в первой половине XVIII в.) идейные, народностные и культурные концепции болгарского историзма, но в то же время она является кульминацией его национального миропонимания, что в течение всего XVIII века нет фактора, равного по значению «Истории славяноболгарской», нет фактора, который бы обладал большей силой притяжения и сильнее бы мобилизовал нацию [7, с.310].

Одним из непосредственных продолжателей дела Паисия стал священник Стойко Владиславов (1739-1814 гг.), сын прасола из г. Котел. Еще в 1765 г. он познакомился с трудом Паисия и стал убежденным приверженцем взглядов последнего. В 1794 г. Владислав стал епископом г. Вратца и принял имя Софроний. Он занялся переводом различных поучений с церковнославянского на разговорный болгарский язык и в 1806 г. напечатал книгу поучений. Это была первая книга, напечатанная на живом болгарском языке [6].

Это, пожалуй, наиболее яркие начальные вехи первого этапа национального возрождения в Болгарии, этапа собирания наследия, когда отдельные интеллектуалы, ученые (в том числе ученые монахи), а чаще просто энтузиасты собирают исторические, языковые, фольклорные, литературные остатки культуры своего народа, очерчивают контуры нового национального самосознания, как бы заново «открывают» не имеющий своей государственности народ для самого себя и для соседей. Эта стадия охватывает в Болгарии 1760-1830 гг. Она находит свое закономерное продолжение в следующей, организационной стадии, когда закладываются национальные культурные организации (читальни, школы, театры, библиотеки, народные дома и т.п.) и издания для распространения знаний о национальном наследии, которое уже собрано и продолжает собираться. Этот этап охватывает в Болгарии 1830-е середину 1850-х годов.

Логическим продолжением этой стадии становится третий, политический этап национального возрождения, характеризующийся возникновением политических, национальных организаций и массовых национальных движений, выдвигающих политические цели (прежде всего, в виде достижения автономии либо создания независимой национальной государственности). В Болгарии эта стадия охватывает вторую половину 1850-х годов – начало XX века, когда в основном завершается политическая структуризация болгарского общества в рамках независимости национальной государственности. Естественно, важнейшим водоразделом в этой стадии служит 1878 год, когда болгарский народ при военной и политической поддержке народов Европы (и прежде всего – Российской империи) добился тактического выхода из турецкого порабощения и заложил прочные основы национальной государственности.

Таким образом главной особенностью болгарского национального возрождения, наряду с указанными выше, является также переплетение факторов второй и третьей стадий возрождения, такое ускорение социального времени, которое и привело к успешному завершению вековой борьбы болгарского народа за свой суверенитет.

РЕЗЮМЕ

Розглядаються особливості національного відродження (кінець XVIII – початок XX ст.).

Періодизація ходу болгарського національного відродження проведена з урахуванням досягнень суспільної думки Болгарії, аналіз його особливостей спирається на популярну концепцію трьох стадій національного відродження недержавних націй. Головною особливістю національного відродження визнається таке переплетення чинників другої і третьої стадій, котре привело до істотного прискорення ходу суспільного часу, що сприяло успішному завершенню боротьби болгарського народу за свій суверенітет.

SUMMARY

The author examined the peculiarity of Bulgarian national Renaissance from the end of the XVIII and the beginning of the XX century.

Division into periods of Bulgarian national Renaissance made taking into account the achievement of public and scientific thought of Bulgaria.

The analyze of peculiarity of Bulgarian Renaissance to put on popular conception of three stages of national Renaissance the non-state nations. The author was shown the course, factors and peculiarities of Bulgarian Renaissance which brought to the successfully finish of the struggle of Bulgarian nations for their independence.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арnaudов М. Дух и носоки на българското възраждане // През вековете. – София 1938. – с.190-191.
2. Гандев Хр. Фактори на българското възраждане. – София, 1943. – с. 183.
3. Горина Л.В. Марин Дринов о Паисии Хилендарском //Руско-български връзки през вековете. – София, 1986. – с.133-136.
4. Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вопросы философии. – 1991. – №11. – с. 34-35.
5. Димов Г. Формиране на теоретико-критическото мислене в българския национален живот //Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981г. Доклади. Т.2. – София, 1983. – С.54-63.
6. История южных и западных славян. – М., 1957. – С.256-257.
7. Конев И. Болгарското възраждане и просвещението. – София, 1983. – С.144-188, 308, 310, 327.
8. Конев И. Европейското Просвещение и някои модели на взаимодействия с литературния процес през Възраждането // Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май-3 юни 1981г. Доклади. Т.2. – София, 1983. – С.91-100.
9. Натан Жак. Болгарское Возрождение. – М., 1949. – С.25, 27-28, 32, 34.
10. Топадов К. Изграждане на поетиката на българската възрожденска поезия и чуждите влияния // Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май - 3 юни 1981 г. Доклади. Т.2. – София, 1983. – С. 54-63.
11. Топенчаров В. Портрет на Паисий. – София, 1959. – С.8-24.
12. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. історичн. журнал. – 1991. – №3. – С.100-101.
13. Цит. по: Откъс от предисловието на ...История славяноболгарская» на Паисий Хилендарски, в който се изтъква необходимостта от познаването на родната история // Документи и материали за историята на българския народ. – София, 1969. – С.77-78.
14. Пинский Л. Возрождение // Философская энциклопедия. – М., 1960. – Т.1. – С.272-276.
15. Советский энциклопедический словарь. – М., 1982. – С.237-238.

Надійшла до редакції 16.07.1998 р.

ББК ТЗ (4УКР55) 6-7

ИСТОРИОГРАФИЯ КУЛЬТУРЫ О.ШПЕНГЛЕРА

Т.Л.Нагорняк

В мире насчитывается несколько тысяч языков, и только в отечественной литературе – более четырехсот понятий культуры; в силу их целостных или частичных различий существует проблема самоощущения человека внутри конкретной языковой семьи и этнокультуры. Любое определение культуры изначально базируется на взаимоотношении человека с природой, человека с обществом и человека с человеком. Каждому социуму принадлежит лишь его конкретная «психосфера» (по Олвину Тоффлеру), объединяющая духовную

жизнь народа, нации или этнического меньшинства. Таким образом «культура» замкнута в своем культурном ландшафте и присущих только ей универсалиях.

Актуальность изучения этого феномена в рамках философии культуры обусловлена в наши дни многими обстоятельствами. Рассматривая культуру как средство человеческой самореализации, можно выявить неисчерпаемые импульсы, способные влиять на исторический процесс и на природу самого человека. В этой связи актуален региональный аспект культуры как фактора социального развития. Потребность изучения феноменов культуры кроется и в разрушении экологической среды. Это важно для понимания соотношения «природы» и «культуры» как биологического и социального в человеке. Актуален такой культурологический аспект как философский анализ: культура-общество и культура-история.

Человек, оторванный от родной культуры, помещенный в иную, чужую для него, испытывает растерянность, перерастающую в депрессию. Такое «психологическое онемение» – жуткий симптом сегодняшних дней в Донбассе.

Накопление знаний в современном мире происходит гораздо медленнее, нежели осуществляются социальные перемены. Поэтому идеи у Шпенглера изучались в рамках критики антимарксистских теорий. Вопросы закономерности появления цивилизованной школы в начале XX века и практические идеи философии и культуры О.Шпенглера остались за гранью изучения.

В данной работе предпринята попытка на основе исследуемого материала, проанализировать концепцию замкнутых культур и кризиса современной цивилизации Освальда Шпенглера.

История человечества – более широкая реальность, чем культура, которая является продуктом творческой созидательной или разрушительной деятельности человека в конкретной исторической эпохе. Всякая культура обнаруживает себя в истории общества, и вне этого она непостижима и невозможна. Так и философская мысль, как и продукт работы разума конкретного индивида, выполняет роль соединительного звена природной и культурной эволюций.

Появление в Германии в начале XX века новой философской школы было обусловлено рядом причин.

Во-первых, именно немецкая классическая философия, в частности Г.В.Ф.Гегель, заложила добротную основу для понимания культуры, как всесторонней реализации человеческого разума. «Эта идея была гигантским шагом на пути понимания культуры, но рано или поздно должна была обнаружиться присущая ей ограниченность» (Культурология: Курс лекций / Под ред. А.А.Радугина. – М.: – Центр. – 1997. – С.23).

Уже к концу XIX – началу XX вв. эта центральная идея гегелевского учения перестала удовлетворять умы эпохи, поэтому дальнейшее развитие философии и культуры связано было с обращением к человеку, взятому во всей глубине его внутреннего мира, раскрытого в работе О.Шпенглера «Закат Европы», вышедшей в 1918 г.

В истории философии найдется не так много случаев, когда научный труд вызывает не только реакцию научного сообщества, но и широчайший отклик в умах людей, далеких от философии. И все потому, что книга Шпенглера, это не только исследование, но и «книга-диагноз, книга – пророчество, книга-предостережение» (Там же. – С.26, 27).

Во-вторых, толкование проблемы идентичности (субъективное переживание человеком своей индивидуальности) и взаимоотношения культуры и цивилизации закономерно в силу социально-экономического, политического и духовного состояния мира первых десятилетий XX века. Германия, как одна из ведущих индустриальных держав Западной Европы в это время втянута в научно-техническую революцию и нара-

щивание мирового капитала. «Механизация мира оказывается стадией перенапряжения. Меняется образ земли... Сама цивилизация стала машиной, которая все делает или желает делать по образу машины» (См.: Шпенглер О. Человек и техника // Культурология XX в.: Антология. – М., 1995). Для Германии, как и для СССР, стал характерным феномен массовой культуры, которая мифологизирует человеческое сознание. Цель массовой культуры – стимулирование потребительского сознания у реципиента (слушателя, зрителя...), что отвлекает от осмысления реальности и формирует особый тип пассивного некритического восприятия этой культуры у человека. Другими словами, XX век – эпоха манипулирования человеческой психикой, эксплуатация эмоций и инстинктов подсознательной сферы чувств человека, и прежде всего чувств одиночества, вины, враждебности, страха и самосохранения. «XX век войдет в историю человечества как век страха... и «маленького человека» (Культурология: Курс лекций / Под ред. А.А.Радугина. – М.: – Центр. – 1997, с.90).

И, в-третьих, «на протяжении XIX-XX вв. продолжалось противостояние эволюционистских и прогрессистских концепций и подходов, утверждавших многообразие исторического развития» (Ерасов Б.С. Указ. соч. – С.39).

Прогрессивный подход и породил теорию цивилизации, в рамках которой были созданы труды Данилевского, Шпенглера, Тойнби, Эйзенштадта, и оформилась цивилизационная школа, как изучение культурных макрообщностей, в русле «философии жизни» (философского направления конца XIX века в Германии и Франции).

Основателем такой школы можно считать русского ученого Николая Яковлевича Данилевского (1822-1885), который еще в 1869 г. в работе «Россия и Европа» выдвинул теорию обособленных культурно-исторических типов (цивилизаций), развивающихся подобно биологическим организмам. Его идеи продолжил О.Шпенглер (1880-1936), немецкий философ-идеалист, историк, представитель философии жизни в своей работе «Закат Европы», вышедшей в 1918 г. (рус. пер., т.1., 1923 г.). На вопрос: «Почему именно Шпенглер?» ответил А.А.Радугин так: «Мало кто из современных философов мог сравниться с ним в эрудиции и широте охвата исторического материала» (Указ. соч. – С.26).

Таким образом, цивилизационная школа стала началом длительного процесса изучения глубинных механизмов философии культуры, дала яркие личности, способные показать миру всестороннее богатство человеческого разума; получила широкое распространение в общественной мысли многих народов и наций мира, а главное – заложила основы для современной культурологии, социальной психологии, обществоведения, истории культуры, краеведения и, наконец, философии культуры.

Исследования О.Шпенглера настолько всеобъемлющие и поучительные, что в коротком обзоре невозможно охватить всю тематику, поэтому реально будет сконцентрироваться на главной теме – природе, исторических судьбах культуры.

Первое, что нельзя обойти, это вопрос об «идее» культуры. Шпенглер отказывается от абсолютной идеи Гегеля, которая движет миром и от, привычной для европейцев, схемы «древний мир – средневековье – новое время». Он предлагает включить философию истории в систему категорий, позволяющую анализировать общественное развитие, как некий циклический процесс. «В истории необходимо выделять множество уникальных и неповторимых культур, которые следует рассматривать... по аналогии с биологическими процессами» (Культурология. Основы теории и истории культуры: Уч. пос. / Под ред. И.Ф.Кефели. – Санкт-Петербург: Спец. лит.-ра. 1996, с.397). Шпенглер рассматривает культуру, как «организм», имеющий predetermined судьбу: рождение, развитие и смерть. Так оформляется концепция циклического развития отдельных культур, которая, по Шпенглеру, должна заменить учение о единой мировой культуре. «Вместо безрадостной картины

всемирной истории... я вижу настоящий спектакль множества мощных культур... каждая из них строго привязана всем ходом своего существования к материнскому ландшафту, чеканя собственную форму и имеющая каждая свою идею, собственные страсти, собственную жизнь, волнения, чувствования, собственную смерть. Есть расцветающие и стареющие культуры, народы, языки, истины, боги, но нет никакого стареющего «человечества». У каждой культуры свои новые возможности и выражения, которые появляются, созревают, увядают и никогда не повторяются. Эти культуры, живые существа высшего ранга, растут с возвышенной бесцельностью, как цветы в поле. Я вижу во всемирной истории картину вечного образования и преобразования, чудесное становление и прихождение органических форм» (Шпенглер О. Закат Европы. Т.1. Очерки мифологии мировой истории. – М., 1993, с.151).

Таким образом, культура возникает там и тогда, когда из первобытного хаоса рождается «великая душа», прикрепленная к определенному ландшафту. Эта «душа» и есть «идея» культуры, которая реализуется в виде народов, языков, вероучений, искусств и наук. Следовательно, гегелевская логика вторична по отношению к душе.

Значит термин «душа культуры» доказывает, что культурная база не сводится к разуму, а каждая культура имеет собственную «душу», реализованную в множестве индивидуальных жизней. Она уникальна и не может быть полностью выражена рациональными средствами. Поэтому проникнуть во внутренний мир людей иной культуры, понять природу их символов и действий очень трудно: «Настоящая история отягощена судьбой, но лишена законов. Можно предчувствовать будущее, и существует взор, глубоко проникающий в его тайны, но исчислить его нельзя... Каждой великой культуре присущ тайный язык мирачувствования, вполне понятный лишь тому, чья душа вполне принадлежит этой культуре» (Там же. – С.273, 342).

Второй важный вопрос шпенглеровского учения – это взаимоотношение природы и культуры в концепции замкнутых культур.

Труды Шпенглера, хотя и публиковались в эпоху формирования идеологии «сверхлюдей» и «высшей арийской нации», сохранили разумный вывод о равноправии всех уникальных культур, не дающих право обсуждения их с внешней позиции другой, даже соседней культуры. Эта идея легла в основу концепции замкнутых культур: «Феномен других культур говорит на другом языке. Для других людей существуют другие истины. Для мыслителя имеют силу либо все из них, либо ни одна из них» (Там же. – С.155). Причем, по Шпенглеру, каждая культура имеет собственное естествознание и свою, уникальную в своем единстве, природу, так как природа воспринимается человеком только через культуру; в каждой культуре лежит индивидуальный способ видения мира, как природы, и свой собственный тип истории, в котором кроются внутренние и внешние условия развития, а также своя собственная судьба: «У каждой есть свое детство, своя юность, своя возмужалость и старость... Она расцветает на почве старого отмежеванного ландшафта. Культура умирает, когда эта душа осуществила уже полную сумму своих возможностей в виде народов, языков...» (Там же. – С.264, 265). Следовательно культуры – герметичны и локальны. Многие исследователи оспаривают это, приводя в пример древние фрески, живопись эпохи Просвещения, античную архитектуру, которые уже столько веков удивляют наш взор, не понимая идеи Шпенглера. Он же ясно говорит о том, что культура жива постольку, поскольку она сохраняет сокровенную связь с душой, которая живет не сама по себе, а в душах людей, живущих ценностями этой культуры: «Всякое искусство смертно, настанет день, когда перестанут существовать последний портрет Рембрандта и последний такт моцартовской музыки – хотя раскрашенный холст и нотный лист, возможно, и останутся, так как исчез-

нет последний глас и последнее ухо, которым был доступен язык и форм. Приходяща любая мысль, любая вера, любая наука, стоит только угаснуть умам, которые с необходимостью ощущали миры своих «вечных истин», как истинные» (Там же. – С.329).

Идеи Шпенглера логически подводят исследователя к проблеме самоощущения личности в рамках конкретной культуры, постоянно отождествляя себя с группой (меньшинством), этносом, нацией, расой, человечеством. В силу этого возникают парадоксы культурной идентичности. Важнейшими формами ее можно считать: этносознание, национальное и расовое самосознание.

В рамках этносознания мирозерцание этногруппы вырабатывается с помощью исторической памяти (мифов, легенд, святынь, обычаев...). Эта культурно-историческая преемственность в жизни этноса – величина динамическая и переменная. Так, американские ирландцы – более поздний и своеобразный вариант ирландского этноса, сформировавшийся в особенных экономических и политических условиях. Этот этнос имеет много индивидуального, но оно не колеблет этнического единства ирландцев по обе стороны океана, развивающихся в русле единой культуры. Народы диаспоры, подвергшиеся миграциям, расселениям сохраняют ярко выраженную этническую определенность, даже в случае отсутствия единой территории (евреи, цыгане).

Не менее важным культурно-историческим фактом является национальность. Культура всегда имеет национальный характер, как и национальные корни. Отношения к факту национальности и возвышения его порождает национализм, как эмоциональный фактор и «никакие интеллектуальные аргументы в споре с национализмом не имеют силы... Национализм проповедует замкнутость, изоляцию», психологическую экспансию, внутренний мир человека в нем подавлен «социальным и национальным коллективизмом», который ведет к оформлению псевдокультуры, псевдоколлективизма, псевдосвободы (См. Гуревич П.С. Культурология. Уч. пос. – 2 изд. – М.: Знание, 1998, с.240). Подобная судьба ожидает все малые народы, не создавшие своего государства. (Николай Гоголь, украинец, писавший на русском языке, Юрий Костоправ, грек, писавший на русском языке – пример русского шовинизма).

Национализм нередко принимает расовую символику. По мнению Н.А.Бердяева, через всю германскую мысль XIX в. проходит идея германского империализма. Но национализм может реализовать себя только через государство и политическую власть. Без этого он останется лишь эмоциональным состоянием. (Современный как украинский, так и русский национализм более связан с государством, чем с культурой, т.к. построен по образу и подобию старого русского шовинизма, который боготворил государственную мощь, отрекаясь от традиций национальной культуры).

Все великие народы, имевшие свою идею и предназначение в истории, в высоких достижениях культуры приобрели универсальное значение, образовав крупные национальные государства. Такими были империи Древнего Востока, империя Карла Великого, Византия, Великобритания, СССР. «Национализм малых народов есть проявление изоляции и самодовольства. Национализм больших народов – империалистическая экспансия» – принцип истории (Гуревич П.С. Указ. соч. – С.241). Понимание этого дает возможность уяснить приходящие ценности такого высокого уровня, где происходят великие конфликты политики и науки, на основе которых базируется противоречие культуры и цивилизации.

О.Шпенглер в своей книге «Закат Европы» рассмотрел феномен кризиса на примере гибели западной культуры. По его мнению, дух Запада был отождествлен со смыслом мира; великие мыслители возвысили духовную нищету в метафизическую добродетель. Гибель Запада представляет собой не что иное как проблему цивилиза-

ции. Всякая культура имеет свою цивилизацию. «Цивилизация – неизбежная судьба культуры... цивилизационная суть в самых крайних и самых искусственных состояний, на которые способен более высокий тип людей. Они – завершение; они следуют за становлением как оцепенение... Они – конец» (Шпенглер О. Указ. соч. – С.273, 274). Кризис закономерен, но не в смысле того, что он готовится предыдущим духовным опытом, а в смысле законов всемирной истории.

Кризис в культуре наступает, по Шпенглеру, там и тогда, где душа реализована. Вследствие чего культура возвращается в объятия первобытной души. Кризис – это напряженный процесс, у которого нет альтернативы перед гибелью, так как это не стадия перед новым процветанием, это – завершение цикла. «Это живое бытие есть борьба: внешняя – за утверждение власти идеи над силами хаоса и внутренняя – за утверждение ее власти над бессознательным, куда этот хаос укрывается». И если идея перерастания культуры в цивилизацию достигнута, то «культура внезапно костенеет и умирает. Силы культуры надламываются – она становится цивилизацией» (Гуревич П.С. Указ. соч. – С.152, 153). В таком виде она может существовать в течение столетий. Так было с Египтом, Китаем, Индией. Так, по словам Шпенглера, «торчала исполинская по территории античная цивилизация имперской эпохи, с виду исполненная юношеской силы, заглушая собой арабскую культуру Востока» (Там же. – С.153). Ярким примером могут стать работы П.Сорокина, А.Шопенгауэра, Ф.Ницше. Каждый из них предвидел и чувствовал кризис культуры Запада. «Больны плоть и дух западного общества... Мы как бы находимся между двумя эпохами: умирающей чувственной культуры нашего лучезарного вчера и грядущей идиационной культурой создаваемого завтра... Но свет медленно угасает... ночь этой переходной эпохи начинает опускаться на нас с ее кошмарами и ужасами» (Sorokin P. Social and Cultural Dynamics. N.Y., 1937. V.3. P.535; Social Mobility. N.Y. 1926. P.31). Истоки кризиса можно свести к: несовместимости научной рациональности и нравственности; отчуждению человека от культуры через противоречие духовности и механизации.

Если высшая ценность науки – истина, то высшая культурная ценность – человек. Стремясь контролировать содержание образования, наука косвенно ограничивает систему человеческих ориентиров, что ведет к формированию одномерного человека, узкого и глубокого специалиста. Культура всегда нравственно нагружена, чем и близка человеку, а наука более отчуждена и более условно приближена к рациональной практике. Ценность научного знания пропорциональна его полезности.

Другим истоком кризисного процесса является противоречие между человеком и машиной. «Техника есть последняя любовь человека, и он готов изменить свой образ под влиянием предмета любви» (Бердяев Н. Человек и машина: Проблемы социологии и метафизики техники // Вопросы философии. – 1989. – №2). К такому состоянию культура XX века пришла закономерно в ходе культурно-исторического взросления, последнее звено которого – техногенная цивилизация. Для Шпенглера очевидно, что цивилизационный прогресс благоприятен развитию техники (он не отрицает НТР), но губителен для великих творений, собственно культуры. «Культура и цивилизация – это живое тело душевности и ее мумия». «Воцаряется мозг, так как душа вышла в отставку» (Шпенглер О. Указ. соч. – С.538, 540). Автор дает характеристику причинам, лежащим в основе ощущения кризиса. Главная из них – осознание новых реальностей, которые являются как истоком цивилизации, так и ее следствием. Эти причины характерны для всего мира: мировые войны, тоталитарные режимы, идеологическая экспансия, международный терроризм, экономические депрессии, экологические потрясения... Это не локальные процессы, а всемирные, которые не могут не затронуть внут-

ренною жизнь народов и не нарушить их культурного стиля, культурного ландшафта, культурной идентификации.

Вышеприведенные доказательства работают в пользу ошибочности эволюционного пути всей западной цивилизации.

Значительным шагом в преодолении кризисных процессов было бы формирование высшей культуры после гибели существующей. Для этого нужно решить проблемы распада социальной коммуникабельности, потери национально-культурных традиций через внутренний диалог культурных типов и внешнюю терпимость мировых исторических культур. Примером духовного диалога многообразия культур может стать Китай.

Такой диалог возможен в силу того, что у истоков всех культур стоит единый творческий источник – человек с его универсальностью и свободой. В диалог вступают не сами культуры, а люди, идентифицирующие себя в рамках конкретной культуры. Таким образом, степень развития культуры определяется ее отношением к свободе и достоинству человека в контексте творческой самореализации человека как личности.

Идеи Освальда Шпенглера – исторически обусловленная философская система понимания культуры – явились основой для теоретического развития новых направлений общественной мысли, развивающихся и сегодня во всем мире. Поднятые Шпенглером вопросы были своевременны и новы; теперь уже не обойтись без исследования того, как внерациональные смысловые основания культуры стимулируют развитие не только религии и искусства, но и науки и техники.

Значимость философии культуры немецкого ученого доказывается ее практическим применением в настоящих исследованиях региональных культур Донбасса, украинского национализма, советской псевдокультуры и других важных проблем современности.

Своеобразие и исключительность взглядов Шпенглера кроются в трагическом мироощущении и глубоком психологизме его, как личности, определяющей свой народ и свою эпоху. Он меньше всего «моралист от культуры» (кто отрицает цивилизацию) или «человек цивилизации» (готовый отбросить духовность ради уютного существования в мире технoproгресса). Его своеобразие в том, что «не было человека с таким сознанием неотвратимого заката старой культуры, который обладал бы такой чуткостью и таким даром проникновения... Шпенглер слишком хорошо все понимает...» (Бердяев Н. Предсмертные мысли Фауста // Лит. газ. – 1989. – №12. – С.15).

О.Шпенглер был одним из первых, почувствовавших кризис цивилизации с изумительной силой, и выразительно оформил ее в теорию. Значит его «Закат Европы» не только событие культурологии или философии, но и апогей европейской культуры.

Было бы некорректно посчитать идеи немецкого ученого совершенными, но он сам к этому не стремился, так как был первым и целью своей видел выражение болевых ощущений эпохи через свое самосознание. А это ему удалось. Л.Энглер и другие ученые находят теоретические ошибки, но сила О.Шпенглера в том, что поднятая им проблема занимает умы эпохи, и предложенное им решение кризиса уже 80 лет остается актуальным и весомым в рамках любого серьезного современного размышления о человеке, культуре и цивилизации.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблена спроба систематизувати філософські погляди О.Шпенглера в контексті історичного та культурного розвитку світового суспільства XX століття. Автор порушив питання історичної обумовленості філософії культури німецького

вченого та розкрив сутність феномену кризи культури, «ідеї» культури та культурної ідентифікації.

SUMMARY

This article undertakes of attempt by systematize of Shpengler's philosophy's views, in accordance with worlds situation in our century. The main aim of author is to consider the questions about historical stipulating of philosophy of cultural, «idea» of cultural and cultural belong.

Надійшла до редакції 22.07.1998 р.

ББК: ТЗ (4УКР)624 – 53 + Х2(ЧУКР)6 – 523

БОРЬБА МИЛИЦИИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ С ДЕТСКОЙ БЕСПРИЗОРНОСТЬЮ, БЕЗНАДЗОРНОСТЬЮ И ПРЕСТУПНОСТЬЮ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 г.)

П.В.Добров, А.Е.Шевченко

Среди главных задач в современной науке, когда идет становление нового демократического государства Украина, определенный интерес представляет изучение мероприятий правительства по охране детей, воспитанию сирот и беспризорных подростков на различных исторических этапах и особенно, связанных с Великой Отечественной войной Советского Союза с фашистской Германией (1941-1945 г.).

Эта проблема неразрывно связана с деятельностью органов НКВД и милиции. Именно они вели непримиримую борьбу с этим негативным явлением общества, которое в годы фашистской агрессии приобрело всеобъемлющий характер.

Исследование и обобщение опыта борьбы милиции Украины с беспризорностью и безнадзорностью в годы войны необходимы для правильного анализа современной работы детских специальных учреждений. Ведь воспитание молодежи на сегодняшний день является задачей первостепенной важности. Особое внимание к этой проблеме вызывается не какими-то чрезвычайными обстоятельствами, а возросшей требовательностью общества к моральному облику и поведению каждого молодого человека.

Поэтому материалы об устройстве и воспитании детей-сирот в условиях Отечественной войны могут представлять не только историко-теоретический, но и практический интерес для широкого круга воспитателей и учителей школ, детских домов, приемников-распределителей, колоний и других учебно-воспитательных учреждений.

В настоящее время в общей и специальной литературе борьба милиции Украины с детской беспризорностью и безнадзорностью не нашла должного внимания. Известны работы Синицина А.М., Тадевосяна В.С., Заднепровской Л.Д., написанные в конце 60-70-х годов [1]. В них отражены забота Коммунистической партии и Советского правительства о детях, оставшихся без родителей в годы Великой Отечественной войны, и та работа, которую, провели в этом направлении партийные, комсомольские и другие общественные организации. Деятельность милиции в этих работах освещена недостаточно или отсутствует вообще.

В данной статье представлена попытка показать на основании исследования неопубликованных архивных материалов роль милиции Украины в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 г.).

Вторая мировая война, развязанная гитлеровской Германией, не только прервала мирный труд людей, но и причинила много горя, лишений и потерь советскому народу. В стране возросла детская беспризорность, безнадзорность и преступность. В условиях войны решение этой проблемы Советское правительство возложило на органы НКВД и милицию.

Благодаря действиям правительства, при огромных затратах государства, с самого начала войны велась продуманная борьба милиции с детской беспризорностью и безнадзорностью. Из всех местностей, над которыми нависла угроза захвата врагом, дети и детские учреждения, при активном участии органов внутренних дел срочно эвакуировались в глубь СССР. На новых территориях создавались детские учреждения и учебные заведения. При исполкомах местных Советов были учреждены комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей. Сирот войны усыновляли многие семьи.

В начале августа 1941 года из трех детских домов Полтавской области в Харьковскую область было эвакуировано 1000 детей [2], а к концу месяца свыше 5-ти тысяч детей [2]. 8 сентября 1941 года в Ворошиловградскую область из областей Украины прибыло 620 детей в возрасте от 2 до 5 лет [2].

Большое значение для предупреждения детской беспризорности и безнадзорности в годы войны имело Постановление СНК СССР от 23 января 1942 года «Об устройстве детей оставшихся без родителей» [3]. Считая важнейшим государственным делом устройство детей, оставшихся без родителей, и проведение мероприятий по предупреждению детской беспризорности, СНК СССР обязал Совнаркомы союзных республик, исполнительные комитеты краевых, областных, городских и районных Советов депутатов трудящихся обеспечить устройство детей, оставшихся сиротами или потерявших обоих родителей при переезде в другую местность. На основании этого решения в областных, городских и районных исполнительных комитетах образовывались комиссии по устройству детей, оставшихся без родителей, в составе заместителя председателя исполкома, представителей общественных организаций, органов милиции, народного образования, здравоохранения. В соответствии с данным постановлением на милицию Украины была возложена задача выявления и взятия на учет безнадзорных и беспризорных детей и определение их в детские комнаты милиции, через которые проходили все задержанные дети.

В марте 1942 года в Ворошиловградской области были созданы две детские комнаты милиции, два детприемника [4]. В Харьковской области открыто четыре детприемника на 250 мест [4].

Детские комнаты способствовали предупреждению детской беспризорности, безнадзорности и преступности. Они имели большой актив общественности. Свою работу они строили в тесной связи с комиссиями по устройству детей оставшихся без родителей, занимались их эвакуацией в восточные районы страны. В целях оказания помощи родителям и родственникам в отыскании потерявшихся детей при Главном Управлении НКВД СССР по указанию правительства был создан Центральный справочный детский стол, а также справочные адресные детские столы при областных управлениях НКВД, в которых были зарегистрированы все дети, находившиеся в детских приемниках-распределителях, а также направленные ими на производство, в детские учреждения или определены на патронат. В приемниках распределителях дети могли находиться не более 2-х недель, после чего, в случае невозможности возвращения их родителям,

дети до 14 лет направлялись через органы народного образования в соответствующие учреждения или определялись на патронирование, а старше 14 лет устраивались приемниками-распределителями НКВД СССР по разверстке Наркомпросов союзных республик на работу в промышленность или сельское хозяйство. Дети в возрасте до 3-х лет включительно направлялись через местные органы здравоохранения в детские учреждения или на патронат. В соответствии с постановлением СНК СССР развертывалась широкая работа по патронированию детей в семьях рабочих, служащих, колхозников. Патронирование производилось исключительно на добровольных началах. Лицам, принявшим на воспитание детей (патронат), выдавалось через местные органы Наркомпроса ежемесячное пособие в размере 50 рублей на одного ребенка. Были организованы надлежащие контроль и учет со стороны милиции и местных Советов депутатов трудящихся за правильным осуществлением патронирования детей. В районных, городских, областных отделах милиции и народного образования специальные инспектора занимались организацией патронирования. Кроме того, по постановлению СНК СССР при определении детей на патронат или при направлении на работу в промышленность и сельское хозяйство приемники-распределители НКВД обеспечивали их необходимой одеждой. Обувь и одежду для удовлетворения потребности приемников-распределителей по заявкам органов милиции выделяли исполкомы Советов депутатов трудящихся. Для улучшения организации работы милиции в управлениях областей, городов создавались отделы по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. Только за первых три месяца 1942 года в Ворошиловградской области милицией было задержано 100 беспризорных и 68 безнадзорных детей, в Харьковской области соответственно 111 и 74 ребенка [4].

Помощь милиции оказывали общественные организации. Партийные организации на местах предпринимали практические меры для расширения сети детских учреждений, укрепления их лучшими кадрами педагогов и воспитателей, выделение средств и бесперебойного снабжения детей-сирот одеждой, обувью, питанием, учебными принадлежностями.

7 августа 1942 года ЦК ВЛКСМ принял специальное Постановление «О мерах комсомольских организаций по борьбе с детской безнадзорностью и предупреждению детской беспризорности». На основании этого постановления создавались комсомольские патрули, которые совместно с работниками милиции дежурили на вокзалах, станциях железнодорожных платформах, а также на улицах, рынках, у кинотеатров и в других общественных местах. В их обязанности входило: систематические обходы мест скопления подростков, выявлении беспризорных детей и направление их в детские комнаты органов милиции и в приемники-распределители НКВД. Для принятых беспризорных детей, а также подростков 15-17 лет организовывали питание и ночлег. Работники органов здравоохранения проводили санитарную обработку и медицинский осмотр детей.

В результате летне-осеннего наступления 1943 года Красной Армией был полностью освобожден Донбасс и вся Левобережная Украина. 15 июня 1943 года СНК СССР принял Постановление «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством». Оно нацелило органы милиции на принятие срочных мер в этом направлении. Согласно указанному Постановлению, часть ремесленных училищ, пригодных для организации трудовых воспитательных колоний, вместе с их оборудованием, Главное Управление трудовых резервов при Совнарком СССР передало НКВД. Наркомпросы союзных республик выделили наиболее подготовленных учителей для работы в школах, трудовых воспитательных колониях. Наркомздрав СССР вы-

делил медицинских работников для обеспечения санитарно-профилактических и оздоровительных мероприятий [1].

В 1943 году было принято еще одно чрезвычайно важное Постановление СНК СССР «О трудовом устройстве подростков старше 14 лет – воспитанников детских домов, трудовых колоний НКВД СССР и детей, оставшихся без родителей» [5], которое обязало Наркомпрос НКВД направить в ремесленные, железнодорожные училища и школы ФЗО воспитанников детских специальных учреждений. Так, работники милиции Сталинской области в ФЗО и ремесленные училища направили 321 человека, 733 трудоустроили [6].

Вопросам обеспечения детей, в трудовых воспитательных колониях НКВД, жилыми помещениями и производственными площадями, материальному оснащению детских приемников – распределителей и трудовых воспитательных колоний было посвящено Постановление СНК СССР от 6 июля 1944 года [7], которое разрешило НКВД организацию дополнительных детских трудовых воспитательных колоний и дало указание соответствующим Наркоматам обеспечить вновь открывающиеся детские учреждения всем необходимым для нормальной жизни и учебы их воспитанников.

Большую работу по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью и преступностью проделали работники милиции Сталинской области. В конце 1944 года ими были задержаны 5347 беспризорных и 14104 безнадзорных ребенка. Из них 3835 были направлены в детприемники, 207 в детские дома [6]. Одновременно, в порядке проведения массово-разъяснительной работы, сотрудники детских комнат милиции провели 154 беседы со школьниками, 91 с родителями, 52 с педагогами, 207 с трудящимися, 87 докладов на рабочих и колхозных собраниях [6]. По вопросам, касающимся детской беспризорности и безнадзорности начальники милиции 60 раз отчитывались о проделанной работе на пленумах районных Советов [6].

Результаты этой работы обусловили последовательное снижение преступности среди несовершеннолетних. Из 260 зарегистрированных преступлений в Сталинской области было раскрыто 200. К уголовной ответственности привлечены 283 подростка [6].

Основной контингент среди несовершеннолетних преступников составляли беспризорные и учащиеся подростки.

Работники милиции Сталинской области задержали 170 неработающих подростков-преступников, 107 учащихся ФЗО и ремесленных училищ, 82 работающих на производстве, 35 учащихся школ и 22 беспризорника [6].

Надо отметить, что решая вопросы с беспризорностью, безнадзорностью и преступностью, милиция Украины столкнулась с определенными трудностями. Нехватка кадров, приспособленных помещений, оборудования, продуктов питания, одежды.

Так, в октябре 1941 года Киевские детские дома отправили 500 детей в Пензенскую область без теплой одежды [2]. В Ворошиловградской области вновь созданные детприемники не имели приспособленных помещений для размещения детей [2].

Однако, несмотря на эти трудности, работники милиции Украины выполнили с честью свой профессиональный долг, проявляя мужество, героизм и отвагу.

Внимания заслуживает гуманизм работников милиции при работе с детьми и подростками в тяжелые военные годы, который является национальной чертой украинского народа. Забота и внимание к детям-сиротам, потерявшим родителей в годы Великой Отечественной войны, создание нормальных условия для их жизни и воспитания – все эти вопросы составляли первоочередную задачу милиции довольно длительный период времени, сохраняли свою остроту и в первые годы после окончания войны.

Таким образом, в результате проделанной работы милиции Советской Украины в годы Великой Отечественной войны, миллионы сирот были спасены и воспитаны, детская беспризорность, безнадзорность и преступность сведена до минимальных размеров.

РЕЗЮМЕ

Висвітлюються головні напрямки діяльності міліції України з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у роки Великої Вітчизняної війни на прикладах організації спеціальних установ в Донбасі. Дані, що надаються в матеріалах автором з історії органів внутрішніх справ України, базуються на дослідженні неопублікованих архівних документів.

SUMMARY

The article deals with the problem of homeless childhood during the Great Patriotic war and the struggle of Soviet Ukrainian militia against phenomenon. It is connected with the breaking-up of the Soviet Union and the process of creating of a new democratic state of Ukraine.

The article speaks of the main directions of the militia's activity concerning the homeless childhood and exemplified it with the creation of special departments in Donbass. The new facts of law enforcement agencies taken from the unpublished archives' documents are used in the article. The proposed data can be useful for historians, teachers of the schools, militia officers for scientific researches concerning this phenomenon.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Синицын А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны. «Вопросы истории», 1969. – С. 20-29; Тадевосян В.С. Правовая охрана детей в условиях отечественной войны. «Социалистическая законность», 1944. – С. 24-30; Заднепровская Л.Д. Забота партии и правительства о детях в годы Великой Отечественной войны. В сборнике «Вместе с армией и народом», 1970. – С. 64-79.
2. ЦГАВОВ и УУ. Ф.2. Оп. 7, ед.хр. 360. С. 5.
3. СП СССР, 1942, №75.
4. ЦГАГОУ. Ф.1. Оп. 23, ед.хр. 66. С. 5-7.
5. СП СССР, 1943, № 125.
6. Информационное бюро УМВД Украины в Донецкой области. Ф.3. Оп. 891-893, Д. 1, с. 41.
7. СП СССР, 1944, № 827.

Надійшла до редакції 02.03.1998 р.

ББК 941/949 947.084.3

МАХНОВСКИЕ РЕЙДЫ В 1920 ГОДУ

Ю.Р.Федоровский

Полярное, красно-белое восприятие сторон, противостоявших друг другу на территории Российской империи в хронологических рамках 1917-1920 годов – одно из наиболее живучих последствий гражданской войны. Это представление, безраздельно господствовавшее в традиционной историографии на протяжении многих лет, неволь-

но относил к враждебному лагерю всех, даже несомненных революционеров, не вполне согласных с ортодоксальным большевизмом. Подобной фигурой является и лидер украинского повстанческого движения Нестор Иванович Махно.

В советской историографии с самых первых работ за ним закрепились недобрая слава «анархо-кулацкого политбандита». При этом совсем не учитывалась, скажем так, необъективность этих первых «махноведов», многие из которых в годы гражданской войны самолично сталкивались с махновцами в боях лицом к лицу и происходили из партии большевиков-победителей или из разочаровавшихся анархистов. Это М.Равич, автор книги «Махно и махновщина», 1920; Д.Лебедь «Итоги и уроки 3 лет махновщины», 1921; И.Тепер «От единого анархизма к стопам румынского короля», 1924; – работы скорее агитационно-публицистического, чем исторического характера. Итоги того периода подвели одноименные книги М.Кубанина и В.Руднева – «Махновщина», 1928. Причем, в первой делались довольно смелые выводы о всенародной поддержке махновщины, ее широком народном характере. Определенная свобода и плюрализм исторической науки 1920-х годов сменились монолитным единообразием сталинского образца. Поэтому не случайно в исторической литературе того времени упоминание о Махно ограничивалось несколькими строками с канонической формулировкой: «главарь контрреволюционного движения кулацких слоев укр. крестьянства» [1].

Только в 1966 г. появилась большая серьезная статья С.Семанова [2], написанная на довольно высоком уровне с привлечением ряда зарубежных источников и опубликованных в СССР материалов. Автор повторял выводы Кубанина и опровергал широко распространенные представления об антисемитизме махновщины. За это украинские историки П.Билый и О.Кучер подвергли его резкой критике, упрекая в «необоснованности выводов» [3] и не критическом восприятии зарубежных источников [4]. Тогда же было снова сформулировано официальное определение Махно как «главаря антисоветского анархо-кулацкого движения, канонизированное советской историографией. Никаких отклонений в тогдашних условиях не допускалось, а подлинные документы периода гражданской войны при публикации снабжались идейно выдержанным комментарием, при необходимости толковавшим и частично дезавуировавшим их [5]. Подобные догмы в отношении махновщины дожили до конца 1980-х. Даже в 1990 в книге, изданной на Украине, махновщина квалифицировалась как «политический бандитизм... хуторских элементов с анархистско-махновской идеологией» [6].

Перестроечная историография, однако, дала толчок к переосмыслению традиционных воззрений. В периодике появились работы, освещавшие вопросы, ранее не пользовавшиеся вниманием, пошел процесс «стирания белых пятен истории». В публицистическом угаре авторы часто ударялись в противоположную крайность, идеализируя «батюшку Махно». Это Ф.Зинько [7], Д.Маркиш («Дружба народов», 1991, №5-6), Л.Яруцкий [8], последние работы Т.Беспечного [9]. Однако появились и объективные публикации: В.Савченко, очень умело и тонко изложивший весьма сложный вопрос о выступлении Махно весной 1919 г. в статье «Измена «батюшки» Махно и «железная метла» Л.Троцкого»; А.Шубин, давший широкую аналитическую картину махновщины в статье «Махновское движение». Вслед за статьями пошли монографии С.Семанова «Под черным знаменем» (1990), В.Волковинского «Батюшка Махно» (1992), В.Верстюка [10].

Год 1920 явился своеобразным переломом махновщины. Хотя массовость движения в этот период уступает знаменитому рейду 1919 г., когда под черные знамена «батюшки» собралось до 100 000 людей [11], зато превосходит по длине рейдов, пройденных махновской армией (1400 верст). По определению Кубанина, это период «метания махновского движения между революцией и реакцией» [12]. К началу 1920 г. за

плечами у Нестора Івановича була партизанська боротьба проти гетьманського режиму і германських військ в 1918 г., командування 3 бригадою Задніпровської дивізії 2 Української Червоної Армії, розрив з більшовиками весною 1919 г., кваліфікований радянської історіографією як «зрадотський антірадянський м'ятеж», керівництво масовим антиденікінським рухом крістьян Юго-Східної України, створення Радикальної Повстанчої Армії. 7 січня 1920 на основі декларації крістьянського з'їзду в Александрівському Військово-Радикальному Раді РПА випустив програму «істинного радянського соціалістического ладу». Передбачувалась передача всіх поміщицьких, удільних і монастирських земель працюючим крістьянам, фабрик і заводів – робітничому класу, «який в лиці своїх професійних об'єднань організовано бере все в свої руки, налаштовує виробництво». Влада належить «вольним робітничо-крістьянським радам», звичайно, партійні ревкоми, державна охорона, поліція і подібні «примусові, властні і дисциплінарні інститути» скасовуються, «свобода слова, друку, сходок і пр. являється неотчуждаючою належністю кожного труженика» [13]. Приблизно в це ж час поблизу Александрівки махнівські загони зустрілися з частинами 397 полку 133 бригади 45 дивізії 14 Червоної Армії. Зустріч була досить теплою – рядові червоноармійці і махновці ще пам'ятали весняний союз 1919 г., однак червоне командування вишувало зовсім інші плани. Швидко в штаб Махно прийшов наказ, підписаний Сталіним і Уборевичем, про передислоціювання махновців в район Мозиря проти поляків. Як би то і не було розриву Махно з більшовиками, грозних наказів наркомвоєнмора Троцького, об'явившого його поза законом, а просто зустрілася відбиваюча червоноармійська частина. Втомлені багаторічними боями з білогвардійськими частинами і свиріпствовавшою епідемією тифу, махновці не мали ні сил, ні бажання виконувати цей наказ. Червоне командування на це і рахувало. «Уборевич:...цей наказ являється відомим політичним маневром і тільки, ми менше всього надіємося на позитивні результати в сенсі його виконання Махно...наказ ви заздалегідь використовуйте для агітації, що махновці повинні [не] свої хати захищати, але, як і вся робітничо-крістьянська армія, боротися на інших фронтах. Якщо цього не побажають зробити – вони вороги і зрадники» [2].

9 січня Всеукраїнським постановив: «Махно зі своєю групою об'являється поза закону як дезертир і зрадотця. Всі підтримуючі і прикриваючі зрадників українського народу будуть безжально знищені» [14]. Махнівський штаб і ВРС, зі своєї сторони, щоб упорядкувати розпад армії, 6 січня прийняли рішення розпустити її в відпустку. Розсипавшись по будинках повстанців більшовики роззброювали і арештовували, командири розстрілювалися. Така расправа не додала популярності Радянській владі на Україні і наступні події це підтвердили.

В січні 1920 г. була відновлена Донецька губернія. Зовнішні фронти на її території зникли, а забезпечення внутрішнього фронту легло, в першу чергу, на війська ВЧК. Складена П.Аршиновим карта (див. додаток) демонструє, що Донецька губернія частково захоплювала територію головного махнівського району і практично повністю охоплювалася територією його активного впливу. По свідченням В.Белаша, «Центр махновщини – Гуляйпольський, Гришинський, Маріупольський, Александрівський і Бердянський повіди» [15]. Таким чином, основне навантаження легло на дислоційовану в Донбасі 82 бригаду ВОХР в складі 6 батальйонів, під командуванням І.Локотіша.

В весні 1920 г. повстанський рух ожило. К тому ж змінилась зовнішньополітична обстановка: в квітні почалась польська агресія проти Радянської Ук-

раины, в июне повел наступление из Крыма Врангель. Последний белый генерал вел гибкую политику: 25 мая он издал «земельный закон», обещая наделить крестьян землей за выкуп, а 13 мая издал секретный приказ о наведении контактов с Махно, Петлюрой и другими противобольшевистскими группами [16]. Напомним, что во время наступления из Таврии врангелевские десанты высадились на Азовском побережье Донбасса и с боями продвинулись по Таганрогскому и Александровск-Грушевскому уездам прежде, чем были разгромлены красными. Сохранились сведения о трех попытках Врангеля заключить союз с Махно против большевиков. По сведениям Аршинова, первое предложение было доставлено 9 июля офицером И. Михайловым в с. Времьевка Мариупольского уезда. Начальник врангелевского штаба генерал Шатилов предлагал батьке «усилить работу по борьбе с коммунистами, нападая на их тыл, разрушайте их транспорт и всячески содействуйте нам в окончательном разгроме войск Троцкого» [9]. Махно отверг это предложение и публично казнил Михайлова. Вторая группа парламентариев (8 офицеров) были демонстративно повешены Махно в октябре 1920 г. на ст. Ульяновка к приезду для переговоров большевистской делегации [17]. Еще одна группа во главе с генералом Спиридоновым до Махно не добралась – была перехвачена красными в селе Княжино Луганского уезда [18]. Однако, нет сомнений, что Махно и их бы расстрелял. Союзничать с белым генералом батько не собирался. Поняв это, Врангель занялся «поисками лже-Махно». Ему удалось привлечь к сотрудничеству ряд махновских атаманов – Володина, Яценко, Гришина, Савченко, позже к ним присоединились Чалый, Прочан, Хмара, Голик [19]. «Черный барон» умело обыграл этот факт в своей пропаганде: махновцы-врангелевцы выпустили ряд прочувствованных воззваний. Яценко: «Деникина нет. Есть русская армия, которой подадим руку, станем любить друг друга и освободим истерзанную Русь святую от комиссарского царства». «Я, командир повстанческого отряда Алексей Савченко, убедившись лично, что русские войска не расстреливают повстанцев...зову я вас: сложите оружие к ногам тех, кто идет за народную волю» [20]. Володин: «Да здравствует великая русская армия во главе с вождем генералом Врангелем! Да здравствуют повстанческие отряды во главе с Батькой Махно!» [19]. Махно категорически отрицал такой союз, после Старобельского соглашения выпустил соответствующую листовку [21] и добился, чтоб и большевики это признали, поместив в газете «Коммунист» 20.10.1920 сообщение наркомата военных дел о «неправильности информации о формальном союзе Махно и Врангеля» [22].

Однако, Махно, занявшись своим любимым делом – походом по тылам, объективно говоря, помогал врагам Советской Украины. 8 мая он принял решение восстановить армию и 17 мая двинулся из Старомлиновки на восток в свой первый рейд. Пройдя через Марьинку и Михайловку, он повернул на запад и через Доброполье и Самойловку дошел до Гуляйполя, захватив здесь обоз 46 дивизии Красной Армии. За время рейда его отряд вырос до 6000 бойцов. 29 июня он попытался начать новый рейд, двинувшись в Донецкую губернию, но столкнулся с ожесточенным сопротивлением 429 и 430 батальонов ВОХР. В упорном бою у Ореховой Балки махновцы потеряли 150 чел., а красные – 114 [23]. Махновцам удалось сломить сопротивление неприятеля, но под угрозой наступления новых частей ВОХР они отошли в с. Керменчик а затем ушли с Донбасса в Екатеринославщину. Тем не менее, по данным Верстюка, силы Махно во время второго рейда выросли до 10 000 человек [10], так что он смог через несколько дней начать новый большой рейд. Поначалу маршрут совпадал с первым, но из Михайловки Махно повернул далее на север и 17 июля появился в Изюме (при прохождении в районе Юзовки армейская группа, подчиненная Ф. Дзержинскому, нанесла махновцам сильный удар, но это был едва ли не единственный успех красных),

затем свернул на запад и пошел на Полтаву. Через Марьяновку он 1 августа вышел к Орлику, потом повернул на север и, обогнув Полтаву, очутился в Зенькове, где задержался на неделю чтобы выпустить несколько номеров своих газет «Голос махновца» и «Набат». Здесь к нему присоединился 3000-ный отряд местного атамана Хрестового. Продвигаясь с боями по уездам и губерниям, махновцы громили созданные на местах советские организации, милицию, комнезамы, выпускали арестованных, грабили государственное имущество, убивали совработников и продотрядовцев, в общем, вели себя в красном тылу так же, как и в белом год назад – как во вражеском. Крестьянство, придавленное «военным коммунизмом», активно поддерживало махновщину, к сентябрю его армия выросла уже до 20 000 бойцов, снова обретя четкую армейскую структуру: 3 пехотных полка, разбитые на роты, 2 кавалерийских полка, 1 пулеметный, штаб, состоящий из бывших офицеров и унтеров, культпросветотдел, выпускавший газеты и устраивавший митинги. Военнокоммунистический режим продолжал квалифицировать крестьянское повстанчество как кулацкую контрреволюцию и усиливал репрессии. Для наведения порядка на Украине в мае-июле работал лично нарком внутренних дел Ф.Дзержинский, назначенный начтылом Югозападного фронта. Взаимное ожесточение достигало предела. К этому периоду относится расстрел Красной Армией 2000 махновцев, захваченных в плен возле Кураховки [24].

Т.Беспечный выдвинул гипотезу, что во время пребывания на Полтавщине известный писатель В.Короленко, живший в Полтаве, встречался с Махно, ибо «упустить такую возможность он не мог. Такую характеристику Махно, которую дал ему В.Г.Короленко, можно было составить только после личного общения» [25]. Честно говоря, версия весьма слаба, те несколько строк, которые Короленко уделил Махно в письме к А.Луначарскому, довольно абстрактны и не дают основания для таких выводов [26].

Из Зенькова Махно через Миргород, Манжелию двинулся обратно на восток. Сбивая красноармейские заслоны, батька прошел через Екатеринославскую и Донецкую губернии на Дон, намереваясь поднять местных казаков на восстание. В Старобельске, захваченном 3 сентября, махновцам достались большие трофеи: 22293659 руб. из местного казначейства, 22000 пудов хлеба из складов ссыпного пункта райпродкома, много оружия, патронов и др. [27]. Махно выпустил из уездной тюрьмы около 1000 арестованных, которые, вооружившись, влились в его отряд. Проходя через Донбасс, батька повсюду оставлял командиров инициативных групп для организации партизанских отрядов из местных. Так, в Старобельском уезде был оставлен Буданов, в Юзовском – Москалевский [28]. Действовавший в Изюмском уезде анархист Савонов подчинился Махно [29], в связи с чем нельзя обойти вниманием такой факт: 24 августа Савонов захватил с. Голая Долина и, связавшись по телефону с И.Локотом, «предлагал со своим отрядом отправиться на один из фронтов, одновременно предлагая очистить район от бандитов. Когда начтыла предложил свои условия для начала переговоров – разоружение отряда и приезд Савонова в Луганск, последний на такие условия не согласился» [30]. Весьма правдоподобно выглядит версия Т.Беспечного, что эта инициатива исходила от Махно, который уже тогда задумывался над возможностью антиврангелевского союза с большевиками (такие предложения звучали в махновском штабе еще в июне) и поручил Савонову прозондировать этот вопрос [31].

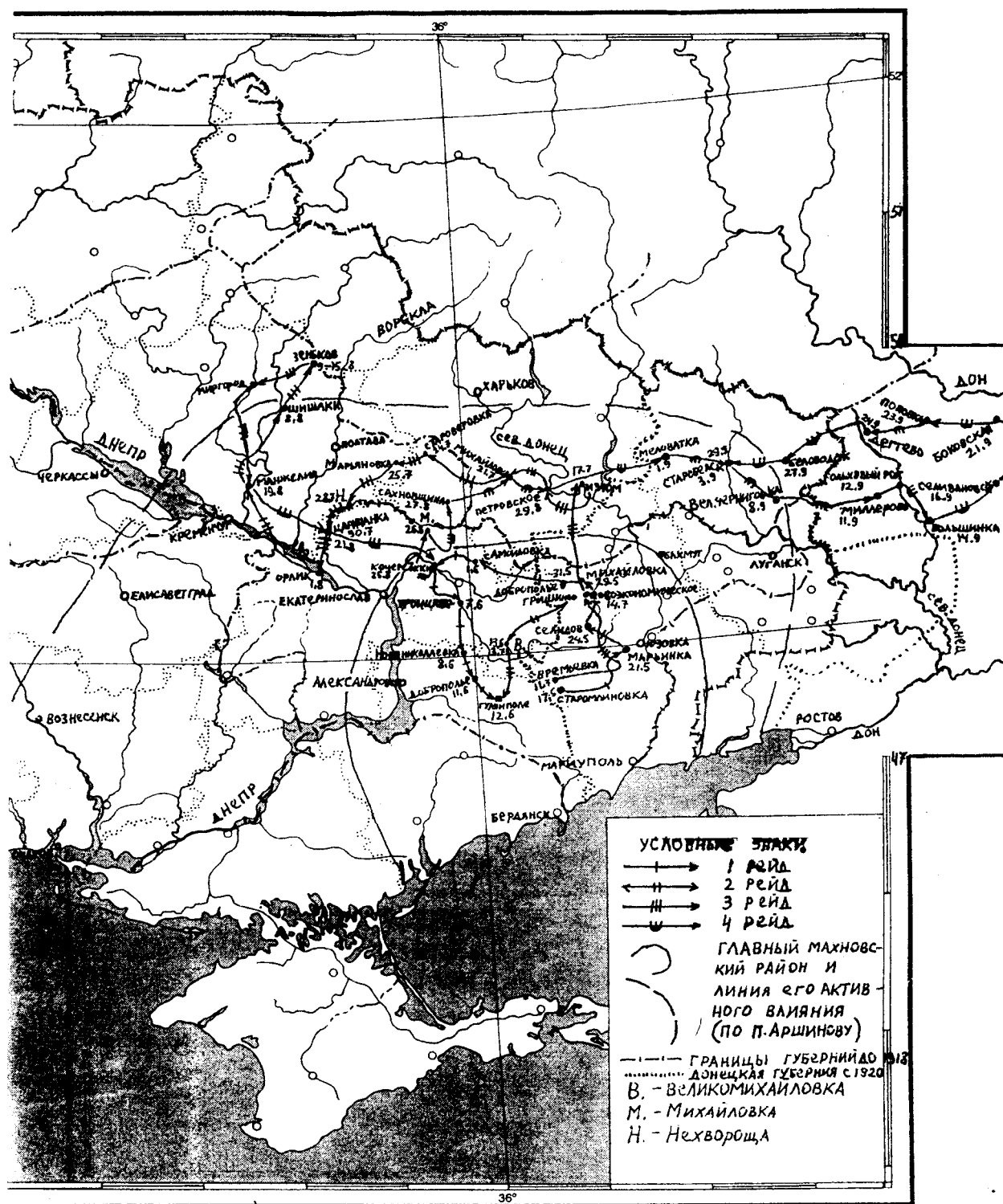
Попытки поднять восстание на Дону провалились. Как отмечалось в докладе Донгубчека: «Махно неоднократно оперировал в тех районах на Дону, но поддержки от них не имел и притока казаков к бандам махновских отрядов не наблюдалось» [32]. Прошедшая 3-8 сентября в Харькове 3 конференция КАУ «Набат» «с сожалением признала, что восстание на Украине означает не третью революцию, а простой бунт, не

приносящий изменений в общественной жизни» [33]. Идейные анархисты начали уходить от Махно, усилился приток уголовного и петлюровского элемента. Обессилевшие от похода отряды нуждались в отдыхе, а врангелевские войска подступали к главному махновскому району. И Махно, вернувшись в конце сентября через Боковскую и Дегтево в Донбасс, предложил большевикам союз. После безуспешных погонь за неуловимым батькой красные охотно согласились. Командующий М.Фрунзе осознавал, что «для нас... более выгодно действия Махно против Врангеля в его тылу, чем бои с махновцами Красной Армии и действия махновцев в нашем тылу» [34]. 29 сентября по войскам Донецкой губернии пошел приказ «приостановить боевые действия против Махно» [35] и его отряды мирно вошли в Старобельск на отдых как союзники.

15 октября в Харькове было подписано военно-политическое соглашение между Совнаркомом УССР и Революционно-Повстанческой Армией. Однако обе стороны понимали его временность и ненадежность. Большевики, например, при публикации его текста в газете «Коммунист» 22.10.1920 выпустили политическую часть, официальная пропаганда упоминала лишь «чисто военное соглашение». Махновцы, со своей стороны, сопроводили полный текст соглашения в «Голосе махновца» от 1.11.1920 статьей П.Аршинова, в которой бросались упреки, что «вся советская партийная печать продолжает вести против нас прежнюю агитационную кампанию, полную вздора и мрачных вымыслов» [36]. Однако, военная часть соблюдалась четко. После отдыха и лечения (в частности, Махно в советском госпитале прооперировали раненую ногу) повстанцев обеспечили оружием и снаряжением и 16 октября 15-тысячная армия Махно заняла участок фронта между Синельниково и Чаплино. Боевые действия начались успешно, ибо среди противостоявших белых частей оказались бывшие махновские отряды Чалого, Яценко, Савченко, охотно возвращавшиеся под его начало. Разгромив части Дроздовской и Марковской дивизий, махновцы вышли во врангелевский тыл, захватили Гуляйполе, Пологи, Мелитополь [37]. «Крымская группа» С.Каретника участвовала в штурме Перекопа и форсировании Сиваша, но после разгрома последнего белого генерала единственным врагом большевиков остался Махно. 23 ноября Фрунзе выпустил приказ, требуя роспуска махновских частей, ибо «существование повстанческой армии особой организацией более не вызывается боевой обстановкой» [38]. Вслед за тем махновские отряды были окружены, началась их ликвидация. Однако, сам батько с главными силами прорвал кольцо и, разгромив Бердянск, ушел в степи. Этот случай под названием «Андреевский конфуз» стал причиной серьезных разбирательств среди красного командования. А Махно окончательно стал на путь антибольшевистской борьбы.

Пока продолжался «военный коммунизм», крестьянское повстанчество подпитывало его отряды, но после официального завершения гражданской войны в конце 1920 г., на Махно обрушились основные силы Красной Армии. Ожесточенное сопротивление лишь продлило агонию махновщины до конца 1921 – начала 1922. Таким образом, в течение 1920 махновское движение проделало определенную эволюцию от широкого просоветского движения (до 50% составляли бывшие красноармейцы) до определенно антибольшевистского (мирные селяне постепенно отходили от вооруженной борьбы, особенно после объявления НЭПа и амнистий, просоветские части переходили в Красную Армию, у Махно остались наиболее враждебные элементы из числа люмпенов, бывших белогвардейцев, петлюровцев).

МАХНОВСКИЕ РЕЙДЫ В 1920 (май-сентябрь)

РЕЗЮМЕ

Вищенаведена стаття присвячена висвітленню одного з періодів історичного розвитку махновщини – повстанського руху селян Південно-Східної України. Автор на базі широкого кола джерел, як друкованих, так й архівних, висвітлює еволюцію махновського руху протягом 1920 року, простежує маршрути махновських рейдів.

Особливу увагу приділено регіону Великого Донбасу, як одному з осередків махновщини.

SUMMARY

The author of this article investigates the questions of makhnovschina, the great peasant movement in 1918-1921. The leader of this movement was the anarchist Nestor Makhno, which during Civic war in Ukraine allied oneself with different sides. The author retrace the action Makhno in 1920, on basis many published and unpublished sources, especially in Donbass.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Большая Советская Энциклопедия. 1 изд. – М.:ОГИЗ, 1938. – Т.38. – Стлб.500.
2. Семанов С.Н. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. – 1966. – №9. – С.52.
3. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні. – Харків: видавництво ХДУ, 1971. – С.23.
4. Білий П.Ф. Розгром махновщини // Український істор. журнал. – 1971. – №5. – С.10.
5. См. например, Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов в 3 томах, 4 книгах. -К.:Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн.2. – С.360 и 437.
6. Маймескулов Л., Рогожин А., Сташис В. ВУЧК. – Харьков: Основа, 1990. – С.230.
7. Зинько Ф. Кавалер Ордена Красного Знамени товарищ Батько Махно // Обозрение. – 1992. – №2.
8. Яруцкий Л.Д. Махно и махновцы. – Мариуполь. – 1995.
9. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк: Донецчина, 1996. – С.152.
10. Верстюк В.Ф. Махновщина. – К.: Наукова думка, 1991. – С.250.
11. Н.И.Махно. Документы и материалы. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С.21.
12. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Л.: Прибой, 1928. – С.31.
13. Махно Нестор. Воспоминания. – М.:Республика, 1992. – С.17-18.
14. Госархив Донецкой области. Фонд листовок, №1298.
15. Кубанин М. Указ. соч. – С.4.
16. Там же. С.149.
17. Шейнис З. Конец врангелевской авантюры // Юность. – 1980. – №11. – С.62-63.
18. Госархив Донецкой области. – Ф.Р-1146, оп.2, ед.хр. 57, л.208.
19. Кубанин М. Указ. соч. – С.150-151.
20. Госархив Днепропетровской области. – Ф.Р-615, том 7, л.1-2.
21. Госархив Днепропетровской области. – Ф.П-24, оп.1 ед.хр.278, л.56.
22. Гражданская война на Украине. – Т.3. – С.642.
23. Госархив Луганской области. – Ф.Р-242, оп.1, ед.хр.741, л.49.
24. Н.И.Махно. – С.24.
25. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Указ.соч. – С.131.
26. Новый мир. – 1988. – №10. – С.209.
27. Госархив Луганской области. – Ф.Р-1173, оп.1, ед.хр.63, л.3,8.
28. Верстюк В.Ф. Указ. соч. – С.255.
29. Кубанин М. Указ.соч. – С.152.
30. Госархив Донецкой области. – Ф.Р-1146, оп.2, ед.хр.57, л.55.

31. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Указ.соч. – С.146.
32. Госархив Донецкой области. – Ф.Р-1146, оп.2, ед.хр.95, л.347.
33. Махно Нестор. Воспоминания. – С.19.
34. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Указ. соч. – С.151.
35. Госархив Донецкой области. – Ф.Р-1146, оп.2, ед.хр.57, л.179.
36. Госархив Днепропетровской области. – Фонд газет, №12.
37. Н.И.Махно. – С.108-110.
38. Там же. С.178.

Надійшла до редакції 05.09.1998 р.

ТЗ (4УКР) 62

УЧАСТЬ СЕЛА У ВИБОРАХ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УКРАЇНИ В 20-х РОКАХ

Н.М.Лавренко

Досліджуючи історію українського села на протязі 20-х років цього сторіччя, окремо її соціально-політичні аспекти, можна дійти висновку, що вона поділяється на історію боротьби селянства за економічні права, з одного боку, та політичні права – з іншого. Відразу треба обмовитися, що межа між ціма двома поняттями досить умовна: позбавлення селянства, або якоїсь його частки, тих чи інших політичних прав, як слідство, вело до погіршення його матеріального становища, отже політична боротьба селян, в багатьох випадках, диктувалася захистом економічних інтересів і навпаки.

Особливу зацікавленість селяни виявляли під час виборів до місцевих органів влади. В першу чергу вони намагалися посилити свій вплив в селянських радах. Саме на ці установи селяни іноді покладали свої останні надії на відродження українського села та захист його інтересів.

Конституція УСРР 1919 р., регламентуючи коло осіб, що мали виборчі права, не запроваджувала жорстких обмежень. Це дозволило селянам делегувати до рад представників усіх соціальних прошарків. Тому соціальний склад обраних селянських рад далеко не завжди був більшовицьким або незаможницьким. Це змушувало державні органи час від часу розпускати так звані «куркульські», або «ворожі» ради та замінювати їх ревкомами, склад яких не обирався, а призначався партійними керівниками. Наприкінці громадянської війни в Україні налічувалося 7 губревкомів, 5 губвиконкомів, відповідно – 46 повітових ревкомів та 51 виконком, 1151 волосний ревком та 651 виконком [1].

Ці цифри допомогли владі дійти певних висновків: щоб дістати необхідну кількість голосів у сільрадах, треба позбавити виборчих прав опозиційно настроєну решту села. ВУЦВК напередодні виборів 1921 р. видав спеціальну постанову, за якою виборчих прав позбавлялися селяни, які використовували найману працю в сільськогосподарському або будь-якому іншому виробництві [2]. Але навіть за таких умов більшовики не змогли забезпечити собі більшість місць у деяких радах і вони знову звернулися до старої практики заміни цих рад ревкомами. Такі методи керування були прийнятими за воєнних часів, але після закінчення громадянської війни країна повинна була повернутися до конституційних форм влади. Таке штучне двовладдя не задовольняло ні комуністів, ні решту населення. Ради повинні були повністю витиснути ревкоми.

Щоб утримувати владу на селі, більшовики змушені були розширювати свою

соціальну базу, отже надавати селянам, під тиском останніх, ширші політичні права. Ілюстрацією певних перемог селянства у боротьбі за свої політичні права стало положення «Про виборчі права громадян та про порядок проведення виборів» [3], яке було прийняте у вересні 1924 р. Відтепер, позбавити виборчих прав можна було тільки тих селян, що незаконно експлуатували найманих працівників та одержували прибутки від торгівлі та промислових підприємств. Таким чином, завдяки непу та подальшим політичним змінам та реформам, заможні селяни також одержали можливість потрапити до рад.

Економічні реформи першої половини 20-х рр., закінчення громадянської війни, відносна стабільність влади – все це сприяло поступовому піднесенню сільського господарства, на тлі цих змін зросла суспільно-політична активність селянських мас. Місцеві органи влади на селі набували певної політичної ваги, вони усвідомлювались селянами єдиним провідником влади та єдиною установою, яка могла законним шляхом захищати інтереси села. Виборча активність селян значно зросла, всі групи та прошарки села прагнули захопити більшість місць у радах, бо від результатів виборів залежав ступінь впливу тієї чи іншої частки села на регулювання його політичним та економічним життям. Політична активність різних верств населення села не була однаковою, вона була зумовлена їх роллю в економіці, а також політичним курсом компартії в певний період.

Основною опорою більшовиків на селі за роки революції та громадянської війни стали незаможники. Останні в свою чергу, відчували свою обраність й самі спиралися на підтримку влади, запроваджуючи свої порядки на селі. Зміна політичного та економічного курсу радянської влади за часів мирного будівництва була сприйнята цією досить екстремістською часткою села як зрада. За нових економічних та політичних обставин вони не хотіли відмовлятися від принципів «воєнного комунізму» і, якщо такі методи будівництва соціалізму на селі на початку встановлення влади повністю влаштовували останню, то за нових часів вони тільки підривали її й без того хиткий авторитет, викликаючи обурення основної маси селян. Особливо гостро це відчувалося під час збору податків та виборчої кампанії.

Досліджуючи політичне життя українського села в 20-ті роки та ступінь активності різних верств населення, що брало у ньому участь, треба зауважити, що серед кожної верстви селян можна відокремити певні групи, які об'єднували спільні політичні погляди та прагнення. Наприклад, незаможні селяни. Традиційно вважалося, що ця верства селянства майже повністю підтримувала радянську владу, але це не зовсім вірно. Архівні матеріали свідчать, що активістами, які підтримували, екстремістські гасла комуністів, були приблизно 40% незаможного селянства. Ця група незаможників була самою активною, їх представники захопили керівні посади в місцевих органах влади на селі. Друга частина незаможників не мала такого сильного прагнення підкорити своєму впливу інші верстви села. Вони не розділяли принципів «воєнного комунізму» і самі страждали від свавілля більшовиків.

Незаможники-радикали (термін не дуже вдалий, але він досить яскраво характеризує політичну позицію цієї верстви селянства) дуже ревностно оберігали своє пріоритетне право керувати селом. Такий розклад сил на селі обурював не тільки куркулів, але й середняцтво – найчисленніший прошарок. Щоб захистити свої інтереси, куркулі, середняцтво і навіть частка незаможників прагнули об'єднатися. Середняцтво, що дотримувалося центристських позицій, відіграло в цьому політичному процесі головну роль.

Влада, як і самі незаможники, розуміла, що для того, щоб зберігти керівництво в радах, останнім бракує підтримки селян, тому вона штучно зберігала існуючий розклад

сил на селі. У тих випадках, коли до сільрад обиралися заможники, або «політично неблагонадійні» особи, більшовики проводили касацію виборів. Наприклад, вибори 1922 р. у сільраду села Незабудкіне Катеринославського повіту були проголошені недійсними, «зважаючи на проникнення до сільради куркульських елементів» [4]. Щоб уявити наскільки поширеними були такі випадки, візьмемо кількість касованих виборів за 1925 р. – найбільш демократичний рік в плані проведення виборчої кампанії в Україні. Навіть у цьому році було касовано вибори близько 12% усіх сільрад, що склало більш 1200 сільрад України [5].

Треба зауважити, що на початку 20-х років касація виборів була не самою поширеною мірою встановлення незаможниками своєї влади у сільрадах. В цей час порядки воєнного комунізму ще не були викоренені. В архівних документах зустрічаються повідомлення про випадки збройних нападів на сільради з метою захвату влади комнезами. Так у 1922 р. такі випадки були зареєстровані на Київщині, Харківщині, Катеринославщині. Іноді напади незаможників наштовхувалися на сильний опір середняків та заможних селян. В Запорізькій, Донецькій та Чернігівській губерніях селяни особливо активно захищали своїх представників у сільрадах від антизаконних дій незаможників [6]. Іноді КНС відмовлявся признавати списки кандидатів, які висувалися всім селом, і тоді незаможники приймали свій список кандидатів, який не міг забезпечити представництво всіх верств села у раді [7]. Такі недемократичні, а іноді бандитські методи переваги в місцевих органах влади екстремістсько настроєної частки бідноти обурювали решту селянства.

Заможні селяни висували у своїх передвиборчих програмах загальноселянські вимоги. Вони були активною часткою села, однак в багатьох випадках були змушені проводити агітацію майже підпільно, інакше можна було отримати звинувачення в антирадянській пропаганді, з усіма наслідками з цього. Найчастіше куркулі в агітаційній роботі висували такі вимоги, які підтримувалися майже усіма верствами селянства, наприклад, зменшення податків, відміна «ножиць» на ціни господарчих та промислових товарів, урівняння в правах робітників та селян, припинення розколу села та ін. Адміністративні перепони та класові позиції більшовиків не дозволяли багатій верстві села брати в радах ініціативу до рук і, як наслідок, останні змушені були звертатися до непарламентських методів: поширення провокаційних чуток, дискредитація або залякування політичних суперників, споювання виборців та підкуп лічильної комісії. В деяких випадках траплялися озброєні зіткнення активістів «кулацького руху» та більшовиків. Наприклад, це сталося на Волині у 1925 р. [8].

Основною політичною силою села були середняки. Від їх позицій багато в чому залежав політичний настрій села. Перші повоєнні виборчі кампанії відбулися за пасивною участю середняка. Як комуністи, так і заможна частка селян бачили в середняках потенційну політичну базу, підтримка якої забезпечила б певні соціально-політичні сили керівною позицією на селі. Антиселянська суть політики більшовиків на селі, замаскована популістськими гаслами, не змогла ввести в оману більшу частину села. До того ж ставлення незаможників до середняцтва іноді було досить ворожим, що ще більше відштовхувало останніх від носіїв комуністичної ідеології. Цим скористалася інша соціальна група – куркулі, вимоги та інтереси яких майже не відрізнялися від поглядів середняків. Існування такого союзу, дуже небезпечного для більшовиків, було неофіційно визнано ЦК КП(б)У в середині 20-х років: «...замість союзу незаможника з середняком фактично склався союз середняка з куркулем» [9].

Режим боявся втратити в таких умовах вплив у сільрадах, тому було вжито деяких заходів, спрямованих на обмеження виборчих прав «неблагонадійної» решти

населення. Виборчих прав позбавлялися: духовенство, торговці, підприємці, особи, які жили на нетрудові доходи. Окремо куркулів виборчих прав не позбавляли, але вони підпадали майже під усі інші категорії, позбавлені права голосу [10]. Цікаво, що 2/3 звинувачених в отриманні нетрудових доходів були заміжні жінки, які займалися вихованням своїх дітей і не мали можливості працювати на виробництві. Таким чином, гасло більшовиків про надання політичних прав жінкам залишалося тільки гаслом.

Соціальний склад сільрад, незважаючи на всі ті міри, які застосовували більшовики, щоб забезпечити собі перемогу на виборах, залишався скоріше куркульсько-середняцьким. Такий стан не влаштовував комуністів і тому у 1928 р. влада відмовилася від проведення виборів – це свідчило про повернення до воєнно-комуністичної політики.

Підводячи підсумки, можна зробити такі висновки.

Поступовий натиск селян змусив більшовиків відступити від воєннополітичних заходів в питаннях організації керівництва на місцях. Це привело до демократизації системи виборів місцевих органів влади на селі, розширення виборчих прав селян в середині 20-х років.

Ступінь активності різних верств населення села не був однаковим. Самими активними в передвиборчій кампанії були куркулі і частка незаможників. Середняки були менш активними. За їх голоси боролися і комуністи і заможна решта села.

Кінець 20-х років був переломним періодом у соціально-політичному житті країни. Зміцнення адміністративно-командної системи та повернення до воєннокомуністичної політики дозволило уряду обмежити політичні права селянства, під час виборів у 1928 році органів влади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен круг проблем, касающихся политики большевиков в вопросах организации и проведения выборов местных органов власти на селе в 20-е годы в Украине. Анализируется процесс снижения демократичности выборов местных органов власти в конце 20-х годов и, в связи с этим, рост сопротивления крестьянства. Исследуется степень активности участия в выборах различных слоев крестьян, формы контроля режима над депутатами и избирателями. На основе богатого архивного материала автор раскрывает проблему столкновения интересов коммунистов и крестьянства Украины в вопросах формирования структуры местных органов власти на селе.

SUMMARY

The present article is devoted to the Bolshevik's politics especially about organization and conducting of the elections to the local government bodies in the villages of Ukraine in the twenties. The process of lowering of democratism in the elections to the local government bodies in the late twenties is analyzed here as well as depending on it the rise of resistance of the peasantry. The degree of political activity of the masses in the elections: forms of regime's control over deputies and electors are investigated. On the basis of rich archives material the author discovers the problem of the clash of interests between communists and Ukrainian peasantry in questions of forming of structure of local government bodies in the village.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.2, оп.2, спр.71, арк.65.
2. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. – Київ, 1996. – С.17.

3. Там же.
4. ЦДАВО. – Ф.1, оп.2, спр.371, арк.82.
5. Там же. – Спр. 1760, арк.4.
6. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 20, спр. 105, арк.9.
7. Там же.
8. Там же. – Спр. 2223, арк.75.
9. Там же. – Спр. 2114, арк.32.
10. Там же. – Спр. 2221, арк.63.

Надійшла до редакції 09.09.1998 р.

ББК : ТЗ(4БОЛ) 51

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ БОЛГАРСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ УКРАИНЫ ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

А.В.Кративин, В.Л.Станкевич

Борьба болгарского народа за свое освобождение, его стремление к созданию своей национальной государственности, к которой столь сочувственно относились славянские народы Российской империи, имела и обратное воздействие на Украину, на процесс украинского национального возрождения.

Например, та мысль, что «национальное сродство и отрицание теологического принципа государственной власти – вот те силы, которые управляли течением политической жизни Европы в последнее время» [2-№5-с.1-2], могла официально прозвучать в украинской прессе лишь благодаря военно-политической ситуации 1877-1878 гг.

Конечно, война с Турцией 1877-1878 гг. вызвала и ряд перегибов, шовинистический угар и связанную с ним гипертрофию национального сознания. Например, некий Г.Лукашевич в брошюре, изданной в Киеве в 1877 г. утверждал, что «...от славян англичане заимствовали гражданский и политический строй, научились хлебопашеству и вообще унаследовали большое человеческое благоразумие» [1].

Однако в целом, украинская общественность ситуацию, вызванную русско-турецкой войной 1877-1878 гг. и связанную с грядущим освобождением болгар и других балканских славян оценивала достаточно трезво, взвешенно и неизбежно задавалась вопросом: а что собственно мы способны дать, кроме военно-политической поддержки и морального сочувствия славянским братьям?

В одесской газете «Правда», цитировавшей выше, рассуждая о возможной деятельности славянского благотворительного общества, автор одной из статей писал: «...Мы накануне освобождения Болгарии, Боснии и Герцеговины. Там нужны будут учителя, нужны будут учебники и книги для чтения...», «если где может развиваться общность между нами и славянами, то это на почве науки и литературы. Наша обязанность – познакомить болгар с классиками нашей литературы, создать для них школы и дать толчок и направление их образованию. Если мы упустим настоящий момент, мы этим толкнем их к заимствованию всего этого у других, не у нас, и тогда произойдет не единение, а разъединение. Мы не будем знать друг друга. Допустить это – значит признать себя банкротами в культурном отношении» [1, с.1].

Передовая украинская (да и российская вообще) общественно-политическая

мысль отчетливо осознавала теснейшую взаимосвязь событий на Балканах и внутри Российской империи. Особенно отчетливо иллюстрируют данный тезис работы М.П.Драгоманова.

В 1876 г. он обращал внимание на то, что «наш политический строй и теперь совершенно таков же, как и до падения Севастополя» [6, с.238]. Украинский патриот и радикальный демократ отмечал, что только политическая свобода действительно введет саму Россию в круг европейских стран и «положит начало устранению и в самой России бед одного порядка с теми, которые возмущают нас в Турции, а именно: истощение народа всякими поборами, начиная с ...податной системы, кладущей всю тяжесть государства на мужика, этого русского райю, произвол чиновников, отсутствие гарантий личной безопасности, национальная и религиозная нетерпимость. Беды эти очень застарелы, к ним до бесчувствия пригляделись мы и не возмущаемся ими, хотя многие проявления их стоят своего рода «жестокостей в Болгарии» [6, с.238].

Драгоманов предупреждал: «Государство, в котором под видом самодержавия господствует своеволие чиновников, ... в котором господствует система насильственного обрусения всех невеликорусских элементов, полицейская охрана господствующей церкви и нет самой элементарной личной неприкосновенности, государство, в котором даже правящие не могут же не видеть непрочности такого порядка вещей в наше время, а потому не могут не взирать со страхом на всякое свободное движение около себя, хотя бы и против Турции, – такое государство не может служить делу свободы и самоуправления славянских и неславянских племен даже под Турцией» [6, с.240].

При этом он отчетливо осознавал, что совершенно отказаться от того, к чему стремился сотни лет русский народ, к чему он начал стремиться в лице казаков украинских и потом донских раньше правительства, никакое русское правительство не в силах [5, с.202-203; 6, с.240]. Но было бы противоестественно, чтобы подобное правительство обнаруживало большую ревность к установлению прочной свободы по соседству с собою.

И сегодня актуальны для украинского (как и любого другого постсоветского общества) мысли М.П.Драгоманова, навеянные болгарскими делами 70-х годов XIX века, а именно: только политическая свобода (всенародное, земское представительство, с контролем над действиями исполнительной власти, с неприкосновенной свободой лица, слова, сходок, обществ) может обеспечить сколько-нибудь согласие деятельности правительства с национальными интересами и общественным мнением, что без политической свободы невозможно успешное движение России ни внешнее, ни внутреннее [6, с.237, 250].

Эволюцию украинской общественно-политической мысли во второй половине XIX века вряд ли стоит недооценивать. Ведь именно на последнее десятилетие XIX века (1889–1899 гг.) приходится генезис идеи политической самостоятельности Украины в современном понимании [3, с.121-123]. Обретение независимости болгарскими и другими славянскими народами Балканского полуострова, начало формирования конституционного строя оказывали воздействие на общественно-политическую и интеллектуальную атмосферу в украинских землях Российской и Австро-Венгерской империй.

Освобождение Болгарии и развитие в ней буржуазной демократии, пусть и не до конца последовательное [8, с.464-475], создало весьма благоприятные условия для пребывания здесь революционеров-эмигрантов из Российской империи. В 1880-1890-е годы в Болгарии проживало значительное количество российских и украинских революционеров, главным образом народников, бежавших из тюрем, ссылок. В начале 1880-х годов в Болгарию прибыли известный деятель народнического движения на Украине В.К. Дебогорий-Мокриевич, приговоренный к 14 годам 10 месяцам каторги и бежавший из Сибири [4, с.64-65], а также Н.К.Судзиловский-Руссель, В.Луцкий,

Э.Серебряков. Болгария становилась временным убежищем для бежавших из Сибири народников Петра Дашкевича, Никона Воманского, Ивана Лазаревича, Александра Хотинского, Гавриила Беламеза и др. [10, с.128].

Взаимные симпатии болгарского и восточнославянских народов, закаленные совместной борьбой за освобождение Болгарии от турецкого ига, не могли не порождать у болгар сочувствия к освободительным стремлениям братских народов. Христиан Раковский в своей автобиографии вспоминал, что в его семье сохранилось предание, согласно которому офицеры русской армии, видимо, имевшие отношение к подпольным организациям, во времена войны 1877-1878 гг. говорили: «Мы вас освобождаем, но кто нас освободит?» [9].

Вместе с тем, сочувствие болгарской общественности освободительным стремлениям российских подданных распространялось и на национально-освободительные движения в империи. В частности, имеются убедительные свидетельства поддержки болгарской общественностью нарождающегося украинского национально-освободительного движения. Кстати, в советское время историография либо проходила мимо подобных фактов, либо сознательно их замалчивала.

Например, 15 февраля 1886 г. на пришедшем из Константинополя в Одесский карантинный порт пароходе «Азов» при досмотре вещей студента Киевского университета болгарского подданного Спиро Гулабчева, предъявившего загранпаспорт, выданный ему в Софии 20 января 1886 г., в кожаном чемодане было обнаружено двойное дно, заложенное досками и обклеенное бумажной материей [11, ф.419, оп.1, д.1323, л.1]. В нем оказались следующие революционные издания: 1) 4 экземпляра под названием «Марія – Мати Ісуса», каждый на 66 страницах; 2) 4 экземпляра «Марія», поэма Т.Шевченко, изданная в Женеве в 1885 г., с предисловием М.Драгоманова, каждый на 47 страницах; 3) 4 экземпляра брошюры «Вольный Союз – Вільна Спілка», изданной в Женеве в 1884 г. в типографии «Громады» на 110 стр.; 4) 4 экземпляра «Політичні пісні українського народу 18 и 19 ст.» (изд. Драгоманова, Женева, 1883 г., на 136 стр.); 5) 2 экземпляра «Нові українські пісні про громадські справи 1764-1880 гг.» (изд. Драгоманова, Женева, 1881 г.) на 132 листах; 6) 1 экземпляр брошюры на французском языке «le tirganici - de» (Женева, 1881 г.); 7) «Литература Украины», изданная Драгомановым в Женеве в 1878 г. на 42 стр.; 8) 3 экземпляра брошюры «Историческая Польша и великорусская демократия», изданной Драгомановым в Женеве в 1882 г., на 511 стр.; 9) 4 экземпляра «Письмо Н.И. Костомарова к издателю «Колокола», издания «Громады», Женева, 1885 г., на 13 стр.; 10) 10 номеров журнала «Вольное Слово» издательства редактора Драгоманова из которых пять номеров (№№52-56) на 16 страницах, два (№№57, 58) на 18 страницах; №59 на 20 страницах; №60-на 16 страницах; №№61 и 62 в одном экземпляре на 22 страницах [11, ф.419, оп.1, д.1323, л.1].

В связи с фактом провоза нелегальной литературы С.К.Гулабчев был обыскан, арестован и заключен под стражу в Одесский тюремный замок [11, ф.419, оп.1, д.1323, л.2].

Очевидно, что С.К.Гулабчев являлся связным между украинским эмигрантским центром в Женеве, возглавлявшимся М.П.Драгомановым и украинскими организациями в Киеве, куда направлялся С.Гулабчев. Его объяснения полиции о том, что найденные издания приобретены в Софии у незнакомого извозчика за 2 рубля и привезены в Россию исключительно для личного употребления [11, ф.419, оп.1, д.1323, л.3] явно неправдоподобны, а истинных отправителей и адресатов нелегальной литературы за полгода «отсидки» в Одесской тюрьме Гулабчев так и не выдал.

Таким образом, болгарские студенты, обучавшиеся на Украине не только «активно включались в революционную деятельность, вступали в марксистские кружки, где

изучали марксистскую литературу и историю российского революционного движения и возвращаясь в Болгарию, знакомили своих соотечественников с русским революционным опытом и традициями» [10, с.132], как было принято утверждать в советской историографии, но и активно участвовали в нарождающемся украинском национально-освободительном движении.

Представители народа, добившегося национальной самостоятельности, не могли не испытывать сочувствия к народам, отстаивавшим свое право на культурную самобытность, а в конечном итоге – и на политическую самостоятельность. Данный априорный тезис подтверждается приведенными выше фактами и позволяет говорить о достаточно ощутимом обратном воздействии процессов болгарского национального возрождения на аналогичные процессы в Украине, донельзя осложненные и историческими судьбами последней, и конкретной геополитической ситуацией второй половины XIX – начала XX века.

Как в свое время Украина стала одним из важнейших центров зарождающегося болгарского национально-освободительного движения, так в последние два десятилетия XIX – начале XX века Болгария дала приют, сочувствие и поддержку многим видным деятелям украинского движения, представителям украинской культуры.

Если в первые годы независимой жизни Болгария нуждалась в помощи и с благодарностью ее принимала (в области государственного строительства, культуры, просвещения), то встав на ноги, она начала оказывать обратное благотворное влияние на народы, освободившие ее. Деятели украинского национального движения, революционеры, придерживающиеся различных политических убеждений, находили приют в Болгарии, здесь они могли издавать свою литературу, свободно собираться для обсуждения своих проблем. Т.е. постепенно происходил переход к обмену не только социально-культурными, но чисто политическими идеями. Главная среди этих идей – идея национальной независимости, конечно же, была подготовлена всем ходом исторического развития украинского народа, но вдохновляющий пример болгарского народа, живущего независимой жизнью, несомненно сыграл свою положительную роль.

РЕЗЮМЕ

Ця стаття присвячена питанню про вплив болгарського національного відродження на суспільно-політичне життя і суспільно-політичну думку України останньої третини дев'ятнадцятого століття. Автори показали нові факти, що свідчать про суттєвий вплив перемоги болгарського національного руху на Україну.

SUMMARY

This article is devoted the influence of Bulgarian national Renaissance to the Ukrainian social-political movement and the social – political opinion at the last third of XIX century. Author showed the new facts, that to make the real influence of the victory of Bulgarian national movement in Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вести о крае // Правда. Одесса. – 1877. – №20. – 23 октября. – С.4.
2. Гр. Е-в Восточный вопрос // Правда. Одесса. – 1877. – №2. – 2(14) октября. – С.3-4; №5. – 6(18) октября. – С.1-2.
3. Грицак Я.Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1992. –

С.119-143.

4. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 832 с.
5. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турок // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С.175-204.
6. Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние. Письмо к издателю «Нового времени» // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С.234-253, 650-651.
7. Е.К. Журнальное обозрение // Киевлянин. – 1878. – №81. – 11 июля. – С.1-2.
8. Попов Р. Монархический институт, буржуазные партии и проблемы конституционного управления в Бельгия в начале XX века // Первый международный конгресс по бельгистике. София 23 мая – 3 июня 1981 г. Доклады. Т.1. Бельгийское государство через века. – София, 1982. – С.464-476.
9. Раковский Х.Г. Автобиография // Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. – М.: Книга, 1989. – Ч.II, стлб. 170-171.
10. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К.: Наук. думка, 1976. – 292 с.
11. ЦГИА Украины, ф.419 (Прокурор Одесской судебной палаты, 1869-1920 гг.), оп.1, д.д.1270, 1271, 1322, 1323, 1410, 1411, 1412.

Надійшла до редакції 28.09.1998 р.

ФІЛОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ

ББК Ш43(4УКР) (=411.4)5*8 Коцюбинський 4

СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІННІСНИХ ПОЗИЦІЙ АВТОРА І ГЕРОЯ В ІМПРЕСІОНІСТИЧНІЙ МАЛІЙ ПРОЗІ М.КОЦЮБИНСЬКОГО

А.С.Островська

Простеження співвідношення ціннісних позицій автора і героїв дозволяють нам дослідити своєрідність новелістичної прози М.Коцюбинського. Реалізація творчої мети, поставленої автором у творі, заохочує його до пошуків авторитетного героя, допущеного більше за всіх до авторського надлишка бачення. Такими є герої новел М.Коцюбинського «Intermezzo», «Сон», «Цвіт яблуні», «На острові».

«Автор, – зазначає М. Бахтін, – не носій душевного переживання, і його реакція – не пасивне почуття і не рецептивне сприйняття, автор – єдина активна формуюча енергія» [1].

Герой завжди причетний до надзавдання автора і естетично відповідальний за реалізацію авторської мети.

«Intermezzo» – репрезентує розквіт Коцюбинського-генія, художника з ласки божої. «І він мені світить», – каже художник про той ідеал ясної краси, що живе в його душі, але справжній художник не може ховати його тільки про себе, він силкується освітити шлях і іншим людям. «І тому ж в «Intermezzo», цій сповіді художника, знайдемо чудову картину того, як саме відбувається та робота по збиранню матеріалу, що під пером письменника обернеться колись у широкі картини життя» [2].

Новела поділяється на три частини. Цей поділ умовний, але адекватний стану ліричного героя, який пустив свою душу під чорний пар; від розпачу та болю, його утомили люди, герой прагне самотності, бо його «серце не може більше вмістити» [Т.2. С.298]. «Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився» [Т.2. С.298].

Ліричний герой серед цієї боротьби почував себе самотнім, бо вона дуже далека від ідеалу гармонії і краси.

Саморозкриття героя відбувається у формі внутрішнього монологу, який розкриває цілу передісторію його душі. Автор ставить свого героя в ситуацію відчаю, розпуки, душевного неспокою, на «мертвій точці життя особистості, коли вона внаслідок граничного перенапруження втратила розуміння сенсу буття, в неї все переплуталось, цінності змістилися» [3].

Друга частина новели – якраз те *intermezzo* в житті героя, якого він так прагнув. «Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою... Можу подумати, що я планета...

На небі сонце – серед нив я. Більше нікого... Хвилює серпанок... Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо... А я все їду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього» [Т.2. С. 302 - 303].

В центрі психологічного конфлікту стикаються два роди самотності людини. Перша самотність болюча і сумна, про що свідчить розпачливий вигук героя: «Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?»

Другий вид самотності – радісний, космічний. «Благословен був спокій моєї душі» [Т.2, С. 308]. Герой відчуває себе прекрасною частиною Всесвіту: «Я почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями – земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, – всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, – і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї» [Т.2. С.306].

Така самотність робить героя щасливим. «Се було прекрасно», – узагальнює його настрій оповідач.

В третій частині новели ліричний герой, очистивши, оновивши свою душу, прагне до людей. Це органічна, іманентна потреба: «Невже це значить, що мені бракує товариства людей?», – аналізує свій стан герой. В основі людської екзистенції лежить співіснування: «Бути, – пише М. Бахтін, – значить бути для іншого і через нього для себе. Я не можу обійтися без іншого, не можу стати собою без іншого, я мушу знайти себе в іншому, віднайшовши іншого в собі» [4].

Герой повертається до людей. Струни душі тепер натягаються знову. «Не можна не згадати в цьому аспекті знаменитий вислів Вольтера: «Обробляй свій сад!», тобто зосередься на найглибшому, найсокровеннішому сенсі твого «Я», реалізація якого забезпечить твою моральну присутність у часі» [5].

Через самоусвідомлення ліричним героєм свого призначення митця виявляється концепція особистої відповідальності – ключова концепція поетики Михайла Коцюбинського. І тому герой говорить про людину, яку зустрів на стежці, як частину себе – художника: «Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину, в мене» [Т.2. С.298].

В новелі «Intermezzo» ми спостерігаємо духовну еволюцію ліричного героя до усвідомлення власного «Я» митця, до розуміння свого покликання. Практична відсутність дистанції між автором і ліричним героєм, дозволяє зробити висновок про головного героя як репрезентанта авторської позиції. Біном «митець – соціум» являє собою гіркий і саркастичний парадокс. Без культури, краси, поезії неможливе становлення людини як такої, однак суспільний організм виявляє часто байдужість щодо духовного «виробництва», «емаргінуючи його та намагаючись його знешкодити» [6]. Така думка становить основу конфлікту новели «Сон»: «Поезія не може жити на смітнику, а без неї життя – злочин» [Т.3. С.176]. Новела побудована на контрасті між сном і дійсністю, ідеалом і життям. О.Черненко вважає, що в етюді «Сон» М.Коцюбинський «повертається ще раз до цього питання світлотіней в житті людини. Пізнання глибин людської душі призвело письменника до розуміння неминучого «прокляття життя» [7]. Нищення краси відбувається без нічиєї вини. Життя «обростає буденним наче корою». Почуття розпачу, невдоволеності стають домінуючими. Перед нами – трагедія окремого і єдиного людського життя, що безглуздо згорає.

«Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, самі знали звиклі дороги, і очі, теж наче зайві, байдужо приймали все до нудоти знайоме» [Т.3. С.154].

«Як в калюжі весь город, так в окремому дні він бачив ціле своє життя» [Т.3. С.155].

Авторові новели вдається піднести цю індивідуальну для кожного проблему до пафосу загальнолюдської трагедії. Стає сном такий природний стан людини: «Я був чистий і свіжий, ти розумієш, я був молодий, не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?...» [Т.3. С.167].

Герой опиняється між двома полюсами радикальної альтернативи власне «етичним» та «естетичним» вибором»: «Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало» [Т.3. С.157].

Герой знаходить красиве тільки уві сні. Образ сну в новелі кодифікує центри психіки Антона, а Незнайомка, що приснилась йому, виконує функцію власної «аніми» героя. Причому, Невідома в етюді «Сон» «персоніфікує також нездійсненну тугу за образом улюбленої жінки, що з'являється в деяких інших творах письменника» [8]. Без своєї коханої герой був «німий, як людина, що несподівано втратила голос...» [Т.3. С.173]. «Ми були чисті... і певно світились». Тільки таке однакове чисте світло двох душ може їм дати взаємне щастя. Дистантні та відмінні між собою реальності – між звичайним життєвим простором та універсальним простором людської душі уві сні об'єднані в одну цілісність. «Тепер ми, як боги», – говорить герой, що проголошує – «хай буде світ!»

Герої розуміють, що з острова, на якому вони знаходяться, немає дороги. «Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким, нечутним кроком помандрувати в далечінь» [Т.3. С.173].

«Ця мрія, – пише О. Черненко, – є водночас вічною тугою людини за повною досконалістю і завершеністю та цілісністю, за спасінням, яке меланхолічним ліризмом пройшло крізь усі твори імпресіоністів» [9].

Нещирість спілкування з дружиною, цілковита нетолерантність у взаємовідносинах ще більше усамітнює героя. Таке життя герої вважають «гріхами проти духа святого».

Образ сну символічно багатозначний, не зводиться до дійсної реальності, тут немає містичного або ірреального наповнення. Сон, хоча й близький до мрії, ідеалу, але не віддалений від земного символу щастя, краси, гармонії, що уві сні контрастують з буденними картинами дійсності. Розуміння М.Коцюбинським «душевної організації» особистості дозволяє йому орієнтувати героїв на самовідродження, постійне право на самовдосконалення: «щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Вже частіше червоніли за їх столом троянди...» [Т.3. С.177]. С. Єфремов справедливо зазначав: «Серед нашої лемішковатої дійсності, серед дрібної буденщини – людина, у якої в душі вічно бринить – співає всіма тонами могутня гармонія краси, ця людина справді могла почувати себе самотньою, могла бачити, що вона чужа отій дійсності, могла в бурі шукати оновлення од життєвої драговини і «в потребі знов здобувати давно здобуте на власність» – порятунк. Доля, як звичайно, «не вміла шанувати життя, оберігати його красу. – Щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник» [10]. Узагальнюючи художню установку, на яку спрямована перспектива авторської позиції у творі, С.Єфремов приходить до висновку: «Власне в боротьбі проти того «смітника», в бунті проти «мертвого спокою калюжі», в протесті проти занечищення життя людського дрібним, непотрібним, злочинним навіть з його погляду грузом – у цьому й полягає зміст літературної творчості М.Коцюбинського. А поза цим ще й чуже горе може грати на струнах його душі і від того тільки вищими, чистішими тонами вона озивається, як і в кожного правдивого художника. Від того твори його тільки

виграють, як продукти великого художнього таланту, через широке людське серце перепущені й високою людяністю овіяні» [11].

Панування кута зору авторитетного героя, заглибленість у філософсько-медитативну сферу переживань героя, настроєва структурність, довірливий, мінорний тон оповіді сприяють високій мірі діалогічності між автором і героєм.

Проблематика новел М.Коцюбинського сягала філософських глибин, вічних тем. Це і проблема роздвоєної психіки людини, реалізована надзвичайно виразно і драматично в новелі «Цвіт яблуні». Цей твір завжди цікавив критиків. Сам письменник у листі до С. Єфремова називав його «маленьким психологічним етюдом». І.Франко відзначав, що «цей етюд виявляє руку великого майстра й незвичайно тонку обсервацію дуже зложеного психологічного процесу – враження письменника, у якого вмирає одинока улюблена дитина і якого фантазія при тім, насупереч його волі, нотує і складає всі деталі, як матеріал для будучого твору» [12].

Герой знаходиться в обставинах, відмінних від буденного життя, в момент душевного напруження. У зв'язку з цим повісткування набирає відтінку мозаїчного плетива думок, почуттів, переживань. Дві контрастні деталі – світло і тінь – утворюють ту просторову сферу, в якій відбувається дія. Ці деталі створюють важку атмосферу боротьби життя і смерті.

Сюжет етюдів гранично розмитий. Смертельна хвороба дівчини виступає як повноправний фрагмент сюжету, і тому деталь «свист» є стрижневою у творі. Психічне виснаження призводить героя до повної протрації: «Що ж, смерть – то й смерть, життя – то й життя!» [Т.2. С.172]. Гострота страждань героя за муки доньки дійшла ледве чи не до найвищої відмітки на його шкалі. «Я не витримаю більше...» [Т.2. С.174]. Автор показує особистість у реальній психологічній складності. І тому, якась інша сторона людського «Я» героя продовжує жити своїм життям. «Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку.» [Т.2. С.173]. Автор намагається максимально повно відтворити потік свідомості героя, вирізняючи різні її прояви: враженої горем свідомості батька і безпристрасної свідомості митця: «Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодючого тіла, що виповняє хату... Все воно здається мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерті на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість раниє моє батьківське серце...» [Т.2. С.174].

Дослідниця В.П.Агеева виділяє і третю точку зору, з якої оцінюється навколишнє, це точка зору чоловіка, коханця: «Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде западне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і неначе крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» А, підлість!.. Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла?» [Т.2. С.172].

Герой цікавить письменника як «особлива точка зору на світ і на самого себе, як змістовна та оцінююча позиція по відношенню до себе самого і до оточуючої дійсності» [13], – відзначає М.Бахтін.

І тому в «Цвіті яблуні» «духу бгеми, морального індивідуалізму («неронізму») в трактуванні теми не бачимо» [14]. Журнал «Современник» за 1911 рік писав (критик Амфітеатров): «Добра, чіпка, механічна спостережливість п. Коцюбинського іноді трагічно

дужча навіть за волю його, як він сам змальовує в суб'єктивному оповіданні «Цвіт яблуні», освітлюється й зігрівається незвичайним теплом. Ясний розум і гарне серце» [15].

Авторська ідея новели має все ж оптимістичне звучання: «Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом». [Т.2. С.174]. Життя продовжується, «...природа радіє: і лише тепер в душі героя стихає боротьба. І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу» [Т.2. С.174]. «Перемагає поклик творчості, бо це поклик самого життя [16], – зауважує В.П.Агеева. Автор залишає за своїм героєм останнє слово: «Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?» [Т.2. С.176]. Ця остання фраза характерна для розуміння авторської позиції етюду і теж свідчить, – зазначає професор П.Филипович, – що не можна в оповіданні Коцюбинського вбачати своєрідний «естетичний маніфест» [17].

Психологічна конструкція новели надає їй підкреслено інтроспективного характеру. Епізод з життя героя – людини і художника – відтворений автором у найменших деталях, які «вписані» в інтимний, сокровений вимір душі, свідомості, пам'яті героя. В такий спосіб ми можемо «прочитати» життя художника як екзистенціальний шлях, яким керує і який організовує етичний вибір. Юнг пише, що «найглибший центр підсвідомості вміщає в собі ключ до завершеності й цілісності індивіда» [18]. І тому висновок, до якого приходить автор новели, набуває певної однозначності: митець, маючи бути об'єктивним, водночас не може не виражати себе, свого особистого «Я», не може не виходити з тих знань і досвіду, які стали його кровним здобутком. Суб'єктивний досвід автора з часом об'єктивізується у «другу естетичну дійсність». М.Коцюбинський у новелі досліджує емоційну свідомість героя-митця, відтворює драматичний епізод людського самопізнання, ставлячи героя в складну екзистенціальну ситуацію вибору самого себе. Письменник відкрив нам те, що могло відкритися тільки в зв'язку з ним, з його поетичним баченням і сприйманням.

І тому закономірним в етюді є епізод про ніч за вікном, в яку вмирає єдина дитина героя: «У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші і безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману...» [Т.2. С.170].

Герою соромно за себе, бо він батько дитини, що вмирає: «Я стрепенувся. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина?» [Т.2. С.170]. Але саме з цього бажання: пізнати якомога більше і починається справжній художник. В цьому полягає неперевершений зміст новели «Цвіт яблуні».

Українська критика виділяє домінуючою в «Цвіті яблуні» проблему роздвоєності психіки батька і письменника. «На нашу думку, – пише О.Черненко, – основною темою цього твору є... внутрішня тема – філософська проблема життя і смерті», яка показана «у вічному ритмі звуку калатала» та в трьох етапах реалізації цієї теми – «батьки і діти», «життя і смерть», «митець і мистецтво», що їх розвиток «напружено зростає від ночі до досвітку та до сонячного ранку, себто у вічному колі життя» [19]. М.Коцюбинський полісмісловий характер сюжету підпорядковує полісмісловості свідомості людини. «...Психічна індивідуальність і психічна суть людини... не представляє собою чогось єдиного, а навпаки, дуже складний комплекс» [20].

Авторська позиція в новелі виражена через ілюзію самоусунення автора. Письменник в етюді «Цвіт яблуні» зникає повністю, він зливається зі своїм героєм в одну цілісність. Автор не коментує, нікого та нічого не описує. Герой сам розкривається пе-

ред читачем і підтверджує те, що П.Клее сказав: «Мистецтво не відтворює видимого, мистецтво робить видимим» [21]. Актуальна в літературі тема митця і мистецтва осмислена як співвіднесення конфліктів і ситуацій буденного життя і життя духовного в циклі «З глибини». Кожна з частин пов'язана з категорією психічного. В мініатюрі «Хмари» в центрі авторського бачення «душа поета», «велика і важка, повна туги й не-виплаканих сліз, вагітна всіми скорботами світу...» [Т.2. С.177].

Гносеологічним фактором у художньому мисленні митця є процес самопізнання. Імпресіоністично-психологічні враження стали основою циклу. «Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі» [Т.2. С.177]. Глибоке пізнання людини письменник досягає імпресіоністичним методом, характерним його творчості. «Малярство неімпресіоністське, – пише Ортега-і-Гасет, – хоч би які інші, найдосконаліші чесноти воно мало, хибує на те, що подає викінчені предмети, безживні своєю завершеністю, застигли, змуміфіковані і немов давноминулі. Їм повсякчас бракує теперішності, живої присутності речей, що є в творах імпресіоністів» [22].

Головним об'єктом художнього пізнання в циклі «З глибини» є характер самого «носія мовлення», перш за все – його внутрішній світ, його емоційне ставлення до дійсності. Усьому циклу характерне медитативне начало. Асоціативне пізнання «душі поета» через образ хмар, тих дітей землі і сонця, дозволяє письменникові цей процес зафіксувати у вигляді етапів духовного досвіду митця: «я впізнаю її», «я бачу її», «я знаю її», «я розумію її». Паралельно: «хмари» – «утома» – «самотній» – «сон». Душа поета втомлена, бо роздвоєна: «снилось мені – чи ж снилось мені? – що у грудях у мене лиш половина серця.

– Де друга? – мучився я.

А та, що лишилась, билась тривожно у грудях, і в кожному тріпотанні чув я жадливий і владний голос:

– Шукай.

І я шукав» [Т.2. С.179].

М.Коцюбинський не прагне розумом розгадати те, що неможливо. Фауст сказав Маргариті: «Почуття – це все». Ольга Кобилянська записує у щоденнику: «Де немає почуття, там немає життя» (28.10.1886 р.). А ще враження від дійсності допомагають усвідомити, «що світлотінь є неминучим компонентом природи, всього життя на землі; що світлотінь є також постійним складником людської психіки. Кожна людина, що народилася з темряви лона, живе далі одну половину свого життя в темряві ночі, а другу в світлі дня. Логічним висновком цього є панування світлотіней в серці людини, яке спричиняє її самотність на землі» [23]. Поділ серця на дві частини, про які говориться в «дрібничці» «Сон», є підтвердженням тому.

Цикл «З глибини» має велике значення для розуміння творчої лабораторії митця. Це імпресія, намагання вловити й зафіксувати в художніх образах «співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа» [Т. 2. С.178].

«У миттєвостях, – пише М.П.Кодак, – М.Коцюбинський розпізнав синхронну роботу свідомості і підсвідомості. Його «дрібнички» 1903-1904 рр., зібрані в циклі «З глибини», не випадково забрали такий значний відрізок часу. Вироблена при цьому «поетика розрізнених вражень» (Л.Я.Гінзбург) надалі дозволить митцеві перейти від репродукційного психоаналізу «картин» пам'яті та уяви до актуалітету синхронізованих модальностей, «приспівів» душі, голосів з її «глибини» – «нижньої свідомості» (І.Франко), включеної імпресіоністом у структури художніх характерів» [24].

М.Коцюбинський був у край своєрідний і унікальний. Для його творів характерний глибоко особистісний поетичний погляд. Лаконічні стилем, вони виявляють дивну обдарованість митця. Зображуване в його новелах блискуче пов'язане між собою кутом зору автора, тоном і рухом. Його твори мають персонального оповідача, який одночасно виступає дійовою особою, персонажем твору. Новели Михайла Коцюбинського такі персоналізовані, що досягають емоційної напруженості надзвичайно ліричних творів.

Письменник жив із грудною недугою і тому мусив часто думати про недалекий кінець. Від того умів зупинитися на предметах поглядом останнього прощання: «Деся оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів; то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але се мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря...» [Т.3. С.278]. Новели М.Коцюбинського зародились із того почуття усвідомлення смерті, коли сильніше починаєш цінувати життя. Смуток – складова частина організації психіки письменника, постійний настрій його буденного життя, дає тло всій його творчості. Екзистенціальний художній ракурс М. Коцюбинського в повній мірі виражений в щирому зізнанні: «... і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю...» [Т.3. С.278].

Перед кінцем свого життя, в 1913 році, М.Коцюбинський пише свій останній твір «На острові». Життя людини асоціюється автором з образом квітки агави, що «розсілася по терасах і коронує скриту силу землі. Така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти...

Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять, стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море.

Ave, mare, morituri te salutant (італ.) – Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!.. (ред.) [Т. 3. С. 294].

Це був останній рядок, який написала рука письменника...

РЕЗЮМЕ

У статті «Співвідношення ціннісних позицій автора і героя в імпресіоністичній малій прозі М.Коцюбинського» подано результати дослідження визначеної проблеми на матеріалі новел М.Коцюбинського «Цвіт яблуні», «Сон», «Intermezzo», «На острові». Проаналізовано процес реалізації творчої мети, поставленої своєрідним і унікальним письменником М.Коцюбинським. Виявлено характерний глибоко особистісний і поетичний стиль його творів.

SUMMARY

In the article by A.S.Ostrovskа «Correlation of Value Position of the Author and Hero in M.Kots'byns'kyj's Small Prose» some results of investigation of the said problems are stated on the material of M.Kots'byns'kyj's short stories: «The Apple Blossom», «The Dream», «Intermezzo», «In the Island». The author of the article analyzes the process of realization of the creative object set by the author of the work. M.Kots'byns'kyj was an extremely original and unique literary artist. A deeply personal and poetical view is characteristic for his literary works.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Работы 1920-х годов. К., 1994. – С. 93.

2. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1994. – С. 541 – 542.
3. Кузнецов Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1995. – С.181.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 312.
5. Галеацці Паола. «Сніг у Флоренції» Ліни Костенко: Історичний симбіоз двох культурних світів // Літературознавство: Матеріали ІІІ конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1995. – С. 160.
6. Там само. – С. 163.
7. Черненко О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст: образ людини в творчості письменника. – Мюнхен, 1977. – С. 115-116.
8. Там само. – С. 118.
9. Там само. – С. 120.
10. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1994. – С.544.
11. Там само. – С. 544.
12. Франко І.Я. На вічну пам'ять Котляревському // Збір. творів: У 50-т. – К., 1988. – Т.35. – С.227-232.
13. Бахтин М.М. Герой у Достоевського // Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. – К., 1994. – С. 45.
14. Филипович П. Цвіт яблуні М.Коцюбинського // Филипович П.П. Літературно-критичні статті. – К., 1991. – С.125.
15. Там само. – С.125.
16. Агеева В.П. Українська імпресіоністична проза: Михайло Коцюбинський, Григорій Косинка, Андрій Головка. – К., 1994. – С.36.
17. Филипович П. Цвіт яблуні М.Коцюбинського // Филипович П.П. Літературно-критичні статті. – К., 1991. – С. 125.
18. Черненко О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст: образ людини в творчості письменника. – Мюнхен, 1977. – С.119.
19. Там само. – С.68.
20. Там само. – С. 52.
21. Там само. – С. 63.
22. Гасет Ортега. Вибрані твори. – К., 1994. – С.279.
23. Черненко О. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст: образ людини в творчості письменника. – Мюнхен, 1977. – С.112.
24. Кодак М. П. Авторська свідомість письменника і поетика української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дисертації докт. філол. наук. – К., 1977. – С.23.

ЦИТОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

Коцюбинський М. Твори: В семи томах. – Т.2, 3. – К., 1974.

Надійшла до редакції 03.09.1998 р.

ББК : Ш43 (4РОС) (=411.2) 5* 8

ЭЛЕМЕНТЫ ПРЕДМЕТНО-МАТЕРИАЛЬНОГО МИРА В ПОЛИФОНИЧЕСКОМ РОМАНЕ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО

О.В.Ковальчук

Проблема, вынесенная нами в название статьи, до сих пор не нашла своего адекватного разрешения. Вопрос о предметном мире в романах Достоевского вообще долгое время не выдвигался критикой на первый план, что имеет, конечно, свое объяснение. Те же исследования, которые затрагивали данную тему, либо ограничивались лишь отдельными наблюдениями некоторых особенностей предметно-материального мира, либо выдвигали объяснения этих особенностей, которые никак нельзя считать исчерпывающими (Н.Бердяев, Л.Шестов, В.Кирпотин, С.Соловьев). Иногда исследователи находили совершенно неверные, на наш взгляд, причины своеобразия предметного мира в творчестве Достоевского. Возвращаясь к нашей проблеме, заметим, что, как представляется, о предметно-материальном мире в романах Достоевского нельзя говорить иначе, как в его непосредственной связи с определением романа автора как «полифонического» (Бахтин). Причем обнаруживается четкая взаимосвязь: как полифонический роман обуславливает своеобразие предметно-материального мира у Достоевского, так и рассмотрение этого своеобразия очень многое дает в понимании «полифонии».

В наши задачи не входит, конечно, воспроизводить здесь основные положения Бахтина относительно нового типа романа, созданного Достоевским, но совершенно необходимо отметить те из них, которые являются фундаментом для нашей статьи. Для этого приведем несколько цитат из книги Бахтина «Проблемы творчества Достоевского»:

– «... герой интересует Достоевского не как элемент действительности, обладающий определенными и твердыми социально-типическими и индивидуально-характерологическими признаками, не как определенный облик, слагающийся из черт односмысленных и объективных... Нет, герой интересует Достоевского как особая точка зрения на мир и на себя самого...» [3, 45];

– «... следовательно, теми элементами, из которых слагается образ героя, служат не черты действительности – самого героя и его бытового окружения – но значение этих черт для него самого, для его самосознания» [3, 46];

– «... не только действительность самого героя, но и окружающий его внешний мир и быт вовлекаются в процесс самосознания, переводятся из авторского кругозора в кругозор героя. Они уже не лежат в одной плоскости с героем, рядом с ним и вне его в едином авторском мире, а потому они не могут быть определяющими героя каузальными и генетическими факторами, не могут нести в произведении объясняющей функции» [3, 48].

Итак, уже из изложенного выше можно сделать вывод, что элементы материально-предметного мира (и объективной действительности вообще) теряют в романе Достоевского ту функцию, которая была известна литературной традиции, теряют свое место. Но нельзя утверждать, что этот пласт как бы вовсе растворился, что его нет. Нельзя и абсолютизировать утверждение Бахтина, что все элементы объективной действительности поглощены самосознанием. Да, самосознание в романе Достоевского стремится их поглотить и имеет все возможности для этого, но процесс этот в произведении не завершается, он существует именно как процесс.

Мы рассмотрим нашу проблему в трех аспектах: предметно-материальный мир – «полифонический» роман; предметно-материальный мир – герой «полифонического» романа; предметно-материальный мир – читатель. Почему мы выделяем именно эти,

переплетаються між собою, аспекти? Бахтин говорив про «диалогічну активність» автора роману по відношенню до його героїв. Ми припускаємо наявність такої ж «активності» самого поліфонічного роману і його автора, звичайно, по відношенню до читача, більшу, ніж у романі монологічному.

1. ПРЕДМЕТНО-МАТЕРІАЛЬНИЙ МИР – «ПОЛІФОНІЧЕСКИЙ» РОМАН

Бахтин відзначає, що Достоевський мав справу з таким героєм, свідомість якого «являється настільки благоприємною ґрун­тою для творчої установки Достоевського, що дозволяє йому як би злитися художественну домінуючу зображення з життєво-характерологічною домінуючою зображуваного чоловіка... В цьому сенсі, однак, далеко не кожен чоловік є благоприємним матеріалом такого зображення» [3, 48-49]. Ми можемо продовжити цю думку наступним чином: все речове, однозначне, завершене, тверде і об'єктивне взагалі не могло бути адекватним матеріалом для поліфонічного роману. Воно було порушенням загального закону, норми, воно було якоюсь помилкою.

Однак же Достоевський створював свій роман на досвіді існування в його часі монологічного роману. І він свідомо намагався підтримувати твердий образ персонажа, його закріпленість в об'єктивній дійсності. В черновиках Достоевського можна зустріти нагадування автора самому собі про необхідності ретельніше продумати деякі деталі, стосуються місця героя в цій дійсності, зокрема, деталі предметно-матеріального світу. Таким чином, в поліфонічний роман Достоевського увійшли «монологічні» за своєю природою елементи. Естественно, «поліфонічне поле» на ці елементи так чи інакше впливатиме. І якщо ці елементи не були поглинені свідомістю героя, вони або повинні були виглядати викликаючи чуждими цій поліфонії, або як-то узгоджуватися з нею.

2. ПРЕДМЕТНО-МАТЕРІАЛЬНИЙ МИР – ГЕРОЙ «ПОЛІФОНІЧЕСКОГО» РОМАНА

Говорячи про взаємозв'язок героя Достоевського з матеріально-предметним світом, потрібно чітко розмежовувати дві ситуації: включеність елементів цього світу в поле свідомості героя і існування їх поза свідомістю героя.

Розглянемо спочатку другу ситуацію, так як вона є дуже характерною для нашої проблеми. Приведемо для цього епізод з роману Достоевського «Брати Карамазови», в якому представлено описання будинку штабс-капітана Снігирєва: «... Він почувся в кімнаті, хоча і досить просторній, але надзвичайно загроможденній і людьми, і всяким домашнім скарбом. Зліва була велика російська печка, від печки до лівого вікна була натягнута веревка, на якій було розвішено різне тряп'я. По обох стінах зліва і справа розміщувалися ліжка, покриті вязаними одеялами. На одній з них, на лівій, була висунута горка з чотирьох ситцевих подушок, одна іншою менше. На другій же ліжку, справа, висунулася лише одна дуже маленька подушечка. Далі в передньому куті було невеличке місце, відгороджене занавіскою або простиною, теж перекинутою через веревку, натягнуту поперек кута. За цією занавіскою теж примічалася сбоку устроєна на лавці і на приставленому до неї стільцю постіль. Простий дерев'яний чотирикутний чоловічий стіл був відсунутий з переднього кута до середнього вікна. Всі три вікна, кожне з чотирьох невеличких, зелені, запліснявілі склянки, були дуже тьмяні і глухо заперті, так що в кімнаті було досить душно і не так світло. На столі стояла сковорода з залишками глазної яєчниці. Лежав над'їдений ломоть хліба і, зверху того, знаходився полушток з слабкими залишками земних благ лише на дошці. Поруч лівого ліжка на

стуле помещалась женщина, похожая на даму, одетая в ситцевое платье. Она была худа лицом, желтая; чрезвычайно впалые ее щеки свидетельствовали с первого раза и ее болезненном состоянии» [1, 221-222]. На первый взгляд, в этом описании присутствуют самые обычные «монологические» элементы. Но, вместо изображения, получается рассказывание, перечисление, документальный комментарий. Акцентируется то, что люди делали с вещами, отсюда – много глаголов. Следы человеческих действий старательно создают впечатление «жизненности», реальности. Упоминание о «развешенном тряпье» – для передачи не столько состояния нищеты, сколько состояния «изношенности». Вся информация, которая может быть извлечена из подобного описания: «люди живут бедно», а вернее «люди живут». Исследователь Ю.Кудрявцев в своей книге «Три круга Достоевского» пишет: «очень большую роль в характеристике материального положения героя играет его жилище. Как правило, это мрачные каморки...» [5, 27]. На наш взгляд, это достаточно спорно. В какой характеристике может нуждаться материальное положение героя, когда оно уже давно стало его «духовным положением», стало элементом его самосознания. По крайней мере такое описание, которое было приведено выше, никак не может быть направлено индивидуально-характерологически. Иначе оно было бы иным. Это же, очень характерное для стиля Достоевского, описание жилища может нести лишь функцию создания атмосферы реальности, жизненности происходящего. Вообще, нищета, убогость в сочетании с жизнью человека в стесненном пространстве являются в мире Достоевского скорее фактом исключительно художественным. Комната Раскольникова («гроб») – «идеальное» жилище для многих героев Достоевского. Кроме многих смыслов и символических значений такого сужения пространства у автора, о которых критика часто говорит, мы бы отметили следующее: чем меньше пространство, тем явственнее следы жизни. Именно «следы» – отсюда «запачканность», «изношенность», «запятнанность», «липкость»... Все это сочетает в себе атмосферу как реальности, так и безликости. Подобные образы стирают индивидуализирующие черты. «Грязь» создает впечатление того, что герои «погрязли» в жизни, и в то же время превращает действительность в некий фон. Схожесть в описаниях быта у Достоевского, повторяемость некоторой схемы интерьера, жизнь героев в чужих квартирах – все это создает некий общий образ действительности. И эта общность не дает возможности закрепить отдельную личность как твердый момент этой действительности. В этом смысле совершенно прав Ю.Карякин, утверждающий, что все герои Достоевского больны общей болезнью, говорят на одном языке, находятся в едином воздушном, а точнее безвоздушном, пространстве [4, 31]. Таким образом, как это хорошо видно из приведенного нами эпизода, элементы материально-предметного мира теряют свою монологическую функцию и приобретают две новые роли, единственно возможные в «полифоническом» романе: создание впечатления реальной повседневности и разрушение индивидуально-характерологических черт действительности за счет создания некоего общего «образа» действительности.

Обратимся теперь к той ситуации, когда элементы материально-предметного мира находятся в поле самосознания героя. Самосознание героя, конечно, может закрепить тот или иной момент действительности в любой его функции от самой ничтожной, прагматической, до философской. Естественно, наш интерес привлечен к этой последней, философской функции. Герои Достоевского очень часто с самой горячей заинтересованностью рассматривают любую вещь материального мира. Сама ее сущность, ее однозначность и несхожесть с их собственным самосознанием, с той полифонией, которая присуща этому самосознанию, вызывает не только удивление, но иногда и восприятие вещи как чего-то фантастического. Подобные эпизоды достаточно

детально описаны в романах Достоевского, в частности, в рассуждениях Версилова («Подросток»). Мы же приведем пример, в котором еще нет философского общения, но уже есть особая роль материального по отношению к герою Достоевского. В романе «Преступление и наказание» Раскольников испытывает острую душевную боль от слов Настасьи, сказавшей о том, что убитая Лизавета чинила ему, Раскольникову, рубаху. После этого «Раскольников оборотился к стене, где на грязных, желтых обоях с белыми цветочками выбрал один неуклюжий белый цветок, с какими-то коричневыми, и стал рассматривать: сколько в нем листиков, какие на листочках зазубринки и сколько черточек? Он чувствовал, что у него онемели руки и ноги, точно отнялись, но и не пробовал шевельнуться и упорно глядел на цветок» [2, 129]. Состояние, переживаемое Раскольниковым, а также состояние Версилова, названное им «ужасной душевной скукой», втягивает человека во «вращающуюся воронку самосознания» [7]. Множество голосов внутри Раскольникова, а также голоса находящихся рядом с ним людей обостряет полифонию до чрезвычайности. Раскольников обращается к единственному спасению – «монологическому» элементу, в данном случае цветку на обоях, и исследуя его в деталях, заставляет эти голоса замолчать. Осознание чуждости, неродственности всего предметного с самим собой является одним из важных моментов сознания героя.

3. ПРЕДМЕТНО-МАТЕРИАЛЬНЫЙ МИР – ЧИТАТЕЛЬ

Как уже говорилось, роман Достоевского диалогически активен по отношению к читателю. в этом смысле полифоничность романа побуждает читателя неосознанно расставлять акценты на элементах этого романа. Предметный мир может восприниматься в его непосредственно прагматическом значении. В таком случае это значение закреплено либо в самосознании героя, либо в сюжетной связи. В этом смысле орудие преступления Раскольникова при всех придаваемых символических значениях сохраняет свою естественную прагматическую роль.

Проанализированная выше функция элементов предметного мира по отношению к герою снимает в читательском восприятии индивидуально-характерологическую направленность. Но это подкреплено конкретными художественными средствами Достоевского, которые обуславливают именно такое восприятие. Незначимость в полифонии твердых монологических элементов непосредственно улавливается читателем. Причем эта незначимость становится неким принципом, затрагивающим читательское восприятие глобально. Очень характерный случай описан Ф.Степуном в его статье «Миросозерцание Достоевского». Автор статьи почувствовал во время спектаклей МХАТа «Бесы» и «Братья Карамазовы», что представленная режиссером «живая картина конца шестидесятых годов» не имеет с Достоевским ничего общего. Перечитав романы, Степун обнаружил, что «Достоевский весьма тщательно описывает бытовую сторону жизни, но мы (читатели) если и замечаем эти тщательно выписанные детали во время чтения, то со временем как-то погашаем их в памяти [6, 335]. Поэтому-то автору статьи и показались привнесением режиссера «костюмы», прически и все бытовые «детали», продемонстрированные в спектакле. В частности, зеленое платье, украшенное розовыми кружевами, которое было надето на Лизе («Бесы»), совершенно не запомнилось Степуну как читателю. в этом смысле непосредственно читательское восприятие бытовых деталей в романе Достоевского вернее, чем режиссерское. И если мы говорили, что индивидуально-характерологическая функция снимается за счет определенных авторских приемов, то в этом случае платье Лизы предстало достаточно ярко описанным, но, согласно с законами полифонического романа, любая бытовая деталь может восприниматься незначимой и «погашаться» в памяти читателя.

Ф.Степун замечает, что бытовые детали «тщательно выписаны», то есть предполагает, что все подробно обрисованное должно играть очень важную роль в читательском восприятии. Но в том-то и дело, что роман Достоевского побуждает читателя идти от лишнего, незначительного, второстепенного к сути, к главному. Это было идеологическим принципом Достоевского, его философской мыслью, его художественным принципом. Сознательно заботясь о сохранении некоторой объективности, автор очень тщательно и подробно выписывает все элементы материально-предметного мира, перемещая «центр тяжести» (подсознательно стремящийся быть в другом месте) именно в плоскость объективности. Читательское восприятие «осознает», что «центр тяжести» нужно вернуть в нужную точку (в «суть»), при этом четко ощущая чрезмерную «тяжеловесность» элементов материально-предметного мира. Чем подробней будет описание «незначимых» элементов, тем сильнее будет отторжение этих элементов читательским восприятием. В романе «Братья Карамазовы» есть эпизод, который может служить некой моделью для сказанного выше. В главе «Сладострастники» есть такой момент: Дмитрий Федорович врывается в дом к отцу и учиняет там погром. В суматохе разбивается ваза. Вот текст Достоевского: «Иван Федорович и Алеша побежали вдогонку за отцом. В третьей комнате послышалось, как вдруг что-то упало об пол, разбилось и зазвенело: это была большая стеклянная ваза (не из дорогих) на мраморном пьедестале, которую, пробегая мимо, задел Дмитрий Федорович» [1, 157]. Через некоторое время, когда скандал улегся, автор-рассказчик вновь упоминает о вазе: «Смедряков выносил черепки разбитой вазы, а Григорий стоял у стола, мрачно потупившись» [1, 159]. Читатель полифонического романа всегда диалогически активен по отношению к тексту Достоевского. Если бы о вазе не упоминалось так подробно, а было бы сказано, что «в третьей комнате... вдруг что-то упало об пол, разбилось и зазвенело...», то читатель гораздо внимательнее отнесся к этому «что-то». В подсознании остался бы образ того, что упало и разбилось. Создался бы некий монологически важный пункт. Автор же делает восприятие читателя пассивным, детально информируя его о том, что именно произошло. Читательское воображение не работает, читатель диалогически не может ответить на подобную информацию, и эпизод с вазой абсолютно забывается. Из этого следует, что творческие принципы Достоевского неким образом совпадают с жизненными установками его героев. Как Раскольников избегал разрушающей его как человека полифонии, созерцая цветок (монологический объект), детально его рассматривая, так и детальное рассматривание предметных элементов в самом романе является также элементом полифонии. Элементом лишним, чуждым этой полифонии, но в то же время необходимым именно за счет читательского осознания этой ненужности. Такое совпадение жизненных ситуаций героев с художественными принципами автора не случайно, ибо герой, как отмечал Бахтин, стоит в какой-то мере наравне с автором, и его самосознание может дать нам очень многое в исследовании специфики творческого метода Достоевского.

Хотя мы и выделяем предметно-материальный мир в романе Достоевского, на самом деле становится совершенно очевидным, что полифонический роман может поставить любой предмет наравне с самосознанием героя и придать ему особую функцию, как и, напротив, свести человека к монологическому элементу. Это указывает на большую степень влияния полифонического романа на все вводимые в него моменты бытия. Многие элементы предметно-материального мира в романах Достоевского становятся диалогическими, вбирают в себя черты, присущие человеку. Границы материального и духовного смещаются. В этом смысле многие герои Достоевского имеют ничуть не большее значение, чем ваза, которая упоминалась в приведенном выше эпизоде.

Интерес данной проблемы именно в том, что материально-предметный мир в романах Достоевского представлен неоднозначно. В зависимости от разных факторов он взаимодействует с полифонией, и мы можем наблюдать его в движении, которое может придать ему множество художественных значений и оттенков.

РЕЗЮМЕ

Стаття О.Ковальчук «Елементи предметно-матеріального світу у поліфонічному романі Ф.М.Достоевського» присвячена проблемі взаємозв'язку своєрідності предметного світу романів Достоевського з жанровим визначенням їх як поліфонічних.

Спираючись на деякі думки М.Бахтіна, що стосуються жанру роману Достоевського, Ковальчук розглядає у трьох аспектах: «предметно-матеріальний світ – поліфонічний роман», «предметно-матеріальний світ – герой поліфонічного роману», «предметно-матеріальний світ – читач поліфонічного роману». Один з головних висновків статті полягає у тому, що «елементи предметного світу особливим чином взаємодіють з поліфонічною структурою роману (часто як чужі та неузгоджені з нею монологічні об'єкти), в зв'язку з цим набувають в творах Достоевського цілком нових художніх якостей та значень. У статті Ковальчук використані дослідження таких літературознавців як М.Бахтін, Ю.Карякін, Ю.Кудрявцев, Ф.Степун. Деякі питання автор розглядає на матеріалі романів Достоевського «Злочин та покарання» та «Брати Карамазови».

SUMMARY

Kovalchuk's article «Elements of objective-material world in the polyphonic novel of Dostoevsky» is devoted to correlation between peculiar objective world of novels of Dostoevsky and with genre of this novels (polyphonic novel).

The article is based on some Bakhtin's positions concerning genre of novels of Dostoevsky. Kovalchuk considers the problem in such aspects: «objective-material world – polyphonic novel», «objective-material world – the hero of polyphonic novel», «objective-material world – the reader of polyphonic novel». One of the main conclusions of the article is: elements of objective-material world have interrelations between polyphonic structure of novel of Dostoevsky (sometimes as alien monological objects). And it is one the main reason of new artistic features of this elements.

Author of the article uses investigations of such outstanding scholars as M.Bakhtin, Y.Karyakin, Y.Kuznetsov, F.Stepun. Some of questions Kovalchuk considers on the material of novels of Dostoevsky «The Brothers Karamazov» and «Crime and punishment».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15-ти тт. Л., 1990. – Т.8.
2. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений: В 15-ти тт. Л., 1990. – Т.5.
3. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. – 5-е изд., доп. – Киев, 1994.
4. Карякин Ю.Ф. Достоевский и канун XXI века. – М., 1989.
5. Кудрявцев Ю.Г. Три круга Достоевского. – М., 1991.
6. Степун Ф.А. Мирозерцание Достоевского (статья) // О Достоевском. Творчество Достоевского в русской мысли 1881-1931 годов. – М., 1990.
7. Галковский Д. Бесконечный тупик // Наш современник. – 1990. – №1, 2.

Надійшла до редакції 26.05.1998 р.

ББК Ш43(4РОС) (=411.2) 6*8 Блок4

ИСТОКИ ИДЕИ ТРИЛОГИИ В РАННЕЙ ЛИРИКЕ А.БЛОКА

О.Е.Никольникова

В 1911 г. в «Предисловии к «Собранию стихотворений» (1 книга вышла в мае 1911 г., 2 – в декабре того же года, 3 – в марте 1912 года) А.Блок напишет: «Тем, кто сочувствует моей поэзии, не покажется лишним включение в эту и следующие книги полудетских или слабых по форме стихотворений; многие из них, взятые отдельно, не имеют цены; но каждое стихотворение необходимо для образования главы; из нескольких глав составляется книга; каждая книга есть часть трилогии; всю трилогию я могу назвать «романом в стихах»: она посвящена одному кругу чувств и мыслей, которому я был предан в течение первых двенадцати лет сознательной жизни» [1, I, с.467]. Можно было бы здесь привести еще множество выдержек из дневника, писем Блока, его комментариев к стихотворным сборникам, где поэт высказывается о своем творчестве как о неразрывном единстве, а о трех книгах лирики как о едином художественном произведении («трилогии вочеловечивания»), как о трех вехах пути развития своего поэтического мировоззрения, но все же мы остановили свое внимание именно на «Предисловии к «Собранию стихотворений» 1911 года.

Почему же автор данной статьи выделяет именно «Предисловие ...» 1911 г.? Дело в том, что в начале 1911 г. А.Блок только начинает свою работу над формированием трех книг «Собрания стихотворений», «Предисловие» поэт пишет 9 января 1911 года. Из этого следует, что принцип композиционного построения «Собрания стихотворений» был продуман и осознан поэтом еще до начала его работы над составлением трех книг лирики. Он поясняет причину объединения трех стихотворных сборников и необходимость воспринимать их как «роман в стихах» тем, что трилогия «посвящена одному кругу чувств и мыслей», которым поэт «был предан в течение первых двенадцати лет сознательной жизни», т.е. с 1899 г. по 1911 год. Следовательно, Блок считает, что стихотворения периода «тезы» и стихотворения, написанные во второй период – период «антитезы», посвящены «одному кругу чувств и мыслей». Таким образом, назревает необходимость ставить вопрос о едином, общем для всех стихотворений центре блоковской лирики. На наш взгляд, поэт сам отвечает на этот вопрос даже в самом «Предисловии к «Собранию стихотворений» 1911 г.: центр лирической трилогии – образ автора, воплощенный в стихах, его душевные муки и духовные искания на пути к своему идеалу. Лирика Блока представляет собой особый тип лирического самовыражения автора; поэт воспринимает свое стихотворное творчество как лирический дневник – исповедь, где «Блок – самая большая лирическая тема Блока» [2, с.249]; творчество Блока – исповедь, в которой формируется новая образная организация – образ лирического героя, «концентрированное выражение личности самого поэта в ее символическом выражении», «миф о поэте» [3, с. 96].

О синтетичности и стремлении к единому центру поэтических произведений Блока писали и современники поэта, и литературоведы, изучающие творчество Блока (Д.Е.Максимов, Л.К.Долгополов, З.Г.Минц и другие). Но на такую особенность блоковской лирики, как изоморфность «Стихов о Прекрасной Даме» 1904 г. всей трилогии, впервые обратила внимание Н.А.Дождикова в своей работе «О формировании идеи трилогии в поэтическом сознании А. Блока»: «...само расположение материала, организация контекста каждого из трех разделов и всей книги в целом, структура лирического «я», движение основных мотивов создают такую картину мира и пути лирического героя, которая будет по-

том реализована в трилогии лирики. Это позволяет рассматривать «Стихи о Прекрасной Даме» 1904 г. как текст, изоморфный трилогии» [4, с.3]. Этот тезис дает нам право говорить об уникальности «Стихов о Прекрасной Даме», об уникальной творческой способности поэта – провидца, поэта, который считает, что «первым и главным признаком того, что данный писатель не есть величина случайная и временная, – является чувство пути» [1, IV, с.127] и что «знание своего ритма – для художника самый надежный щит от всякой хулы и похвалы» [1, IV, с.129]. С одной стороны, в цикле или книге Блока каждое стихотворение существует как отдельный, самостоятельный, самоценный текст, но с другой стороны, каждое стихотворение является составной частью главы, а затем и целой книги, которая в свою очередь входит в трилогию.

Восприятие Блоком своего творчества как пути (Д.Е. Максимов «Идея пути в поэтическом мире А.Блока») проявилось уже на раннем этапе блоковской поэзии. К 1900-1901 гг. А.Блок уже начинает проявлять себя как самобытный художник, талантливый поэт. Именно в 1901 г. он пишет стихотворения, которые станут ядром «Стихов о Прекрасной Даме», ядром первой книги стихов и всей трилогии в целом. В примечаниях к первой книге «Собрания стихотворений», второй редакции «Стихов о Прекрасной Даме» читаем: «Четвертая глава (1901 г.) имеет первенствующее значение как для первой книги, так и для всей трилогии; она впервые освещает смутные искания трех вступительных глав; она же есть тот «магический кристалл», сквозь который я различал впервые, хотя и «неясно», всю «даль свободную романа» [1, I, с.468]. Вопрос, который нас больше всего волнует, заключается в следующем: что способствовало в духовной жизни Блока формированию в его поэтическом сознании идеи целостного восприятия своего стихотворного творчества (лирический герой; циклизация и тяга к созданию романа – исповеди в стихах; символизм как способ целостного освоения мира и человека, где символ является и отражением «живой жизни», и «указателем на нечто иное» [5, с.248-249]; в символе всегда есть «обобщение, создающее бесконечную смысловую перспективу» [5, с.258], есть потенциальная способность расширять свое семантическое поле)?

Дело в том, что 1900-1901 гг. стали для Блока годами ученичества и становления его как поэта. Летом 1900 г. Блок изучает труды Платона. Безусловно, идеи великого греческого мыслителя отразились на мировоззренческих установках поэта. Достаточно назвать стихотворения, где безусловна связь с философскими воззрениями Платона. Это «Сомкни уста. Твой голос полн / страстей без имени и слова ...» (с эпиграфом из Платона: «О, если бы я был небом, чтобы смотреть на тебя многими очами!»), написанное 26 июля 1899 г. (1910 г.), «Аграф догмата» («Неписанные догматы», 22 августа 1900 г.), «Поэма философская» (9-10 декабря 1900 г., «Последняя часть философской поэмы» написана 11 февраля 1901 г.). На становление символики Блока повлияла платоновская идея об Эросе как тоске по миру идей, как стремлении человека к изначальной целостности, как подражании вещей идеям: вещи подражают идеям, а идеи присутствуют в вещах.

Здесь на земле единокельны
И дух и плоть путем одним
Бегут, в стремленьи нераздельны
И бог – одно начало им.

Он сотворил одно общенье,
И к нам донесся звездный слух,
Что в вечном жизненном теченьи
И духом плоть, и плотью дух.

И от рожденья – силой бога
Они, исчислены в одно,
Бегут до смертного порога -
Вселенной тайное звено.

9 декабря 1900 г. [1, I, с. 121]

Эрос, по Платону (диалог «Пир»), есть энергия связи и соединения духовного и телесного, «рождение в красоте как по телу, так и по душе» [6, с.205d], один из великих гениев, назначение которых «быть истолкователями и посредниками между людьми и богами, передавая богам молитвы и жертвы людей, а людям наказы богов и вознаграждения за жертвы» [6, с. 202e], «любовное влечение друг к другу, которое, соединяя прежние половины, пытается сделать из двух одно и тем самым исцелить человеческую природу» [6, с.191d], «жажда целостности и стремление к ней» [6, с. 193d]. Но платоновский Эрос – это воплощение не только духовной любви, а «некой духовной телесности» [5, с. 203]. А.Ф.Лосев писал: «... Платон не воспользовался другими греческими словами для выражения понятия любви; он взял именно слово Эрос, которое чаще всего обозначало именно физиологические, чувственные элементы любви. И если взято такое название, то ясно, что Платон хотел говорить прежде всего о телесности и вообще сохранить эту телесность в своем понятии любви» [5, с.203]. Платон, по Лосеву, в Эросе видит «особую телесность, какую-то духовную, преображенную телесность» [5, с.204]. Эта платоновская идея преображения телесности глубоко проникла в сознание Блока и в синтезе с учением Владимира Соловьева о нетварной и тварной Софии сыграла, на наш взгляд, немаловажную роль в формировании блоковского символа Прекрасной Дамы.

Несколько слов нужно сказать и об учении Платона об анамнезисе. Для Блока всегда была важна проблема познания мира и человека. Судя по всему, он воспринял идею Платона о познании как воспоминании утраченного смысла. Платон в диалоге «Федр» рассуждает: «... когда кто-нибудь смотрит на здешнюю красоту, припоминая при этом красоту истинную, он окрыляется, а окрылившись, стремится взлететь ...» [6, с.249d], «Благодаря памяти возникает тоска о том, что было тогда ...» [6, с.250c]. Существенна мысль, высказанная А.Ф.Лосевым об анамнезисе, что «воспоминание основано на символическом понимании, поскольку вся действительность видится как отражение вечных идей» [7, с.450]. Идея об анамнезисе повлияла на блоковскую гносеологию, но здесь попутно заметим, что идея возвращения «золотого века», идея возвращения в царство гармонии и вечности – одна из значимых для всех художников символистского толка.

Вернемся к теме формирования поэтического сознания Блока в период написания «Стихов о Прекрасной Даме» и вспомним, что 1901 г. – год знакомства с поэзией (апрель 1901 г.) и философскими работами (август 1901 г.) Владимира Соловьева, год перехода с юридического факультета на славяно-русское отделение историко-филологического факультета, год знакомства с поэзией «старших символистов» (альманах «Северные цветы» за 1901 г.).

По сути, изучение трудов Платона, а также философских сочинений Владимира Соловьева и поэзии «старших символистов» сыграли в творческой судьбе Блока очень важную роль, так как и платоновская идея единства духовного и телесного в Эросе, и соловьевская «философия всеединства», и синтетические искания символистов старшего поколения оказали влияние на формирование в сознании юного поэта идеи «вечного возвращения» и единосущности мира. Л.К.Долгополов, рассуждая о том, что уже в ранней лирике Блока «оформились мотивы, которым суждено было стать главными и в его поэзии, и в его статьях», писал об одной из главных черт блоковской лирики,

черте, которая проявилась в момент написания первых стихотворных циклов: «Эта черта – страстное стремление отыскать всеобщую связь явлений, нащупать те внутренние сцепления, которые определяют в конечном итоге механизм и природной, и исторической жизни» [3, с.9]. Действительно, идея единого корня мироздания была одной из самых главных идей блоковской поэзии периода «тезы». Автор «Стихов о Прекрасной Даме» стремится к синтезу и внутренней упорядоченности поэтических текстов: вся система образов – символов в цикле должна подчиняться центральному образу-символу – смысловому ядру лирического цикла; каждое стихотворение, будучи самостоятельным произведением, должно стать носителем основной смысловой доминанты, которая в свою очередь объединяет отдельные стихотворения в целостную художественную систему. Но синтетические стремления Блока проявляются не только на уровне смысла (в значениях образов-символов и в символе как особой художественной организации), не только на уровне композиции (в циклизации и затем объединении стихотворных циклов в трилогию), но и на уровне жанрово-родовом, так как в лирических циклах Блока присутствуют элементы эпоса и драматического действия.

«Стихи о Прекрасной Даме» – непростое жанровое образование. Форма лирического монолога сочетается здесь с тенденциями литургического действия. Но это и лирическая поэма: здесь имеется внутреннее движение, мы без труда улавливаем усложнение самого облика «героя», углубление его мироощущения. Именно эта черта сразу выделила блоковский цикл из огромного количества циклов того времени» [3, с.46].

Если говорить о развитии и усложнении «лирического сюжета», то сразу нужно отметить и то, что образ Прекрасной Дамы не сразу появляется в стихах Блока. Этот образ-символ начинает формироваться еще в стихах, написанных в 1898-1899 годах. Сначала в творчестве Блока появляется женский образ, образ возлюбленной героя, появляются мотивы первой любви и поклонения женщине-мадонне [1, I, с. 50], которая является земным воплощением божественного лика «Владычицы Вселенной» [1, I, с.53]. Затем все чаще и чаще в блоковской поэзии появляются стихотворения, в которых имя героини и местоимение «Ты», замещающее имя героини, пишется с заглавной буквы. Постепенно в поэтических текстах 1901-1902 гг. мы можем заметить, как образ прекрасной возлюбленной все больше и больше приобретает черты соловьевской Софии. Российская Венера Блока – это «милый образ», «священный сон», который способны узреть лишь избранные, лишь те, в ком жива вера во встречу с Прекрасной Дамой, те, кто ждет ее появления, «тоскуя и любя» (в стихотворении «Предчувствую Тебя» Блок вводит цитату из соловьевского текста и ставит эпиграфом строки Соловьева: «И тяжкий сон житейского сознанья/ Ты отряхнешь, тоскуя и любя», прямо указывая на источник цитаты). Из стихотворения в стихотворение передается настроение напряженного ожидания явления «неведомого бога» [1, I, с.82], выстраиваются целые парадигмы символов, непосредственно связанных с образом героини: дверь, ворота, вход в храм, горизонт – пространственные символы границы между миром «небесной лазури» Прекрасной Дамы и земным миром героя; сумерки, туман, ночь, зима, сон – символы забвения и отдаленности героини от героя; молодые были, звучные песни, голос, эхо, музыка – символы земных явлений (видений) Прекрасной Дамы и т.д. В процессе развития «сюжета» все сильнее и сильнее начинает звучать мотив веры в явление Мировой Души на землю:

Верю в Солнце Завета,
Вижу зори вдали.
Жду вселенского света
От весенней земли.

22 февраля 1902 г. [1, I, с.191]

И наконец имя «Хранительницы-Девы», «Недостижимой» произносится:

Вхожу я в темные храмы,
Совершаю бедный обряд.
Там жду я Прекрасной Дамы
В мерцаньи красных лампад.

25 октября 1902 г. [1, I, с. 243]

Таким образом, символический образ Прекрасной Дамы постепенно формируется в блоковском сознании и становится кардинальным символом не только первой книги стихов, но и всей трилогии, влияя на контекст каждого стихотворения. В «Стихах о Прекрасной Даме» происходит процесс семантического взаимообогащения центрального образа-символа и системы символов, функционирующих в отдельных стихотворениях. Следовательно, говоря о первых блоковских стихотворных циклах, мы можем говорить об особой организации художественных текстов.

Особая организация блоковских стихотворных циклов – это не механическое конструирование текста, а внутренняя необходимость, связанная с мировоззрением и эстетическими принципами поэта, с возникшей в сознании Блока идеей объединения стихотворений в «трилогию вочеловечивания». Не случайно А. Блок в письме А. Белому напишет такие строки: «Ведь вся история моего пути «напророчена» в «Стихах о Прекрасной Даме» [1, VI, с. 180].

РЕЗЮМЕ

Вивчалися джерела формування ідеї об'єднання всіх своїх віршів в єдину художню систему в перших циклах лірики О.О.Блока, а також художні принципи ранньої лірики поета, які мали вплив на його подальшу творчість.

SUMMARY

The radiants of shaping of idea of junction of all verses in a uniform art system in the first cycles of lyrics A.A. Block, and also art principles of early lyrics poet, which have affected it further creativity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Блок А. Собр. соч.: В 6-ти т. – Л.: Худож. лит., 1980-1983.
2. Тынянов Ю.Н. Проблема стихотворного языка. Статьи. – М.: Сов. писатель, 1965. – 301 с.
3. Долгополов Л.К. Александр Блок: Личность и творчество. – Л.: Наука, 1978. – 176 с.
4. Дождикова Н.А. О формировании идеи трилогии в поэтическом сознании А. Блока: (опыт анализа одного мотива) / ЛГУ им. Жданова. – Л.: 1986. – 31 с. – Деп. В ИНИОН АН СССР 25.08.86, №26535.
5. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
6. Платон. Собр. соч.: В 4-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1993. – 528 с.
7. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. – М.: Искусство, 1969. – 715 с.

Надійшла до редакції 10.02.1998 р.

ББК ШЗ (4УКР) (=411.4) 6*8 Хвильовий4

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ІМПРЕСІОНІЗМ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО: ГЕНЕЗА СТИЛЮ

О.Соловей

Хвильовий – це поет, залюблений в ту, в неповторну епоху, коли все було прекрасне й розхристане...

І.Дніпровський

На початку 20-х років в українській літературі постала ціла когорта першорядних поетів, прозаїків, драматургів, критиків – П.Тичина, М.Хвильовий, Є.Плужник, В.Сосюра, М.Йогансен, В.Підмогильний, М.Зеров, М.Куліш та ін., творчі можливості яких так і не встигли реалізуватися до кінця.

Літературний процес 20-х років тривалий час подавався тенденційно, в спотвореному вигляді. Тепер, коли повернені майже всі імена та твори, цей процес нарешті можна вивчати як цілісне явище. Є в історико-літературному процесі постаті, без яких збагнути феномен цілої епохи неможливо. Так, Хосе Ортега-і-Гасет сказав, що коли вилучити Марселя Пруста з літератури ХХ століття, то в ній залишиться діра з чітко окресленими берегами. Уявімо, які були (а почасти й лишаються) діри в історії української літератури ХХ століття без М.Хвильового, без книги П.Тичини «Замість сонетів і октав», без поезії Є.Плужника, без багатьох поем В.Сосюри...

Микола Хвильовий є людиною, яка символізує епоху українського Відродження 20-х років. Літературне життя цього періоду – повне пристрастей, надзвичайно строка-те, еkleктичне та неоднозначне – неможливо осягнути, не збагнувши феномен Миколи Хвильового. Мета цього дослідження – наблизитись, скільки можна, до цієї провідної постаті українського Відродження 20-років.

Всі дослідники творчості М.Хвильового відзначають його найхарактернішу рису – потяг до новаторства, пошуки нових виражальних засобів і взагалі, – нових шляхів розвитку літератури. «...Хвильовий у своїй прозі видається нам правдивим реформатором, може навіть – революціонером, що сміливо рве, хай і за іншими поетичними зразками, традиції й утерті довершення української літератури», – стверджував О.Дорошкевич [11, с.323].

Сам Микола Хвильовий так звертається в своїй новелі до читача: «Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я пова-жаю. Та кожному свій час. Творити – то є творити» [18, т.1, с.140].

Письменник мав свідому настанову на пошуки нового, відштовхуючись від попе-редників. При цьому він закликав читача брати активну участь у творчості: «І читач творець, не тільки я, не тільки ми – письменники. Я шукаю, і ви шукаєте. Спершу від новаторів – і я теж – це нічого: від них, щоб далі можна» [18, т.1, с.140].

В цій же новелі письменник говорить про свою творчість: «Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла» [18, т.1, с.144]. І тут же читаємо: «Я хочу творити по-новому» [18, т.1, с.150]. Ще краще за Миколу Хвильо-вого говорять його твори, які всі є новаторськими.

Ю.Меженко, один з перших критиків, що відгукнувся на появу «Синіх етюдів» М.Хвильового, писав у своїй рецензії: «Від першого до останнього слова свіжа сильна книжка. Теми – наше сьогодні, революція і людська душа. ...Метод вислову стис-лий, імпресіоністичний, лапідарний і надзвичайно економний. Тому жодного слова не можна навіть переставити, не те, що викреслити.

Мова – рідкісно (для наших сучасних письменників) чиста і виразна, шляхетно-проста, прозора.

Висновки – революція створила письменника, що сягнув найвищу літературну техніку і який в короткому часі буде відомий всім, хто читає на будь-якій мові» [15, с.49].

Ця рецензія – надзвичайно точна та глибока, незважаючи на свою ескізність, закінчується дуже високою оцінкою перших прозових спроб М.Хвильового: «Той, хто хоче знати революцію не в теорії і не в цифрах, а в житті, такою, якою вона була в людській масі, обов'язково звернеться до «Синіх етюдів», бо вони є людські документи нашого часу запеклої боротьби великих змагань» [15, с. 49].

Цьому ж автору належить ще одна, вже більш широка та аргументована характеристика новел М.Хвильового – стаття «Творчість М.Хвильового», написана в січні 1923 року. Зауважимо, що це була перша спроба осмислення творчого доробку письменника в тогочасній критиці. Ю.Меженко називає М.Хвильового «чистим імпресіоністом». Говорячи про глибину психологічного аналізу в творах М.Хвильового, критик наголошує, що М.Хвильовий «залазив в саму глибину» [16, с. 59].

В цьому ж числі журналу «Шляхи мистецтва» з'явилася перша справді серйозна спроба аналізу художньої прози М.Хвильового – стаття О.Білецького «В шуканнях нової повістярської форми». Автор статті говорить, що «Сині етюди» Хвильового «являються неабиякою подією в українській літературі» [5, с.8]. Метою статті, як говорить автор, є розбір повістярської техніки М.Хвильового, питання «про літературне майстерство Хвильового, про «Сині етюди», «взяті самі по собі» [5, с.9].

Говорячи про сюжет творів із «Синіх етюдів», О.Білецький зокрема зазначає: «Елемент чисто повістярський поступово сходить нанівець в європейській художній прозі кінця XIX – поч. XX ст.» І далі: «Оповідань з закінченим і розвиненим сюжетом небагато набереться посеред речей М.Хвильового. Цілком зрозуміло: бо ж це не оповідання, а «етюди» [5, с.10].

Далі критик пояснює причини «зменшення сюжету», наголошуючи на тому, що це «результат свідомого наміру автора»: «Сюжетність в старій її концепції йому протилежна. Люди, їхні думки і почуття – під знаком революції, на фоні революційної повені, – не можуть вимальовуватися так, як малювали їх старі повістярі» [5, с.11]. Про новелу «Редактор Карк» автор статті говорить, що тут «деструкцію звичної повістярської форми доведено вже до крайніх меж» [5, с. 11].

О.Білецький справедливо, на наш погляд, говорить про «поступове зречення автора від заповітів чисто імпресіоністської поетики і його шукання іншої, більш динамічної, що дозволить ширше і вільніш йому заявити про своє авторське «я» і про його відношення до дій і людей» [5,с.12].

М.Доленго в своїй статті «Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі» зокрема зазначає, що «український імпресіонізм є трохи що не расова риса...» [9, с.39]. Дослідник дуже лаконічно, але не менш влучно характеризує національні особливості імпресіоністичної поетики, про відмінність якої від європейського імпресіонізму говорилося тоді чимало: «На відміну від європейського він якийсь... непосидячий. Наш імпресіонізм є мистецтвом натяків – суб'єктивних і нервових, а зовсім не академічним умінням відокремлювати й підкреслювати якісь певні лінії в натурі. Більшого від наших імпресій гріх і чекати...» [9, с.39].

М.Доленго відзначає щирість М.Хвильового в його етюдах, відмінність від російських прозаїків, і наголошує на важливості такої риси як «тон твору»: «В глибові художніх візій у Хвильового, виявляючись чи зникаючи, мерехтить постійний емоційний тон синіх, похмуро бадьорих настроїв, визначаючи собою характер і зміст всіх образів по-

ета, що їх утворено ним з «об'єктивного» матеріалу спостережень. Емоційний тон чи – не зовсім точно – **настрій** автора є, в якості одного з найвразливіших факторів психіки, певним сейсмографом для зворушень соціального ґрунту...» [9, с.40].

Торкаючись проблеми традицій та новаторства, М.Доленго коротко згадує думку О.Білецького та Б.Якубського про «паралелізм та почасти впливи на письменника з боку серапіоновсько-пільняковського інтуїтивного реалізму». Дослідник називає Хвильового «безумовно новатором» і говорить про те, що «Хвильовий не стоїть на еволюційній лінії розвитку української прози. Між ним і Винниченком є перерва – прірва, тоді як у серапіонівців був предтечею Ремізов і вони мають патрона – Гофмана. Специфічно-українського селянського етнографізму немає у Хвильового, хоч того добра досить і в хронологічних попередників автора і в його наступників – плугатарів, що тепер «українізують» поволі «імпресіоністичну манеру» першого» [9, с.39].

Дослідник звертає увагу на появу самого автора в новелі «Редактор Карк» і називає третій розділ новели «ключом од усієї творчості нашого автора, бо в решті решт, хоч воно і є «приємм», як любить зазначати читачеві Хвильовий, а все ж сказано цілком ... серйозно» [9, с. 38].

В іншій своїй статті «Нотатки до історії жовтневої прози та епосу» М.Доленго говорить про природу походження ранніх новел М.Хвильового: «У фундатора побутово-революційної новели, М.Хвильового, форма новели виникла через поезію в прозі чи безпосередньо з поезії, залишивши в собі навіть деякі ритмічні осібності віршованих творів автора» [10, с.51]. В іншому місці дослідник додає: «Імпресіоністична новела Хвильового виникла з його поезії і впливів неореалістичної російської школи прозаїків» [10, с.51].

Микола Чирков у своєму дослідженні «Микола Хвильовий у його прозі» відразу зазначає: «Проблема нових засобів літературного мистецтва, засобів, які в повній мірі відповідали б тим новим обрямам життя, що постали з революцією, єсть дуже складна проблема» [20, с.38]. М.Чирков відзначає зв'язок М.Хвильового з минулим поколінням українського письменства – зі школою М.Коцюбинського, в художній творчості якого «ми маємо щось закінчене й досконале для цілого періоду літературного розвитку, синтез цілої доби літературного руху» [20, с.39]. Не забувши згадати «Блакитний роман» Гната Михайличенка, дослідник говорить, що він бачить «народження нової художньої прози в особі М.Хвильового, що засвоює собі головні наслідки літературного розвою передреволюційної і революційної доби, вбирає в себе есенцію головних літературних течій ХХ століття» [20, с.39]. Особливості стилю М.Хвильового дослідник пов'язує із тісним зв'язком письменника з його добою: «Самий нервовий, напружений, з переборами ритм революційної боротьби вдається схопити нашому письменникові в його невеличких «етюдах»; але разом з ритмом революційного піднесення у Хвильового ми бачимо й справжніх живих людей революції, її звичайних робітників, оцих людей нової формації й нової природи» [20, с.40].

М.Чирков відзначає нахил М.Хвильового до імпресіоністичних контрастів: «Контраст буденщини і романтики революції є один з найулюбленіших контрастів у творах М.Хвильового» [20, с.41].

Цей же дослідник – один з перших відзначив, що феномен Хвильового полягає не тільки в темах його творчості, а головним чином у новаторській поетиці. Бо все інше не мало б «жодного художнього значіння, коли б вони не були переведені через визначену конкретну систему художніх прийомів, через виразно-загострену художню форму. І тут сила Хвильового в тому, що він зв'язав українську художню прозу з тою особливою традицією будування форми, яка саме і відрізнялась порушенням літературної традиції...» [21, с.38]. У пошуках вихідної точки поетики М.Хвильового, Чирков доходить

до такого висновку: «Коли вже підводити історичну підставу для творчості Хвильового з боку художньої форми, то можна перекинути міст од Хвильового навіть до перших європейських символістів XIX віку» [21, с.38]. Що саме пов'язує їх з М.Хвильовим? М.Чирков відповідає, що це щонайменше дві речі: «це – гостре почуття грізної катастрофічності тієї доби, що неодмінно насувається і, в зв'язку з цим, переконання в необхідності цілком перебудувати всю систему художніх прийомів, у необхідності відкрити новий художній метод, який би відповідав грандіозному розміру і зовсім новому темпу близьких великих подій» [21, с. 38].

М.Чирков, як і більшість дослідників того часу, бачить зв'язок М.Хвильового із Є.Замятіним та Б.Пільяком, коріння яких в свою чергу в творчості А.Белого та А.Ремізова: «Перше, що кидається в вічі при розгляді творів М.Хвильового – це майже піднесена до принципу уривчатість форми: вона дає себе знати і в сюжеті, і в образах, і навіть у зовнішньому суто словесному стилі». І далі, розвиваючи цю думку, дослідник говорить: «Здається, у Хвильового ми маємо повне порушення сюжету, нема того, що ми звикли вважати за фабулу; в кожному разі – нема рівного поступового розвитку фабули, як це ми бачили в літературі попередньої доби. Фабула розвивається якимись-то вистрибами, окремими яскравими шматками, різкими фарбовними плямами, між якими нібито нема зв'язку, в кожному разі цей зв'язок навмисне ховається і словесно до кінця не виявляється. Іноді зустрічаються цілі фрази, навіть уривки, які на перший погляд здаються цілком випадковими, зайвими і тільки потім починають якимось вгрузати в живе тіло твору» [21, с.38-39].

Літературознавець Віра Агеева наголошує на тому, що Микола Хвильовий «після Коцюбинського й Стефаника створив в українському письменстві власний стиль: своєрідний різновид лірико-романтичної, імпресіоністичної новели» [3, с.5].

Зрозуміло, що не випадково письменник свою новелу «Я (Романтика)» присвятив «Цвітові яблуні» М.Коцюбинського. М.Рильський та А.Лебідь стверджують, що «шування Хвильового почалися там, де урвалися шування Коцюбинського» [12, с.13].

М.Чирков відзначав і принципову відмінність М.Хвильового від імпресіоністів початку століття: «Але в той час, як дореволюційна в широкому значінні проза при всьому «імпресіонізмі» все ж таки прагнула якогось логічного, в вузькому значінні, фокусу художньої речі, схилилась до ідеї, як центру художньої єдності, – проза Хвильового, як її російських родичів і батьків, згідно з законами мистецтва, намагається скупчувати художню єдність твору навколо моменту емоціонального» [21, с.39].

«Імпресіонізм як нове художнє явище виникає передусім з усвідомлення письменниками молодого покоління необхідності змін в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. ... Сама українська ментальність, зокрема притаманні їй індивідуалізм та ліричність, сприяла виникненню імпресіоністичного світобачення в національній літературі, живопису, музиці», – вважає Юрій Кузнецов [13, с.268-269].

Стильова палітра української літератури початку XX століття включала проте не лише імпресіонізм. Т.Гундорова в статті «Реалізм і неоромантизм в українській літературі початку XX ст. (теоретико-методологічний аспект)» слушно зауважує, що «новий модерний стиль оформлявся за допомогою елементів різних образних структур – романтизму, натуралізму, імпресіонізму, експресіонізму, тощо» [7, с.168].

Взагалі, початок XX століття (з 20-ми роками включно) характеризується еклектизмом стилів. Т.Гундорова і Н.Шумило зазначають, що в українській літературі цього періоду гармонійно поєднувалися неоромантизм, символізм та імпресіонізм (Кобилянська), неоромантизм та імпресіонізм (Коцюбинський), символізм та імпресіонізм (Вороний) і т.д. [8, с.55-56].

Юрій Кузнецов пропонує розглядати імпресіонізм в українській літературі як «своєрідне й розлите явище, певні відблиски якого помітні в прозаїків із різними стильовими домінантами. Взагалі імпресіонізм – один з найбільш синкретичних стилів, який легко поєднується з багатьма іншими новітніми стилями, особливо с символізмом» [13, с.228-229].

Імпресіонізм як художній напрям був визначним явищем в українській літературі 20-х років. Утверджував цей напрям в новітній українській літературі саме Микола Хвильовий.

Говорячи про художні реалії в українській літературі 20-х років, Віра Агеєва зокрема зазначає: «Критики чи не найактивніше відстоювали реалізм. Що ж до художньої практики початку 20-х років, то реалістична течія в українській прозі лише зароджувалася. Панівними були ліричні, імпресіоністичні форми» [1, с.126].

М.Хвильовий, відштовхуючись від імпресіонізму Коцюбинського, пішов далі: «Згодом в українському імпресіонізмі (здебільшого вже тою чи іншою мірою інтегрованому з іншими стильовими напрямками – неоромантизмом, експресіонізмом) ... увага до суб'єктивних чинників зростає. І коли враження завжди залежить як від об'єкта, так і від суб'єкта, що сприймає, то пильнішу увагу тепер привертають (скажімо, в прозі М.Хвильового) якраз особливості неповторної індивідуальної інтерпретації зовнішніх впливів. Причому естетичні, читацькі враження тут поступово набувають не меншого значення, аніж суто чуттєві» [4, с.40].

Віра Агеєва наголошує на такій стильовій особливості М.Хвильового, як «поєднання імпресіоністичної скрупульозності у збиранні й передачі первинних чуттєвих вражень, – і водночас активного введення авторських оцінок зображеного, авторських філософських узагальнень» [2, с.16-21].

О.Білецький відзначав, що проза М.Хвильового була надто незвична для читачів, що виховувались на «просвітянській» літературі, «на прозі Франка або Грінченка і лише в недавній час добралися до Коцюбинського і без осібної втіхи розгортають книжки Винниченка. Далі вони, мабуть, і не пішли б, а до Хвильового від Винниченка путь ще не мала» [5, с.8].

Ліричний, імпресіоністичний стиль був пов'язаний із самою атмосферою тієї буремної доби, був зумовлений ще й потребою відтворити ті нові небуденні почуття і враження від подій, свідками яких письменники були лише кілька років назад.

Ще дослідники 20-х років, – І.Айзеншток та інші, – відзначали, що «імпресіонізм Хвильового ... привів його до повного розкладу сюжету і взагалі вузько логічного кістяка словесної штуки на первісні елементи – враження; звідси – доречність особливого тону розповіді автора – лірика...» [1, с.139].

М.Чирков також вважав, що «в прозі Хвильового виступає яскраво-помітний нахил до лірики. Його «етюди» мають тенденцію до переходу в вірші в прозі. Деякі речі становлять дійсно таки вірші в прозі, наприклад, «Легенда» [21, с.39].

Як ми вже зазначали, М.Хвильовий пішов ще далі Коцюбинського у своїй стильовій манері, маючи свідому настанову на допоміжну роль сюжету (в деяких творах сюжет взагалі руйнується – «Кіт у чоботях», «Я (Романтика)», «На глухім шляху»). Письменник прагне передати складне переплетіння безпосередніх вражень, імпульсів, ланцюг уривчастих зв'язків та асоціацій. До цього ще можна додати глибокий ліризм, часте втручання автора в хід оповіді, його безпосередні репліки, звернення до читачів.

Проза М.Хвильового музична, ритмізована, незрідка алітерована. Про це говорили ще Ю.Меженко, М.Чирков, М.Доленго, О.Дорошкевич та Є.Меланюк. Зокрема, останній зазначає: «...Не треба бути аж спеціально музичним, щоб відчутися наявну, чис-

то музичну фактуру в новелах Хвильового» [14, с.465]. Євген Меланюк називає стиль новел М.Хвильового «скрипково-віртуозним», «новаторсько-виключним».

Дослідник О.Гриценко розглядає словник М.Хвильового з точки зору «запаху слова»: «Руйнуючи синтаксис і формальну логіку оповіді, він «приносить запахи слів» – сотень, тисяч слів, наче пригорщі різнокольорових камінців... його текст не «тканина», а щось газоподібне, він нагадує дим, туман, дощ, заметіль, крізь які пробиваються яскраві вогні» [6, с.157].

М.Хвильовий часто не закінчує своїх думок, часто залишає речення ніби недописаним. Кидає короткі фрази, уривчасті речення, поодинокі слова, натяки, за якими криється складний процес думок, що їх доводиться читачеві самостійно виловити й зробити висновки. На папері лише фрагменти образів і думок.

«Персонажі Хвильового створені так само за принципом «запазу слова»... Ви ніколи не знайдете у нього більш-менш повного опису зовнішності, обличчя, поведінки котрогось із героїв. Тільки окремі деталі, тільки уривчасті репліки» [6, с.157].

Мікулаш Неврлий говорить щодо стилю М.Хвильового: «Відкидаючи традиційний сюжет, він замінив його глибоким психологічним ліризмом, імпресією і асоціативними лучниками» [17, с.169].

Говорячи про стиль Миколи Хвильового, варто зазначити, що стильова манера його є значною мірою еклектичною – в ній поєднуються імпресіонізм, експресіонізм, неоромантизм, символізм, є навіть елементи сюрреалізму. Але переважає потужний струмінь імпресіонізму, тому дослідники говорять навіть про «безтілесність» (Г.Хоменко) та «газоподібність» (О.Гриценко) текстів Хвильового.

Микола Хвильовий виробив свою власну стильову манеру, головною особливістю якої було заглиблення у внутрішній світ людини, показ таємних рухів та змін в людській душі. Все це супроводжувалося прагненням вивести українську літературу на європейські шляхи, познайомити українського читача з найновішими явищами європейської літератури ХХ століття.

Треба наголосити й на тому, що М.Хвильовий набагато глибший, ніж інколи його представляють. Герої М.Хвильового часто діють не в конкретному місці та часі, а у площині метафізичній («Я (Романтика)», «Санаторійна зона»). «Утвердження людини як єдиної цінності стає найпомітнішим винаходом письменника у його шуканнях істини» [19, с.90]. І з цим не можна не погодитися. Метафізичний характер творів М.Хвильового робить їх актуальними та пекучими впродовж усього ХХ століття. Напевно, вони помандрують із нами і в наступні часи, стверджуючи гідність людини, її жагу до пошуків істини. Творчість Миколи Хвильового – це ключ до розуміння цілої доби в історії української літератури.

«На Хвильового Україна чекала з часів «Слова о полку Ігоревім», бо Хвильові приходять через тисячу літ», – сказав колись про письменника Іван Дніпровський.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена імпрессионизму в ранній прозі Миколи Хвильового. Аналізується походження імпрессионизма в індивідуальному стилі М.Хвильового. Автор розглядає новаторство поезії ранньої прози Миколи Хвильового.

Автор досліджує умови та джерела походження психологічного імпрессионизма в прозі М.Хвильового в його зв'язках з національними традиціями української літератури та новаторськими тенденціями в творчості українських письменників, які відповідали естетичним вимогам їх епохи.

Автор рассматривает основные проблемы художественного стиля Микола Хвильового, в котором импрессионизм соединялся с другими модернистскими элементами – неоромантизмом, символизмом, экспрессионизмом.

SUMMARY

This article is dedicated to a genesis of the impressionism in the early prose of Mykola Khvyliovy. Having analyzed the sources of the psychological impressionism of individual style of Mykola Khvyliovy. Author analyzed new demands in themes and poetic in early prose of M. Khvyliovy.

The author researches the conditions and origin of the psychological impressionism in the Mykola Khvyliovy's prose in relation to the Ukrainian national traditions and new tendencies of style, based on creative work of Ukrainian writers who have answered the aesthetic demand of his epoch.

The author studies the essential problem of the writer's style which is the psychological impressionism in a frame of other modernism elements. Mykola Khvyliovy's style developed as a well pronounced style which interected with neoromantism, symbolism, expressionism and other styles.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеева В. Проблеми розвитку «малої» прози в журнальній критиці 20-х років // Двадцять років: літературні дискусії, полеміки. – К.: Дніпро, 1991. – С.124-171.
2. Агеева В. Автор і герой у структурі новели М.Хвильового // Слово і час. –1993. – Ч.12. – С.16-21
3. Агеева В. Микола Хвильовий // Хвильовий М. Твори. – К.: Наук. Думка., 1995. – С.5-30.
4. Агеева В. Мотиви й варіації. (Роль інтертекстуальних зв'язків в українській імпресіоністичній прозі). // Слово і час. – 1996. – Ч.3. – С.32-40.
5. Білецький О. В шуканнях нової повістярської форми // Білецький О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – С.8-17.
6. Гриценко О. Логіка бунту проти логіки. // Вітчизна. – 1991. –Ч.7. – С.152-157.
7. Гундорова Т. Реалізм і неоромантизм в українській літературі початку ХХ ст. (теоретико-методологічний аспект) // Проблеми історії та теорії реалізму української літератури ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1991.
8. Гундорова Т., Шумило Н. Тенденції розвитку художнього мислення (поч. ХХ ст.) // Слово і час. – 1993. – Ч.1. – С.55-67.
9. Доленго М. Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі // Доленго М. Критичні етюди. – Х., 1925. – С.37-45.
10. Доленго М. Нотатки до історії жовтневої прози та епосу // Доленго М. Критичні етюди. – Х., 1925. – С.46-58.
11. Дорошкевич О. Микола Хвильовий. // Історія української літератури. – Х., 1926. – С.323-327.
12. Жулинський М. Талант, що прагнув до зір // Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. – С.5-43.
13. Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
14. Маланюк Є. 13 травня 1933 року // Хвильовий М. Твори: В 5-ти томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто. – 1986. – Т.5. –С.464-471.

15. Меженко Ю. [Рецензія на: Микола Хвильовий. Сині етюди. Х., 1922] // Книга. – 1923. – Ч.1, січень-лютий. – С.49.
16. Меженко Ю. Творчість М.Хвильового // Шляхи мистецтва. – 1923. – Ч.5. – С.55-59.
17. Неврлий М. Українська радянська поезія 20-х років: Мікропортрети в художніх стилях і напрямках. – К.: Вища шк.: 1991. – 271 с.
18. Хвильовий М. Твори: У 2т. – К.: Дніпро, 1990. – ТТ.1-2.
19. Хоменко Г. Микола Хвильовий: У пошуках інтелектуального безсмертя. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х.: Око, 1994. – Т.3. – 192 с. – (Нова серія).
20. Чирков М. Микола Хвильовий у його прозі // Життя й революція. – 1925. – Ч.9. – С.38-44.
21. Чирков М. Микола Хвильовий у його прозі // Життя й революція. – 1925. – Ч.10. – С.38-44.

Надійшла до редакції 05.09.1998 р.

ББК Ш40*011

МИРОВЫЕ ЛИНИИ ХРОНОТОПА В СОБЫТИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Н.В.Кноблех

Предметом анализа в статье является хронотоп как «территория» диалогического взаимодействия телесного, душевного и духовного проявлений цельного человека в эстетическом событии.

В интерпретации хронотопа мы будем исходить из концепции литературного произведения М.М.Бахтина.

Архитектоника события литературного произведения в бахтинской эстетике выстраивается в диалоге таких значимых смысловых центров как: 1) «автор», 2) «я – другой» и 3) «эстетический объект».

Эти три смысловых центра объединяет аспект реализации соответствия внутреннего-внешнего, видимого-невидимого, слышимого-неслышимого, изображенного-изображающего – интенсивного и экстенсивного. Дихотомичность этого уровня соответствий преодолевается в событии литературного произведения моментами активности «цельного человека» [1, с.94], который может все начать сначала, для которого снято в его активности противоречие личного и внеличного, когда интенция-слово-поступок становятся одним («...Дело идет, – говорит Бахтин, – о чувстве порождения значащего слова: это не чувство голого органического движения, порождающего факт слова, но чувство порождения и смысла и оценки, то есть чувство движения и занимания позиции цельным человеком, движения, в которое вовлечен организм, и смысловая активность, ибо порождается и плоть и дух слова в их конкретном единстве» [2, с.310]).

Именно момент «активности порождения значащего высказывания» [2, с.311] может быть интерпретирован как переход границы между эстетическим и внеэстетическим, завершимым и незавершимым.

«Чувство активности порождения», как мне кажется, – главный признак авторской возможности, которая проживается и автором литературного произведения, и читателем, и героем на «территории» хронотопа (плотного экрана смысла («духа»), где

«все еще можно» и «уже ничего нельзя» объединены в событии, расположенном в пространственно-временных координатах.

В бахтинском хронотопе зеркально-симметрично «смотрят» друг на друга две мирообразующие линии литературного произведения: «изоляция» как дар развеществления устоявшихся границ (Бахтин: «Мир, откуда ушел Христос, уже не будет тем миром, где его никогда не было, он принципиально иной» [2, с.23] и как дар формы, воплощения (когда Христу невозможно перестать быть Богом, но доступно воспринять с себя человеческую природу).

В хронотопе экстенсивные и интенсивные координаты продолжают друг друга. «Эстетический объект» не смешивается с плотью слова, нигде не совпадает «ни с какой-либо материальной комбинацией» [2, с.301], но ему доступно облечься в плоть.

«Эстетический объект» на «территории» хронотопа энергетически контурирует и бескорыстно (любовно) охватывает экстенсивную выраженность мира, одухотворяя его плоть.

Сквозь взаимодействие этих перечисленных моментов, располагающихся вокруг уже названных смысловых центров бахтинской эстетики («автор – «я-другой» – «эстетический объект»), «прочтем» ситуацию героя Достоевского – исповедь Версилова о том, когда он «полюбил». «Любовь» и «когда» – встреча и приобщение друг другу интенсивных и экстенсивных координат в хронотопе.

Перед тем, как обратиться к Версилу, вспомним еще одного героя Достоевского – авторский опыт князя Мышкина.

Князь, рассказывая о смертной казни, создает ситуацию авторства и для себя, и для слушателя (Аглаи), и для своего героя, которого через несколько мгновений казнят и которому суждено выпасть из времени и пространства, при этом оставаясь максимально причастным экстенсивному миру.

Чтобы все знать и все помнить, все понять и все полюбить (у Бахтина в доброте эстетического все узнаваемо и приемлемо), необходимо занять в бытии особую позицию «вненаходимости», перестать рисковать, предстоять себе. Герой Мышкина ценностно уходит из бытия и находит мир вне себя. Он принимает и любит каждую черточку мира, будто старается запомнить (или вспомнить) Все. Зародыш его авторства – в прибыльной активности, в бескорыстном отношении к миру.

Ситуация Версилова – это также ситуация авторства. Автор рискует своей жизнью, возможностью вернуться в свой духовный центр: его не берегут судьба и единство времени [3, с.366]. Спасением становится надежда на другого.

С помощью хронотопического анализа попытаемся увидеть взаимодействие двух властей – автора и героя. Значимым в данном случае для нас является высказывание Бахтина: «...Художественное целое представляет из себя преодоление, притом существенное, некоторого необходимого смыслового целого (целого возможной жизненно значимой жизни). В художественном целом две власти и два созданных этими властями правопорядка...» [2, с.247].

По Бахтину, хронотоп – «центр изобразительной конкретизации» [3, с.399], через него события «наполняются плотью и кровью» [3, с.399].

Версислов, становясь автором, любит и воплощает свою героиню [4].

В истории его любви ключевыми словами являются: «я вдруг полюбил ее», «вдруг», «началось с ее впалых щек, которых я никогда не мог припомнить».

Естественно, что эта история любви единственна и индивидуальна. Уже потому можно не задумываться о том, почему же именно «вдруг» припомнившиеся «впалые щеки» Сони стали знаком подтверждения любви. Действительно, не важно, что «впа-

лые щеки», но что по-настоящему имеет значение, так это «вдруг», «припомнить», «вдруг полюбил». «Вдруг» – вспомнил и полюбил.

Здесь «впалые щеки» – «центр изобразительной конкретизации».

Установим связь между тремя смыслами: «впалые щеки» – «вдруг» и «полюбил».

Эти три смысловых момента репрезентируют два значимых в эстетической деятельности аспекта: экстенсивный («другой», форма) и интенсивный («я»).

Как же они взаимодействуют в условиях словесного изображения? Как смысл достигает хронотопического отражения и как он его преодолевает, чтобы вернуться в бахтинский «потенциальный фонд»?

Версиров рассказывает о своей любви Аркадию. Аркадий становится автором Версирова, Версиров оказывается автором Сони.

По Бахтину, у Достоевского «одни человек умирает и рождает из себя совершенно другого нового человека, без преемственной связи с самим собой; прежние рамки были бы другим романом о другом герое, с другими именами» [5, с.153].

То же происходит и с Версировым. Чтобы стать другим, умереть в прежнем смысле, начать все сначала и бескорыстно полюбить, нужно успокоить время, перестать делить его на прошлое-настоящее-будущее. Другими словами, чтобы ценностно по-новому пережить мир, необходимо выйти из него, из его пространственно-временной определенности. Выйти из мира «вдруг».

Для контекста Достоевского это «вдруг» – возможность возродиться, стать другим, успокоится, все вспомнить и полюбить. Кроме того, «вдруг» в истории любви Версирова несет двойную нагрузку, являясь усилием двух сознаний (автора и героя) Версирова и Аркадия.

Усилие двух сознаний принципиально бытийно, диалогично: без диалога теряются все бытийные связи, все забудут обо всем и друг о друге, значит, не смогут полюбить «опять».

Версиров признается: «И от счастья полюбил тогда твою маму в первый раз в моей жизни», «я вдруг полюбил ее, как никогда прежде, и тотчас послал за нею».

«Полюбил тогда» и «полюбил вдруг» – это два разных контекста. Первый – жизненный, в котором еще время не успокоено, второй – уже авторский. В этом смысле «вдруг» Достоевский вполне сохраняет преемственность античного понимания «вдруг», в котором время едино и сознанию не требуются какие-либо компенсации. Античное «вдруг» «лежит между движением и покоем, находясь совершенно вне времени; но в направлении к нему...» [6, с.395].

«Вдруг» Версирова, если выразится в определениях Бахтина, – переход в состояние авторской «внезаходности», выхода из мира туда, где ничто «не возникает и не гибнет» [6, с.395], где времени нет.

В начале восьмой главы (часть третья) Версиров «исчезает», и слово «полюбил» исходит уже от Аркадия: «...Для меня и сомнения нет, что он любил маму... За границей, после долгого, впрочем, времени, он вдруг полюбил опять маму заочно, то есть в мыслях, и послал за нею... он вдруг вспомнил о маме – и именно вспомнил ее «впалые щеки», и тотчас послал за нею».

Почему прервали Версирова?

По словам Бахтина, в мире Достоевского «действие совершается в хронотопических точках, изъятых из обычного хода жизни и из обычного жизненного пространства...» [5, с.153].

Версиров, «вдруг» полюбивший, оказался в такой точке разрыва времени, предваряя свое авторство. Он «ушел» из «тогда», из «никогда прежде», успокоив свое время и попав во «вдруг», на касательную к миру (бахтинский контекст).

Авторство одинокого сознания Нового времени таит в себе опасность гибели (например, Мышкин, Гамлет).

Чтобы восстановить себя в мире, должен умереть сам Машкин, вернувшись в безумие, Ипполит неоднократно испытывает состояние «клинической смерти» – «реанимация» оканчивается гибелью.

Авторство становится трудным и опасным делом. Уйти из мира, выпасть из времени – значит потерять свое тело, свои экстенсивные координаты, следовательно, исчезнуть и никогда не возродиться. Поэтому так необходимо, чтобы кто-то другой, любящий автор «остался» помнить и любить «здесь», во времени и пространстве, помнить, чтобы не потерять место выпавшего из мира и чтобы ценностно отразить его. Аркадий (автор) бережет «здесь» Версирова (героя), ушедшего из времени в поисках «собственного слова» [1, с.374]. (Бахтин: «...Я ценностно отражаюсь в ком-то... кому-то нужно, чтобы я был добрым» [2, с.204]).

«Вдруг», исходящее от Аркадия, не представляет собой временного разрыва, а наоборот – создает лауну во времени как ценностный подарок времени.

«Впалые щеки» Сони обретают хронотопический смысл в результате исхождения из глубин авторской внеаходимости (рассказ Версирова в конце седьмой главы (часть третья) прерывается Аркадием, Версиров как бы «исчезает»), где важно все, что не я, где любишь все человечество как одного человека.

«Впалые щеки» для Версирова (автора) – момент большой любви в «большом времени» (Бахтин).

Заканчивается диалог о любви выходим на периферию из внемирности и вневременности: «О, я слишком знал и тогда, что я всегда начинал любить твою маму, чуть только мы с ней разлучались, и всегда вдруг холодел к ней, когда опять с ней сходились...» (Версиров). «Вдруг» вырастает во «всегда вдруг». Обретаются полнота внутреннего и внешнего, изображенного и изображающего, жизненного и эстетического: рождение – смерть – рождение.

«Впалые щеки» Сони – «экран» смысла, исходящего из центра авторской активности, проходящей сквозь «точку опоры вне себя» (Бахтин) и возвращающейся и к «я», и к «другому».

В хронотопе момент перехода из «вдруг» во «всегда вдруг» – квинтэссенция взаимодействия интенсивных и экстенсивных координат.

Хронотоп предстает «экраном» взаимоперехода жизни в эстетическое бытие и наоборот, территорией овеществления-развеществления, взаимной полноты и взаимного удержания – территорией эстетической любви в событии литературного произведения.

РЕЗЮМЕ

У статті автор звертається до проблеми хронотопу – однієї з головних категорій естетики М.М.Бахтіна. На думку автора, хронотоп являється центром зваємодії форми та змісту, життєвого та естетичного початків у подійної суті літературного твору. Матеріалом для статті є текст творів М.М.Бахтіна, а також фрагменти роману Ф.М.Достоевського «Підліток».

SUMMARY

In the article the author appeal to problem of chronotop, one of the main aesthetic categories of M.M.Bakhtin. Chronotop, to the author's option, is a centre of interaction of a form and a content vital and aesthetic beginning in the event of the literary work. The material for the article was based on the M.M.Bakhtin works and the fragments of the Dostoevskiy novel «An Adolescent».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
2. Бахтин М.М. Работы 1920-х годов. – Киев: Next, 1994. – 384 с.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
4. Достоевский Ф.М. Подросток. – М.: Московский рабочий, 1987. – 575 с.
5. Бахтин М.М. Из черновых тетрадей // Литературная учеба. – 1992. – №5. – С.153-166.
6. Платон. Собр. соч. в 4-х тт. – Т.2. – М.: Мысль, 1993. – 528 с.

Надійшла до редакції 10.02.1998 р.

ББК Ш43(4УКР) (=411.4) 6*8 Руденко4

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ПРОБЛЕМАТИКОЮ РОМАНУ «ОРЛОВА БАЛКА» М.Д.РУДЕНКА

О.В.Бондаренко

Найважливіший прозовий твір поета, прозаїка, журналіста та драматурга М.Руденка – «Орлова балка» – роман про митців, що є пошуком людського існування, філософічна спроба пояснити та вирішити проблеми добра і зла, відкинувши тоталітарний тиск на людську особистість, який нещадно калічить її морально та фізично.

«Орлова балка» – тип роману філософського насичення, що репрезентує глибоку сковородинівську, платонівську філософію, «філософію серця» П.Юркевича. Через естетичне осмислення особистості митця М.Руденка в межах романного світу реалізує власну філософську позицію. Через символічний пласт проступають конкретні національні форми. Державний організм існує ніби в світі символічному, абстрактному. Це тільки збагачує внутрішнє тло роману. М.Д.Руденко, скориставшись відомою метою – Езоповою мовою, переосмислив радянську дійсність, а саме епоху «хрущовської відлиги» 60-70-х років. Маємо своєрідний варіант філософського, неосимволічного роману. Жадібні пошуки героєм роману сенсу життя допомогло нам створити цілісну естетичну картину філософського мислення М. Руденка.

Герой роману – Володимир Таран – герой споглядальний, самозаглиблений, рефлектуючий, соціально не активний. (В обличчі Володимира вгадувалося напружене духовне життя, гостра вражливість та схильність до рефлексій) [с. 24]. Надзвичайна духовна активність, рефлектування – це свій спосіб реакції, свій спосіб сприйняття світу. Але його власна соціальна позиція вже чітко окреслена – пошуки спроби гармонійного злиття із Всесвітом, пошуки моральних цінностей, вічних, загальнолюдських. Можливо, хтось звинувачує митця, як і колись самого М.Руденка у «богошукацтві» (Христос – це Дух Сонця. Дух Сонця втілюється в людях) [с. 278]. Прагнення до глибин

філософського осмислення дійсності, до філософського самоусвідомлення, самоутвердження – то є шлях до морального очищення. Герой роману – особистість творча, духовно багата, активна, життєдіяльна, яка не вписується в закони тоталітарного суспільства, не бажає будувати своє життя на засадах тоталітаризму. Трагічна конфронтація людини і суспільства протистоїть духовним пошукам митця, бажанням досягнути істини, її гігантські висоти, які, на перший погляд, є неосягненими, як роздуми про Субстанцію, Творця Всесвіту. Це прозріння, власне, настає в момент приходу нової доби: «Той, хто був земним богом і навіть вище від богів, виявився найстрашнішим із усіх душоубів, яких будь-коли знало земне людство. В голови тих, хто з його ласки лишався жити, він втовкмачив власну мораль світу. Вона для більшості покищо й була істиною. Та допитлива думка виборкувалась з тенет. Це було надміру важко. Чи в усіх головах відбудеться оце воскресіння?» [с. 25]. Тоталітарний режим зруйнував найсвятіше – віру у Творця, утверджуючи свою істину: «Ні Бога, ні Сонця, наше сонце живе в Кремлі» [с. 64]. Хазяїном суспільства, його месією стають такі «людці» як Борис Корнійович, який намагається вчити й наставляти «інших із своєї божественної висоти». Куций «належить до натур..., котрі не здатні змінити в собі генетичну програму – вона розгортається в умовах, які діють їй наперекір, щодня, щогодини погрожуючи кримінальним кодексом». Мораль таких «людців» зафіксована в промові Бориса Корнійовича: «Киньте піклуватись про ціле людство. Воно здатне подбати про себе без вашого втручання. Зрештою, про нього подбає сама природа» [с. 340]. Можна говорити про те, що спрацьовує душевна слабкість людини, що виявляється у пошуках найлегшого способу існування. До найлегшого шляху повертається і така морально вроджена особистість як контрабандист Борис Корнійович, що «врятовані» духовні цінності перетворює або в американські долари, або в наркотики. Так, він виявився «далекогляднішим від людей, котрі формували нашу культуру».

Роман «Орлова балка» М.Д.Руденка – то відображення філософського, політичного та націоналістичного світогляду письменника. Увагу М. Руденка сконцентровано на осмисленні мовного питання. Справді, в тому, що робітничий клас розмовляв українською мовою, а рідко – інтелігент, було щось нісенітне, принизливе для всієї нації. Хрущовські реформи не вирішували, а навпаки, придушували мовне питання на Україні. Русифікаційний тиск на Донбасі призвів до того, що «українська мова панує на вулицях з 5 до 8 годин ранку, доки роботяги на зміну поспішають» [с. 238]. Але нація прийде до повної суверенності, в цьому запевняє нас і М. Руденко, промовляючи словами Ксенії: «Існує дух нації. Дух землі, яка нас вигодувала..., його ліквідувати не можна. Це головне» [с. 42].

На поверхню роману проступає національна ідеологія персонажів, що набуває символічного значення (наприклад, випадок із Сашком Тараном). Спочатку Сашко «переживає приниження» в німецьких концтаборах, де німці підігрівали національне самолюбство українців. Боляче було усвідомлювати таку істину, що стала реальною: «Світ не визнає українців як велику націю (40 млн.), він не відрізняє українця від старшого брата-росіянина». В таборах російської комуністичної системи Сашко відсидів десять років – за національне переконання: «Україна має право вийти із Союзу, так записано в Конституції». Контраргумент слідчого: «А ти помітив якою мовою американські негри розмовляють?» Сашко пройшов «курс російської», «вища освіта – 25, середня – 10». Сашкові випала десятирічка. На думку приходять рядки з поезії М. Руденка «Реабілітований»:

Та невже ж я те пекло пройшов,
Щоб на інше його змінити.

Подвійне пекло проходить і Сашко Таран, щоб потім усвідомити гірку істину: «Українцві треба добре допекти, щоб із нього козацька кров заграла. Ми – товстошкірі, національне самолюбство давно заснуло. Та чи й було воно взагалі? Довірливі, мов діти» [с. 240].

М.Руденко гостро ставить і розв'язує моральні проблеми, розмірковуючи про добро і зло, про відповідальність людини за зло і в собі, і в світі. Письменник вимагає від людини перемогти зло у світі, і в собі самій, утверджує необхідність кожного відповідати за свої вчинки і діяння. Символічного значення набуває в романі двобій людини з її породженням – териконом. Щодня Григiр бореться з териконом, «щодня очищає крейдянисте дно балки, вивільняючи джерельну воду з-під кам'яної п'яти велетенського чудовиська». В свідомості митця «терикон і Григiр» постали як символи, як уособлення тієї болючої тривоги, що поволі, рік за роком почали закрадатися в душі земних людей. «Художник невдаха» помічає за нерівним поединком Григора з териконом «немічний протест одинака проти великого зла, яке загрожує самому існуванню людства». Екзистенційна проблема зла звучить в романі як пересторога людству: «Голод. Ото він і буде экзаменом для всіх народів. Десь років через двадцять... Важко про це думати, але походить він з косою по нашій планеті. Мільйони в могилу ляжуть. Особливо ті, хто землю свою не вберіг» [с. 240]. Через весь роман проходить думка: «Народ і земля – це фактично одне і теж», і тому кожна індивідуальність повинна розмірковувати над власними вчинками; кожний несе відповідальність за долю планети в епоху технократії. Символічного звучання набули рядки: «А все ще легковажать на її грудях, все ще пустують – жорстоко пустують. Не тямлять того, що їй боляче, дуже боляче. І найбільше болить їй від того, що знає ж вона, як сама помре, то й дітям не вижити» [с. 59]. Образи дубів, що вмирили повільно в «тяжкій агонії», під тягарем велетенського чудовиська, уособлювали собою хворобливість земної цивілізації.

Не підлягає реалістичному трактуванню і образ зруйнованої церкви у романі, в образах «церкви вгадувалась її колишня краса». Що символізувала ця споруда? Напевно, руйнування святості, духовної віри у Творця Всесвіту. Що доповнює це видовище? – «Струнке, пружне дерево, що спроквола погойдувалося на вершині церкви, відганяючи від руїни смерть, вдихаючи у земне, вкрите мохом каміння ту одухотвореність...» [с. 86]. Хіба це не символ України? М. Руденко промовляє до всіх українців, аби зберегти духовне коріння нації, не дати втратити почуття власної гідності. На думку приходять слова Канта: «Хто цінує свою гідність, той не боїться боротьби, ризику та страждань».

Проблема особистості і її власна реалізація – центральна в романі М.Руденка. Що призводить до знецінення особистості, до її аморальності? Де коріння того універсального зла? По-перше, в соціально-економічних процесах технократичної держави, по-друге, в ідеології цієї держави, що будувала мораль за принципом «колективності», «братської єдності», породжуючи людський егоїзм. Держава перетворювалась на «найбільший в світі, наймогутніший і найдосконаліший концтабір». Філософія насолоди від життя – ось апофеоз тогочасної комуністичної моралі. Людина втрачає віру, знаходячи себе або в наркотиках (Віктор Небера), або в горілці (Володимир Таран): «жити варто лише тому, що це приємно. Мати насолоду від життя – ось головне».

Віщий сон Володимира, коли дух терикона обертається в його п'яному сні в подобі людській – в образі його приятеля Віктора Небери, символізує бездуховність, аморальність, що панувала в суспільстві 60-70-х років.

Проблема екзистенційного морального вибору постійно стоїть перед митцем, бо з розвитком самосвідомості у суспільстві поширюються ідеї індивідуальної відповідальності за власні вчинки. Митець весь час повинен робити вибір і вирішувати, бо він

і тільки він за все відповідає. Але потрібна стійка віра, «страх мусить померти, якщо є страх – немає віри...» Художника породжують щирість і повнота душі, а хитрощі з самим собою здатні породити лише безпринципного міщанина. Художник повинен постійно переконувати себе: «Я повинен йти саме цим шляхом, я нічим іншим, крім своїх творів, не можу довести свою правоту». Тому так часто доводиться бути самотнім. Самотність переживає і Володимир. Самотність – як захисна реакція митця на тотальне поневолення власного «я». Чи не є кохання Володимира і Ксені – лише рятунок двох особистостей від несамоївної самотності. Суспільство оповите людським егоїзмом, під товстою шкірою якого не пробивається почуття щирості, чуйності до ближнього. Людина позбавлена здатності «слухати», і тому її життя наповнено відчаєм. Ворожість тоталітарного суспільства окремому індивідууму робить трагічним його життя, ламає його психологію, внутрішнє «я».

Мужність, внутрішня сила, непримиренність до будь-якого зла, доброта – основні риси, що притаманні внутрішньому еству митця. Причому М.Руденко утверджує їх як першооснову людської особистості, примушуючи домінувати в граничних умовах для митця: в хвилини розпуки, кризи, психічного стресу, що призводять до внутрішнього катування. Звідси посиленна увага письменника до психологізму, глибоке проникнення у внутрішній світ героїв. У характері митця преломлюються важливі риси епохи, коли в молодого радянського покоління з'явилися перші спалахи усвідомлення великої неправди і зла, що їх заподіяла більшовицька влада. Шлях молодого Володимира Тарана та його братів – то шлях цілого покоління, яке вірило, пристосовувалось, оновлялось, прозрівало, і те прозріння дороге коштувало. Єретичні думки призводили до душевної кризи, моральної слабкості: «дві склянки сухого вина вносять у його психіку приємне заспокоєння». Душевно скалічений митець приймає на себе тягар провини за падіння Віктора Небери, весь час прагнучи захистити свою душу, свою природність, індивідуальність від нівеляційних посягань тоталітарного суспільства.

В час тоталітаризму постає основна проблема – моральної цінності особистості. В основі конфлікту – моральне протистояння духовності «філософії насолоди» від життя, злу, що трактується в романі не як аморальність конкретної людини, а як зло, що має конкретну соціально-політичну форму – більшовицьку ідеологію, що породжує бездуховність, людський егоїзм, а в соціальній площині – бюрократизм, що пронизує «низи» і «верхівку».

Володимир Таран спокутує вину української нації, тим самим образ митця стає метафорою, що узагальнює шлях морального очищення і відродження українського народу через моральні тортури, пошуки власної філософії життя («в муках народжується істина»). Художником, перед яким схилявся Володимир Таран, був Реріх. Йому, на думку Володимира, як нікому іншому, вдалося мовою пензля прокричати людям: «Ви – діти Сонця, діти Всесвіту. Він, Всесвіт, живе в кожній нашій клітині, ви – це він». Девіз творчості М. Реріха: «Усвідомлення краси врятує світ». Що уособлює цю красу? На думку Реріха – це Жінка, Матір Людства, його відомі полотна: «Та яка тримає світ» (1937 р.), «Та, що чекає» (1941 р.). Жінка – символ вірної краси, самовідваги та терпіння. «І знову на нову гору повинна йти жінка, повідомляючи близьким про вічні шляхи».

Картини В.Тарана «Матір Людства», «Причинна» побудовані за принципом композиційної та естетичної єдності: жінка – породження Великого Світла, вона, як Світло, народжує нове життя, тому вони єдине ціле.

РЕЗЮМЕ

Автором статті «Из наблюдений над проблематикой романа «Орловая балка» Н.Д.Руденка» рассмотрено ряд проблем. Максима экзистенциональной морали – чело-

век в любой ситуации свободен в своей внутренней жизни. Отсюда неистребимое вечное стремление к моральному обязательству – быть ответственным за покалеченную жизнь другого человека в мире тоталитаризма.

SUMMARY

The author of the research «The observations of problems of «Orlova Gully» novel by M. L. Rudenko» examined a series of moral problems in the novel. The maxim of existential moral is that the man is free in his inner life under any circumstances. Hence the eternal yearning for moral responsibility is to be responsible for the crippled life of another man in the world of totalitarianism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Руденко М. Орлова балка. – Торонто; Балтимор, 1982. – 454 с.

Надійшла до редакції 07.09.1998 р.

ББК 82.01.

«ТОЛЬКО СМЕРТЬ – БОЛЬШОЕ ТОРЖЕСТВО» (Концепция оксюморонного образа Смерти в русской поэтической традиции XIX – начала XX столетий)

Э.Г.Шестакова

Смерть – это такое явление, отношение к которому определяет не только специфику сознания отдельного индивида, но и мироощущение целых культур. Именно через осмысление смерти как последней и предельной честности с самим собой идет преодоление абсурдности и жестокой, жесткой иллюзорности жизни как акта безусловно конечного и уже изначально в самом себе непреодолимо трагикомично обесмысленного. Поэтому, «преклоняясь перед фактом действительности смерти» [1, с.122], сознание ищет способы ее десакрализации и обмирщения, трансформации в глубинные пласты интимного переживания основ личностного жизнетворчества. Тогда смерть, как вторжение вечности в человеческое сознание, если и не утрачивает свою глобальную и тотальную безобразность, то обнаруживает в себе нечто способное «утешить «индивидуальное» существо в его несчастной судьбе» [2, с.301]. Поэтому смерть является «событием более глубоким, более основным для жизни, более метафизическим, чем рождение».[2, с.301-302].

В данной статье нам бы хотелось лишь наметить основные тенденции оксюморонного осмысления смерти русским поэтическим сознанием XIX – начала XX столетия. Концепция образа смерти, которая тесным образом взаимосвязана с такими проблемами, как проблема Времени, Вечности, Одиночества, Личности, Бога, является одной из главных ипостасей понимания ментальной специфики русской культуры. Переживание и осмысление смерти – это всегда процесс проверки истинных и истинности нравственно-этических чувств и ощущений. В силу этого, именно смерть устраняет, делает абсурдным жизнетворчество личности как постоянную и упорную корректировку по каким-либо заданным образцам и идеалам: будь то религиозным, социальным, духовно-нравственным, интимно-личностным, частным. И именно смерть дарит подлинную свободу и одиночество как безбоязненное и открытое обретение только себя.

Проблема смерти связана с религиозно-мифологической, эстетической и этической спецификой сознания. В XIX веке при осознании смерти акценты делались на смерти, с одной стороны, как явлении, приносящем «конец земной жизни..., разлучение души с телом» [3, IV, с.103], а с другой стороны, как явлении еще закрытом, тотально заданном.

Недоумение, принуждение,
Условье смутных наших дней:
Ты всех загадок разрешение,
Ты разрешение всех цепей.

Такое осознание смерти – предела, гармонизации и упорядочения мироустройства находим у Е.Баратынского в стихотворении с символическим названием «Смерть» (<1828>). Но кроме такого классического ракурса образа смерти, несущего лишь в себе и собою разрешение вечных проблем и тем самым завершающего определенный жизненный цикл, есть и другой ракурс смерти. Он выявляет в смерти противоположные, принципиально несвойственные ей качества и тем, с одной стороны, открывает в ней скрытый, но важный смысл, а с другой стороны, вводит смерть в непривычные, непрогнозируемые для нее системы координат, переориентируя уже сложившуюся шкалу нормативных ценностей. Смерть может соединяться, и вполне естественно, с чем-либо радостным, жизнеутверждающим. Тогда смерть как одно из важных таинств обнаруживает такие оксюморонные, то есть не сочетаемые, антитетичные этому последнему, качества и свойства, как:

погибнут смертию забавной	1817 (А.П.);
и к смерти радостней клониться	<1828> (М.Л.);
и будут о смерти больше веселиться	1830 (М.Л.);
без жизни жил / без смерти умер	1830 (А.Пол.);
и в самой гибели жива	1834 (А.Пол.).

Как видим, смерть, то есть гибель, уничтожение чего-либо, горе, беда, нечто сверхнегативное сочетается либо с чем-то позитивным (забавой, радостью, весельем), либо с живым, преодолевающим, хотя бы временно, уже эту данную конечность и полную непоправимость. Таким образом создается ситуация, во-первых, «обманутого ожидания» (термин Р.Якобсона), когда неподготовленное, настроенное на иное восприятие заходит в тупик и не всегда может и хочет преодолеть непредсказуемость явления. Например, когда:

Мир, как сад, цветет, Надев могильный свой наряд.	1830 (М.Л.)
--	-------------

По идее, «появление каждого отдельного элемента подготовлено предшествующими и само подготавливает последующее. Читатель его уже ожидает, а он заставляет ожидать и появление других. Последующее частично дано в предыдущем. При такой связи переходы от одного элемента к другому малозаметны, сознание как бы скользит по воспринимаемой информации» [4, с.70]. В нашем случае сопряжение цветения, т.е. классического символа жизнеутверждения, непредсказуемо вызывает идею смерти. Но при этом не происходит уничтожения или нивелировки ни жизни ни смерти. Восприятие вынуждено осознавать это как эстетическую целостность, преодолевшую внутреннюю антитетичность. Во-вторых, создается ситуация, близкая к ситуации «обманутого ожидания», но все же не отождествляемая с нею в силу того, что заключенный в

ней смысл уже принципиально не конституируется по отношению к сложившимся системам координат и существует по своим собственным закономерностям. Тогда, например,

без жизни жил /без смерти умер	1830 (А.Пол.)
я знаю – другими очами	
Умершие чувят живых.	<1919> (С.Е.)
Жизнь не хочет жить..., но часто	
Смерть не хочет умереть.	1923 (М.Ц.)

В данном случае оксюморонный образ несет в себе постоянное качественное преобразование явления, снимающее любой обычный порядок вещей. Причем, если в ситуации «обманутого ожидания» характеристика явления была лишь нарушением непрерывности, предсказуемости или сбоем логической последовательности, то в данном случае речь идет о качественной трансформации всего явления.

Явление позитивной или живой смерти в XIX веке констатируется как наличист-вуемый факт, появление которого может быть еще определено и объяснено, но только не его внутренняя суть, принципы существования.

О, для чего судьба меня сгубила?	
Зачем из цепи бытия	
Меня навек природа исключила	
И страшно вживе умер я?	<1828> (А.Пол.)

В данном случае позитивная и живая смерть – это итог, странный, неожиданный, трагически несправимый итог цепи событий взаимодействия явлений намного высшего порядка, чем конкретно индивидуальное человечески-историческое мироощущение. Это, например, столкновение природы, вечности, бессмертного духа и осознаваемых самообманых попыток человеческого ума быть создателем чего-либо бессмертного:

Душа бессмертна, слова нет,	
Моим стихам удел неравный –	
И песни музы своенравной,	
Забавы резвых, юных лет,	
Погибнут смертию забавной,	
И нас не тронет здешний свет.	1817 (А.П.)

«Забавная смерть» – это самозащита дорогого, близкого, желаемого, но изначально обреченного на невозможность не то что реализации, но даже проявления в том объеме, который потенциально в нем заложен. Этот реально осознаваемый обман поэтому близок к иронии как к одному из способов защиты от натиска, влияния извне, как уверенность в ценности защищаемого.

Постепенно акценты со смерти как итогового явления переносятся на смерть – процесс, динамичный, многоракурсный. Идет проникновение внутрь самого явления смерти. И, как следствие этого, внимание сосредоточивается на понимании, точнее ощущении, не столько смерти, сколько умирания как процесса тоже либо позитивного, либо живого. Этим характеризуется ситуация конца XIX – первого десятилетия XX столетия:

мне сладко умиранье	1889 (К.Ф.)
жить ежечасным умираньем	1903 (К.Б.)
смертью жить осуждена	1903 (К.Б.)
погибнуть мне весело	1907 (К.Б.)
Ты подаришь мне смертную дрожь...	

И меня навсегда уведешь	
К островам совершенного счастья	1910 (Н.Г.)
Мне любо сознание, что я не умею дышать;	
Туманное очарование есть – умирать	1911 (О.М.)

Осознание процесса умирания было не свойственно XIX столетию, т.к. и сама смерть еще воспринималась не интимно личностно, а как явление масштабное, при котором индивидуум может ощутить свою причастность к «равновесию диких сил» (А.Пол.), снятию социальной иерархизированности мира, исторической дискретности. В начале XX столетия, с открытием качественно нового ощущения времени и пространства, естественно, происходит переакцентировка сознания со статики на динамику. И умирание приобретает, а точнее, открывает в себе несвойственные, как уже сложившемуся метакультурному явлению, свойства и функции. Оно, апеллируя к самому интимному в душе (т.к. уже ничего нельзя изменить ни посредством внутренней корректировки или трансформации, ни посредством внешнего чужого вмешательства), вызывает не желание покаяния, очищения, преодоления естественных жизненных иллюзий, а слишком чувственно-живое, торжествующее, эстетическое самоутверждение личности или же делает этот процесс обыденным и обычно повторяющимся явлением. Таким образом, смерть – это уже не жесткое, роковое разграничение, естественное устранение мира, а сопряжение реальности реального и реальности желаемого, «мечтаемого». Если в одной реальности жизнь воспринимается тесной, скудной, простой, обусловленной сложившимися нормами, немогущей вместить что-либо превышающее ее ограниченность, то в то же самое время в другой реальности – это новизна свободы, счастья, очарования, легкости. Поэтому в начале XX столетия уже «не срабатывает» определение сознания смерти, которое дает М.М.Бахтин, анализируя поэтику Ф.Достоевского и Л.Толстого: «Смерть не может быть фактом самого сознания...Сознание по самой природе своей не может иметь осознанного же (т.е. завершающего сознания) начала и конца, находящегося в ряду сознания как последний его член, сделанный из того же материала. Начало и конец, рождение и смерть имеют человек, жизнь, судьба, но не сознание, которое по природе своей раскрывается только изнутри, только для самого сознания, бесконечно. Начало и конец лежат в объективном (и объектном) мире для других, не для самого сознающего...Смерти же изнутри, т.е. осознанной своей смерти, не существует ни для кого – ни для самого умирающего, ни для других, – не существует вообще...Вот почему смерть изнутри не может войти в этот мир. Она чужда его внутренней логике. Смерть здесь всегда объективный факт для других сознаний, здесь выступают привилегии другого» [5, с.145]. Сознание же XX века воспринимает смерть по-иному: как определенную, полноправную, самооценную реальность, которая является жизнью в большей мере, чем сама жизнь:

И в смерти будешь жить	1898 (К.Б.)
И в жизни – смерть и в смерти – жизнь	1903 (К.Б.)
Я в смерти живу бесконечно один	1903 (К.Б.)
Я смертью жив	1915 (М.В.)
Смерть есть жизнь и жизнь есть смерть	1935 (М.Ц.)

И именно «в смерти нам дана, – красота, тишина, глубина». И оксюморонные образы являются одним из самых точных и семантически верных способов выражения такого ощущения смерти. Они, как категория сознания, позволяют, во-первых, реально одновременно сосуществовать жизни и смерти – явлениям, до этого времени не имевших объединяющих их состояний. Оксюмороны переводят их в одно пространство дея-

тельности, уравнивают в правах, во-вторых, оксюмороны делают смерть более интимной, личностной. И этим оксюморонный образ смерти XIX ст. кардинально отличается от оксюморонного образа смерти начала XX столетия. Поэтическое сознание XIX ст. могло себе позволить сочетать ощущение смерти индивида с чем-то позитивным, но все же обреченно-конечным, а XX ст. апеллирует уже к самой смерти, как явлению, все более и более захватывающему сознание, господствующему в нем.

Всю смерть ты выпила и сделалась нежней	1916 (О.М.)
Смерть вещает свое обаянье	1923 (К.Б.)
Душе влюбленной невозможно	
О сладкой смерти не мечтать	1908 (А.Б.)
И путала смерть с любовью	1923 (М.Ц.)

Оксюмороны позволяют следить за смертью не как за разрушающим гибельным процессом, а как за процессом развития красоты, жизни. Жизнь и смерть – это равноправные реальности, причем не исключающие друг друга, не дополняющие, а существующие одновременно. Если жизнь – явление обычное, даже обыденное в своей понятности, в ней не осталось тайн, может быть лишь удивление, то смерть несет в себе непознанность тайны, чудо всевозможности. Поэтому смерть выигрывает перед жизнью. Жизнь есть акт конечный, не позволяющий иметь черновиков. А смерть дает Я великое право: Я может смотреть на себя глазами другого. Но как только приходит осознание смерти как определенной жизненной реальности, то и она перестает быть значимой:

Я помню, конца мы искали порою
И ждали, и верили смертной надежде...
Но смерть оказалась такой же пустой,
И так же мне скучно, как было и прежде.
Ни боли, ни счастья, ни страха, ни мира,
Нет даже забвенья в ропоте Леты...

<19>00 (З.Гиппиус)

И в этом заключается один из парадоксов сознания культуры «серебряного века». И один из выходов из этого парадокса заключается в том, что спасение от абсолютной понятности и обыденности смерти должно идти через процесс умирания, когда Еще и Уже уравниены в правах. Не случайно поэтому появляются у С.Есенина строки:

Полюбил я носить в легком теле
Тихий свет и покой мертвеца.

ПРИМЕЧАНИЯ. УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ:

А.П.	–	А.С.Пушкин, цитируется по Собранию сочинений в 3-х т. – М.: Худ. лит., 1985-1986.
М.Л.	–	М.Ю.Лермонтов. Сочинения в 2-х т. – М.: Правда, 1988.
А.Пол.	–	А.Полежаев. Стихотворения. Поэмы. Переводы. Воспоминания современников. – М.: Правда, 1990. – 408 с.
К.Б.	–	К.Бальмонт. Избранное. – М.: Правда, 1990. – 608 с.
К.Ф.	–	К.Фофанов. Стихотворения. – Л.: Сов. писатель, 1939. – 286 с.
А.А.	–	А.Ахматова. Сочинения в 2-х т. – М.: Правда, 1990.

- Е.Б. – Е.Баратынский. Стихотворения. – М.: Худ. лит., 1986. – 320 с.
 М.К. – М.Кузмин. Избранные произведения. – Л.: Худ. лит., 1990. – 576 с.
 М.Ц. – М.Цветаева. Стихотворения и поэмы. – Л.: Сов. писатель, 1990. – 720 с.
 А.Б. – А.Блок. Собрание сочинений в 6-ти томах. – Л.: Худ. лит., 1980.
 С.Е. – С.Есенин. Собрание сочинений в 5-ти томах. – М.: Худ. лит., 1961.
 М.В. – М.Волошин. Стихотворения. Статьи. Воспоминания современников. – М.: Правда, 1991. – 480 с.
 Киммерия. – К.: Молодь, 1990. – 127 с.
 З.Г. – З.Гиппиус. Д.С.Мережковский. Н.Гиппиус. Стихотворения – Таллинн: «Александра», 1992. – 115 с.

РЕЗЮМЕ

Вивчаються проблеми розвитку традиції осмислення оксюморного образу Смерті в російській поетичній системі XIX – початку XX століття. Нетрадиційно розглядається співвідношення таких регулятивних категорій поетичної свідомості, як Смерть, Життя, Особистість. Особлива увага приділяється взаємозв'язку філософсько-естетичних та зображально-поетичних засобів втілення образу Смерті. При аналізі матеріалу враховується своєрідність слововживання поезії XIX та початку XX століття.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the development of the tradition comprehension of the oxymoron image of Death in Russian poetical system in XIX century and at the beginning of XX century. From the specific point of view the author reviews the correlation of such categories of poetical consciousness as Death, Life, Personality. Particular attention is given to the interdependence of philosophically-aesthetical and expressively-poetical methods of embodiment of the image of Death. When analyzing the material the original word usage in poetry of XIX – beginning XX centuries is taken into account.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Федоров Н.Ф. Философия общего дела // Мир философии. – Ч.2. – М.: Полит.лит., 1991. – 624 с.
2. Бердяев Н.А. Самосознание. – М.:Книга, 1991. – 446 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.–М.: Русский язык, 1991. – 684 с.
4. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка.–М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.:Искусство, 1979. 424 с.

Надійшла до редакції 22.05.1998 р.

ББК: Ш43 (4РОС) (=411.2) 5*8 Пушкин*4-17

«ГОМЕРИЧЕСКИЕ ПОВТОРЕНИЯ» «СКАЗКИ О ЦАРЕ САЛТАНЕ» А.С.ПУШКИНА КАК ЦЕЛЕВАЯ УСТАНОВКА АВТОРА

А.А.Сорокин

В 1832-м году журнал «Телескоп» в своей позиции «снисходительного отношения к фольклору», а отсюда и – «непризнания сказок», следующим образом отзывается

о приеме частых повторов – как недостатке – «Сказки о царе Салтане» А.С.Пушкина: «Гомерические повторения одних и тех же речей – кои, в оригинальных преданиях старины, пленяют своей естественностью и *младенческой наивностью*, производят скуку, когда виден в них умысел подделывающегося искусства».

Под «естественностью», видимо, критика имела в виду традицию использования утроенного мотива в народной сказке; под «младенческой наивностью» – направленность сказки прежде всего на читателя-ребенка.

По поводу тезиса можно сказать, что Пушкин свои сказки писал, прежде всего, не для детей. Так, в письме к В.Ф.Одоевскому (декабрь 1836 г.), он отмечает: «Батюшка, Ваше сиятельство! Побойтесь бога: я ни Львову, ни Очкину, ни детям – ни сват, ни брат. Зачем же мне *sof*-действовать «Детскому журналу»? Уж и так говорят, что я в детство впадаю».

Что же касается учета Пушкиным традиции народной сказки, то, безусловно, она имеет место. Но задача использования автором «Сказки о царе Салтане» обильных повторов шире.

На обилие повторов в современной пушкинистике обратил внимание известный пушкинист В.С.Непомнящий, отмечая как отсутствие буквальных повторов, так и то, что они, эти повторы, служат указанием на присутствие автора и на то, что «текучесть» устного рассказа, закованная в «постоянную» письменную оболочку, дает взрыв «внутренней динамики» («...условный прием, честно заимствованный Пушкиным у фольклора, разворачивает свое реальное, безусловное содержание: в статичности обнаруживает движение, в каноничности – уникальность, в скупой локальности цвета – целый спектр оттенков». – С.А.).

Обратившись непосредственно к тексту, мы выявим четыре группы «гомерических повторений»:

- 1) посещение купцами князя Гвидона и царя Салтана;
- 2) просьбы Гвидона чуда у Лебеди;
- 3) описания самих чудес тетками и бабушкой Гвидона, купцами и автором;
- 4) описание обстановки вокруг трона, палаты, самого царя Салтана, посещения его купцами (четырежды) и Гвидоном (трижды).

Повторы не речитативны, они осмысленно связаны с общим ходом сюжета. Так, сестры с Бабарихой, с помощью подмененного письма к Салтану, в котором значилось, что «Родила царица в ночь Не то сына, не то дочь; Не мышонка, не лягушку, А неведому зверюшку» –, во-первых, делают это не только из зависти к третьей сестре, но и с целью овладения душой царя; во-вторых, этим подмененным письмом – не без авторской установки – развивают сюжет в обратной пропорциональности в целостном решении сказки (см. ниже).

Овладение душой Салтана подтверждается повторами четвертой группы.

В первый раз

...ткачиха с поварихой
С сватьей бабой Бабарихой
Около царя сидят
И в глаза ему глядят.

Нарушение этикета преклоненности, опускание «глаз долу» перед царем, дерзкий взгляд на Салтана с его «грустной думой на лице» создает ситуацию не только психологической напряженности удавшейся интриги, но и подчиненности Салтана сестрам и сватье.

Во второй раз

... ткачиха с Бабарихой

Да с кривою поварихой
Около царя сидят
Злыми жабами глядят.

Здесь, во-первых, наметилась смещенность среди самих заговорщиков. Повариха смещена на последнее место. Первое же место занимает по-прежнему ткачиха, которая теперь по полному уже праву первой произносит монолог о желаемом чуде.

Во-вторых, в этом повторе важно и то, что глазам Гвидона (как, впрочем, и в первый раз) предстает осуществляющееся оборотничество, никем во дворце Салтана не видимое: Гвидону-мухе ясно видятся злые жабы, которые, имея власть над царем, распространяют тем самым свою власть и на Гвидона, исполняющего их причуды. Осуществив «кривизну» второй сестры, Гвидон «подсказывает» Салтану ситуацию оборотничества, отцом пока не замечаемую.

В третий раз

...ткачиха с поварихой
С сватьей бабой Бабарихой
Около царя сидят –
Четырьмя все три глядят.

Все, казалось бы, возвращается на свои места. Однако обе сестры «кривы» и здесь уже не важно, кто занимает ближе место к Салтану; важнее – кто регулирует его душу, как бы все время находясь в тени. Доказательством этому то, что если повариха начинает говорить о желаемом чуде («подмигнув другим лукаво»), то есть как бы ища у них поддержки, а ткачиха как бы робея («усмехнувшись изподтиха»), то Бабариха усмехается совсем не «изподтиха», а открыто, целиком чувствуя свою власть над царем, что также подтверждается и тем, что «Гости умные молчат: Спорить с бабой не хотят».

Гвидон, благодаря Лебеди, более осторожен, является не мухой, чья встреча с жабами опасна, а шмелем. Но осторожны и его тетки с бабушкой, свое оборотническое лицо (под жаб) меняющие на истинное, «кривое».

Третья ситуация, несмотря на это, опаснее предыдущих, так как буквально наблюдается видимой четырьмя целыми глазами теток и Бабарихи, в целевой же установке – это полное подвластность царя сестрам и их матери: то есть взгляд целостный – еще и за четвертого, разучившегося видеть все, кроме навязываемых его воле чудес.

Четвертый повтор полностью накладывается на третий, слово в слово буквально повторяется в показе позиции ткачихи, поварихи и Бабарихи. И в этом смысле важно увидеть последний повтор с точки зрения развития сюжета и наличия других групп повторов.

Очень значимой, на наш взгляд, является с этой точки зрения первая группа повторов, повторов, связанных с купцами. Во-первых, эта группа указывает на конкретно-географическое пространство. Первые купцы, исходя из геопространства России, в широком смысле этого слова, – родом с севера, т.к. торгуют «соболями, Черно-бурыми лисами». Вторые купцы – с юга, т.к. торгуют «конями, все донскими жеребцами». Третьи – с востока, т.к. торгуют «булатом, чистым серебром и золотом». Четвертые – с западных границ державы Салтана, т.к. торгуют контрабандой с близким им зарубежьем. Для четвертых нет определенного места источника для торговли, потому что: во-первых, для них все царство Салтана – восток, т.к. «лежит» им «путь далек: *восвояси* (курсив наш – С.А.) на восток»; во-вторых, они выступают своеобразными разведчиками Салтана, т.к. для предыдущих трех групп купцов видна при их приближении к пристани царства Салтана «желанная страна», для четвертой группы – «знакомая страна»; в-третьих, последние купцы, в отличие от предыдущих, скупы на описания чудес, известных Салтану, основное внимание уделяя четвертому.

Конечно, и укор Гвидона в том, что Салтан долго тянет с обещанным словом «чудный остров навестить», имеет значение в этом смысле, но и визит четвертых купцов также влияет на то, что царь отправляется к своему сыну.

Сталкивание христианской и языческой обрядности значимо в сказке постольку, поскольку в сюжете произведения имеют место три чуда разного уровня, все – диалектически развивающиеся. Первое чудо – белка под елью, грызущая орехи с золотой скорлупой и изумрудными ядрами, – все время дополняется подробностями реального преобразования в разумном правлении князя Гвидона, что не может не заметить Салтан. Это и постройка хрустального дома для белки, и приставленный к ней караул, и подсчет орехов для княжеской казны приказным дьяком. Чудо развивается и дальше. Белка становится ритуальной, т.к. войско отдает ей честь; из скорлупок уже льют монету. Изб уже нет, «у всех палаты».

То же чудо происходит и 33 богатырями во главе с Черномором, которые не просто выходят на берег из воды со своим предводителем, но, по приказу Лебеди, охраняют город Гвидона. Казалось бы, нет развития для чуда с царевной Лебедью. Однако это не совсем так. Чудо происходит как раз из взаимообщения с прекрасной «девицей». Никогда не стрелявший из лука, Гвидон сразу смертельно ранит коршуна-колдуна. Происходит это с помощью христовой силы, потому что молодой царевич «Со креста снурок шелковый Натянул на лук дубовый». Подвластность Гвидону Лебеди с этого и начинается. Чудесный город, явившийся наутро Гвидону и его матери, таков, что в нем «Блещут маковки церквей и святых монастырей».

Чудеса языческого мироощущения прекращаются лишь после благословения женой Салтана Гвидона и царевны Лебеди, представляющих собой единое целое:

Над главою их покорной (не «главами»)! – прим. наше. – С.А.)

Мать с иконой *чудотворной* (курсив наш. – С.А.)...

Чудом является уже то, что Гвидон и Лебедь – вместе, как и феномен двуверия в целом. Поэтому князь не навещает в четвертый раз отца, поэтому не властен над Салтаном сестры и Бабариха, т.к. христианская вера вбирает в себя языческую.

Поэтому наступает и прозрение Салтана, всегда помнящего о своей вине перед сыном, почти подошедшего к повтору судьбы сына. Сама речь Салтана напоминает поведение ребенка:

«Что я? Царь или дитя? –

Говорит он не шутя. –

Нынче ж еду!» – тут он топнул.

Вышел вон и дверью хлопнул.

Весь сюжет развивается в ключе подмененного письма.

«Неведомой зверюшкой» Гвидон посещает своего отца; «злые жабы», тетки и их мать, «лягушкой» называют сына Салтана, выявив окончательно свою злую суть, когда «разбежались по углам» – «мышонком». Единство же Гвидона и Лебеди, впервые увиденных в жизни Салтаном, говорит о встрече отца и с сыном, и с невесткой – «не то сын», «не то дочь».

Подмененное письмо, таким образом, становится не только реальным событием внутри произведения, но и служит динамическим двигателем в развитии сюжета, авторским «намеком» с последующим для читающих «уроком».

Таким образом, повторы играют основополагающую роль в «Сказке о царе Салтане», динамико-психологичны и цельны в своих, на первый взгляд, незаметных различиях, служат общему утверждению неразрывности и целостности этого произведения А.С.Пушкина.

РЕЗЮМЕ

Стаття Сорокіна О.А. «Гомеричні повторення» «Казки про царя Салтана» О.С.Пушкіна як цільова установка автора» присвячена казковим повторам, які розглядаються під кутом зору динамічного розвитку сюжету і художньо-психологічного розкриття образів казки. В роботі не тільки дається класифікація груп повторів, але й аргументується їх доречність і цільова спрямованість, яка доводить цілісність і внутрішньоактивну змістовність твору О.С.Пушкіна.

SUMMARY

The article by Sorokin A.A. «Homeric repeatings» «The tale about tsar Saltan» written by A.S.Pushkin as the principal purpose of the author» in devoted to fairy repetitions which are considered from the point of the plot's dynamic development and art-psychological revealing of the tale's images. There's not only the classification of repetition's groups but also their necessity and the aimed directive argued proving the whole and interactive richness of content of A.S.Pushkin's works.

Надійшла до редакції 15.09.1998 р.

Ш43(4ВЕЛ) 52*8Шелли

ХРИСТИАНСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ М.ШЕЛЛИ «ФРАНКЕНШТЕЙН, ИЛИ СОВРЕМЕННЫЙ ПРОМЕТЕЙ»

О.В.Матвиенко

Романтическая мифологическая революция – мощное эхо великого социального катаклизма 1789 г. – несла с собой радикальную ломку существующих исторических, культурных, литературных, религиозных традиций, означала разрушение привычных мифологем сознания. Поколение романтиков не могло обойти стороной христианства, под знаком которого более тысячелетия формировалась ментальность всей Европы: их интересовали и вопросы веры, и христианская мифология, и социальный институт религии. Пожалуй, ни в какой другой эпохе не встретить такую пеструю картину: от сосредоточенной углубленности в привычную атмосферу христианских мифов и символов (Й. фон Арним, К.Брентано, С.Т.Кольридж) до «эликсиров дьявола» как квинтэссенции гофмановского творчества, от попыток создать индивидуальную веру и творить собственные миры, отталкиваясь от библейских мифологем (У. Блейк), до открытого конфликта с официальной религией и атеистических деклараций (Дж.Г.Байрон и особенно П.Б.Шелли). Но так или иначе, принимая христианство или полемизируя с ним, романтики говорили на языке, созданном христианской культурой, пользовались образами и символикой Библии.

Свидетельство этому – роман М.Шелли «Франкенштейн, или Современный Прометей» (1818 г.) Явными антихристианскими тенденциями произведения 19-летнего писательница обязана своему мужу – замечательному поэту, блестящему полемисту П.Б.Шелли, под чьим сильнейшим духовным и эстетическим влиянием она находилась в то время. Но вместе с тем героика древнего мифа о титане Прометее в условиях постреволюционной европейской реальности у М. Шелли возрождается в христианской оболочке. Интересно, что впоследствии у П.Б.Шелли в «Прометее Освобожденном»

(1819 г.) мы встречаемся с подобным антично-христианским «сплавом»: его Прометей висит над бездной на скале, распятый за грехи рода человеческого.

Герой М.Шелли – ученый-подвижник Франкенштейн, создавший самостоятельно, без помощи «свыше», искусственного человека и дерзнувший сравняться с Богом (вспомним библейское «и будете как боги»). Молодым ученым движет, с одной стороны, мечта открыть «новые горизонты перед всем человеческим родом» [3, 296], а с другой – научное честолюбие и интеллектуальная гордость, стремление превзойти предшественников («So much has been done – more, far more, will I achieve» – восклицает герой [1, 88]). Воссоздать жизнь искусственным путем означает для Франкенштейна избавить человечество от болезней и смерти, открыть перед ним новые перспективы. Но проницаемость границ между жизнью и небытием таит угрозу для мира людей; детище Франкенштейна, призванное решить проблему бессмертия людского рода, порождает в действительности целую вереницу смертей, и первыми жертвами становятся близкие герою люди: младший брат, сестра, друг детства, возлюбленная. Не случайно сама обстановка химической лаборатории, где совершает роковое открытие Франкенштейн, напоминает скорей о смерти, чем о жизни: человеческие останки, которые послужили герою материалом для опытов, могильная сырость, бесконечные часы ночных бдений. Вот как сам герой вспоминает об обстоятельствах, предшествовавших появлению на свет монстра: «Who shall conceive the horrors of my secret toil, as I dabbled among the unhallowed damps of the grave, or tortured the living animal, to animate the lifeless clay? ... A resistless, and almost frantic, impulse urged me forward... I collected bones from charnel-houses; and disturbed, with profane fingers, the tremendous secrets of the human frame... The dissecting room and the slaughter-house furnished many of my materials; and often did my human nature turn with loathing from my occupation» [1, 95-96] Парадоксальная ситуация, когда прекрасное будущее должно вырасти из мертвечины.

Увенчавшийся успехом научный эксперимент по оживлению мертвой материи можно рассматривать в символическом плане как точку, узловой момент, в котором сходятся силовые линии, начало и конец земной человеческой истории; это своеобразный «перевертыш» одновременно нескольких библейских мотивов: сотворения человека, первородного греха (ибо Франкенштейн вкушает запретный плод от древа познания) и конца света с воскрешением мертвых и последующим Страшным судом. Попытка человека сравняться с Творцом, не ориентируясь на природу как образец, завершается трагически и для создателя, и для его творения. Творческая эйфория и пьянящая свобода самовыражения, желание перестроить мир сменяются у Франкенштейна мучительным осознанием таких понятий, как «долг», «ответственность» – перед людским родом и собственным детищем. Его свобода заканчивается там, где начинается свобода другого.

Этот перевод проблемы в нравственную плоскость – от пафоса творческого дерзания к постижению долга – обусловил и смещение акцента повествования от творца к творению. Как справедливо отметил Х.Хёне, масштабная фигура монстра затмевает беспримерный научный подвиг Франкенштейна: «Не случайно название романа наводит скорее на мысль о монстре, чем о самом Франкенштейне» [6, 272]. У М.Шелли монстр – не просто результат уникального опыта, а существо, сотворенное по образу и подобию человека и пытающееся вести себя на равных с ним. В своем онтогенезе это существо фактически повторяет все этапы развития человека. Не случайно первые дни своего существования он воспринимает как «the original era». С появлением сознания монстр отделяет себя от окружающего мира, начинает различать «свет, голод, жажду, мрак» [2, 309], познает действие законов природы и в первый раз входит в контакт с людьми. В момент рождения на свет его душа и ум – «tabula rasa», на которой жизнен-

ный опыт не успел оставить дурного следа; недаром М.Шелли впервые изображает монстра улыбающимся. Но и первое душевное открытие существа, покинутого творцом, – это открытие страдания: «I was a poor, helpless, miserable wretch; I knew, and could distinguish, nothing; but feeling pain invade me on all sides, I sat down and wept» [1, 152]. Монстр скоро обнаруживает, что мир природы намного доброжелательнее к нему, чем мир людей. И это бессознательно-жестокое отторжение монстра от человеческого мира инициировано самим его создателем. Непреодолимое отвращение заставляет Франкенштейна даже в первой улыбке новорожденного существа увидеть злобную ухмылку: «a grin wrinkled his cheeks» [1, 100]. Показательно, что сотворенное существо на всем протяжении повествования остается безымянным. Каких только выразительных средств не находится в лексиконе Франкенштейна, который в своей исповеди зовет его «filthy creation», «miserable daemon», «cursed and hellish monster», «wretched devil», «vile insect», «demoniacal corpse», «hideous guest», «fiendish adversary», «enemy», «foe», «villain», «persecutor», «torturer», «destroyer», «murderer» – список этот можно продолжать до бесконечности. И только сам искусственный человек, остро ощущая собственную обделенность, называет себя «новым Адамом». Для него имя – не условность, а знак сопричастности роду человеческому, без которого он отверженный, изгой, ничто.

Монстр познает мир и путем непосредственного контакта с людьми, и через книги. Знакомство с «Потерянным Раем» делает его участником вселенской драмы, изображенной в Книге Бытия и воссозданной в мильтоновской поэме, где он отождествляет себя то с Адамом, то с Сатаной. Сотворение первого человека и его грехопадение, Бог, который отрекся от собственного творения и ведет с ним войну, богооставленность человека и его экзистенциальное одиночество в мире – вот смысл романа М. Шелли в терминах христианства (или, вернее, антихристианства). Слушая страстную, негодующую исповедь монстра, Франкенштейн «for the first time... felt what the duties of a creator towards his creature were and that he ought to render him happy before he complained of his wickedness» [1, 150]. Та же мысль звучит в эпиграфе, поставленном на титульном листе первого издания «Франкенштейна» и взятом у Мильтона – это плач изгнанного из рая Адама:

Did I request thee, Maker, from my clay
To mould me Man, did I solicit thee
From Darkness to promote me? (X, 11.743-45)

Разве я просил тебя, творец,
Меня создать из праха человеком?
Из мрака я ль просил меня извлечь?

Упреки монстра созвучны жалобам мильтоновского Адама, хотя исходная ситуация здесь психологически иная: первый человек несет наказание за совершенный грех, от монстра же творец отрекся еще до грехопадения. Создание Франкенштейна, в отличие от Адама, имеет возможность сравнивать себя с другими, и сравнение это заставляет его воскликнуть: «Everywhere I see bliss, from which I alone am irrevocably excluded. I was benevolent and good; misery made me a fiend. Make me happy, and I shall again be virtuous» [1, 148].

Показательно, что библейские аллюзии возникают на страницах романа М.Шелли именно в интерпретации Мильтона: писательнице особенно близко преломление Вечной Книги через призму революционных событий. Английская буржуазная революция вызвала к жизни космического масштаба фигуру Сатаны – вечного бунтаря, гордого и несломленного даже в своем падении. Кровавая фантазмагория Великой французской революции высветила иные грани библейского мифа – Творца, оказавшегося «не на

высоте положения» и испугавшегося собственного творения, и непредсказуемое Творение, вышедшее из-под контроля и убивающее своего Творца.

Мильтоновская антитеза «творец – творение» утрачивает в романтическом преломлении свою четкость и однозначность. Вновь воспроизводится история, изложенная в Книге Бытия: словно Бог-творец, Франкенштейн пытается создать новую расу на Земле и, подобно Ему, переживает духовное отпадение собственного детища. В то же время «благородное честолюбие» и недюжинные способности героя, обернувшиеся злом для него самого и близких, наводят на другую аналогию – с мильтоновским Сатаной. Это ощущает и сам герой: «When younger, I believed myself destined for some great enterprise... When I reflected on the work I had completed, ...I could not rank myself with the herd of common projectors. But this thought, which supported me in the commencement of my career, now serves only to plunge me lower in the dust. All my speculations and hopes are as nothing; and, like the archangel who aspired to omnipotence, I am chained in an eternal hell» [1, 278]. Мотив пагубности запретного знания (угрозу, таящуюся в затеянном эксперименте, смутно ощущает сам герой) придает Франкенштейну черты Адама, вкусившего от запретного древа познания, а стремление скрыть эксперимент от близких и в первую очередь – от отца, наводит на мысль об аналогичном мотиве из Ветхого Завета. Наконец, открытие, принесшее смерть в мир, первой жертвой которой становится родной брат Франкенштейна, вызывает в памяти еще одну ассоциацию – с Каином. Таким образом, герой М. Шелли по очереди невольно «проигрывает» главные роли ветхозаветного сценария: Бога-творца, павшего ангела, Адама и Каина. Подобно Франкенштейну, его творение повторяет те же роли, хотя и в несколько иной последовательности. Характерен упрек, который он бросает в лицо создателю: «I ought to be thy Adam; but I am rather the fallen angel, whom you drivest from joy for no misdeed» [1, 148]. «Окаянство» монстра – это убийства, сначала совершенные в порыве отчаяния, а затем – из жажды мести и стремления причинить боль Франкенштейну. По ходу повествования творец и его творение меняются местами: уже не свободная воля Франкенштейна, а мысль о справедливом возмездии за содеянное направляет жизнь и поступки героя и творит его судьбу.

Романтическое сознание М.Шелли своеобразно преломляет традиционные библейские мотивы. Ее герои словно не выдерживают и в конце концов отступают от своих ветхозаветных ролей. Для Бога-творца Книги Бытия создание первого человека «хорошо весьма»; Франкенштейн-творец испытывает лишь отвращение к собственному детищу. «Адам может беседовать со своим Творцом, новому человеку его создатель неведом» [6, 284]. Бог поселяет свое творение в саду Эдема – герой М. Шелли обрекает монстра на голод, холод, нужду и бесконечные скитания. Бог нарекает первому человеку имя – монстр лишен и этой привилегии. Наконец, Бог создает человеку пару – искусственному человеку Франкенштейн уготовил вечное одиночество. Библейские роли в новом романтическом сценарии не фиксированы жестко, герои по ходу действия то и дело «обмениваются ролями». Особенно выразительна эта постоянная смена ролей в поведении монстра, который при встречах с Франкенштейном предстает то бесприютным изгнанником, отчаянно молящим о защите и любви, то деспотом, который пытается играть жизнью и смертью ни в чем не повинных людей и этим, по сути дела, шантажирует своего создателя. Все чаще монстр перехватывает инициативу и задает тон отношениям: он вынуждает Франкенштейна скрываться, при встречах явно чувствует себя хозяином ситуации и ставит своему творцу условия, направляет ход финальной погони и предопределяет ее исход. От эпизода к эпизоду меняется его тон в разговоре с собственным создателем: если поначалу монстр обещает быть «mild and docile to my natural lord and king» [1, 148], то в финале в его речах звучат повелительные интонации:

«Slave!... You are my creator, but I am your master; – obey!» [1, 227]. Если Франкенштейн становится творцом, создав монстра, то последний, в свою очередь, распоряжается судьбой своего хозяина. Никому из них это не приносит счастья.

Парадоксально, но в своем стремлении вершить судьбу Франкенштейна монстр, не замечая того, ставит его в те же ситуации, от которых сам бежал, и заставляет испытывать те же чувства, которых сам страшился. Подобно монстру, Франкенштейн принужден скитаться в бесплодных попытках настичь врага и отомстить за гибель близких людей; ему, без вины виноватому, приходится вынести неправый суд и людскую неприязнь (эпизод с заключением в темницу по ложному обвинению в убийстве Анри Клерваля). Франкенштейн уничтожает уже созданную им подругу для монстра¹ – в итоге он, в свою очередь, лишается невесты и обречен на муки одиночества. Бегство и погоня продолжаются, лишь меняются роли и мотивы: преследователь превращается в преследуемого, и движущей силой этой «охоты на человека» становятся уже не отчаянные поиски счастья, а ярость и жажда возмездия.

Романтическое мировосприятие М.Шелли «размывает» иерархичность и однозначность отношений творца и творения, характерные для Мильтона. Оба героя М.Шелли выступают поочередно во всех партиях ветхозаветной трагедии, что создает ощущение текучести и придает событиям романа космический масштаб и динамичность. Воспроизведение извечной драмы на новом витке земной истории отмечено специфической лексикой: речи Франкенштейна и монстра, контрастные по отношению к остальному повествованию, близки архаическому стилю Мильтона, который восходит, в свою очередь, к торжественно-возвышенному повествованию Ветхого Завета. В контексте романа они служат своеобразным сигналом, указующим на момент соприкосновения личной истории с библейской Вечностью.

Первобытная, стихийная природа монстра, столь явственно ощутимая, равно как и присущее ему титаническое начало, наводят на мысль о еще одном возможном источнике данного образа – не чисто библейском, но связанном с влиянием иудейской каббалы. Это еврейские фольклорные предания о големе. Легенда о глиняном великане нечеловеческой мощи, способном послушно выполнять порученную работу, но проявляющем слепое своеволие, вырываясь из-под контроля человека, оказалась необычайно популярной в среде романтиков, в частности, А. фон Арнима и Э.Т.А.Гофмана. Монстр у М.Шелли сочетает в себе механистические черты голема – предшественника современных роботов и человеческое начало. Одновременно это существо, преодолевающее тернистый путь от зверя до человека, от стихийности до сознательности и понимания своего предназначения в этом мире. Парадоксально, творение это нередко оказывается лучше, чище, нравственнее своего творца. Он изначально добр, готов простить причиненное ему зло и переступить через смертельную вражду, агрессия же его кажется вынужденной самообороной. Именно эта человечность позволит ему в финале романа пробить броню предубежденности и взаимного недоверия, которые и стали источником трагедии, внутренне примириться со своим творцом и врагом и осудить самого себя. Пронзительный «Requiem» монстра, его погребальный плач над телом Франкенштейна – знак того, что человеческое в нем взяло верх над природно-

¹ Примечательно, что в эпизоде, когда герой ночью погружает ее останки в море, различима реминисценция библейского «вселенского потоп»: создатель отчаялся «исправить» собственное творение и предпочел положить конец новому «роду человеческому».

звериним. Сцена символічна: очеловечений монстр примиряється з создателем – человеком, который так и не смог стать богом.

Итак, роман М.Шелли вырастает на скрещении нескольких мифологических линий – в нем античное, легендарное, христианское сходятся в едином фокусе. При этом мифологические архетипы не заслоняют образы главных героев, не подменяют и не подминают их. Романтическое сознание свободно обращается с мифологемами, выстраивая их в прихотливые ассоциативные ряды. Общий генезис этих мифологем позволяет М. Шелли легко трансформировать один мифологический мотив в другой. Автору удалось объединить христианское прочтение античного мифа о Прометее с ощущением богооставленности, тоску об утрате Бога с богоборческими мотивами, атеистические настроения с осознанием непреложности фундаментальных законов бытия. Бог мыслится автором-романтиком как животворящая инстанция, чью жизнь составляют наши условия бытия и чьи незыблемые законы мы невольно нарушаем, и в то же время как Творец, отшатнувшийся в испуге от собственного творения, не создавший необходимых условий для счастья, демиург, который оставил человека наедине с его проблемами. В романе, где собраны пророческие намеки истории человечества, весь подпочвенный исторический смысл эпохи, революционный опыт прочитан как момент испытания абсолютной свободой: она оказывается непосильным бременем, человечество к ней неподготовлено. М.Шелли улавливает суть переломного момента эпохи, когда старое рушится, традиционный христианский Бог умирает, а его место заступает романтическая личность, которая отчаянно пытается найти нравственную опору в хаосе, обрести новую религию. Отсюда осознание трагического поражения и трагической вины героев, завоевание знания о том, что все могло быть иначе, и путь к этому лежит через постижение смысла ошибок и меры ответственности человека за происходящее; отсюда – открывшаяся романтическому сознанию чистая мистериальность бытия.

РЕЗЮМЕ

Художня спадщина західноєвропейських романтиків створювалася під знаком міфологічної революції, яка зумовила переосмислення існуючих культурних і літературних традицій, дала нове тлумачення християнським міфам, образам, символіці. Про це свідчить роман англійської письменниці Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» (1818), герої якого по черзі постають у провідних ролях біблійного всесвіту: Бога-творця, падшого ангела, Адама та Каїна. В романі поєднуються християнське трактування античного міфа та відчуття богозалишеності, скорбота про втрату Бога та богоборський настрій, атеїстичні мотиви та усвідомлення непорушності фундаментальних законів буття.

SUMMARY

The Romantic heritage was greatly influenced by the mythological revolution which gave a new meaning to the existing cultural and literary traditions, reinterpreted the Christian myths, images and symbols anew. A bright evidence of the process is the novel by the English writer Mary Shelley «Frankenstein, or the Modern Prometheus» (1818) where the protagonists are engaged in turn in leading parts of the Biblical Universe: Lord the Creator, the Fallen Angel, Adam and Cain. The novel combines the Christian interpretation of the ancient myth with the pain of God-forsaken human kind, sorrow for the lost God with theomachy, atheistic trends with the awareness of the immutable laws of life.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Shelley M. Frankenstein, or the Modern Prometheus. – М.: Progress Publishers, 1980, p. 43-292.
2. Шелли М. Франкенштейн, или Современный Прометей. – В сб.: Английская готическая проза. – М.: Правда, 1991, с. 230-412.

3. Бельский А.А. Английский роман 1800-1810-х годов. – Пермь, Перм. Гос.ун-т, 1968, 333 с.
4. Мифы народов мира \ Энциклопедия в 2-х тт. \ Под ред. С.А.Токарева. – М.: Российская энциклопедия, Олимп, 1997.
5. Соловьева Н.А. У истоков английского романтизма. – М.: МГУ, 1988, 232 с.
6. Hohne Horst. Mary Shelleys «Frankenstein». Komplexitat eines poetischen Bildes und das ideologische Dilemma romantischer Dichtung. Literatur für Asia und Afrika, 1974, №3, s.266-289.

Надійшла до редакції 11.03.1998 р.

ББК Ш40*011.711.1

ХРАМОВАЯ СИМВОЛИКА И ЕЕ СМЫСЛОВЫЕ УРОВНИ

А.Л.Захарова

Представляется целесообразным выделить следующие уровни в символике храма:

I уровень. – Архетипическая космологическая символика. (Первичная).

II уровень. – Доктринально-религиозная. (Вторичная).

III уровень. – Художественная (в произведениях литературы, живописи и т.д.).
Третичная.

Наиболее общая, первичная символика сакральных сооружений включает такие смысловые значения, как: 1) «храм-гора»; 2) мировое древо; 3) ступени (лестница).

1. «Храм-гора» (вавилонские зиккураты, египетские пирамиды, теокалли, буддистские ступы, в том числе пещерные храмы как олицетворение сердца мира) является репрезентацией сакральной идеи вертикали и мировой оси, проходящей через центр (вершину горы).

Существует и другая гора, соответствующая символике числа «два» (двух миров) – гора Марса и Януса. Две вершины данной горы представляют собой выражение дуальности, символизируя «две существенные ритмические стороны явленного творения» [1, с. 147] – свет и тьму, жизнь и смерть, бессмертие и тленность. Представленная символика наблюдается в мегалитических культурах, а также, по мнению Шнайдера, в готических соборах (2 башни западного фасада) [1, с.548].

2. Мировое древо – символ абсолютного бытия, центра мира, соотносимый с символикой вертикали «горы» и «лестницы». Изображается часто в перевернутом виде, что соответствует виду горы сверху, и означает в этом случае «множественность, расширение универсума, распад и материализацию» [1, с. 146].

3. «Ступени» (лестница) есть символ духовного восхождения и стремления к центру, выражают связь между различными вертикальными уровнями.

Символика космоса имеет геометрические архетипические соответствия, такие как круг (небесное), квадрат (земное) и треугольник (огонь, стремление к горнему) [1, с. 86].

Мандала, или «квадратура круга», лежит в основе многих сакральных сооружений, сохраняя архетипическое значение стремления к центру.

На основе аналогичного глубинного значения соотносимы лабиринт готического собора в западной культуре и мандала буддистского храма в восточной культуре, являясь при этом символическим выражением образа мира.

Диалектику осмысления пространства, в частности, в древнерусском сакральном зодчестве, отражает диалектика использования круглых и квадратных форм.

Иерофания, изменяя онтологический статус объекта (дерево или гора, другие предметы наделяются сакральным смыслом, становятся священными), делает его воплощением космологических архетипических символов.

Представляет интерес своеобразная параллель в сакральной интерпретации между храмом и священными рощами (в центре находилось культовое дерево), наблюдающаяся в западной и восточной культурах.

Так, в японской поэтической антологии «Манъёсю» («Собрание мириад листьев») слово «дзиндзя»-«храм» – было написано иероглифами, которые читались как «мори», что означало «лес» [2].

Многочисленные примеры, подтверждающие аналогию между храмами и священными рощами, приводит Д.Д.Фрэзер в работе «Золотая ветвь». Как пишет автор, друиды у кельтов поклонялись дубам и слово, которым они обозначали святилище, по происхождению и по значению было тождественно с латинским словом «petus» («роща; лесная просека») [3, с.111].

Якоб Гримм на основании изучения тевтонских слов, обозначающих «храм», пришел к выводу, что древнейшими святилищами у германцев были естественные леса [3, с.111]. Священные рощи с культовым деревом в центре (чаще всего дубом) существовали у древних германцев, славян, народов финно-угорской группы, греков и итальянцев [3].

Дуб, как пишет Фрэзер, является символом Зевса, или Тунара (Донара, Тора), но представляется более точным считать подобную интерпретацию вторичной, ибо первичная космологическая архетипическая символика мирового древа здесь безусловно ярко прослеживается.

Опосредованно символика центра звучит и в таких нетрадиционных интерпретациях символизма храма как приводимая Ипполитом доктрина Наассенов. Карл Густав Юнг, цитируя Ипполита, пишет, что «змея пребывает во всех вещах и созданиях и что все храмы были названы ее именем (ἡ οὐσία ἀπὸ τοῦ νάασ: слов «νάас» – «змея», «ναός» = «храм»)» [4, с. 437]. Далее отмечается, что «каждый алтарь, каждая инициация и каждое таинство посвящается змее» [4, с. 437]. Согласно доктрине Наассенов, змея присутствует во всех вещах, являясь своего рода Душой Мира, божественным принципом, ведущим к совершенству, ничто не может существовать без нее. При этом змея добра и содержит красоту и зрелость всех вещей.

II. Доктринально-религиозная символика (вторичная) базируется на основополагающих идеях соответствующего религиозного верования.

Так, в христианстве литургическая символика определяет и «топографический символизм» внутреннего пространства храма. Соотношение макрокосма (храм-Вселенная) и микрокосма (антропоморфные соответствия) находит выражение в богатой системе символов, отражающих основные догматы христианства.

Символика готического собора является во многом квинтэссенцией учения Дионисия Ареопагита о свете и эманации. Фотодосия, по мнению Дионисия, является посредником между трансцендентным и имманентным уровнями бытия. Автор «Ареопагитик» делает фундаментальный вывод о том, что вся информация о высших истинах заключена в символах [5, с. 123].

Феникс, венчающий дзэн-буддистский храм, в свете основополагающих положений этого религиозного направления является символом сатори, откровения Дзэн. Феникс, поднявшийся из пепла, символизирует возрождение, но для Дзэн возрождение есть «лотос, цветущий в пылающем огне» [6, с. 226], откровение, сатори, «распустившийся цветок ума» [6, с. 162], «поющий дракон на мертвом дереве», песню которого слышит вся Вселенная [6, с. 227].

Символика феникса в контексте романа, актуалізуючи широкий спектр значень, породжує асоціації з алхімічним процесом.

Представляє інтерес відповідність символізму лотоса в східних культурах (буддистські, індуїстські храми) і символізму рози в західних культурах (готичні собори). Лотос і роза завжди пов'язані з символікою чисел, від кількості лепестків залежить їх значення [1, с. 295].

III. Художественна символіка (символіка храму в художественних творах).

В художественному творі первинним стає естетичний елемент, хоча, як відомо, архетипічно у людини переважає прагнення до зображення космологічних символів.

В якості прикладу посилемося на твір Ю.Місіми «Золотий храм», де виникає особа художественна символіка (в відповідності з нашою класифікацією символіка III рівня).

При збереженні первинних архетипічних і доктринально-релігійних (дзэн-буддистських) значень храм у романі виступає символом Прекрасного, і це розуміння є смислообразуючим. Крім цього фундаментального естетичного значення храм у романі символізує ефемерність буття і в той же час вічність і незмінність, моральний закон, невідчужимі таємниці, самого героя в його прагненні до ідеалу.

Роман У.Голдінга «Шпиль» відрізняється різноманітністю і глибиною символіки. Спорудження шпиля над собором зображується центральним подією твору, сам же возносящийся до небес шпиль є багатограничним символом: 1) він є символ життя в її двоїстості і неоднозначності; 2) «каменний Апокаліпсис» (за визначенням Голдінга); 3) фалічний символ; 4) символ волі, незалежності від руйнівних наслідків; 5) символ глибокої віри, межуючої з безумством. Шпиль символізує і самого настоятеля собору Джосліна, жадущого світла і святості, але блудячого серед скрежета чудовиських фантомів зла в відблисках язических вогнів Іванової ночі.

Шпиль неодноразово порівнюється в романі з деревом (космологічний символ світового дерева), звучить рефреном і мотив сходження (ступінь, сходи), але головну роль грає саме художественна, естетична символіка. Космологічний символізм в контексті роману набуває особу глибини, збагачується поетичністю художественного світу.

З'єднання і переплетення символічних значень різних ієрархічних рівнів в романі породжує сильніший ефект катарсису, глибини духовної трансформації.

Отже, говорячи про походження різноманітних космологічних символів, слід за К.Г.Юнгом відзначити, що кожен акт усвідомлення (пробудження свідомості) як акт творчості є джерелом їх походження [4, с.43]. При цьому необхідно підкреслити, що автор в акті створення твору і осмислення буття його творить художественну символіку, виражає космогонію художественного світу.

РЕЗЮМЕ

Відповідно до поділу символіки храму на архетипово-космологічну, доктринально-релігійну та художню автор статті простежує семантику сакральних споруд, а також взаємодію та взаємопроникнення символічних значень у різних художніх явищах (зокрема, у романах У.Голдінга і Ю.Місіми).

SUMMARY

In accordance with the subdivision of the symbolism of the tempu presented in the article into 3 levels: 1) archetypical – cosmological, 2) doctrinal-religious and 3) artistic (in the works of art), the author traces the development of the symbolism of sacred buildings and the correlation and interaction of the symbolic meanings in different artistic phenomena (in particular in Golding's and Mishima's novels).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Керлот Хуан Едуардо. Словарь символов. – М: «REFL-book», 1994. – 608 с.
2. Иэнага Сабуро. История японской культуры. – М: Прогресс, 1972. – 228 с.
3. Фрэнгер Д.Д. Золотая ветвь. – М: Прогресс, 1983. – 703 с.
4. Юнг К.Г. Психология и алхимия. – М: «REFL-book», К: «Ваклер», 1997. – 592 с.
5. Бычков В.В. Византийская эстетика. Теоретические проблемы. – М: Искусство, 1977. – 199 с.
6. Судзуки Д.Т. Основы Дзэн-буддизма. – В кн.: Дзэн-Буддизм. – Бишкек: МП «Одиссей», Гл. ред. КЭ, 1993. – 672 с.

Надійшла до редакції 03.09.1998 р.

ББК: Ш12=411.1*4

ВВОДНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ В «ГЕОГРАФИИ» И.ГЮБНЕРА 1719г.

О.И.Задорожная

В русской лексикографии XVIII в. наряду с несловарными лексикографическими формами (глоссы, текстовые определения, материалы редактирования и правки текстов) и словарными (притекстовые словари и словари, изданные отдельно), существовали еще и формы переходные. К ним относятся разделы книг, «вводящие и истолковывающие свою терминологию» [1, с.63], или «вводно-терминологические разделы книг» [2, с.32].

Первая треть XVIII в. – важный этап в созидании русской научной терминологии. В это время на русском языке появляется систематическое изложение целого ряда научных дисциплин (арифметики и геометрии, механики и физики, астрономии и географии). Первым условием такого систематического изложения было наличие терминов – «речений художественных или терминальных» [3, с.6]. Терминологическая лексика в научных книгах становится самым значительным лексическим пластом, выполняющим функцию передачи разнообразных научных понятий. В связи с этим первые три десятилетия XVIII в. стали периодом напряженного лингвистического творчества авторов научных сочинений и переводчиков иностранных изданий по созданию русской научной терминологии. Это был вопрос государственной важности, от решения которого зависело русское научное и техническое образование. Научная, научно-популярная и учебная литература содержала массу иноязычных терминов. Отсутствие специальных словарей тормозило усвоение иноязычной терминологии. Трудные, непонятные, незнакомые слова и выражения текста нередко пояснялись здесь же, в тексте, с помощью глосс или текстовых определений. В то же время некоторые издания

(чаще всего учебные пособия) включали специальные разделы, в которых пояснялись заимствованные термины, см. [2].

Начало XVIII в. стало для России периодом бурного развития не только математических наук, военного дела, мореплавания, но и таких естественнонаучных дисциплин, как астрономия и география. Потребность в них диктовалась государственными интересами России. Изучение географии как своего государства, так и зарубежных стран необходимо было для решения важных государственных задач: для функционирования армии и флота, развития промышленности, создания сырьевой базы, развития торговли, строительства новых путей сообщения.

Именно с Петровского времени астрономия и география начали излагаться в виде специальных дисциплин. Однако для получения необходимых знаний нужна была и соответствующая учебная литература. Перечень литературы по астрономии и географии открывают книги И.Копиевского «Поверстание кругов небесных...» (Амстердам, 1699 г.) и «Книга учащая морского плавания...» (Амстердам, 1701 г.). В процессе обучения использовались также главы из Арифметики Магницкого (1703 г.), «Сокращения математического» Делиля (1728 г.). В учебную программу включались и разнообразные переводные сочинения: География (1710 г.), «География генеральная» Б.Варения (пер. с лат. Ф.Поликарпов, 1718 г.), «Книга мировоззрения или о небесноземных глобусах» (пер. с нем. Я.Брюс, 1717 г.), «Земноводного круга краткое описание...» И.Гюбнера (пер. с нем. под руковод. Я.Брюса, 1719 г.), «Разговор о множестве миров» Фонтанеллы (пер. с фр. А.Кантемир, 1730 г.) и мн. др. Несколько позднее появились оригинальные сочинения первых русских географов И.Кириллова («Цветущее состояние Российской империи» 1727 г., Генеральный Атлас Российской империи 1734 г.) и В.Татищева («Общее географическое описание всея Сибири» 1736 г., «Русия или как называют Росия» и др.), начали появляться статьи географической тематики в периодической печати, в «Примечаниях на Ведомости».

К началу XVIII в. относится процесс размежевания и обособления географии и астрономии, ранее входивших в одну комплексную науку, называемую космографией. Новшеством явилось и выделение математического, физического и политического аспектов географии. Для научной литературы начала XVIII в. был характерен математический аспект рассмотрения главного предмета географии – земного шара, а математическая география становится обязательным разделом географических книг и учебников. Именно такие разделы, поясняющие основные понятия математической географии, включали Географию 1710 г. и «География генеральная» Варения (1718 г.).

Не менее важным был и физический аспект географии, связанный с обозначением форм и разделений земной поверхности (суши и моря) и явлений, происходивших на земле, в воде и в атмосфере. Наиболее полно и системно эти сведения излагались в «Географии генеральной» Б.Варения.

Однако и другие учебники географии включали аналогичную информацию. Среди них следует отметить «Земноводного круга краткое описание...»¹ [4]. О популярности этого учебника, из которого «учащиеся легко и понятно усваивали научные сведения» [5, с.453], свидетельствует тот факт, что еще при жизни И.Гюбнера (1668-1731) его книга переиздавалась 36 раз и была переведена на многие европейские языки².

¹ Другое название – география 1719 г.

² Перевод с нем. сочинения И.Гюбнера (Johann Hübner's Kurtze Fragen ans der neuen und alten geograhie biss auf gegenwärtige zeit...).

География Гюбнера включает 20 глав и составлена в традиционной для учебной литературы того времени форме вопросов и ответов.

В «Предъуготовлении» и в начале первой главы поясняются отдельные географические термины. Кроме того, 12 раздел этой же главы содержит «Нѣкоторые вокабулы¹, которыя въ географіи обрѣтаются, оныя ради многихъ языковъ знать потребно» [4, с.6-8]. Это своеобразный вводно-терминологический раздел, в котором даны определения 23 географических терминов: «оceanуcъ [или океанъ]», «эврипуcъ [пучина или омутъ морскіи]», «лакучъ cирѣчь езеро» и др.

Географические вокабулы этого раздела обозначают основные понятия физической географии. Определение каждой **вокабулы** обособлено, оно дается с абзаца и имеет свой порядковый номер, см., напр., свежующий фрагмент: «1: Oceanуcъ [или океанъ] называется большее всеcвѣтное море, то есть вся вода вмѣстѣ около всего свѣта текущая.

2. Море называется великая часть онаго...» [4, с.7] и т.п.

Порядок расположения не алфавитный, однако все же имеет место определенная система: вначале поясняются названия более крупных объектов (океан, море), затем определяются наименования более мелких объектов (залив, озеро, река и т.д.).

Начальный термин вводного раздела океанъ уже пояснялся ранее в первой главе. Сопоставление его текстуального определения и соответствующей **словарной статьи** показало, что они не идентичны, хотя определенное сходство между ними, безусловно, ощущается, ср.:

Текст	Вводно-терминологический раздел
«Вода, которая кругомъ всего земнаго круга течеть, и подъ землею можетъ быть чрезъ великій каналъ паки соединяется. Одним словомъ называется океанъ, то есть великое всеcвѣтное море, или явное море» [4, с.5].	«1: Oceanуcъ [или океанъ] называется большее всеcвѣтное море, то есть вода вмѣстѣ около всего свѣта текущая» [4,с.7]

Определения других **географических вокабул** вводно-терминологического раздела в учебнике не повторяются.

При описании географического положения и особенностей рельефа разных стран в тексте используются преимущественно русские эквиваленты заимствованных терминов, ср., напр.:

Вводно-терминологический раздел	Текст
«9: Флувіуcъ, рѣка...» [4, с.7].	«Алкала де генаресь... на рѣкѣ генаресь» [4, с.18] и др.

Западноевропейские географические термины, представленные во вводно-терминологическом разделе Географии Гюбнера, в дальнейшем в тексте учебника употреблялись как составные элементы описываемых иностранных топонимов.

По своей структуре определения **вокабул географических** обнаруживают значительное сходство с обычными словарными статьями. Прежде всего это касается позиции поясняемого термина. Как правило, он находится в начале определения: «*Палучъ*, есть бо-

¹ Исследователи называют их еще вокабулами географическими, см. [1, с.63], [3, с.157].

лотное и тиноватое озеро» [47, с.7] и др. Исключением являются пояснения двух русских географических наименований (*озеро и залива*), являющихся текстуальными определениями, о чем свидетельствует их тесная связь с пояснением термина *синус* и расположение слов *озеро и залива* в середине определения, см.: «3. Синусъ.... Ежели синусъ зѣло великъ, то называется *озеро*... А буде такой синусъ не много покривился, то называется *залива*...»¹ [4, с.7]. Кстати, переводчик, поясняя русские наименования, не выделил их особо, как все вокабулы данного раздела, а, очевидно, посчитал их частью определения термина *синусъ*. Далее в этом же разделе поясняется *лакусъ*, которому соответствует русский эквивалент «озеро». Однако определения при этом не совпадают, см.: «б: Лакусъ, великая стоящая вода въ срединѣ земли, ... сирѣчь озеро...» [4, с.7].

Географические вокабулы, поясняемые во вводно-терминологическом разделе, – это преимущественно термины латинского происхождения (19 случаев). В незначительном количестве представлены здесь русские географические наименования (*море, озеро и залива*). Все латинизмы даны в русской транскрипции. Абсолютно все дефинируемые термины имеют форму именительного падежа единственного числа или, в единичных случаях, множественного числа.

Так же, как в глоссах и текстуальных определениях, в «статьях» вводного раздела связь заголовочного термина с поясняющей его частью осуществляется посредством связочных **слов называется (называются), есть и то есть**, см.: «Остѹмъ [устіе] **называется**, гдѣ рѣка впадаетъ» [4, с.8], «Литусъ или ора, **есть** край при мори...» [Там же], «Инсула... **то есть** островъ» [4, с.7] и т.п. Однако подобные соединительные элементы могли и отсутствовать: «Флувиусъ, рѣка...» [4, с.7] и др.

Характер определений терминов вводно-терминологического раздела преимущественно энциклопедический. Причем определения неодинаковы по объему. Абсолютное их большинство – это распространенные определения, включающие русские синонимы, иноязычные эквиваленты, варианты, профессионализмы. Но встречаются и весьма краткие пояснения, ср., напр.: «Палусъ, **есть** болотное и тиноватое озеро» [4, с.7] и «21: Промонторіумъ, или капуть, носъ или предгоріе, **есть** конецъ сухова берега... Корабельщики называютъ оное кабо или капо...» [4, с.8] и др.

К поясняемому иноязычному термину нередко приводятся эквиваленты из других западноевропейских языков, см., напр.: «Пенинзула, **по гречески** херсонесь...» [4, с.7] и т.д. Количество иноязычных эквивалентов в составе определений неодинаково, оно колеблется от одного до четырех. Даются эквиваленты из греческого, испанского, итальянского, немецкого, латинского и французского языков.

Определения вводно-терминологического раздела Географии содержат и русские синонимы. Наличие таких синонимов свидетельствует о том, что русский научный язык к началу XVIII в. уже располагал необходимыми лексическими средствами для обозначения отдельных географических понятий и объектов, см.: «Фретумъ... **то есть устїе или гирло**...» [4, с.7], «Эврипусъ [пучина или] **омуть морской**...» [Там же] и др.

Характерной особенностью русского научного языка начала XVIII в., кроме лексической синонимии, является и фонетико-морфологическая вариантность. Отражена эта особенность и в Географии 1719г. Определения **географических вокабул** дают примеры вариантности как среди поясняемых латинских наименований, так и среди слов исконно русских: *Оцеанусъ* – *океан* – *окіанъ*, *фретумъ* – *фретъ*, *эстуаріумъ* –

¹ Латинско-русский словарь среди прочих значений слова «sinus» дает и такое: «залив, бухта» [6, с.712].

эстуаріа, озеро – езеро. Причем, варианты могли присутствовать в одном толковании: «Оцеанусъ [или океанъ]...» [4, с.7], «Эстуаріумъ... такая Эстуаріа...» [Там же] и т.п.

Определения некоторых терминов вводного раздела включают профессиональную лексику. Профессионализмы вводятся в толкование с помощью слов **корабельщики называют, по корабельному, называется у корабельщиковъ**, см., напр.: «Литусъ или ора... *Корабелщики называют сіе бордъ*» [4, с.8] и т.п.

Изредка **статьи** вводного раздела включали своеобразные примеры-иллюстрации функционирования поясняемого термина. Обычно в качестве таких примеров приводились топонимы, см.: «*Фретумъ... есть фретъ геркулеосъ* между еуропою и африкою...» [4, с.7], «Промонторіумъ, или капуть... изъ славнѣишихъ есть одинъ, *капутъ боне спси*, или гора доброй надежды...» [там же, с.8] и др. Последний пример иллюстрирует не заголовочный термин, а его синоним, хотя в тексте данного учебника немало топонимов, в состав которых входит латинизм **промонторіумъ**, см., напр.: «Кабо де финись terre, лат: *промонторіумъ* артабрумъ, славная гора...» [4, с.24] и т.п.

Ранее уже отмечалось, что вводно-терминологический раздел включает термины физической географии, обозначающие основные формы и разделения земной поверхности (суши и моря). В связи с этим реестр вводного раздела можно условно разделить на две тематические группы. Первая группа – определения терминов, называющих водные объекты: *оцеанусъ, море, эврипусъ* (пучина или омут морской), *фретумъ* (морское устье), *лакусъ* (озеро), *флувиусъ* (река) и др. Во вторую группу объединены дефиниции терминов, обозначающих объекты суши: *інсуля* (остров), *архипелагусъ* (группа островов), *пенинзула* (полуостров), *истмусъ* (перешеек) и др.

Материалы вводно-терминологического раздела Географии 1719 г. дают исключительно ценную и интересную информацию о роли и значении в русской лексикографии **малых** форм лексикографирования. Такой вводный раздел, истолковывающий терминологию учебника, выполнял функцию оперативного информационного справочника, способствовал быстрому усвоению новой иноязычной лексики. Особенно важным это было в начале XVIII в., когда еще отсутствовали специальные терминологические словари.

Несмотря на сравнительно небольшой объем (всего 23 вокабулы), данный **словарный** раздел, наряду с глоссами и текстовыми определениями, вполне удовлетворительно пояснял основной корпус терминов Географии.

Статьи вводно-терминологического раздела, называемые исследователями **прообразами** словарных статей см. [2, с.41], в известной степени обнаруживают сходство с ранними формами дословарной лексикографии – глоссами и текстовыми определениями. Это сходство проявляется в тесной связи толкований вводного раздела с текстом учебника, в еще нечеткой организации материалов **словника**, в структуре **статей**, в характере пояснений.

В то же время материалы данного вводно-терминологического раздела наглядно показывают, что **статьи вокабул географических** постепенно приобретают вид обычных словарных статей. Так, определения терминов сконцентрированы в пределах одного раздела, преимущественное большинство **статей** обособлено, заголовочный термин в истолковании занимает начальную позицию и представлен в исходной форме.

Истолкования терминов раздела включают сравнительно- сопоставительные материалы, русские синонимы, видовые наименования, варианты терминов, профессиональную лексику, материалы иллюстративного характера. Наличие таких элементов лингвистического описания сближает вводно-терминологические разделы со многими русскими притекстовыми словарями XVIII в.

Материалы вводно-терминологических разделов в настоящее время практически не изучены. А некоторые из таких разделов, вполне вероятно, еще не обнаружены. Однако даже имеющаяся неполная информация свидетельствует об их исключительно важной роли в истории русской притекстовой лексикографии. Являясь формами, переходными от несловарных к словарным, но в то же время обладая достаточной самостоятельностью, вводно-терминологические разделы книг наряду с глоссами и текстовыми определениями были тем строительным материалом, из которого создавались фундаментальные русские словари XVIII века.

РЕЗЮМЕ

Вивчаються специфічні особливості спеціального вступно-термінологічного «словникового» розділу в популярному підручнику XVIII століття – Географії І.Гюбнера 1719 року.

SUMMARY

The history of Russian lexicography in 18 century has not been studied completely enough, in particular it is concerned so called transitional forms (or «small» genres) of lexicographical practice. The author has devoted her article to the study of special peculiarities of the special introductory-terminological «lexical» section in the popular textbook of 18 century – Geography by I.Gubner, 1719.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972. – 431с.
2. Симоненко А.Е. Из истории лексикографии «малых» форм: вводно-терминологические разделы в книгах XVIII в. // Восточно-украинский лингвистический сборник. – Донецк, 1994. – Вып. 1. – С.32-41.
3. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки. (Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII в.). – М.; Л.: Наука, 1964. – 220 с.
4. Земноводного круга краткое описание из старья и новья географии... Ягана Гибнера... – М., 1719. – 2, 426 с.
5. Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1862. – Т.П. – 694 с.
6. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов. – 3-е изд., испр. – М.: Рус.яз., 1986. – 860 с.

Надійшла до редакції 30.09.1998 р.

ББК Ш 12=411.2*03(5)*34

ГРАММАТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЛЕКСИКИ ПРОБИРНОГО ДЕЛА И АФФИНАЖА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XVIII-XIX вв.

Т.Е.Солдатова

Грамматическая ассимиляция заимствованной лексики начинается с субституции – грамматического оформления нового слова по законам заимствующего языка, кото-

рое является неизбежным и обязательным процессом. В результате грамматической субституции иноязычные термины утрачивают внешние формальные признаки, которые были им присущи в языке-источнике.

Иноязычные термины пробирного дела и аффинажа (далее – ПДиА), входя в русский язык, в грамматическом отношении переживают как бы второе рождение: теряются присущие им ранее аффиксы или ими приобретаются новые, соответствующие законам заимствующего языка: спектр (лат. *spektrum*, из фр. *spectre*), гранула (лат. *granulum*), фильтр (лат. *filtrum*, из нем. *Filter*), антимония (лат. *antimonium*, из нем. *Antimon*), проба (нем. *Probe*), колба (нем. *Kolbe*), тютень (нем. *Tute*), капель (нем. *Capelle*), верстак (нем. *Werkstatt*), пинцет (фр. *pincette*), доцимазия (фр. *dosimasia*).

В отличие от фонетического освоения, грамматическое оформление заимствованных терминов ПДиА не сопровождалось сосуществованием различных внешних форм одного и того же слова, т.е. вариативностью аффиксов. Исключение составляют лишь несколько терминов. Например, в качестве синонима к термину пробирное искусство в XVIII-XIX вв. иногда употреблялось слово, имевшее две формы: доцимастика и доцимасия (фонетический вариант – доцимазия). Это греческое слово, пришедшее в русский язык из французского (*docimasia*). «Доцимастика или Доцимасия, Греческое Речение Химическое. Пробирное искусство; пробование, испытание руды: часть Химии или свойственное Металлургии...» [13, с.755]; «Доцимазия – греч. искусство испытывать химические руды, металлы; пробирное искусство; доцимазист – делом этим занимающийся» [1, с.486].

Капель – так называется небольшой химический сосуд наподобие чашки, служащий для очищения золота и серебра от других металлов. Для его обозначения, помимо приведенной, существовала в XVIII-XIX веках форма капелина: «Положить в горячие капелины» [3, с.18]; «Изгарина соединяется с пеплянкою (капелина)» [2, с.36]. Господствующим же термином был капель, он и закрепился в современном языке (ср.: капелина – воинское (обыкновенно железное) наголовье... Начинает входить в обращение в XIII в. и прoderжалась до XVII в., когда получила наибольшее развитие [7, с.358].

Собственно грамматическое освоение – это приобретение иноязычными словами грамматических категорий, характерных для русского языка и необходимых при функционировании в нем. Для лексики ПДиА, как и для любой отраслевой языковой системы, основной является номинативная функция, поэтому больше всего в ее составе насчитывается существительных. У существительных первостепенной в русском языке является категория рода, наиболее характерный морфологический признак имени существительного.

Когда иноязычные лексемы входят в русский язык, они приобретают категорию рода русского языка, в чем особенно наглядно проявляется подчинение иноязычного материала грамматическому строю заимствующего языка. При этом происходят изменения фонетической части слов, потому что в языке-источнике может отсутствовать одна из категорий рода, которая есть в русском языке (средний род во французском языке), или же род при заимствовании может измениться. Подвергаясь ассимиляции, заимствованные слова приобретают форму рода согласно законам русской грамматики – «по общим формальным признакам русского языка» [10, с.179], исходя из флексии, например: колба, ж.р. (нем. *der kolbe* – м.р.), муфель, м.р. (нем. *die muffel* – ж.р.), кorn, м.р. (нем. *das korn* – ср.р.), штык, м.р. (нем. *das stuck* – ср.р.), веркблей, м.р. (нем. *das werkblei* – ср.р.) и т.д.

Помимо четко определенных формальных признаков, на форму рода заимствованного слова в ряде случаев влияет род русского эквивалента: тютень, м.р. (нем. *die*

tute – ж.р.) – сосуд; gefelle, м.р. (нем. das gefalle – ср.р.) – ларь; leffel, ж.р. (нем. der loffel – м.р.) – ложка.

Ряд заимствованных терминов французского происхождения, оформленных «немым» е, относящихся во французском языке к женскому роду, при произношении оканчиваются на согласный. Очевидно, поэтому в русском языке они относятся к мужскому роду: клер (фр. la claire), пинцет (фр. la pincette): «Клер, фр. реч. хим. Пепел из кости, употребляемый для приготовления пробирных чашечек» [13, с.229]; «Пинцет, фр. pincette, от pincer, щипать. Хирургические щипчики» [7, с.542]. Термин бюрет (фр. burette) в источниках XIX в. чаще употребляется в форме женского рода – бюретка, вероятно, потому, что русский эквивалент этого слова также относится к женскому роду: «Бюретка. Стеклянная трубка с делением и с выпускною трубкой, служащая для отмериванья известных объемов жидкости» [7, с.128].

Приобретение заимствованными лексемами ПДиА категории рода в русском языке сопровождалось одновременным употреблением одного и того же слова в форме разных родов, а также сменяющимися друг друга формами рода, т.е. вариативностью, которая поддерживалась еще тем, что слова отраслевой лексики – существительные неодушевленные, у которых признак рода имеет чисто формальное значение. Родовая вариативность была характерна для заимствованной лексики ПДиА в основном в XVI–Пв.; как правило, у терминов варьировались формы родов.

Термин антимоний как название сурьмяного блеска был известен задолго до XVIII в. В «Книге о горном деле», относящейся к Петровскому времени, употребляются два варианта женского рода – антимонь и антимония: «всыплет антимоний» [3, с.57]; из антимонии да из железной руды» [там же, с.59]. В словаре русского языка XVIII в. наряду с формой женского рода антимония приведены формы мужского рода антимониум (эта форма точно повторяет латинскую), антимоний, антимон. В XIX в. термин продолжает существовать в двух родовых вариантах: «Антимония, от греч. anti, против, и monos, один, потому что антимония встречается обыкновенно в сопровождении других посторонних веществ» [7, с.63]; «Антимоний (ново-лат.) Сурьма» [11, с.27].

В русском языке XVIII в. термин глет был известен в двух вариантах – глет и глеть: «А во время хождения пробы ссядется кругом ходячего Свинца Глеть, на подобие тонких волосов» [12, с.34]; «когда Глет от сильного огня делается желтым, подобно золоту, или красноватым, то называется золотым Глетом; если же делается бледно-желтым или белым, то получает название серебряного Глета» [9, с.267]. Вторая форма объясняется тем, что в немецком языке этот термин женского рода (die Glatte), однако в русском языке утвердилась форма мужского рода.

Еще пример параллельного употребления форм рода: амальгама и амальгам: «С золотом, серебром, оловом и свинцом соединяется ртуть очень легко, и составляет густую ... материю, которую Химики Амальгамою называют» [6, с.21]; «Когда золотари покрывают какую-нибудь металлическую вещь амальгамом, составленным из золота и ртути» [5, с.437]. Вариативность утратилась в результате закрепления формы женского рода, которая регистрируется как словарями XIX в., так и современными источниками.

Варьирование родовой соотнесенности, как видим, колеблется между формами мужского и женского родов, «одним из очень распространенных видов варьирования» [4, с.204]. Однако у значительного количества терминов ПДиА родовая оформленность не варьируется: проба, герт, муфель, капель, шербер, электрум и др.

Таким образом, в результате грамматического освоения у большинства заимствованных терминов ПДиА изменилось грамматическое оформление, у многих – род, почти все они приобрели способность склоняться. Родовая вариативность компонен-

тов заимствованной лексики ПДиА в настоящее время не проявляется. Она была характерна для времени становления, формирования терминологической лексики и устаревает по мере ее развития и совершенствования.

РЕЗЮМЕ

Внаслідок граматичного засвоєння у XVIII-XIX ст. у великій кількості запозичених термінів пробірної справи і афінажу змінилося зовнішнє оформлення. Іншомовні терміни на момент входження в російську мову змінили форму роду. В результаті цих процесів в спеціальній лексиці пробірної справи і афінажу відсутні запозичені мовні компоненти, які б не підпадали так чи інакше асиміляції. Всі граматичні зміни запозичених термінів свідчать про значну, а часто – і повну їх адаптацію.

SUMMARY

Due to grammatical assimilating in XVIII-XIX centuries a lot of adopted terms of the assay affair and affinage changed their form. While entering the Russian language many foreign terms changed their gender form. As the result of these processes there are adopted language components, assimilated to a greater or lesser extent, in special vocabulary of the assay affair and affinage. All grammatical changes of the adopted terms prove their considerable or, in most cases, full adaptation.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 ч. – М.: тип. А.Семена. – Т. Рис., 1880-1882.
2. Канкрин Ф.Л. Первые основания искусства горных и соляных производств. – Ч.П. Пробирное искусство. Перев. А.Мартовым. – СПб., 1786. – 230 с.
3. Книга о горном деле. Рукопись около 1725 г. // Летопись занятий археографической комиссии. Вып.2. – СПб., 1862. – С.1-60.
4. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки (терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века). – М.-Л.: Наука, 1964. – 219 с.
5. Левшин В. Словарь коммерческий, содержащий познание о товарах всех стран, и названиях вещей главных и новейших, относящихся до коммерции. Перев. с фр. В.Левшиным. – М., 1787-1792. – Ч.1-7.
6. Ломоносов М.В. первые основания металлургии или рудных дел // Полн. собр. соч.: В 11 т. – М.-Л., 1954. – Т.5. – С.397-632.
7. Михельсон А.Д. Объяснение всех иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с объяснением их корней. – 14-е изд. – М., 1898.
8. Отин Е.С. Что такое «антимония» и зачем ее разводили? // Русская речь. – 1983. – №1. – С.127-130.
9. Плюшар А. Энциклопедический лексикон: В 17 т. – СПб.: тип. А.Плюшара, 1835-1841.
10. Сорокин Ю.С. развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90 годы XIX века. – М.-Л.: Наука, 1965. – 565 с.
11. Чудинов А.Н. Справочный словарь орфографический, этимологический и толковый русского литературного языка. – СПб., 1901.
12. Шлаттер И.А. Описание при Монетном дворе потребного искусства. – СПб., 1739. – 304 с.
13. Яновский Н. Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту...; В 3 ч. – СПб.: при имп. Академии Наук, 1803-1806.

Надійшла до редакції 25.08.1998 р.

ББК Ш12 = 411.4*20

СЛОВОТВОРЧЕ ГНІЗДО З ВЕРШИНОЮ КАЗАТИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

С.П.Гіряк

У системі слов'янських мов значна роль належить групі слів із значенням говоріння – «мікросистемі з інваріантним значенням мовлення» [1, с.117]. Мова людини, її різновид, окремі сторони тісно пов'язані між собою у практичній діяльності. Адже мовна діяльність «...програмує, активізує, регулює» [2, с.16] увесь процес зовнішньої та внутрішньої розумової діяльності людини, тісно пов'язаної з усіма сторонами життя носіїв мови як членів суспільства. Дослідження групи слів із значенням мовлення «розкриває шляхи людської думки, проливає світло на культури різних народів, спрямовує творчу мовну роботу й правильне відношення до нових фактів мови, що виникають нині у зв'язку із культурним і суспільним розвитком» [3, с.51]. Функціонування даної групи слів, як і мови в цілому, «є барометром суспільного розвитку» [4, с.4], об'єктивуючого у собі результати пізнавальної діяльності і нерозривно зв'язаного із розвитком мислення (розумовної та психічної діяльності носіїв мови).

Однією із актуальних проблем дериватології є дослідження системи гнізд, під якими розуміємо структурно-семантичну єдність спільнокоренових слів (у тому числі і складних, у структурі яких є відповідний корінь), поєднаних між собою відношеннями структурної та семантичної похідності й об'єднаних на основі послідовного підпорядкування одних одиниць іншими [5, с.31], що характеризується як різноманітністю семантичних взаємовідношень твірних і похідних основ, так і співвідношеннями семантики твірних і похідних слів [6, с.42-43], зв'язаними відношеннями синхронної словотворчої мотивованості.

Дослідження словотворчих гнізд (далі СГ) дає можливість розкрити дериваційний потенціал із значеннями говоріння, зміст семантичної структури дієслів, що виражають акт мовлення, показати результат відображення у мові об'єктивної дійсності.

Дана стаття – це спроба проаналізувати СГ з вершиною казати, визначити його склад, наповненість, об'єм, способи та засоби утворення нових слів (дериватів гнізда).

Вершина СГ – дієслово казати – знаходиться у тісному семантичному зв'язку із дієсловом говорити, як вказує П.Я.Черних, на «слов'янському ґрунті значення 'говориться', 'сказать' вторинне. Розвиток значення: 'казаться', 'виднеться' далі '(по)казываться' > 'указываться' > 'говорить' [7, с.368].

У сучасній українській мові дієслово казати має від 2-х до 3-х значень. Так, за даними СУМ, що упорядкував Б.Грінченко, казати має такі значення: '1. Говорить. Ой казав єсь, присягав єсь: не покину я тебе. 2. Приказывать, велеть... Кажіть мені, панове, сього хлопця до себе узяти' [9, с.207]. СУМ в 11 томах фіксує у дієслові казати три значення: '1. Передавати словами (думки, почуття тощо); висловлювати, говорити (у 2 знач.) // Розповідати про щось-небудь. – Не можу швидко заснути, так мені казки кажуть. ...До слова кажучи, в знач. вставного слова – до речі, у зв'язку із сказаним. Правду кажучи, в знач. вставного слова – уживається на підтвердження правдивості сказаного; по суті. Як (то) кажуть, у знач. вставного слова – як прийнято говорити... 2. Наказувати комусь робити що-небудь. 3. перен. Свідчити про що-небудь' [10, с.70], тому можемо констатувати, що семантична наповненість даного слова задає й визначає параметри СГ з вершиною казати. У вершині гнізда – дієслові казати – проявляється весь спектр значень й семантичний потенціал кореня каз-: вказати, доказати, сказати,

переказати і т.д. У системі похідних вершини казати не тільки проявляються значення базового слова, а й формуються (розвиваються й доповнюються) нові.

Дієслово казати належить до 2-го непродуктивного класу, що об'єднує усі дієслова з інфінітивною основою на голосний і непохідною основою теперішнього часу на приголосний. Цей клас має 5 груп. Казати належить до другої групи, тобто до дієслів з інфінітивною основою на -а, -ти (суфікс), з голосним у корені: каза-ти, каж-уть.

Деривати СГ казати – утворення, що широко вживаються у літературному та діалектному мовленні, і саме тому, окрім слів стилістично нейтральних, до складу гнізда увійшли слова з різною стилістичною забарвленістю: казателесий, указочка, сказівка та інші. Утворення багатьох похідних «прозоре», що пояснюється, перш за все, тісними зв'язками дериватів із базовим словом, а також системою значень вершини гнізда, адже чим більший значеннєвий спектр базового слова, тим менш міцним є семантичний зв'язок між твірним і похідними. Наприклад, у СЛ казати → сказуватися та казати → переказаний спостерігаємо плавний перехід домінуючого значення у периферійне (до повного «розчистлення» в останньому). Словотворча структура похідних проявляється у їх здатності членуватися на складові частини: казати → в-казати → вказ-ува-ти → вказувати-ся. Значення похідного складає сума значень мотивуючого і форманта.

При словотворенні у СГ проходить взаємоприспосовування основи твірного слова до словотворчого форманта. Це явище має регресивну направленість: до мотивуючої основи приєднується суфікс і викликає в ній зміни, які називають морфологічними. На морфемному шві у СГ казати відбуваються наступні зміни: а) чергування (казати – кажба); б) змінний наголос (ка́зати – кажба́; ска́зати – сказану́ти) та інші.

СГ з вершиною казати у сучасній українській мові належить до гнізда-дерева. СГ неоднорідне за своїм складом, до нього входять 84 дієслова (в тому числі 18 дієприкм.), 55 іменників, 17 прикметників та 4 прислівники, тобто СГ дієслова казати нараховує 160 похідних (без базового) слів. Похідні гнізда розташовані на 5-ти словотворчих ступенях, тобто глибина гнізда – 5-ть дериваційних кроків. Мотивуюча база СГ казати в українській мові складається із 57 слів. Основні словотворчі процеси у гнізді відбуваються на I, II та III-му ступенях соотвору. З IV-го кроку деривації відбувається згаснення словотворчої активності похідних. Статистична формула СГ дієслова казати: **161-5-23-102**.

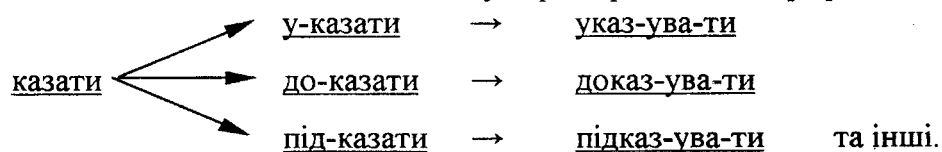
В утворенні похідних гнізда з вершиною казати взяли участь чотири способи словотвору: 1) постфіксальний (казати-ся, вказати-ся); 2) суфіксальний (вказ-ов-ий, каз-ува-ти); 3) префіксальний (в-казати, до-казати); 4) складання (вище/сказаний).

1. Суфіксація серед дериватів СГ із вершиною казати – один із найбільш поширених способів утворення похідних.

А. Суфіксальні дієслова – 22 деривати, з них: 2 утворюються на I-му ступені словотвору, 18 – на II-му та 2 на III-му ступені.

Із 22 суфіксальних дієслів словотворчу активність проявляє 11 дериватів.

У віддієслівному творенні в СГ казати беруть участь суфікси: -ува- (найбільш вживаний), -ива-, -ну (одиночні випадки). Суфікс -ува- у сучасній українській мові широко використовується при творенні дієслів недоконаного виду, мотивованих префіксальними дієсловами доконаного виду через приєднання префіксів, наприклад:

З усіх суфіксів, що виражають значення недоконаного виду суфікс -ува- / -юва- використовується найчастіше. Продуктивність його весь час зростає.

Дієслова із суфіксом -ну- неоднорідні за походженням. Основу кількох таких дієслів становлять утворення, мотивовані дієслівними основами. Продуктивну групу становлять дієслова, до змісту яких суфікс -ну- вносить відтінок одноразовості, раптовості: сказа-ну-ти. До дієслів даної групи тісно прилягають дієслова з афіксом -ону-, що є підсилювальним варіантом суфікса -ну-: сказ-ону-ти. У словник літературної мови вони попадають з народних говорів. Афікс -ону-, що розвивається на основі суфікса -ну- із значенням одноразовості, до дієслівної семантики вносить відтінок різкості, несподіваності, раптовості дії.

У СГ казати один дериват утворюється за допомогою суфікса -ива-: сказ-ива-ти – це діалектне утворення.

А.1. Суфіксальні дієприкметники – 15 дериватів, із них: 9 утворюються на II-му ступені словотвору, 4 – на III-му та 2 – на IV-му ступені. Лише 6 дієприкметників гнізда проявляють словотворчу активність. Деривати утворюються за допомогою суфіксів: -н-, -юч-.

Пасивні дієприкметники на -н(ий) становлять в українській мові найчисельнішу групу. Пасивні дієприкметники мотивуються дієсловами доконаного та недоконаного виду. Вихідними компонентами для утворення слів даної групи є дієслівні основи і суфікс -н-. За допомогою афікса -н- пасивні дієприкметники творяться від дієслів з суфіксом -ува-: наказ-ува-ти → наказува-н-ий, а також від спільнокореневої основи без нього: заказати → заказ-н-ий; наказати → наказа-н-ий та інші.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів -уч-/-юч-: приказу-юч-ий, наказу-юч-ий.

А.2. У СГ казати 8 похідних – дієслівні присудкові форми на -но, із них: 2 деривати утворюються на II-му ступені словотвору, 4 – на III-му та 2 – на IV-му ступені. Дані похідні словотворчої активності не проявляють, а в залежності від контексту можуть переходити (виступати в якості) прислівника, наприклад: казан-о, виказан-о, доказан-о, наказан-о, переказан-о, сказан-о.

Б. Суфіксальні іменники – 55 дериватів, із них: 5 утворюються на I-му ступені словотвору, 23 – на II-му, 20 – на III-му, 6 – на IV-му і 1 – на V-му ступені. Із 55 суфіксальних іменників 15 проявляють словотворчу активність. Похідні гнізда утворюються за допомогою 14 матеріально виражених суфіксів: -тель, -н-, -к-, -ець, -нн(я), -льниць-, -ник, -чик, -чиц-, -ач(-ч), -ість, -ищ(е), -чок, -б(а).

Іменники мотивовані дієсловами, за словотвірним значенням «можуть бути поділені на дві узагальнені групи: «носії процесуальної ознаки» і «дія або стан», хоча між ними й немає чіткої межі» [11, с.57].

У СГ з вершиною казати 9 іменників утворюються за допомогою нульової морфеми, хоча в українській мові безсуфіксний тип творення іменників малопродуктивний. Безафіксні іменники вживаються переважно у мові художніх творів. За допомогою нульової морфеми можуть утворюватися іменники й від таких основ, які мають у своєму складі префікси й суфікси, наприклад: доказ, виказ, розказ, висказ, підказ, переказ, наказ.

В. Суфіксальні прикметники – 13 похідних, із них: 1 утворюється на I-му ступені словотвору, 4 – на II-му, 7 – на III-му й 1 – на IV-му ступені. 7 дериватів проявляють словотворчу активність. Похідні прикметники СГ дієслова казати утворюються за допомогою 5-ти суфіксів: -ес-, -ов-, -альн-, -н-, -лив-.

Похідні якісні прикметники відіменникового творення на -ов- представлені у сучасній українській мові незначною кількістю похідних, наприклад: приказати → приказ-к-а → прказк-ов-ий.

У творенні значної групи відносних прикметників української мови бере участь афікс -н-: переказ-н-ий, приказ-н-ий. Із структурного погляду у складі віддієслівних прикметників виділяються утворення, які характеризуються суфіксом -альн-, наприклад: відказальний, відказувальний.

Присвійні прикметники в СГ казати утворюються за допомогою суфікса -ів: прикажчик-ів, а -ес, – це афікс діалектного походження (специфічний, одиничного використання): казател-ес-ий.

Прикметники із суфіксом -ив-/-лив- пов'язані в сучасній українській мові з дієслівними мотивуючими основами, відповідно до процесуального значення яких формується і семантичний план прикметників. Відтінок потенційної здатності до інтенсивного вияву ознаки відповідно до семантики твірних основ властивий дериватам на -лив-: наказ-лив-ий.

Г суфіксальні прислівники – 4 деривати, із них: 1 утворюється на III-му ступені словотвору, 2– на IV-му та I – на V-му ступені. Усі прислівники – це похідні, але не твірні деривати гнізда, що виступають заключними ланками у СЛ. Найчастіше прислівники творяться за допомогою суфікса -о, наприклад: наказов-о, доказов-о.

2. Префіксація у СГ казати – це один із активних способів поповнення гнізда новими лексичними одиницями. Префікси відіграють помітну роль у сучасному українському словотворі. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може істотно видозмінитися, а от на межі префіксальної морфеми і мотивуючого слова не спостерігається помітних фонетичних змін. Префіксація є активним способом внутрішнього дієслівного словотвору, менш поширена вона в інших частинах мови – іменниках, прикметниках, прислівниках.

А. Префіксальні дієслова – 21 дериват, із них: 14 утворюються на I-му ступені словотвору, 4 – на II-му, 3 – на III-му ступені. 16 префіксальних дієслів проявляють словотворчу активність. В утворенні дериватів гнізда взяли участь 16 префіксів: в-, у-, ви-, від-, до-, на-, за-, по-, пере-, під-, при-, про-, роз-/рос-, с-, і-. У 7 дериватів гнізда спостерігаємо явище поліпрефіксації – це похідні II-го та III-го ступенів словотвору. «Другими» є афікси: ви-, і-, по-, не-, з їх допомогою утворюються дієслова: не-доказати, по-переказувати, по-наказувати, по-приказувати, по-розказувати, ви-сказати, і-сказати.

Префіксальні дієслова у гнізді розвивають 14 словотворчих значень: 1) 'доповнення до чогось, що було названо мотивуючим словом' – 1 дериват: при-казати (звідси приказка); 2) 'довести дію, названу мотивуючим словом, до певного результату, кінця, межі', тобто значення результативне, що є наслідком часового: 'витративши певний час і доклавши зусиль, досягти чого-небудь' – 3 деривати: в-казати, у-казати, до-казати (префікс до- вказує на часову межу); 3) 'досягти мети, названої мотивуючим словом' – 2 деривати: ви-казати, ви-сказати. Крім того, префікс ви- вживається тоді, коли вказується на звільнення від чогось, що ускладнюється значенням інтенсивності здійснюваного процесу. На основі просторового значення (викинути, витекти) у префікса ви-, поєднуваного з дієсловами мовлення, розвинулось переносне значення 'видати таємницю' – ви-казати; 4) 'виконуючи дію, названу мотивуючим словом, заставити відмовитись від чого-небудь' – 1 дієслово: від-казати ('не дати згоди'); 5) 'виконати дію, названу мотивуючим словом, повторно, заново, додатково' – 2 дієслова: пере-казати, при-казати. Афікс пере- має й часове значення 'повністю виконувати дію, названу мотивуючим словом' – пере-казати; 6) 'таємно, скрито виконувати дію, названу мотивуючим словом, певний час або з невеликою інтенсивністю' – 2 деривати: під-казати, на-казати. Префікс на- у дієсловах, що означають звукові процеси, вносить значення надмірності дії: 'інтенсивно виконувати дію, названу мотивуючим словом' – на-

казати ('висловити багато чого-небудь; наговорити') [121, с.99]. 7) 'недовго виконувати дію, названу мотивуючим дієсловом' – 1 дериват: за-казати; 9) 'заборонити виконання дії, названої мотивуючим словом' – 1 дериват: за-казати (Я Олені заказала виходити з зати, тобто заборонила); 10) 'супроводжувати дію, названу мотивуючим словом' – 2 дієслова: при-казати, під-казати. В даному випадку префікси під- та при- синонімічні. 11) 'звершити дію, названу мотивуючим словом' – 1 дериват: про-казати. У дієсловах, що передають звучання або мовлення, префікс про- вносить значення завершеності. 12) 'поширити якусь інформацію – правду чи неправду' – 1 дієслово: роз-казати (рос-казати) (у даному дієслові це значення нейтралізувалося, перетворившись на фінитивне). 13) 'виконувати дію, названу мотивуючим словом' – 2 деривати: с-казати, і-казати; 14) 'час від часу повторювати дію, названу мотивуючим словом' – 3 деривати: по-розказувати, по-приказувати, по-переказувати.

У СГ казати 3 деривати об'єднують у своєму значенні кілька СЗ: 1) за-казати – СЗ₈, СЗ₉; 2) при-казати – СЗ₁, СЗ₅, СЗ₁₀ і 3) під-казати – СЗ₆, СЗ₁₀.

Дієслівні префікси, крім афікса ви-, не наголошуються, наприклад: ви-казати, ви-сказати. Найпоширенішим в українській мові є наголос на корені: казати – відказати, переказати, сказати та інші.

Повертаючись до питання поліпрефіксації серед дієслівних дериватів, можемо зазначити, що «зношуваність» префіксів, спрощення основ і є причиною появи подвійної префіксації [13, С.213]. Подвійна префіксація є також засобом підсилення нечіткого вираження одиничними префіксами. Приєднання другого префікса до історично префіксальних дієслів не спричиняє появи в них ніяких додаткових значенневих відтінків порівняно з історично безпрефіксними дієсловами. Отже, в кожному випадку префіксальне дієслово мотивується безпрефіксним або ж таким префіксальним, в якому префікс з погляду системи української мови не виділяється. Тому напевно чи має будь-яке значення (теоретичне й практичне) комбінаторика так званих подвійних префіксів, у якій за другим, третім і т.д. префікс приймається звукокомплекс кореневої частини [14, с.77]. Справді, подвійна префіксація починається там, де дієслово з двома префіксами мотивується префіксальними дієсловами або словами, що належать до інших частин мови. Якщо дієслово з двома префіксами мотивується префіксальним дієсловом, то воно може виявитися синонімом однопрефіксного дієслова, мотивованого безпрефіксним [15, с.267-268].

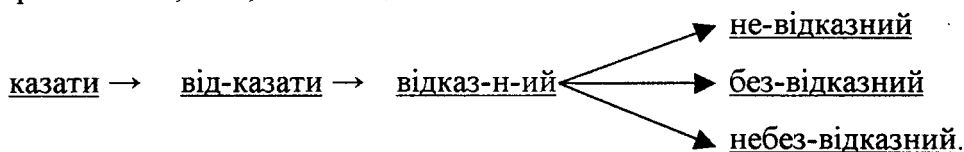
Завжди мотивуються префіксальними дієсловами ті двопрефіксні, в яких афікс підкреслює значення інтенсивності виконання дії (префікс на-) і дистрибутивності (префікс по-). Це значення афікси на- і по- мають і в однопрефіксних дієсловах. Проте в них воно виступає як одне із багатьох інших. Виступаючи ж перед іншими префіксами, морфемами на- і по- набувають однозначності й можуть фіксуватися як формальні показники лексико-граматичних розрядів – родів дії.

Афікс по- в дієсловах, мотивованих префіксальними дериватами, виступає показником лексико-граматичного розряду дистрибутивної дії. Дані слова можуть мотивуватися дериватами тієї ж частини мови з будь-якими іншими префіксами і позначати дію, що поширюється на декілька об'єктів, наприклад: по-розказувати, по-переказувати, по-приказувати, по-наказувати, по-розказувати.

А.1. Префіксальні дієприкметники – 2 деривати, що утворюються на III-му ступені словотвору і виступають мотивуючими похідних IV-го ступеня. В утворенні дієприкметників взяв участь префікс не-: не-сказаний, не-доказаний.

Б. Префіксальні прикметники – 4 похідних, з них: 3 деривати утворюються на III-му ступені словотвору і один – на IV-му. В утворенні прикметників узяли участь 3 префікси: без-, не-, небез-.

Одним із найдавніших прикметникових префіксів, співвідносних з прикметником, є без-. Він вживається для заперечення ознаки, названої твірним словом: відказаний → без-відказний. Афікс непросто заперечує наявність ознаки, названої мотивуючим прикметником: доказовий → не-доказовий. В окремих випадках значення префікса без- і не- дуже зближаються, стаючи синонімічними. В одному ряду з префіксами без- і не- розглядаємо афікс небез-: небез-відказаний. Він передає певний помірний ступінь вияву ознаки, названої мотивуючим словом. Отже, у СГ казати так утворюються прикметники з афіксами не-, без-, небез- від базового слова:

3. Постфікація. У СГ дієслова казати 15 дієслів утворюються постфіксальним способом, із них: 1 дериват на I-му ступені словотвору, 3 – на II-му, 10 – на III-му та 1 – на IV-му ступені. Словотворчої активності дані деривати не проявляють. Постфікс -ся бере активну участь у творенні дієслів, наприклад: казати-ся, вказати-ся, доказати-ся та інші. У літературній мові постфікс -ся завжди виступає у крайній позиції. У текстах, в які вкраплюється західноукраїнська мовна практика, можливі випадки вживання афікса -ся та його варіанта -сі, наприклад: сказувати-ся, сказувати-сі.

4. Складання. У СГ казати лише один дериват утворюється способом складання -вище/сказаний – похідне III-го ступеня словотвору, кінцевий елемент у СЛ.

Таким чином, аналіз представленого фактичного матеріалу дозволяє зробити висновки: дієслово казати входить у ЛСГ дієслів мовлення і у сучасній українській мові належить до гнізда-дерева. Базове слово розвиває до 3-х значень (прямих і переносних), на базі яких і формується семантика похідних гнізда. В СГ казати знайшло відображення явище чергування приголосних. СГ з вершиною казати нараховує 160 похідних. В утворенні дериватів гнізда взяли участь чотири способи словотвору. Мотивуюча база гнізда – 57 слів, глибина гнізда – 5 дериваційних кроків, ширина – 23 деривати. Статистична СГ казати: 161-5-23-102.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается строение и структурная организация словообразовательного гнезда глагола «казати», которое сформировалось в украинском языке, подчеркивается его специфика, дается анализ словообразовательных средств, с помощью которых образовались производные СГ.

SUMMARY

This article deals with the composition and the structural organization of the word-forming nest of the Ukrainian verb «казати». Its specific character and connection with other nests, which have verbs of speech as base ones, are under investigation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голянич М.И. Особенности семантических гнезд со значением говорения // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.117.

2. Тарасенко Г.А. Регулятивный аспект социального функционирования языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1975. – 16 с.
3. Андрейчин Л. Грамматика болгарского языка (перевод с болг.). – М., 1949. – С.51.
4. Перебийніс В.С. Науково-технічний прогрес і мова. – Мовознавство, №3, 1977. – С.4.
5. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд: из-во Самаркандского ун-та, 1971. – 385 с.
6. Словотвір сучасної української мови / за ред. Жовтобрюха М.А. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
7. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1993. – Т.1. – 621 с.
8. Етимологічний словник української мови: в 7-ми томах. – К., 1989. – Т.2. – 623 с. Скорочено – ЕСУМ.
9. Словарь української мови / упорядкував Грінченко Б. – К., 1958. – Т.2. – 573 с. Скорочено – СУМ.
10. Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.4. – 839 с. Скорочено – СУМ.
11. Словотвір сучасної української мови // Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників. – К.: Наукова думка, 1979. – С.57-117.
12. Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1971. – Т.2. – 550 с.
13. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1960. – 432 с.
14. Ройзензон Л.И. Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках. – Самарканд: из-во Самаркандского ун-та, 1974. – 244 с.
15. Словотвір сучасної української літературної мови // Русанівський В.М. Подвійна і потрійна дієслівна префіксація. – К.: Наукова думка, 1979. – С.267-269.

Надійшла до редакції 07.09.1998 р.

ББК: Ш12=411.4*22

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Г.М.Глушкова

Формально-синтаксична структура складного речення визначається на основі синтаксичних зв'язків. Сурядний зв'язок утворює структурну основу складносурядного речення.

Для з'ясування різниці між сурядним зв'язком та іншими типами зв'язку спробуємо формалізувати категорію сурядності. Але для формалізації традиційний граматичний апарат виявляється недостатнім, тому що «у традиційній граматиці і особливо у синтаксисі зміщуються формальні і смислові критерії, а вихідні поняття не визначені точно» [2, с.119].

У мові існують два основні типи зв'язку частин складного речення – сурядність і підрядність. Для формальної передачі особливостей цих типів зв'язку введемо такі позначення: 1, 2, 3, 4... – елементи речення; P(1,2), M(1,2) – прості речення; x – сполучний засіб; dP(1,2), dM(1,2) – позначає, що з даних речень P(1,2), M(1,2) утворено одиниці, що є компонентами складного речення Q. Такі позначення виявляються зручними для аналізу як складносурядних, так і складнопідрядних речень. Наведемо приклад складносурядного речення: Запахло осінню, і небо прозоре стало, як слюда (В.Соколов) (1). Це складносурядне речення після формалізації буде мати такий вигляд:

$Q[dP(1,2) \times dM(3,4,5,6)]$, де $P(1,2)$ та $M(3,4,5,6)$ прості речення, що перетворилися на складові частини складного речення.

Зима, а кожуха нема (Нар.творч.) (2).

$Q[dP(1) \times dM(2,3)]$

У складнопідрядному реченні справа дещо інша: Весною селяни б'ють ломами кригу, щоб не знесло ветхого місточка (Г.Тютюнник) (3). Складові частини речення /3/ мають такий же вигляд, як і в реченнях (1) і (2): $P(1,2,3,4,5)$ та $M(6,7,8)$. Загальна формула цього речення: $Q[dP(1,2,3,4,5), dL(xDM(6,7,8))]$.

Різниця між реченнями (1) і (3) з формальної точки зору полягає в тому, що «у складносурядному реченні сполучний засіб знаходиться між частинами складного речення і не входить до складу жодної з частин» [1, с.119]. У складнопідрядному реченні сполучний засіб обов'язково входить до складу однієї з частин, перетворюючи структуру із значенням речення у залежний складник. Речення (1) і (3) становлять крайні точки протилежності. Але між цими двома типами існують перехідні типи складних речень, одні з яких стоять ближче до складносурядних, а інші до складнопідрядних.

Він не встиг розбатовувати ножем передки чобіт, і німці зняли з нього чоботи (О.Гончар) (4).

$Q[dP(1,2,3,4,5,6) \times dM(7,8,\{9\}^1, 10)]$. Тут зв'язок між складниками P та M крім сполучного способу X фіксується ще елементом $\{9\}^1$, який є варіантом 1 першого складника.

У реченні Степан Іванович довго не розплющував повік, і його свідомість холодно фільтрувала лікареву скоромовку (О.Виноградов) у другому складнику з'являється елемент залежності складника M від складника P – анафоричний займенник його. Цей займенник не виконує функції головного члена речення M . Такий анафоричний займенник може знаходитись як у другому так і в першому складнику: Раптом якась надто зухвала думка спробувала торкнутись її голови, і Марта чутко підвелася (В.Підмогильний) (5).

$Q[dP(1,2,3,4,5,6,7,\{8\}^{10},9) \times dM(10,11,12)]$, де $\{8\}^{10}$ анафоричний займенник, який крім сполучного засобу фіксує зв'язок між компонентами складносурядного речення.

Ще більший ступінь злитності у межах сурядного зв'язку спостерігається у реченнях типу:

Даша сміється, і це дратує Сашка (Л.Пастушенко) (6). Спрагливими вустами натхненний юнак виспівав молодість свого покоління... і в цьому особлива сила і зваба його поезій (О.Гончар) (7). Формально речення (6) записується так:

$Q[dP(1,2) \times dM[\{1,2\}^3, dL(4,5)]]$, де $\{1,2\}^3 = 3$. Анафоричний займенник це заміщує не один якийсь член 1 складника P , а весь складник P . У даному випадку «це» = «Даша сміється», тому другий складник складносурядного речення (6) міг би мати такий вигляд: «сміх Даші дратує Сашка» або «те, що Даша сміється дратує Сашка». Але для уникнення повторів вживається займенник це, який відсилає нас до першого у потоці мовлення і у часі речення P .

У реченні Фелікс спершу прислухався до кроків у коридорі, а далі облишив це (А.Баюканський) (8) анафоричний займенник це заміщує лише частину 1 складника: $8 = \{3,4,5\}$. Тоді речення (8) буде мати такий формальний запис:

$Q[dP(1,2,3,4,5) \times dM(6,7\{3,4,5\}^8)]$.

Ще далі від полюсу сурядності знаходяться речення з двомісцевими сполучними засобами не стільки... скільки, не тільки... а й, не лише... але й тощо:

А вже як загосподарює весна, то геть землю завітчає у найчарівніше біло-рожеве вбрання (О.Лючак); Якщо через недбальство якого слов'янина чужинець потерпів шкоду, то сусіди мстилися за нього (В.Білецький).

Близькими до речень з двомісцевими сполучними засобами є складні речення з парними конкретизаторами ще... вже, спочатку... потім, по-перше... по-друге тощо: Ще війна не закінчилася, а вже заліковувалися рани на тілі нашої країни (П.Тичина), Спочатку Емма Андрієвська мешкала в Німеччині, а потім в Америці (Е.Андрієвська). Речення такого типу мають таке формальне вираження:

$Q[dR[xdP(1,2)dL[x_1dM(3,4,5,6,7)]]$, де $x...x_1$ – двомісцевий сполучний засіб (9). Кожна частина такого речення оформляється як підрядна частина складнопідрядного речення (3). Тому треба у випадках із парними сполучними засобами говорити про більш складний тип зв'язку – взаємопідрядність.

За допомогою формальних термінів можна легко показати різницю між однорідними субпозиціями та складносурядними реченнями, де у другому компоненті який-небудь елемент виражено еліптично. У реченні Ранок був тихий і морозний (М.Коцюбинський) слова тихий і морозний займають однорідні субпозиції (є іменною частиною іменного складеного присудка). Такі відношення можна передати схемою $P(1,2,3x4)$, де $3x4$ однорідні субпозиції, пов'язані сурядним зв'язком. Зовсім інша картина у реченні Хлопець зупинився, але довго стояти не став (М.Стельмах) /10/. У другому складнику підмет виражений еліптично: $Q[dP(1,2)xdL[\bar{I}dM(3,4,5)]]$, де $\bar{I}$ – еліптично виражений підмет другого компонента. Еліптично може виражений будь-який елемент речення, у тому числі і присудок: Для поетів земля й досі лишилась центром світів, а людина – вінцем творіння (В.Підмогильний). $Q[dP(1,2,3,4,5,6)xdM(7,\bar{I},8,9)]$ (11). Еліптично вираженим може бути не тільки якийсь окремий член речення, а й ціла частина будь-якого складника першого чи другого: Ви прийшли до мене не десятим, а саме вісімнадцятим (В.Гайворонський)

$Q[dP(1,2,3,4)xdL[\bar{I},2,3dM(5,6)]]$ (12).

І не вина, а швидше біда воєнного покоління полягала в тому, що їх, як українців, не могла захистити власна держава, бо її не було (В.Бендер) (13). Нас цікавить сурядний зв'язок; тому розглянемо лише перші два складники, що поєднані цим зв'язком. На відміну від речень 10, 11, 12, еліпс міститься у першому складнику. Речення 13 буде мати таке формальне вираження:

$Q[dP[\bar{I}dL(4,5,6,7)]xdM(2,3,4,5,6,7...)]$.

У сучасній українській мові поряд із складними реченнями, у яких сурядний зв'язок оформляється за допомогою різних сполучних засобів, існують безсполучникові складносурядні речення. У лінгвістиці загальноприйнятим є положення про те, що безсполучникові складні речення з'явилися раніше ніж сполучникові, що «останні виникають пізніше, коли у мові оформлюються сполучники [3, с.25]. Але при розгляді безсполучникових складних речень треба враховувати той факт, що безсполучникові речення, які функціонують у сучасній українській мові, могли утворитися із сполучникових речень у результаті випущення сполучного засобу, якщо такий пропуск сполучного засобу відіграє стилістичну роль. Тому, спираючись на праці Мельничука О.С., Спринчака Л.О., Борковського В.І., будемо розрізняти безсполучниковість архаїчного типу та нову безсполучниковість, що виникла внаслідок пропуску сполучного засобу.

Складносурядні безсполучникові речення будуть мати таке формальне вираження: Я попереджав – мені не повірили (М.Стельмах).

$Q[dP(1,2)\bar{X}dM(3,4)]$, де $\bar{X}$ пропущений сполучний засіб.

Валгіна Н.С. розподіляє складносурядні речення на речення з автосемантичними частинами та речення з семантичними частинами. Відносно самостійними є частини складносурядного речення при їх автосемантичності – в цьому випадку лексичне наповнення кожної частини є достатнім для самостійного функціонування у ролі

простого речення: Тихо дзвонить колос і золотом сієє сніп під жайворона голос (Д.Білоус). Тихо дзвонить колос. Золотом сієє сніп. Зорі плинули на хмарах, і курів сніг до небес... (Т.Осьмачка).

При синсемантичності частин (найчастіше такою є друга частина) їх смислова самостійність порушується: Марта спинилась, і її серце пристрасно закипіло в передчуттях (В.Підмогильний).

Такий розподіл має під собою формальну основу: речення автосемантичні мають таке формальне вираження $Q[dP(1,2) \times dM(3,4)]$, а речення з синсемантичними частинами завжди у якійсь частині (першій чи другій) містять елемент (або декілька елементів) залежності частин такого речення: Роман не склав математику, і йому не пощастило стати студентом (3 газети) $Q9dP(1,2,3) \times dM\{4\}^1, 5, 6, 7]$, де $\{4\}^1$ – елемент залежності другого складника від першого.

Він не встиг розбавувати ножем передки чобіт, і німці зняли з нього чоботи (О.Гончар) $Q[dP(1,2,3,4,5,6) \times dM(7,8, \{9\}^1, 10)]$, де $\{9\}^1$ – елемент залежності другого складника від першого.

Завдяки формалізації категорії сурядності можна виділити такі структурні типи речень, з категорією сурядності:

1. Речення є однорідними субпозиціями, пов'язаними сурядним зв'язком, структури $P(16263 \times 4)$: Ранок був тихий і морозний (М.Коцюбинський).

2. Автосемантичні речення структури $Q[dP(1,2) \times dM(3,4)]$ та їх варіанти: Діти сиділи до ночі, а батька немає (Нар. творч.).

3. Синсемантичні речення з елементом залежності у I чи II складнику структури $Q[dP(1,2,3) \times dL[\{4\}^1 dM(5,6)]]$, де $\{4\}^1$ – елемент залежності.

4. Складносурядні безсполучникові речення структури $Q[dP(1,2) \tilde{\times} dM(3,4)]$, де $\tilde{\times}$ – пропущений сполучний спосіб: Я попереджав – мені не повірили (М.Стельмах).

РЕЗЮМЕ

Эта статья о средствах выражения грамматических значений сочинения.

Союзные средства составляют центр формально-грамматической организации союзного сложного предложения.

В сложносочиненных предложениях отдельные значения иногда не имеют специализированных средств выражения и могут выражаться конкретным содержанием компонентов сложного предложения.

SUMMARY

This article is about the means of expression grammatical meanings of junction tie.

Conjunctive is make the center of formal – grammatical organization conjunctive complit sentence.

Sometimes in the compound sentences some means do not have a specific means of expression and express concrete contents of components composite sentence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Ревзин И.И. Формальный и семантический анализ синтаксических связей в языке. Применение логики в науке и технике. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 502 с.
3. Спринчак Л.А. Очерк русского исторического синтаксиса. – К.: Рад. шк., 1964. – 162 с.

Надійшла до редакції 17.02.1998 р.

ББК Ш12 = 411.4*315

НАЗВИ ОСІБ-УЧАСНИКІВ РОДИЛЬНОГО ОБРЯДУ В СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ

В.Ю.Дроботенко

На сьогодні в україністиці залишаються недостатньо розробленими проблеми національної специфіки обрядових родильних найменувань, структури лексико-семантичної групи, ареального варіювання тощо.

Лексика невіддільна від матеріальної і духовної культури. Тому дослідження походження і семантики обрядової лексики вимагає звернення до обрядових реалій.

Лексична семантика лексико-семантичної групи (ЛСГ) на позначення назв людей у родильному обряді надзвичайно своєрідна і вимагає особливого підходу до її опису та характеристики. Це зумовлено тим, що поряд із специфічними назвами, тобто лексикою, сфера вживання якої обмежується рамками обряду і яка називає осіб лише цього обряду (наприклад, новонароджений, породілля, баба-повитуха, хрещений батько, хрещена мати), можна виділити ще одну лексичну групу. До цієї групи належать слова, які несуть певне функціональне навантаження у родильному обряді, але належать до ЛСГ на позначення назв спорідненості та свояцтва (зокрема, такі лексеми, як мати, батько, баба, онук). Це назви осіб, уживання яких виходить за межі родильного обряду, наприклад, баба, дитина.

Основні обряди, які складають цикл родильної обрядовості, це власне пологи; родини; очищення; обрання кумів; хрестини; обряд надання імені дитині; пострижини. У родильних обрядах обмежена кількість дійових осіб, і діють вони всі у зазначених вище складових частинах родильного циклу. Проте кожна особа-учасниця в окремому обряді виконує свою обрядову роль.

За функціональними особливостями можна умовно виділити кілька груп назв осіб-учасників родильної обрядовості, зібраних за таким питальником:

- 1) «жінка, яка народжує дитину»;
- 2) «особа, яка йде запрошувати жінку, що приймає дитину під час пологів»;
- 3) «жінка, яка приймає дитину під час пологів»;
- 4) «дитина, яка щойно народилася»;
- 5) «народжена дитина по відношенню до баби-повитухи»;
- 6) «хрещений батько»;
- 7) «хрещена мати»;
- 8) «священник»;
- 9) «батько дитини по відношенню до хрещеного батька (хрещеної матері)»;
- 10) «мати дитини по відношенню до хрещеного батька (хрещеної матері)»;
- 11) «хрещені батьки по відношенню до рідних батьків дитини»;
- 12) «люди, які запрошуються на святкування з приводу народження дитини» тощо.

Починалися родильні обряди із запрошення жінки, яка приймає дитину під час пологів. Ряд назв на позначення цієї особи є досить розгалуженим. До наддіалектної моделі жінки, яка приймає дитину під час пологів, належать лексеми ба́ба; ба́бка; ба́бка-повиту́шка; повиту́ха; бабу́с'а; ба́бка, шчо лові́ла; ба́бушка-сповиту́ха тощо. У деяких населених пунктах вживаються конкретні назви з використанням власних імен і вуличних прізвищ. Розглянемо наддіалектну модель назв жінки, яка приймає дитину під час пологів.

райони лексеми	Амврос.	Тельм	Волнов.	Володар	Мар'їн.	Доброп.	Олекс.	Ясин.	В. Нов.	Новоаз	Першотр
ба́бка	+		+	+	+	+					
зна́хор'ка					+						
ба́бушка					+						
ба́ба-пови́ту́ха	+		+			+		+			
ж'і́нка, йа́ка бабува́ла	+					+					
ба́ба	+			+		+	+		+		
пови́ту́ха	+		+			+					
ба́бка-пови́ту́шка						+					
ба́бушка- спови́ту́ха						+					
ба́бка, шчо бабува́ла		+				+					
ба́бка, шчо прийма́ роди́ і освобо́жда́є м'і́сто					+	+		+			
ста́рушка							+				
ба́бка-пови́ту́ха		+	+			+				+	+
бабу́н'а				+							
акуше́рка					+						
ба́бушка- пови́ту́ха				+	+						
бабу́с'а				+							
ба́бка, шчо роди́ прийма́є				+		+		+			
ба́бка, шчо ло́вила						+					
ім'я́					+			+			
пр'і́звис'ко	+					+					

Як бачимо, найбільш розгалужену мережу назв на позначення «жінки, яка приймає дитину під час пологів» зафіксовано в Добропільському районі; найменша кількість лексем – у Великоновосілківському, Новоазовському, Першотравневому районах.

Запрошувати цю жінку йшов чоловік породіллі (6,9,11), або хто був у хаті на той час (родичі, близькі (1-11)): *приглаша́є чи йа/ чи з свої́х хтос'// йа (сестра́) п'ішла́ погука́ла ба́бку/ шо прийма́ роди́ і освобо́жда́є м'і́сто// ба́бушка/ прийд'і́т' пожа́лу́ста/ помо́ж'і́т' нам// вона́ не отка́зує/ і́де//* (5). Коли йшли запрошувати, як правило, нічого не брали. Дуже рідко, в окремих населених пунктах зазначених районів, зустрічаємо, коли запрошувати йшли з хлібом. За словами інформантів, *благодарі́ли впо́сл'е/ це вже коли ма́ти очу́хайе́ц':а/ шо Бог да́с'ц'//* (2).

За словами більшої частини інформантів (1-11), баба майже нічого з собою не брала, однак в окремих районах – *вона́ прихо́дила з вузо́л'чиком і там у не́йї́ все було́//* (3).

На позначення жінки, яка народжує дитину, зафіксовано такі лексеми, як пород'і́л'а (1,3-6,9,11), ро́жениц'а (1-11) чи її фонетичні варіанти: ро́жаниц'а (3,4,6,8), ро́жен'іц'а (2,4); молоді́чка (8,9); молоді́ц'а (4); ма́ти (1,2,5,7); ма́мка (3).

Не менш розгалуженим є ряд назв на позначення дитини, яка щойно народилася.

райони лексеми	Амврос.	Тельм	Волнов.	Володар	Мар'їн.	Доброп	Олекс.	Ясин.	В. Нов.	Новоаз.	Першотр
дитінка			+	+	+	+	+			+	+
народж'оний		+			+				+		
новорожд'єн:є			+	+							
дит'а	+				+			+		+	
млад'єн'єц	+										
л'ал'ка				+							
дитина						+					+
немовл'а			+								
перворожене			+								
новорожд'єн:ий			+								
мал'а									+		

Як бачимо, найбільш поширеною є лексема «дитінка». У говірках Волноваського району цей репертуар назв найбільший, а в Ясинуватському районі знаходимо тільки одну назву. Народжена дитина по відношенню до жінки, яка приймає пологи, називається *ону́ком* чи *ону́койу*, відповідно жінка, яка приймала пологи, по відношенню до цієї дитини є *ба́бойу* або *ба́бушкойу*: *це вже сч'іта́йєц'а йак ба́бушка д'іт'ам/ це ж ва́ша ба́бушка/ вона́ вас улови́ла* (6).

Баба була відповідальною за здоров'я і подальшу долю породіллі і дитини: купала новонародженого, провідувала породіллю, доглядала їх – *три дн'і ба́бушка прихóдила/ вхáжувала* // (3,5); *ко́жного дн'а прихóдит' перев'ідуват'* // (7,9,11); *со́рок дн'ів ході́ла новит'уха пров'ідуват'/ каза́ли/ ро́жениц'а со́рок дн'ів гото́ва к сме́рт'і* // (3).

Невдовзі після пологів влаштовувалися *родини* – частування породіллі. За традицією, до породіллі не можна було приходити з порожніми руками. Здебільшого їй приносили тканину на пелюшки, а також їжу, спеціально приготовлену для родин: сир, молоко, яйця. Проте у Волноваському районі, *іду́т' пров'ідуват' ро́жениц'у/ на роді́ни/ несу́т' шче й ром і хто шо несé/ ром об'іза́т'ел'но угошча́т' же́нщини/ шо роді́ла* //.

Нерідко, крім родин, робили ще й провідування, які на відміну від родин мали переважно індивідуальний характер. Провідати породіллю приходили сусіди, родичі, знайомі. На позначення осіб, які брали участь у родині, зафіксовано назви *го́ст'і* (1-11), *приглашо́н'і* (2,5,8,9), *запро́шен'і* (1,3,7,9,11).

Однією із складових частин родильної обрядовості також є *хрестини*. Дитину потрібно було якнайшвидше охрестити. Для цього обирали хрещених батьків – кума й куму. Серед українців інститут кумівства був особливо розвинений: куми шанувалися нарівні з близькими родичами. Для хрещеної дитини вони були другими батьками, оскільки піклувалися про її долю, виховували, допомагали у скрутну годину. На позначення хрещеного батька та хрещеної матері на Донеччині зафіксовано такі лексеми *хреще́ний ба́т'ко*, *хреще́на ма́ти* (1,3,5-7,9,11); *кр'осний*, *кр'осна* (1-11); *хреще́ний па́пка*, *хреще́на ма́мка* (5); *кре́шче́ний*, *кре́шче́на* (5), *кр'осний ба́т'ко*, *кр'осна ма́ти* (3,4,8).

Хрестини влаштовували за загальнохристиянською традицією, хоча й позначені регіональною специфікою. Траплялися випадки, коли хрестити дитину і давати ім'я дитині (хворій, що могла померти) могла *баба* – *бува́ йак пагане́н'ка дити́на/ ба́ба хри́сте/ і тод'і йак до ба́т'ушки несу́т'/ в'ін пита́йє/ вонó хри́щене чи н'і/ та н'і/ а мо́же ба́бка хри́сти́ла* // (1). Ось як проходять хрестини у Амвросіївському районі,

вони мало чим відрізняються від хрестин в інших обстежених районах: *обира́ють кр'óсного і кр'óсну// вони́ несуть дитину́ в це́ркву// ба́т'ушка купа́є дитину́ у ча́ш'і// оце́ в'ін бере́ дитину́ на ру́ку/ кладе́ живото́м/ а ц'і́йе́йу руко́йу отако́ прихл'у́пує/ ото́ вмо́че йі́йі раз'ів три́ у хресті́л'ниц'у/ вона́ крúгла́ йак кат'ол' отакі́й і там л'йе́ц':а в'ідро́ води́// три́ св'ічки́ вл'і́пен'і в ц'і́й хресті́л'ниц'і і ото́ в'ін чита́ усé/ но́гт'і р'і́же/ в'іск кача́є/ тод'і́ кідайе́// но́гт'і позр'і́за і волос'':а трóшки в тр'ох м'іс'ц'а́х/ а тод'і́ в'іск/ заста́вл'а́ кума́/ кача́й// і ото́ в'ін повка́чує усé́ чі́сто/ но́гт'і й те́/ а тод'і́ кіда́ в:о́ду// так бува́ пурне́ й не ві́рне/ і то́ значит' дити́на умре́/ а ві́рне/ значит' жи́тиме// тод'і́ дайе́ кум'і́/ замо́ту́ють// кума́ должна́ вз'ат' кусо́к мате́р'і́йі/ два ме́три/ крі́жма назива́лас'а// ото́ загорну́ли в не́йі дитину́/ заку́тали до́бре/ беру́т' і несу́т' до́дому// прино́с'ат' і ка́жут'/ бра́ли нехри́щене/ а принесли́ вам похри́щене й помол'і́твен:е/ прийма́йте// (1). На позначення священника, який бере участь в обряді хрещення зафіксовано такі назви, як *ба́т'ушка* (1-11), *св'ашче́н:ик* (2,4,8), *п'ін* (3,7).*

Завершували цикл родильної обрядовості *пострижини*, які є загальнопоширеними і проводилися, коли дитині виповниться рік. Приходили куми, родичі. Особлива роль належала *хрещеному батьку*, який стриг дитину. Спеціальних обрядів тут не відбувалося.

Отже, основу родильної обрядовості становить розгалужена мережа традиційних обрядів, пов'язаних із народженням дитини.

Різноманітність мотивуючих ознак і способів номінації, прагнення інформантів точніше передати певні ознаки – все це сприяло виникненню багатьох назв на позначення однієї й тієї ж особи у різних говірках обстеженого регіону – лексичних паралелізмів або синонімічних дублетів (зокрема, на позначення жінки, яка приймає дитину під час пологів, та самої народженої дитини). Інколи серед назв осіб-учасників родильної обрядовості зустрічається явище полісемії. Наприклад, лексема *дитина* вживається і як синонім до слова «новонароджений», і як назва будь-якої малої дитини. Також слово *онук* зафіксоване як «новонароджена дитина по відношенню до баби-повитухи» і як синонім до назви на позначення дитини по відношенню до рідних бабусі та дідуся.

За етапами родильних обрядів найменування осіб, що беруть участь у родильній обрядовості, можна розподілити таким чином:

- 1) *пологи*: жінка, яка приймає дитину під час пологів (*ба́бка*, *ба́ба-повиту́ха* та ін.); жінка, яка народжує дитину (*пород'і́л':а*, *ро́жениц'а*); дитина, яка щойно народилася (*новонаро́джений*, *мал'а́*, *л'а́л'ка* та ін.);
- 2) *родини*: *батько*, *мати* новонародженої дитини; жінка, яка приймала дитину під час пологів; люди, яких запросили на святкування цієї події (*го́ст'і*, *приглашо́н'і* тощо);
- 3) *хрестини*: *хреще́ний ба́т'ко* (кум), *хреще́на ма́ти* (кума), *рідні батьки* дитини, *св'ашче́н:ик*; *новонароджений*;
- 4) *пострижини*: *рідні та хрещені батьки* дитини; сама *дитина*.

Огляд функціонування найменувань осіб-учасників родильної обрядовості у східностепових говірках показує, що ця ЛСГ незначна, проте ці назви тісно пов'язані з особливостями обрядів, вони виявляють певну ареальну диференціацію.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

1. Амвросіївський район.
2. Тельманівський район.
3. Волноваський район.
4. Володарський район.
5. Мар'їнський район.
6. Добропільський район.

7. Олександрівський район.
8. Ясинуватський район.
9. Великоновосілківський район.
10. Новоазовський район.
11. Першотравневий район.

РЕЗЮМЕ

Родильная обрядовость является составляющей частью семейной обрядовости. Рассмотрение функционирования наименований лиц-участников родильной обрядовости в восточностепных говорах показывает, что эта лексико-семантическая группа незначительна, однако эти наименования тесно связаны с особенностями родильных обрядов; они проявляют определенную ареальную дифференциацию.

SUMMARY

Maternity ceremonial rites are the component part of family rites. The examination of the functioning of the people-participants' names of maternity rites in eastern steppe dialects shows, that this lexical semantic group is small, however, these names are closely associated with the maternity rites peculiarities; they display definite areal differentiation.

Надійшла до редакції 20.03.1998 р.

ББК Ш12 = 411.2*33

РУССКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ БИБЛЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

И.Е.Овчаренко

Этимология представляет собой одну из наиболее разработанных областей в отечественном языкознании, и одним из ее направлений является исследование этимологии фразеологических единиц. Говоря о трудностях изучения фразеологизмов, В.И.Зимин отмечает, что «при этимологическом анализе пословиц и поговорок необходимо учитывать не только собственно языковые закономерности (фонетические, деривационные, морфологические, синтаксические, семантические и т.п.), но и закономерности, относящиеся к истории, этнографии, материальному производству, культуре и т.п. Этимология пословиц и поговорок сводится по существу к комбинации ряда средств анализа, заимствованных из указанных выше лингвистических дисциплин и различных сфер знания» [1, с.161]. Поэтому здесь не исключены некоторые неточности, спорные трактовки и т.д. Например, далее в цитированной работе В.И.Зимин указывает на «неправильное... толкование поговорки, данное во Фразеологическом словаре русского языка под редакцией А.И.Молоткова» [1, с.165]¹. В данной работе выдвигаются этимологии и трактовки ФЕ, отличающиеся от тех, которые содержатся в «Опыте этимологического словаря русской фразеологии» [2], одним из авторов которого является В.И.Зимин.

¹ «В этом словаре приведена поговорка Ни аза (в глаза) (не знать, не понимать, не смыслить). Но такой поговорки в русском языке нет. Очевидно, здесь смешаны две поговорки» [Там же].

Одной из причин трудностей в толковании и этимологизации библейских ФЕ является, по-видимому, недавняя ситуация в отечественной лингвистике, когда неким достижением считалось то, что слова и выражения библейского происхождения «растворялись» в общенациональной лексике, становились «пригодны для выражения таких понятий, которым совершенно чужд дух христианской морали или устарелого церковного уклада жизни» [3, с.151], совершенно утрачивали «признак своего происхождения» [3, с.169]. Здесь, как видим, вопрос о происхождении тоже носил классовый характер. Теперь же есть свободная возможность и потребность обратиться к первоисточнику – Библии, ибо «всякое претендующее на серьезный характер исследование в области русской фразеологии необходимо предполагает самостоятельную разработку фразеологических материалов по источникам, которая, в сущности, еще не начиналась» [3, с.253].

При внимательном изучении первоисточника на церковнославянском и русском языках выясняется, что в понятие «библейская фразеология» следует включать, по меньшей мере, четыре пласта.

1. Фольклорный – фразеологизмы, существовавшие вне и до Библии, но вошедшие в нее и уже в ее составе дошедшие до нас. Так, выражение «легче верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царствие Небесное» (Мф. 19, 24; Лк. 18, 25) Г.Дьяченко считал древней еврейской пословицей (см. об этом в кн. Ашукиных: 4, с.326). Фразеологизм «не хлебом единым жив человек...» как отмечает А.П.Коваль, приписывается «в Евангелии... Иисусу Христу. Во Второзаконии – Моисею, а на самом деле он, наверное, значительно более древний» [5, с.195].

2. Литературный – фразеологизмы, пришедшие в Библию из других письменных памятников. Например, некоторые словосочетания Кумранских рукописей [см. об этом: 6, с.122]. Слова «много званых, но мало избранных» (Мф. 20, 16; 22, 14) встречаются уже в древнем памятнике «Послание Варнавы», возникшем в Египте в среде дохристианского сектантства [4, с.365].

3. Библейский пласт, включающий:

а) собственно библейский – фразеологизмы, впервые письменно зафиксированные в Писании, которые являются завершенными целыми: «соль земли», «святая святых», «корень зла» и др.;

б) церковно-библейский – фрагменты текста Писания, которые «фразеологизировались» в результате частого употребления (в церкви, духовных книгах и т.д.): «чающие движения воды», «страха ради иудейска», «и иже с ним» и др. Они являются частями целого (например, как сравнительный и причастный обороты в составе предложения) и представляют собой «библейско-евангельские «осколки» цитат» [7, с.350].

Следует отметить, что граница между собственно библейским и церковно-библейским пластами довольно условна, и пока нет четких критериев, позволяющих разграничить относящиеся к ним ФЕ.

4. Церковный – фразеологизмы, которые отсутствуют в библейском тексте и возникли «позднее на базе библейских и евангельских мифов уже в русском языке» [8, с.98]. Например, «вавилонское столпотворение», «избиение младенцев», «волк в овечьей шкуре» и т.п.

Перечисленные четыре пласта не исчерпывают всего многообразия «библейской фразеологии». Существует также ряд особенностей, связанных с переводом текстов на национальные языки. Из приводимых далее строк следует, что Библия должна была переводиться дословно, точно: «Не прибавляйте к тому, что я заповедую вам, и не убавляйте от того» (Втор.4,2), иначе «если кто приложит что к ним (словам Писания. – И.О.), на того положит Бог язвы...» (Откр. 21, 18). Таким образом, фразеологические

единицы должны были калькироваться. Однако, несмотря на это, в священный текст вносились поздние поправки и дополнения и, как установил Е.М.Верецагин при анализе переводов Библии с греческого языка на славянский, сделанных Кириллом и Мефодием, переводу, как правило, подвергалось одно, «ключевое» слово, тогда как зависимые слова дополняли предложения и даже словосочетания по законам языка перевода [см. об этом в работе А.Г.Широковой: 9, с.53]. Существуют также трудности со включением в состав «библейской фразеологии» единиц, генетическое родство которых с библейскими пока лишь предполагается (например, «ни то ни се», «ни черта»). Этимология и толкование этих фразеологизмов представлены в форме отдельных очерков.

Под спудом.

Происхождение этой ФЕ в «Опыте этимологического словаря...» определено как «искон. Древнерусское спуд – сосуд, колпак, которым накрывали (тушили) свечи, светильники; позже – скрытое место, тайник (зарегистрировано в «словаре Академии Российской», 1974 г.)» [2, с.109]. Позднее значение, вероятно, было развито под влиянием библейского контекста: «никто, зажегши свечу, не ставит ее в сокровенном месте, ни под сосудом, но на подсвечнике...» (Лк.11,33), откуда взят и сам фразеологизм, имеющий в церковнославянском тексте написание подъ спѹдомъ. Таким образом, это выражение не является исконно русским, а слово спуд «с близкой семантикой... известно и другим славянским языкам, куда оно проникло из немецкого» [10, с.160].

Ноев ковчег.

«Выражение возникло из библейского мифа» [4, с.420], но самого этого словосочетания в тексте Писания нет (церковный пласт фразеологии). По мнению авторов «Опыта этимологического словаря...», Ноев ковчег – «вероятно, калька с франц. Arche de Noé или нем. Arche Noah» [2, с.95]. Однако в церковнославянском тексте есть омофоничное ему сочетание: вниде нѡе въ ковчегъ (Лк.17,27) – вошел Ной в ковчег. Это позволяет предположить, что указанный фразеологизм мог быть заимствован из старославянского языка: во время церковного богослужения (а первоначально именно этим основным путем шло знакомство с Библией) люди слышали: «...Ноев ковчег».

Ни черта (ни йоты, ни на йоту).

В современном русском языке фразеологизм ни черта (ни лешего, ни хрена, ни шута) обозначает «совершенно, совсем ничего» и употребляется с глаголами не изменилось, не понимаю, не выйдет и т.д. [11, с.523]. Однако выражения «ни черта не изменилось» или «ни черта не понимаю» воспринимаются семантически менее убедительно, чем другие фразеологизмы со словом черт, такие как «черт возьми», «черт его знает», «(для) какого черта» и т.п. В последних примерах значения каждого из компонентов ФЕ соотносятся между собой (черт может взять), чего нельзя сказать о выражении «ни черта не изменилось»: почему черт должен измениться? Также следует отметить, что слово черт во всех фразеологизмах, приведенных в словаре по ред. А.М.Молоткова, имеет ударение на основе (до чѣрта, на чѣрта, к чѣрту), и лишь во фразеологизме ни черта́ ударение ставится на окончание (что отражено и в словаре). Ср. у М.Фасмера: «черт, род. п. – а, но: ни черта́» [12, т.4, с.347].

Все это позволяет считать, что «ни черта» произошло от слова черта, а не черт. Эту точку зрения отстаивал Р.О.Якобсон, который «сближает, вслед за Шлицером с черта, чертить» (Там же). Не исключена и общая глубинная этимология слов черта и чѣрт. Думается, что фразеологизм «ни черта» восходит к библейскому тексту. Ср. в Евангелии от Матфея (5, 17): «Ибо истинно говорю вам: доколе не преидет небо и зем-

ля, ни одна йота или ни одна черта не перейдет из закона, пока не исполнится все», а также: «... скорее небо и земля прейдут, нежели одна черта из закона прейдет» (Лк.16,17). Йота – «название буквы в греческом алфавите, представляющей собой вертикальную черту (ι, i) и означающей звук «й», которая иногда пишется в виде черточки над строчными гласными «альфа», «омега», «эта» (долгие «а», «о», «е»). Пропуск этой черточки не имеет значения для произношения, но указывает некоторые грамматические формы и по правилам не допускается» [4, с.414]. Т.е., в принципе йота и черта – это одно и то же, и подобно тому как библейское словосочетание «ни одна йота» трансформировалось во фразеологизм ни йоты, ни на йоту, так и «ни одна черта» стало ни черта (хотя правильнее было бы ни черты).

У фразеологизмов ни йоты и ни черта одинаковое значение – «ничего, нисколько»; последний не был первоначально связан со словом черт, а уже позднее по звуковому сходству был включен в ряд фразеологизмов с этим компонентом. Здесь он антонимически противопоставлен до чërта «очень много, в избытке». Включение ни черта в один ряд с ни лешего, ни шута, ни хрена произошло по аналогии с выражениями иди к чërту (лешему, шуту), чëрт (шут, леший, хрен) с тобой и др. Тогда становятся более понятными следующие выражения: ни черта не изменилось – первоначально это могло значить «не изменилось ни одной буквы», ни черта не понимаю – «не понимаю ни одной буквы» (вследствие неграмотности)», ни черта не выйдет – «даже буквы не получится», ни черта не вижу – «не вижу ни одной буквы» (из-за темноты, плохого зрения) и т.д. Сближение понятий «черта» и «буква» возможно еще и на том основании, что добуквенная письменность славян состояла из «черт и резов».

Отметим, что фразеологизм «ни черта» свойственен, наверное, только русскому языку, в других языках используется ФЕ «ни на йоту»:

«Ни малейшей спешки, ни намек на нетерпение, ни на йоту не меняться самому» (А.Мердок) – в переводе с английского языка;

«Пусть весь мир сговорится, самые великие умы, самые знаменитые критики, его, Жана, не заставят переменить мнение ни на йоту» (Н.Саррот) – в переводе с французского;

«Я ни на йоту не доверяю богачам» (Ф.Байкурт) – в переводе с турецкого языка.

Изучение библейской фразеологии в этимологическом аспекте показывает неоднородность самого этого понятия и необходимость изучения отдельных единиц, относимых к библейской фразеологии, которые накопили к нынешнему времени богатую семантическую историю. Этому будет посвящена наша следующая работа.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено біблійній фразеології, що містить принаймні чотири шари: фольклорний, літературний, біблійний (власне біблійний та церковно-біблійний) і церковний. Представлено етимології трьох фразеологізмів (під спудом, ноїв ковчег, на чорта), що відрізняються від прийнятої у словниках.

SUMMARY

This article deals with biblical phraseology which includes 4 layers at least: folk, literary (biblical proper and church biblical) and church ones. Etymology of 3 phraseologisms, which differs from the generally accepted variant, is considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зимин В.И. Этимологический параметр в описании пословиц и поговорок // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М., 1990. – С.160-167.

2. Шанский Н.М., Зимин В.И., Филиппов А.В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии. – М., 1987. – 240 с.
3. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л., 1970. – 264 с.
4. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – 2-е изд., доп. – М., 1960. – 752 с.
5. Коваль А.П. Крылатое слово. – К., 1989. – 222 с.
6. Ибо знаю надежду. Кумранские гимны / Пер., вступ. слово, коммент. Д.Щедровицкого // Новый мир. – 1991. №1. – С.122-129.
7. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология: Учеб. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1990. – 415 с.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1985. – 160 с.
9. Широкова А.Г. Системно-функциональная и узуальная эквивалентность при сопоставительном изучении славянских языков // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – 1992. – №4. – С.27-37.
10. Перевозчиков Ф.Д. Под спудом // Русская речь. – 1974. – №2. – С.157-158.
11. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молоткова. – 2-е изд., стереотип. – М., 1968. – 543 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х тт. – Т.4 / Пер. и доп. О.Н.Трубачева. – 2-е изд. – М., 1987.

Надійшла до редакції 20.09.1998 р.

ББК Ш12 = 432.4

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ОТРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ПРОСТРАНСТВА В ЯЗЫКЕ

Л.С.Кошкарева

По мнению исследователей, занимающихся проблемой отражения категории пространства в языке, отличие реального пространства и языкового состоит в их структурном различии. Реальное пространство по своей структуре трехмерно, язык, напротив, существует как упорядоченная последовательность в одномерной структуре времени. Отображение пространства в языке, таким образом, вынужденно подчинено этому различию. [7, с.3; 9, с.7; 5, с.13; 4, с.17;]

Значение пространственных выражений не является результатом непосредственного отражения категории пространства в языке. «Вопрос отражения пространства – это вопрос о том, как пространственные отражения воспринимаются с помощью органов чувств и затем осмысливаются в сознании, что ведет к возникновению проблемы когнитивной репрезентации» [7, с.4] Реальное пространство подвергается в процессе его отражения в языке двойной трансформации: в сознании человека и затем непосредственно в языке. «В значении пространственных выражений находят свое отражение как объективные свойства пространства, так и вид и способ отображения пространственных отношений в мышлении человека, формирование в его сознании определенных представлений о пространстве и последующее их выражение на различных уровнях в языке.» [5, с.10]. «Исходным пунктом является определенное ментальное представление о пространстве, которому соответствует прямой языковой коррелят. Это пространственное представление получено посредством чувственного восприятия

внешнего мира. Пространство, таким образом, дважды подвергается отображению: как ментальная репрезентация и как языковое выражение» [1, с.17].

По мнению авторов, занимающихся данным вопросом, общий процесс отображения категории пространства в языке происходит следующим образом [4, с.18]: первым этапом является восприятие реального трехмерного пространства с помощью различных перцептуальных систем: визуальной, вестибулярной, тактильной и моторной. У человека основной системой восприятия пространства является визуальная система. В процессе визуального восприятия информация о пространстве претерпевает первичную трансформацию, при которой, трехмерная система пространства преобразуется в двухмерную систему. Далее полученная с помощью органов чувств информация о пространстве подвергается преобразованию посредством ментальных процессов, происходящих в центральной нервной системе, результатом которого является формирование ментально-психологической модели пространства (МППМ). Данная модель определяет не только отображение категории пространства в языке, но и адекватное поведение человека в пространстве. «Ведущим положением в полемике о взаимосвязи категории пространства и языка является признание того факта, что в основе данного процесса лежит психологическая модель пространственных структур» [1, с.16]. Следующим этапом отображения необходимой пространственной информации в языке является выбор определенного вида пространственной референции, т.е. выбора способов и средств языкового выражения пространственных отношений, для чего должны быть отобраны релевантные данные из имеющихся пространственных представлений, составляющих ментально-психологическую модель пространства, которые наиболее соответствуют передаваемой или описываемой информации о пространстве. Процесс отображаемых пространственных отношений продолжается далее на уровне формулирования высказывания на основе выбранного вида пространственной референции, т.е. на уровне языковой репрезентации. Схематично процесс отображения реального пространства в языке можно представить следующим образом:

- реальное пространство
- перцептуальный уровень (восприятие с помощью органов чувств)
- когнитивный уровень (ментально-психологическая модель пространства + выбор вида пространственной референции)
- языковой уровень (языковая реализация)

Таким образом, ключевыми понятиями, характеризующими процесс отражения категории пространства в языке, являются: ментально-психологическая модель пространства и пространственная референция.

«Ментально-психологическая модель пространства, существующая в сознании человека, а также определяющая отражение пространства в языке, определяется психофизическими и психобиологическими особенностями восприятия человеком окружающей действительности» [1, с.16]. Реальное пространство и МППМ пространства имеют трехмерную структурированность, определяемую тремя осями: вертикальной (вверх-вниз), латеральной (вправо-влево), трансверсальной (вперед-взад). Но если реальное пространство имеет изотропное строение, то в ментальном пространстве (МППМ) определяющей является вертикальная ось и связанные с ней пространственные отношения, которые детерминируются психофизической предпосылкой (действие силы земного притяжения) и психобиологической предпосылкой (естественным положением тела человека). Пространственные отношения, связанные с горизонтальными осями, детерминируются естественной направленностью движения человека. Многие исследователи отмечают, что постоянно и объективно присутствующая сила земного притяжения является главной детерминантой, влияющей на ориентацию человека в пространстве, на процесс познания и осмысления реальной действительности, интерпретации зрительных образов и, как след-

ствие, на отображение пространственных отношений в языке. Авторами отмечается также, что пространственные отношения, связанные с вертикальной осью МПМ пространства, являются при отображении в языке наиболее свободными от субъективных моментов пространственной референции. [4, с.19; 9, с.54; 3, с.55]

Следующей определяющей характеристикой МПМ пространства является ее эгоцентричность. [1, с.47; 9, с.4; 10, с.21; 8, с.35; 5, с.81; 3, с.54; 6, с.14; 7, с.4] Исходным пунктом в МПМ пространства является определенная перспектива, которая определяет построение высказывания. Как правило, доминирующей при построении высказывания с пространственным значением является перспектива повествователя. Повествователь ориентируется на собственное положение в пространстве, что обуславливает эгоцентричность высказывания. Данные многих исследователей показывают, что выбор эгоцентричной перспективы, зависимой от позиции повествователя, является доминирующим при построении любого высказывания, в том числе и пространственным значением. [4, с.24-25]

Вслед за Х.Фатером [8, с.42], считаем необходимым ввести понятие пространственной референции – понятие, отражающее «соотнесенность языковых пространственных выражений с реальными пространственными отношениями», иными словами, совокупность способов и средств выражения пространственных отношений на основе имеющихся представлений о них.

В соответствии с выражаемыми пространственными отношениями различаются следующие виды пространственной референции:

- статичная /способы и средства выражения локализации/
- динамичная /способы и средства выражения направленности/
- димензиональная /способы и средства выражения различных пространственных характеристик: форма, объем, и т.д./

Например:

■ локализация

	<u>способ</u>	<u>место</u>
немецкий	stehen	in Zimmer
язык	liegen	vorne
русский	лежать	в комнате
язык	стоять	впереди
украинский	лежати	у кімнаті
язык	стояти	попереду

■ направленность

	<u>способ</u>	<u>место</u>
немецкий	stellen	ins Zimmer
язык	heben	hinan
русский	взметнуться	в комнату
язык	подняться	ввысь
украинский	схопитись	на дах
язык	воскурити	догори

■ объемность

	<u>свойства</u>	<u>тело</u>
немецкий	rund	Dreieck
язык	hoch	Kugel
русский	высокий	куб
язык	длинный	шар

український
язык

високий
довгий

куля
трикутник

При описании способов и средств выражения пространственных отношений в отдельном языке и при описании сравнительном нескольких языков необходимо, по мнению многих исследователей, учитывать следующие факторы /проблемы/ пространственной референции:

– повествователь и слушающий должны располагать тождественными или сопоставимыми пространственными представлениями (когнитивный фактор). Концептуализация пространственных отношений у носителей разных языков может происходить различным образом. Что находит свое отражение в языке. В.Кляйн в своей работе приводит пример из языка Guugu, носители которого не знают ориентированности налево – направо. [5, с.80] Можно привести пример из языков индейских племен, где ориентированность в горизонтальной плоскости проходит относительно общеизвестных (солнце, звезды, вершины гор и т.д.)

– повествователь и следующий должны знать значение используемых пространственных выражений (языковой фактор). В этом случае возникает проблема эквивалентности. В ряде случаев для языковых единиц одного языка отсутствуют эквиваленты в сопоставленном языке или можно установить одно или несколько соответствий в сопоставляемых языках, зачастую выраженных средствами других языковых уровней, чем в исходном языке. Например, пространственным предлогам из-поднад в русском и украинском языках нет эквивалента в немецком языке, и выражение данного пространственного значения в немецком языке осуществляется с помощью сочетания средств лексического и словообразовательного уровня:

Дети вытащили закатившийся мяч из-под машины.

Die Kinder holten den Ball unter dem Auto hervor.

– многие пространственные выражения реализуют свое значение при наличии определенного контекста (коммуникативный фактор). Например: направительная приставка 3- в украинском языке может выражать как направленность вверх, так и направленность вниз. Условием реализации того или иного значения является наличие контекста, уточняющего направленность.

Сироватка праведно звів очі д'гори.[16, с.14]

Поти він з'їхав з гори... [15, с.354].

Таким образом, вследствие того, что пространственная референция является результатом взаимодействия пространственных представлений носителей языка и самого языка, «все исследования в этой области должны проводиться, имея своей целью освещение взаимодействия трех факторов: интеракционального, когнитивного и языкового» [9, с.7].

При описании особенностей пространственной референции в том или ином языке необходимо учитывать:

– элементы, связанные с отражением тех пространственных отношений, которые являются результатом универсальных свойств пространства. К таким, например, относятся пространственные отношения, связанные с вертикальной направленностью в трехмерной структуре пространства как реального, так и ментального. Вертикальная направленность, являясь универсальным свойством пространства, находит свое отражение практически во всех существующих языках, что позволяет проводить сопоставление способов и средств ее выражения во многих, в том числе и неродственных языках.

– индивидуальные элементы, связанные с отличительными особенностями выражения пространственных отношений в языках. Эти элементы проявляются, например,

в наличии или отсутствии тех или иных средств выражения определенного значения в одном языке по сравнению с другими языками. Так, например, немецкий язык обладает более развитой системой словообразовательных средств для выражения направленности действия вверх, которая отличается полифункциональностью и обладает более избирательными семантическими характеристиками, чем системы словообразовательных средств для выражения данного значения в русском и украинском языках.

– коммуникативные элементы отражения пространственных отношений, связанные с особенностями речевой ситуации и необходимостью наличия определенной контекстуальной информации.

Практически все существующие языки обладают широким набором средств разных языковых уровней для обозначения пространственных отношений. Как указывалось ранее, каждый вид пространственной референции определяется особенностями ментально-психологической модели пространственных отношений, соответствующих данному виду пространственных отношений. Так в соответствии с МПМ пространства у носителей языка в смысловой объем значения «направленность вверх» входят следующие значения, семантически связанные с общим названным значением:

– «направленное вверх движение субъекта»

Wir rannten die Treppe hinauf [13, с.373].

Она взбегала по лестнице... [14, С.323].

Здавалось він хоче вознестися на небо [16, с.64].

– «направленное вверх перемещение объекта»

Er hebt den Hut auf [11, с.47].

Она подняла на окне шторы [17, с.277].

Вона підняла свічку поперх голови [15, с.298].

– «переход в вертикальное положение»

Er steigt sogar ein wenig auf [12, с.216].

Она вскакивала в последнюю минуту [14, с.34].

Сірко підвівся з каменя [16, с.19].

– «появление на поверхности, возникновение»

Eine Ahnung stieg in mir auf [13, с.384].

Многое, конечно, всплывет [17, с.71].

Замість сліз устають думки... [15, с.16].

■ «рост, развитие»

... damit er aufwuchs wie das Volk [11, с.6].

Их однообразие и густота напоминали щедро взошедшие на поле зерновые [14, с.77].

... тяглися з землі молоді парості [15, с.44].

■ «способствование переходу в состояние направленного движения»

Die Frühlingsluft ... trieb die Gardinen ein wenig empor [12, с.46].

В таком состоянии людей может поднять на ноги только что-нибудь чрезвычайное [17, с.456].

...мовби вивів хлопця до когось на гору... [16, с.17].

■ «выситься, простираться вверх»

In der Mitte erhob sich ein großes verwittertes Kreuz... [13, с.266].

Был виден луг, полого поднимавшийся к лесу [17, с.153].

Носки чоботів загигалися вгору [16, с.550].

■ «взгляд, направленный вверх»

Tonz starrte entsetzt zu ihm empor [12, с.108].

Он покосился на небо [14, с.125].

Він дивився знизу вгору чорними очицями [16, с.55].

■ «повишение количественного показателя» (повышение, увеличение, усиление)

Dieser Name erhöhte die Wut des ... Heeres [11, с.597].

Баглюк хотел возвысить голос [17, с.456].

Образ закипіла в душі, піднялась угору [15, с.427].

■ «достижение более высокого социального или профессионального уровня»

Es gab wieder noch die Möglichkeiten hochzukommen [13, с.37].

По-прежнему в его власти было ... повышать и снижать в должности [14, с.200].

Він сподівався, що виб'ється нагору [16, с.119].

– «душевный, эмоциональный подъем»

Dann brauste Rosny auf [11, с.495].

Верно, верно, давайте головы вверх [14, с.15].

... підняти піснею до найвищої звияги [16, с.188].

■ «возведение, сооружение»

...erwuchs ein neues Haus [12, с.414].

Посеред поля виріс дім [16, с.118].

НАПРАВЛЕННОЕ ВВЕРХ ДЕЙСТВИЕ

■ В объеме смыслового содержания значения «направленность», мы, вслед за рядом авторов [1, с.55; 8, с.88; 3, с.136;] выделяем следующие семантические дифференциальные компоненты:

- субъект направленного вверх действия
- объект направленного вверх перемещения
- действие, семантически связанное со значением «направленность»
- пространственный ориентир, относительно которого происходит направленное действие (субъект, объект, место, граница, уровень). Относительно этого пространственного ориентира определяется характер действия:

а) аблативное – направленность маркирована относительно направленной точки действия:

... Fuhrleute, die von ... Getreidesäcken geklettern sind [12, с.403].

Дорога поднималась от выселок вверх по косогору [17, с.240].

Він мовив, піднявшись з фотеля [16, с.79].

б) аллативное – направленность маркирована относительно конечной точки (цели) действия:

Er erhob die Arme bis zur Höhe der Schultern [12, с.379].

Она поднялась на взгорок [17, с.229].

Шлях, наче гадюка, повівся на гору [15, с.354].

в) перлативное – направленность маркирована относительно промежуточного ориентира:

Er bewegte die Hände ... über den Schrank hin [11, с.285].

Черная луна всплывала над пустынным полем [14, с.319].

... дивитись кудись поверх голів [16, с. 48].

– коммуникативная маркированность направленности, которая определяет реализацию значения направленности в зависимости от речевой ситуации или контекста. Например, маркированности относительно перспективы повествователя:

а) от повествователя

Er ging in sein Kabinett hinauf [12, с.629].

б) к повествователю

Kommst du mit herauf? [13, с.246]

– контекстуальная маркированность, т.е. обусловленность реализации значения направленности при наличии определенного контекста. Примером может быть направительная приставка *3-* в украинском языке. Которая обозначает направленность действия в вертикальной плоскости (вниз, вверх), конкретизация значения направленности данной приставкой происходит при наличии уточняющего контекста.

Для обозначения направленности действия вверх используются средства разных языковых уровней:

■ лексические:

а) наречия

Tony blickte von unter herauf an... [12, с.9]

Самолет сверкнул на солнце и снова ушел вверх [17, с.44].

Він брався все вище й вище [16, с.108].

б) глаголі направленной семантики

...steigerte er die Dissonanz bis zum Fortissimo [12, с.492].

... какая тоска вот так тянутся перед ним [14, с.272].

... височів горб [16, с.500].

в) устойчивые словосочетания

Seit seiner Zeit war es ... bergauf gegangen [12, с.100].

Сухой снег носился и свивался в столбы [14, с.423].

Перед кожним він витагався в струну [15, с.320].

■ словобразовательные средства:

а) направительные приставки

У южного склона кургана вздымались комья земли и глины [14, с.15].

В мене світ в очах піднявся. [15, с.384]

б) направительные прилагольные компоненты

Es geht sehr hoch [11, с.217].

...eine Familie blüht empor [12, с.153].

■ синтаксические средства

а) предложно-именные группы

Sie entsandten in die sternblaue Luft Gelächter [11, с.448].

Синцов долго и молча смотрел в затянутое тучами небо [17, с.84].

Він дивився на гору, де бовваніли намети [16, с.167].

На основании вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Реальное пространство подвергается в процессе его отражения в языке двойной трансформации: в мышлении носителей языка и затем непосредственно в языке. Пространственная референция предопределяется существующей в сознании носителей языка ментально-психологической моделью пространства, которая является результатом взаимодействия трех факторов: перцептуального, когнитивного и языкового.

2. Категория пространства находит свое отражение на всех уровнях в языке, вследствие чего каждый из языков обладает широким арсеналом средств языкового выражения данной категории, отличающихся качественно и количественно.

3. В системе средств выражения пространственных отношений находят свое отражение закономерности и особенности структурно-семантической организации и функционирования языка. Описание средств выражения категории пространства в языке необходимо, таким образом, проводить с учетом его универсальных, индивидуальных и коммуникативных элементов.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються особливості процесу відображення категорії простору у мові. Дійсний простор в процесі відображення його у мові трансформується: в свідомості людини і в самій мові. Просторова референція залежить від існуючої в свідомості людини – носія тої чи іншої мови ментально-психологічної моделі простору, яка є результатом взаємодії трьох факторів: перцептуального, когнитивного і мовного. Категорія простору має своє відображення на усіх мовних рівнях за допомогою широкого набору мовних засобів. В системі мовних засобів вираження просторових відношень визначаються закономірності та особливості та особливості структурно-семантичної організації і функціонування мови. Аналіз засобів вираження цієї категорії треба проводити відповідно до трьох елементів мови: універсального, індивідуального та комунікативного

SUMMARY

This article is devoted to peculiarities of space-reflection in language. The real space is twice modified in process of expression in language: in perception and in language. The space-reference is dependent on the space-reference is dependent on the space mental-psychical model

by native speaker. It is a result of the interaction of three factors: perception, cognition and language. The space finds its expression at all language levels with the vast set of language means. In the set of language means for this meaning are regularities and peculiarities of structural and semantical constitution of language. Language means of expression is analysed considering universal, individual and communicative elements.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Blank, Georg. Verhältniswörter im Kontext räumlicher Gliederung: Analyse und Vergleich des Russischen, Französischen und Deutschen. Frankfurt am Main: Lang, 1993.
2. Bühler, Karl. Sprachtheorie. Neudruck Stuttgart, 1965.
3. Eichinger Ludwig M. Raum und Zeit im Verbwortschatz des Deutschen. Tübingen: Niemeyer, 1989.
4. Friederici, Angela D. Raumreferenz unter extremen perzeptuellen Bedingungen: Perzeption, Repräsentation und sprachliche Abbildung. // Raumkonzepte in Verstehensprozessen. Hrsg // von Chr. Habel. Tübingen: Niemeyer, 1989.
5. Klein, Wolfgang. Raumausdrücke. // Linguistische Berichte. 132. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991.
6. Marcq, Philippe. Spatiale und temporale Präpositionen im heutigen Deutsch und Französisch. Stuttgart: H.D.Heinz Akademischer Verlag, 1988.
7. Schweizer, Harro. Sprache und Raum. Stuttgart: Metzler, 1985.
8. Vater, Heinz. Einführung in die Raumlinguistik. Hürth-Efferen: Gabel, 1991.
9. Wunderlich, Dieter. Sprache und Raum. // Studium Linguistik.12. Königstein: Scriptor, 1982. – S. 1-17.
10. Wunderlich, Dieter. Sprache und Raum. // Studium Linguistik.13 – Königstein: Scriptor, 1982. – 37-59.

ІСТОЧНИКИ МАТЕРІАЛА

11. Гроссман, Василий. Жизнь и судьба. – Таллинн: Ээсти раамат, №1990.
12. Мирний, Панас. Повія. – Київ: Дніпро, 1979.
13. Мушкетик, Юрій. Яса. – Київ: Рад. Письменник, 1987.
14. Симонов, Константин. Живые мертвые. – М.: Худ.лит., 1990.
15. Mann, Heinrich. Die Jugend des Königs Henri Quatre. Berlin: Aufbau-Verlag, 1973.
16. Mann, Tomas. Buddenbrooks. Leipzig: Enzyklopädie, 1974.
17. Remarque, Erich-Maria. Drei Kameraden. Moskau: Verlag für fremdsprachige Literatur, 1960.

Надійшла до редакції 20.05.1998 р.

ББК Ш12*21 = 432.1 + Ш12*21 = 411.4

ГЛАГОЛЫ ВОЛЕИЗЪЯВЛЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ В СОПОСТАВЛЕНИИ С УКРАИНСКИМ ЯЗЫКОМ

Ю.Ф.Гордиенко

1. Большинство лингвистов, независимо от направления, к которому они принадлежат, признают за глаголом особую центральную роль в формировании высказывания. У.Л.Чейф, указывая на изначальное разделение мира человека на две главные сферы: сферу глагола и сферу существительного, признавал, «что центральным из них является глагол, а периферийным – существительное» [13,114]. С.Д.Кацнельсон под-

черкивает взаимную связь субъектно-объектных функций, которые обусловлены «содержательной валентностью глагола», являющейся универсальной [7, 47]. В.В.Виноградов писал, «что в личных формах глагола непосредственно, наглядно, морфологически выражены те грамматические категории лица, времени и модальности, с которыми связано понятие синтаксической предикативности как существенного признака предложения» [4,403].

Семантика глагола сложна и имеет определенную специфику. Специфика обусловлена особенностью глагольной номинации, которая состоит в назывании признака, свойства или отношения. В объективной действительности признак не имеет самостоятельного бытия, а существует лишь как неприменный атрибут вещи, всегда предполагает существование вещи, которой он принадлежит [11, 16]. Глагол содержит информацию о ситуации, под которой понимается отрезок реального мира, вычленяемый говорящим из непрерывного ряда явлений объективной действительности [5,359]. Структура ситуации отображается в пропозиции, которая является реляционно-семантическим субстратом предложения. Как правило, пропозиция состоит из предиката и одного или нескольких аргументов (актантов). Глагол содержит информацию о целой пропозиции, т.е. он включает информацию как о признаках предиката, так и о признаках аргументов (актантов).

С понятием ситуации неразрывно связано понятие валентности. Л.Теньер образно сравнивал глагол с атомом с крючками, «который может притягивать к себе большее или меньшее число актантов в зависимости от большего или меньшего количества крючков, которыми он обладает, чтобы удерживать эти актанты при себе» [12, 250]. Способность глагола управлять определенным числом актантов Л.Теньер назвал валентностью. «Предикат с заполненными валентностями образует пропозицию» [6, 10].

В.С.Храковский и В.Б.Касевич отмечают универсальность таких категорий как предикативность и модальность [12, 9]. Чаще всего в категории модальности различают объективную и субъективную модальность, которую иногда трактуют как «внешнюю» и «внутреннюю» [8, 33-34]. Обычно два типа модальности противопоставляются друг другу как разные типы отношений к действительности. Объективной модальностью принято называть отношение сообщаемого к объективной действительности, а субъективной – отношение говорящего к сообщаемому. Отсюда следует, что глаголы волеизъявления субъективно модальны, т.к. понятие желания всегда включает в себя оценку, где хорошее приравнивается к желаемому, а плохое – к нежелаемому. Д.Слобин и Дж.Грин приводят слова Олдоса Хаксли: «Последовательность человеческого поведения, как таковая, объясняется исключительно тем фактом, что человек сформулировал свои желания, а затем рационализировал их при помощи слов. Словесная формулировка желания заставляет человека стремиться вперед до тех пор, пока он не достигнет цели, даже если само желание дремлет где-то внутри» [10,165]. Желания рождаются из потребностей субъекта и направлены на определенный объект. Желание означает возникновение и постановку цели, т.е. отражение в мышлении человека объекта конкретной потребности, что организует его деятельность, придает ей целенаправленность, эмоционально окрашивает.

2.1. К глаголам волеизъявления в английском языке относятся следующие лексические единицы: *covet, crave, desire, hanker, hunger, like, long, lust, pine, thirst, want, wish, yearn*.

Глаголы отобраны методом сплошной выборки из англоязычных словарей. Учитывались глаголы (вернее их лексико-семантические варианты), словарные дефиниции которых отмечены наличием сигнификативного значения желания. Особенностью глаголов волеизъявления является то, что они образуют конструкции с предикатными актантами. Такие глаголы часто не имеют форм императива, не употребляются в пассиве, имеют неполную парадигму временных и личных форм, на что указывают В.С.Храковский и др.

Классифицируя глаголы, образующие конструкции с предикатными актантами Г.Г.Сильницкий отмечает у глаголов волеизъявления наличие следующих признаков: 1) нереализованность действия зависимого глагола в момент реализации действия главного глагола (глагола волеизъявления); 2) интенциональность действия главного глагола, т.е. наличие у субъекта сознательной целеустановки на совершение действия зависимого глагола; 3) ментальность глаголов, эмотивность глаголов волеизъявления.

Глаголы волеизъявления принимают различные типы предикатных актантов, наиболее частотным при этом является инфинитив, что отмечает Т.А.Бунтина [2, 119]. Глаголы волеизъявления (их лексико-семантические варианты) есть средства выражения эксплицитной модальности, т.е. они являются носителями модальности предикатных актантов, несут гипотетическую модальность. Н.Ф.Андерш пишет, что глаголы волеизъявления лишь модифицируют зависимые глаголы в модальном плане [1, 132].

2.1.1. У глагола волеизъявления *want* «хотеть, желать» позицию субъекта-носителя волеизъявления занимает личное местоимение любого лица, одушевленное существительное, реже относительное или неопределенное местоимение, например: *The woman wanted to sell something else.* – Женщина хотела продать что-нибудь еще.

Предикатный актант глагола *want* чаще всего выражен инфинитивом: *I particularly want to know.* – Я очень хочу узнать, с ограничением на употребление инфинитивов эмоционального состояния и волеизъявления.

Предикатный актант глагола *want* может также быть выражен объектно-предикативной конструкцией, например: *I don't want you to have any more rank.* «Я не хочу, чтобы ты получил следующий чин». Глубинные структуры предложений с предикатными актантами, выраженными инфинитивом и объектно-предикативной конструкцией, синонимически близки. Причина таких отношений кроется в возможности трансформирования предложений по одной модели: *I want to go = I want that I go. I want you to go = I want that you go.* Невозможность выражения предикатного актанта предложением с *that* можно объяснить тем, что предикатные актанты глаголов волеизъявления выражают нереализованное действие, что является свойством инфинитива [14, 605].

Глагол *want* выражает наиболее общее значение желания (хочу – не хочу), несет нейтральную оценку желания.

2.1.2. Глагол волеизъявления *wish*, в отличие от глагола *want*, обозначает только желательность ситуации, чаще всего указывает на невозможность реализации желания, выраженного предикатным актантом.

Волеизъявление является психическим процессом, присущим человеку. Следовательно субъектом-носителем волеизъявления должно быть лицо. У глагола *wish* эту позицию занимают личные местоимения или одушевленные существительные, например: *My father wished me to become a carpenter like himself.* – Мой отец хотел, чтобы я, как он, стал плотником.

Предикатные актанты глагола *wish* выражаются инфинитивом: *Did you wish to see me?* – Ты хотел увидеть меня?, объектно-предикативной конструкцией: *What do you wish me to do?* – Что ты хочешь, чтобы я сделал?, придаточным предложением с *that*: *I wished that I was with the British.* – Я хотел бы быть (чтобы я был) с англичанами, существительным: *Do you wish dinner?* – Вы желаете обед?, реже местоимением: *You wish something special for dinner.* – Ты хочешь что-то особенное на обед.

Следует отметить, что если предикатный актант выражен предложением с *that*, то типичным является употребление в нем сослагательного наклонения (Subjunctive II), например: *I wish they had some place to go.* – Я бы хотел, чтобы им было куда поехать (пойти). Употребление косвенного наклонения характерно только с глаголами *wish*, *desire*.

Если предикатный актант выражен существительным, то чаще всего оно употребляется с предлогом *for*: *Now he wished for an opportunity to go abroad!* – Как он желал иметь возможность поехать за границу! Представляется возможным трансформировать такие предложения в структуры с предикатным актантом инфинитивом: *Now he wished to have an opportunity to go abroad*, что позволяет говорить об их синонимичности.

2.1.2.1. Глагол *wish* имеет лексико-семантический вариант (ЛСВ) «желать и выражать пожелание», который всегда требует адресата, а суть желания выражена важнейшими общечеловеческими ценностями: *I wish nobody ill.* – Я не желаю никому зла.

2.1.3. Глагол волеизъявления *desire* «желать, хотеть», в отличие от глаголов *want* и *wish*, в позиции субъекта имеет чаще местоимение не 1, а 2 и 3 лица, например: *... he would reproach her for nothing, but desired only to help her.* – Он упрекал ее без оснований, но желал только помочь ей. Употребление местоимения первого лица чаще стилистически зависимо и требует официального стиля: *I desire that he be present.* – Я хочу (требую), чтобы он присутствовал. Или указывает на то, что субъект по положению имеет право настаивать на том, чтобы адресат выполнил действие, которое хочет говорящий [3,264].

Предикатный актант глагола *desire* выражается инфинитивом: *... who desired to see things which the law forbade* – ... кто желал узнать то, что запрещено законом, абстрактным существительным: *On our way he explained to me why he desired my presence.* – По дороге он объяснил мне, почему он желал моего присутствия.

2.1.3.1. Глагол *desire* имеет лексико-семантический вариант «желать, выражать желание», где предикатный актант выражен придаточным предложением с *that*: *I desire that you should go at once.* – Я хочу, чтобы ты отправился немедленно, объектно-предикативной конструкцией: *He desired me to go at once for the doctor.* – Он хотел, чтобы я немедленно пошел за доктором, где проявляется зависимость адресата от субъекта. Предикатный актант- придаточное предложение с *that* – употребляется в косвенном наклонении. Но в отличие от глагола *wish*, который требует нереального наклонения, глагол *desire* требует проблематичного наклонения (*Subjunctive 1* или *the Suppositional Mood*).

Глагол *desire* выражает более настойчивое, определенное желание, которое достижимо.

2.1.4. Глагол волеизъявления *long* «сильно, страстно желать» характеризуется употреблением одушевленного существительного или местоимения в позиции субъекта, где предикатный актант выражен инфинитивом: *I'm longing to see you* – Я очень хочу увидеть тебя, объектно-предикативной конструкцией: *She longed for them to return* – Она желала, чтобы они вернулись, существительным: *I'm longing for a smoke* – Я очень хочу курить. Предикатный актант, выраженный существительным употребляется с предлогом *for*. Особенностью глагола *long* является его частое употребление в длительной форме. Можно предположить, что во временном плане такая форма выражает соотносительность желаемого с последующим временем, а в модальном – усиливает интенцию, изменяет оценку желания в сторону экстремальной.

Глагол *long* выражает сильное желание невозможное в данный момент, но вероятно достижимое в будущем.

2.1.5. Глагол *hanker* «жаждать, очень хотеть» выражает страстное, очень сильное желание, реализация которого невозможна. Часто имеет негативную оценку.

Субъект, как и у других глаголов волеизъявления, выражен одушевленным существительным или местоимением, а предикатный актант – инфинитив или существительное с предлогом *for* / *after*: *She hankered to go south.* – Она страстно желала поехать на юг. *He hankered after other, strange delights.* – Он жаждал других, странных удовольствий (наслаждений).

2.1.6. Глагол *pine* «жаждать» выражает сильное желание, которое причиняет носите-

лю волеизъявления мучения, истощает его силы. Предикатный актанта этого глагола есть инфинитив или существительное с предлогом *for / after*: *She pined to return home.* – Она ждала вернуться домой. *He is pining for home.* – Он тоскует по дому (хочет домой).

2.1.7. Предикатный актанта глагола *crave* «страстно желать, жаждать, умирать от желания» выражен существительным с предлогом *for / after*, употребление которого, однако, факультативно: *He craves affection.* – Он жаждет ласки.

Глагол *crave* описывает очень сильное желание, которое порождается неудовлетворенной потребностью, а реализация которого не всегда возможна.

2.1.8. Глагол волеизъявления *covet* «сильно желать, домогаться» описывает еще более сильное желание, чем *crave*, несет негативную оценку, т.к. предмет желания принадлежит другому человеку. Предикатный актанта выражен существительным: *... we hate no people, and covet no people's land* – Мы не испытываем ни к кому чувство ненависти, и не заримся (не желаем) ни на чью землю.

2.1.9. Предикатный актанта глагола *yearn* «жаждать, сильно желать» выражен существительным с предлогом *for / after* или инфинитивом: *Sooner or later the human being in you will yearn for the common bonds of humanity.* – Рано или поздно человеческое естество в тебе возжаждет обычных уз рода людского, *I yearn to hear from you.* – Мне не терпится получить от тебя весточку.

Глагол *yearn* описывает сильное и неотступное желание того, что является объектом.

2.1.10. Глагол *hunger* «хотеть есть» имеет лексико-семантический вариант «жаждать, сильно желать» и описывает такое желание, которое ощущается также сильно и остро как голод. Предикатный актанта выражен существительным с предлогом *for/after*: *The child hungers for affection.* – Ребенок жаждет ласки.

2.1.11. Глагол *thirst* «испытывать жажду» имеет лексико-семантический вариант «жаждать, томиться желанием». Желание, выражаемое глаголом *thirst*, ощущается также сильно как и жажда: *He thirsts after knowledge.* – Он жаждет знаний. Предикатный актанта – существительное с предлогом *for / after*.

2.1.12. Глагол *lust* «испытывать вожделение, физическое влечение» имеет лексико-семантический вариант «сильно, страстно желать» и несет негативную оценку. Данный глагол передает очень сильное желание, которое ощущается физически. Существительное с предлогом *for / after* является предикатным актанта: *He lusts after gold.* – Он жаждет золота.

2.1.13. Особенностью лексико-семантического варианта «хотеть» глагола *like* «нравиться, любить» является его употребление в отрицательных формах, например: *I didn't like to disturb her.* «Мне не хотелось ее беспокоить». Предикатный актанта должен быть выражен инфинитивом. Предложения, где глагол *like* употреблен с модальными *should, would*, выражают вежливое желание: *I'd like to see you tomorrow.* – Мне бы хотелось встретиться с вами завтра.

Глаголы волеизъявления – лексико-синтаксические средства выражения модальности. Выбор глагола волеизъявления в каждом конкретном речевом акте определяется содержанием пропозиции, коммуникативной целью сообщения, условиями речевого акта.

3.1. Глаголы волеизъявления в английском и украинском языке обладают обязательной валентностью и образуют конструкции с предикатными актантами. В таблицах 1 и 2 представлены типы предикатных актанта глаголов волеизъявления. Большинство глаголов в английском и украинском языке имеют предикатный актанта, выраженный инфинитивом. Употребление придаточного предложения в роли предикатного актанта глагола волеизъявления не является характерным как для английских, так и украинских глаголов. В английском языке ряд глаголов имеют только один тип предикатного актанта (см. таблицу 1), который выражен существительным. В украинском

языке у глаголов с одним предикатным актантом такой актант выражен инфинитивом.

3.2. Английские и украинские глаголы волеизъявления распадаются на две неравные в количественном отношении группы. Первая группа представлена глаголами (их лексико-семантическим вариантом) со значением «хотеть, желать», а вторая – со значением «желать, выражать пожелание. Первая группа более многочисленна, чем вторая: 13 английских глаголов и II украинских глаголов. В украинском языке два глагола «зичити» и «мислити» имеют только один лексико-семантический вариант желания и относятся ко второй группе. В английском языке глаголы второй группы wish, desire имеют два лексико-семантических варианта и входят в первую группу. Следует отметить, что одним из актантов глаголов второй группы является адресат.

3.3. Глаголы волеизъявления в английском и украинском языке различаются по признаку интенсивности желания, социальной оценки, возможности реализации действия, выраженного предикатным актантом. В таблицах 3 и 4 отмечено различие глаголов по указанным выше признакам. Как видно из таблицы в английском и украинском есть глаголы с нейтральной степенью интенсивности желания «хотіти», «воліти», «хотітися». Глаголы с сильной и максимальной степенью интенсивности желания представлены в английском и украинском более широко: 6 английских и 5 украинских глаголов, описывающих более сильное желание, чем нейтральное; 5 английских и 4 украинских глаголов с максимальной степенью интенсивности желания.

3.4. Большинство глаголов волеизъявления в английском и украинском языках по признаку социальной оценки соответствуют шкале хорошо. По шкале плохо оцениваются следующие глаголы: covet, banker, lust, коріти (см. таблицу 3, 4).

3.5. Возможность реализации действия, состояния, выраженного предикатным актантом глаголов волеизъявления в английском и украинском мыслится как реальная / ирреальная в зависимости от выбора глагола. Глаголы «багнути», «бажатися», «жадатися», «хотітися» указывают на нереальность реализации действия, выраженного предикатными актантами.

3.6. Глаголы волеизъявления «бажатися», «жадатися», «хотіти», «хотітися», long, wish, desire обладают наиболее широким денотативным значением и соответственно широкой семантической сочетаемостью. Остальные глаголы волеизъявления обладают узкой семантической сочетаемостью.

Таблица 1. Типы предикатных актантов английских глаголов волеизъявления.

типы актантов глаголы	инфинитив	объектно-предикативная конструкция	Придаточное предложение	существительное
Значение «хотеть, желать»				
covet				+
crave				+
desire	+			+
banker	+			+
hunger				+
like	+			
long	+	+		+

Продолжение таблицы 1

lust				+
pine	+			+
thirst				+
want	+	+		
wish	+	+	+	+
yearn	+			+
значение «желать, выражать пожелание				
desire		+	+	
wish				+

Таблица 2 Типы предикатных актантов украинских глаголов волеизъявления.

типы актантов глаголы	инфинитив	придаточное предложение	существительное
значение «хотеть, желать»			
багнути	+		
бажати	+		
бажатися	+		+
воліги	+		
жадати			+
жадатися	+		+
кортіти	+		
охотитися	+		
прагнути	+		+
хотіти	+	+	
хотітися	+	+	
значение «желать, выражать пожелание			
бажати			+
жадати			+
зичити	+		+
мислити			+
хотіти			+

Таблица 3. Семантические признаки английских глаголов волеизъявления

Семантические признаки	Степень интенсивности желания				Социальная оценка		Возможность реализации действия, выраженного предикатным актантом		
	нейтральная	сильная	страстная (максимальная)		хорошо	плохо	реальная	гипотетическая	нереальная
covet			+			+			+
crave		+			+			+	
desire			+		+		+		
hanker			+			+			+
hunger		+			+			+	
like	+				+		+		
long		+			+			+	
lust			+			+			
pine		+			+			+	
thirst		+			+			+	
want	+				+		+		
wish		+			+				+
yearn			+					+	

Таблиця 4. Семантические признаки украинских глаголов волеизъявления

Семантические признаки	Степень интенсивности желания			Социальная оценка		Возможность реализации действия, выраженного предикатным актантом	
	нейтральная	сильная	страстная (максимальная)	хорошо	плохо	реальная	нереальная
глаголы							
багнути			+	+			+
бажати		+		+		+	
бажатися		+		+			+
воліти	+			+		+	
жадати			+	+		+	
жадатися			+	+			+
зичити	+			+		+	
коріти			+		+	+	
мислити		+		+		+	
охотися		+		+		+	
прагнути		+		+		+	
хотіти	+			+		+	
хотітися	+			+			+

РЕЗЮМЕ

Проблеми контрастивних досліджень мов є актуальними в теоретичному і практичному мовознавстві. Значна увага приділяється вивченню особливостей дієслів як реченневоютворюючих одиниць. Кожна мова виображає відношення людини до оточуючого світу по-своєму. Ці відношення в різних мовах віддзеркалюють по-різному, крізь специфічне семантичне членування. Предметом дослідження є порівняльне вивчення дієслів бажання в англійській та українській мовах. Порівняльне зіставлення структурної основи англійського та українського речення та їх структурних компонентів допомагає отримати найбільш повну характеристику граматичної будови мов.

SUMMARY

The comparative language research problems are topical in theoretical and practical linguistics. Great importance is paid to the studying of verb peculiarities as sentence organizing units. Every language reflects the man's world perception in its own way. This perception is reflected in different languages in different ways through specific semantic segmentation. The subject of the research is the comparative studying of the verbs of wish in English and Ukrainian. The comparison of the English and Ukrainian sentence structures helps to give the complete characteristic of the grammatical language structure.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерш Н.Ф. Конструкции с предикатным актантом, выраженным инфинитивом, в украинском языке // Типология конструкций с предикатными актантами / Отв.ред. В.С.Храковский. – Л.: Наука, 1985. – С.130-132.
2. Бунтина Т.А. Статистическое обоснование связи между оформлением предикатного актанта и принадлежностью управляющего им глагола к определенной смысловой группе // Типология конструкций... / Отв.ред. В.С.Храковский. – Л.: Наука, 1985. – С.116-119.
3. Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XI. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С.251-275.
4. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. // Вопросы грамматического строя. – М., 1965. – С.403.
5. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М.: Наука, 1973. – С.359.
6. Касевич В.Б., Храковский В.С. От пропозиции к семантике предложения // Типология конструкций... / Отв.ред. В.С.Храковский. – Л.: Наука, 1985. – С.4-17.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – С.47.
8. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл.ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.33-34.
9. Сильницкий Г.Г. Семантические классы глаголов с предикатными актантами // Типология конструкций... / Отв.ред. В.С.Храковский. – Л.: Наука, 1985. – С.40-42.
10. СлобинД., ГринДж. Психоллингвистика. – М.: Прогресс, 1976. – 350 с.
11. СусовИ.П. Семантическая структура предложения. – Тула, 1973. – С. 16.
12. ТеньерЛ. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654с.
13. ЧейфУ.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
14. Celce-MurciaM., Larsen- Freeman D. The Grammar Book. An ESL/EFL Teacher's Course. Heinle and Heinle Publishers: 1983.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ МАТЕРИАЛА

1. Словник української мови мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
2. I. Austen. Sense and Sensebility. Longman, 1971.
3. E. Hemingway. A Farewell to Arms. Moscow, 1976.
4. W. S. Maugham. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972.
5. W. S. Maugham. Theatre. Moscow, 1979.
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English by Hornby A. S. – M.: Russian Language Publishers, 1982.
7. I. B. Priestley. Angel Pavement. Moscow, 1974.
8. Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Springfield, Mass., 1961.

Надійшла до редакції 23.04.1998 р.

ББК: Ш12=432.4

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ НАЧИНАТЕЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

И. Г. Воротникова

Настоящая статья посвящена исследованию средств, формирующих функционально-семантическое поле начинательности в современном немецком языке. Основной целью исследования является описать средства выражения значения начинательности и определить место каждого из них в структуре поля.

Материалом исследования послужили данные различных лексикографических источников, а также произведения современной немецкой художественной прозы общим объемом 5 тысяч страниц.

Поле начинательности в современном немецком языке мы определяем как функционально-семантическое поле, и следовательно, будем рассматривать его как совокупность находящихся в системных отношениях разноуровневых средств, характеризующихся общей функциональной направленностью, то есть обладающих единой семантической функцией – функцией выражения значения начинательности. При определении функционально-семантического поля начинательности мы исходили из основных методологических положений теории функционально-семантических полей и концепции грамматико-лексических полей [4; 5].

Все средства выражения начинательности объединены по принципу семантической и функциональной общности, так как все они содержат в себе интегральную сему «начала действия или процесса» и тем самым являются конституентами одного и того же поля – функционально-семантического поля начинательности. Интегральная схема выступает как смысловой инвариант, на основе которого происходит объединение разноуровневых языковых средств в функционально-семантическое поле и определяется его состав и объем.

Иерархия средств функционально-семантического поля начинательности представлена следующим образом: ядро поля образует доминанта – лексические средства, и прежде всего – глаголы *beginnen*, *anfangen* – специализированные средства выражения начинательности. Данные глаголы синонимичны и способны в ряде случаев заменять друг друга в определенном контексте, так как между ними практически отсутствуют

смысловые различия, что подтверждается данными словарей [WDG: 133-134, 466]. Da begann nebenan der Vogel zu zwitschern [Scharlach, 60]. Dieses letzte zage Grün...lockte ihn an und dann...find ein Kanarienvogel an, in seinem Gehäuse zu trill len [Hochzeit, 8].

Однако, как свидетельствуют некоторые источники [1], глаголы *beginnen*, *anfangen* все же обнаруживают случаи дифференцированного употребления:

1. *anfangen*, в значении «von etw. zu sprechen beginnen» /mit der präpositionalen Fügung von+D./ – заговорить о чем-л. Im Wagen find Inge gleich wieder davon an.

2. *beginnen*/ in bezug auf räumliche Verhältnisse; intransitiv/ начинаться. Rechts begann eine lange, mit Scherben besetzte Mauer.

Данные глаголы имеют наибольшую частотность употребления (34,3%), максимальные возможности сочетаемости и способны функционировать как самостоятельно (18,8%), так и в качестве фазовых глаголов (15,5%). Под фазовыми глаголами мы понимаем вслед за М.Дейчбайном [13,82] такие глаголы, которые акцентируют наше внимание на определенном отрезке, фазе соответствующего действия или процесса.

Die Diskussion ist beendet, die Arbeit beginnt [Aula, 83].

Ich wollte nicht Geld, als ich das große Spiel anfang [Billard, 89].

В качестве полувспомогательных, фазовых глаголов глаголы *beginnen*, *anfangen* выступают в конструкциях «начинательный глагол (*beginnen*, *anfangen*) + инфинитив смыслового глагола». В исследуемом материале данные конструкции зафиксированы 681 раз, что составляет 15,5% от общего количества выявленных средств, из них «*beginnen* + zu Infinitiv» – 388 раз (8,8%), «*anfangen* + zu Infinitiv» – 293 раза (6,7%).

Ich hatte angefangen, die Front des Bahnhofsgebäudes zu zeichnen [Billard, 67].

Und sie begann sofort kleinlich auf seinen Wert zu berechnen [Angst, 98].

К группе лексических средств – выразителей начинательного значения, кроме глаголов *beginnen*, *anfangen*, относятся также их синонимы. Выявление синонимов проводилось как на основе анализа контекста, так и при использовании данных словарей. В результате выделено 20 глаголов, способных выступать в качестве синонимов глаголов *beginnen*, *anfangen*: andrehen, angehen, anheben, aneaufen, (sich) anspinnen, aufnehmen, einbrechen, einleiten, einsetzen, eintreten, eröffnen, losbrechen, losgehen, loslegen, entstehen, (sich) entspinnen, ausbrechen, starten, (sich) stürzen, kommen.

Sie ging sofort los, den Blick auf den Boden gerichtet [Impressum, 119].

Und tatsächlich, bei dem neunzehnten Zug brach die Kriese aus [Schachnovelle, 92].

Как показал анализ, все рассмотренные глаголы обладают единой семантической функцией – функцией выражения значения начинательности и способны выступать в качестве функциональных синонимов глаголов *beginnen*, *anfangen*.

Но несмотря на общие признаки, рассматриваемые глаголы обнаруживают также определенные различия. Различия в их употреблении проявляются:

- 1) в принадлежности к определенному языковому лексическому пласту;
- 2) в их лексической избирательности при сочетании с существительными в качестве субъекта действия;
- 3) при рассмотрении их функционирования в общем контексте, в котором нередко появляются самые различные наречия, прилагательные, подчеркивающие, каким образом возникает действие или процесс;

4) в частотности употребления в тексте: высокочастотными являются глаголы: *kommen* (1,8%), *ausbrechen* (1,2%), *losgehen* (1%), *entstehen* (0,9%), *losbrechen* (0,8%), *einsetzen* (0,7%); далее следуют менее частотные глаголы: *anbrechen* (0,6%), *(sich) stürzen* (0,6%), *eröffnen* (0,4%), *anlaufen* (0,36%), *einleiten* (0,35%), *stürmen* (0,34%), *angehen* (0,29%), *anheben* (0,27%); и, наконец, единичные случаи употребления:

einbrechen (0,2%), starten (0,13%), eintreten (0,1%), loslegen (0,1%), (sich) anspinnen (0,06%), aufnehmen (0,02%), (sich) entspinnen (0,02%).

В целом было зафиксировано 1956 случаев употребления лексических средств, что составляет 44,7 % от общего числа зафиксированных средств выражения начинательности / 4375/ в тексте, из них:

1) глаголов начинательности 34,3 %:

а) в самостоятельном употреблении (18,84) – beginnen 11 %, anfangen 7,8%;

б) в сочетании с инфинитивом 15,5% – beginnen +zu+Infinitiv 8,8%, anfangen +zu + Infinitiv 6,7 %

2) их функциональных синонимов – 10,4%.

К центральным конституентам функционально-семантического поля начинательности относятся словообразовательные средства – префиксы *er-*, *ent-* и компоненты *auf-*, *an-*, *ein-*, *los-*, *auf-*, *ab-*. Подобные компоненты рассматриваются нами вслед за М.Д.Степановой и В.Фляйшером как полупрефиксы [10].

На способность отдельных префиксов и полупрефиксов актуализировать у глагольных лексем сему начала действия или процесса указывали многие исследователи: [9; II; 14; 15].

Глагольные лексемы с перечисленными выше префиксами и полупрефиксами рассматривались по следующим параметрам:

1) по способности данных префиксов и полупрефиксов актуализировать у глагола сему начала действия;

2) по наличию / отсутствию у дериватов с семой начинательности дифференциальных семантических признаков;

3) с точки зрения сочетаемости и возможности объединения глагольных лексем с общей семантикой в семантические группы;

4) по наличию / отсутствию у однокоренных производных глаголов синонимических связей.

Проведенный анализ средств выражения начинательности на словообразовательном уровне позволяет сделать следующие выводы:

1. Современный немецкий язык располагает рядом префиксов и полупрефиксов, которые, присоединяясь к производящей основе, способны актуализировать значение начинательной предельности. Это такие префиксы и полупрефиксы, как *auf-*, *an-*, *ein-*, *ent-*, *er-*, *los-*, *aus-*, *ab-*.

2. Префиксы и полупрефиксы начинательной семантики способны сочетаться с различными в семантическом отношении глагольными лексемами. Наиболее широкими возможностями сочетаемости отличаются полупрефиксы *an-*, *auf-*, *los-*.

3. В структуре лексических значений производных глаголов кроме интегрального признака / наличия значения начинательности/ существует ряд дополнительных семантических оттенков, которые дают возможность дифференциации значения одного слова от значения другого в рамках данного поля.

В функционально-семантическом поле среди глаголов с семой начинательности выделяются следующие дифференциальные семантические признаки:

1. Начало вообще.

2. Начало + небольшая продолжительность действия, краткое, одноразовое действие.

3. Начало действия с его последующим нарастанием.

4. Начало + постепенная продолжительность действия, «ступенчатое» действие, ведущее к качественным изменениям.

Интенсивную разновидность начинательного способа глагольного действия образуют *auf-, los-, ent-, aus-*.

Dann setzte der Vogel ein, trällerte und jubelte dann auf, eine Melodie stieg empor und wiegte sich auf und nieder [Scharlach, 60]. Es rannte auf eine Lokomotive los ... und wollte ihr ans Bein [Aula, 42]. Dann flüchtet er auf die Orkney-Insein hinüber, um von dort aus Krieg gegen die Lords zu entfesseln [M. Stuart, 321].

Und tatsächlich, bei dem 19. Zug brach die Kriese aus [Schachnovelle, 92].

Носителями общего (нейтрального) оттенка ингрессивной разновидности начинательного способа глагольного действия являются глаголы с полупрефиксами *an-, ein-, er-, ab-*. К данной группе относится также префикс *ent-*, который способен формировать у глаголов как интенсивное, как и нейтральное начало.

Grüßte man ihn, so hob er den erschreckten Blick, redete man ihn an, so starrte er leer dem Sprechenden entgegen [Untergang, 6].

Ich legte mich mit der Zigarre ins Bett, um die Zeitung zu lesen, schlief aber gleich ein [Wanderer, 157].

Das Flugzeug fliegt planmäßig ab ... [Die verlorene Ehre, 80]. Sie waren blind und ohne ein funkelndes Lichterzeichen, daran sich träumerische Sehnsucht hätte entzünden können [Der Stem, II].

Реализация глаголом того или иного оттенка начинательности в полной мере зависит от контекста, в котором данный глагол употреблен. При этом производные глаголы могут сопровождаться различными лексическими уточнителями (*plötzlich, kurz, leicht, einmal, rasch*), которые подчеркивают интенсивность, внезапность, непродолжительность или мгновенность начала действия и тем самым характеризует действие более конкретно.

4. Префиксы и полупрефиксы начинательной семантики, присоединяясь к одной и той же основе, способны вступать в синонимические отношения, причем производные глаголы вступают при этом в качестве однокорневых синонимов.

Словообразовательные средства	Количество единиц, %	Частотность употребления, %	Синонимия префиксов	Разновидность начинательности
auf-	31	10	er-, los-, ent-, an-, ein-	интенсивная
an-	25	7	ein-, los-, auf-, ent-, er-	нейтральная
er-	12	5,3	auf-, an-, los-	нейтральная, инхоативная
los-	11	4	auf-, an-, er-, aus-	интенсивная
ein-	10	3	an-, ent-, auf-	нейтральная
ent-	6	2	auf-, an-, em-	интенсивная, нейтральная
aus-	4	1	los-, an-	интенсивная
ab-	1	0,1	—	нейтральная

Все остальные средства в большей или меньшей степени удалены от центра поля, что зависит от их избирательности и частотности употребления при выражении значения начинательности. К ним относятся синтаксические средства и, прежде всего

– адвербиальные уточнители.

В немецком языке имеется ряд слов и словосочетаний, которые при употреблении в качестве обстоятельств характеризуют действие со стороны его фазисности и кратности, то есть указывают на начало, длительность или конец действия, его однократность или многократность. Один и тот же глагол может передавать или не передавать значение начинательности в зависимости от наличия или отсутствия некоторых типов наречий.

Ср. Plötzlich rannen ihr Tränen übers Gesicht, und sie lief schreiend ins Haus zurück [Irrisches Tagebuch, 60].

В данном примере значение начинательности присутствует. Элиминирование наречия ведет к утрате начинательного значения:

Ср.: Tränen rannen ihr übers Gesicht ...

С точки зрения характера значений наречий возможны следующие типы акциональных ситуаций:

- ситуация внезапного начала действия или состояния;
- ситуация начала действия или состояния, ограничиваемого определенной точкой во времени;
- начало действия или состояния подготовлено предшествующими событиями.

В результате анализа установлено, что сочетание далеко не всякого глагола с указанными наречиями передает значение начинательности. Ограничения здесь накладываются с точки зрения семантики соответствующего наречия, акциональной характеристики глагола, вступающего в соединение наречием передает значение начинательности. Ограничения здесь накладываются с точки зрения семантики соответствующего наречия, акциональной характеристики глагола, вступающего в соединение с наречием, а также употребления тех или иных форм. Передача или формирование начинательного значения возможны только при сочетании соответствующих наречий с неопределенным глаголом или именным сказуемым, имеющим значение состояния:

Da weinte sie, und dann lachte sie über diesen gerissenen Kerl... [Impressum, 87].

Ihr müßt euch das mal vorstellen, neun Jahre war der Kerl immer krank, und dann war er plötzlich gesund [Aula, 190].

Анализ выявил также четко выраженную тенденцию в употреблении временных форм глагола, которая состоит в типичности форм претерита и презенса при выражении значения начинательности.

Резкий приступ к действию его внезапность фиксируется наречиями plötzlich, auf einmal, sofort, mit einem Male, unversehens.

Riek protestierte sofort «Er hat von alleine aufgehört, mitten in den Nachrichten» [Aula, 320].

Plötzlich schlägt Maria Stuart das Herz [M. Stuart, 415].

При возникновении действия или состояния, имеющего указание на определенную временную границу, употребляются следующие лексические уточнители: seit, von nun ab, ab sofort, von jetzt an. Seit diesem Moment achteten auch die anderen genauer auf den Lateiner [Aula, 148].

При ситуации возникновения действия или процесса, подготовленного ходом предшествующих событий, употребляются наречия: endlich, schlie Blich, zuletzt, nach langem Hin und Her.

Der Versammlungsleiter hatte schon mehrmals um Ruhe gebeten und sie schlie Blich auch bekommen [Aula, 209].

Нами был выделен еще ряд наречий, обладающих способностью привносить в значение неопределенного глагола оттенок начинательности. Это такие наречия как da,

jetzt, nun, bald, wieder, zwar schon.

«Aber, ach, ich sehnte mich wahrhaft bald nach den weiten Küsten der Meere!» [Impressum, 459].

Wieder weinte der Alte, diesmal in Uniform ... [Billard, 14].

Ich ärgerte mich zwar schon, aber ich sagte mir, Fritze hat Sorgen ... [Aula, 275].

Напечия da, jetzt, (und) nun сообщить глаголу значение начала действия, если они стоят в препозиции:

Da lachte Jakob Filter sehr erwachsen [Aula, 365].

Jetzt lachte Riek ungehemmt [Aula, 176].

Und nun klingt sein Name wie Ottern und Schlangengezücht [Aula, 293].

Во всех проанализированных случаях в качестве проверки наличия значения начинательности возможна подстановка фазового глагола *beginnen*. При подстановке значение длительности у неопределенных глаголов подчеркивается особенно отчетливо: Auf einmal zitterte er vor Erregung. -Er begann vor Erregung zu zittern.

При контекстуальном выражении начинательного значения на синтаксическом уровне выделяются следующие характерные типы синтаксических структур: а) фигура аспектологического контекста; б) межфразовый контекст; в) аспектуальная семантика отдельных придаточных предложений; г) некоторые типы сказуемых.

Одним из синтаксических средств выражения начинательного значения в немецком языке является фигура аспектологического контекста (5,2 %): ряд сопряженных в последовательности действий (СПД) [1; 36; 4; 62-70].

Наиболее частотной, как показал анализ материала, является фигура СПД (4,2%). Характерной особенностью данной фигуры, как это видно из названия, является наличие цепи последовательных, сменяющих друг друга во времени действий, когда каждое из последующих действий цепи начинается непосредственно после достижения предела предыдущим действием. Данная фигура формирует значение достигнутого предела действия.

Schrella ging über den Vorplatz, blieb auf der Verkehrsinsel stehen und studierte die Abfahrtstafel [Billard, 180].

Значение начинательности может проявляться в определенных условиях межфразового контекста (0,35%). И в этом случае начинательное значение присуще только неопределенному глаголу.

В процессе анализа были выделены три типа ситуаций:

1. Действие начинается после того, как субъект действия раскрывает свои намерения в более или менее длительном монологе:

«Da sind sie, die Schurken, hämmerte das Herz ... Da sind sie ... Aber wer ist es von ihnen? ... wer hat sie gehabt von den dreien? ... Welcher ist es?» dachte er dumpf die Faust um den schweren Knoten gepreßt. «Wem von ihnen den Schädel zerschlagen? ... wem? ... wem?»

Man hatte ihn bemerkt. Die Tochter schwang salutierend das Rakett und lachte ihm zu. Die Herren waren höflich aufgestanden und boten ihm die Hand. Der alte Mann zitterte ... [Untergang, 158].

2. Предшествующий контекст формирует причину, ведущую к началу действия или процесса:

Dann sah er sie an, und sie sah ihn an, und für drei Sekunden vielleicht blieben ihre Gesichter noch blank, aber dann rührte es sich im Spreebaum über ihnen, das Gelächter rührte sich, das noch immer dort oben hockte, rührte sich hielt sich nun schadlos für ein Jahr stummer Geduld, rührte sich und rührte über das Wasser der Spree ... [Impressum, 412].

3. Чужая речь обуславливает начало действия другого лица; ... da sagte der Pfahrer

«Sieh mal einer an, was wir da haben, da haben wir da ein ganz unverfälshtes, waschechres Heidenkindchen. Die anderen Kinder, die alle keine Heidenkinder waren, lachten [Billard, 177].

На синтаксическом уровне начинательный способ глагольного действия может формироваться также некоторыми типами придаточных предложений. Ряд замечаний по вопросу о выражении начинательного значения в сложноподчиненных предложениях можно встретить в отдельных работах [2; 6; 100; 139; 7].

Каждый тип сложноподчиненного предложения, в котором может быть выражено значение начинательности, имеет определенные структурные особенности, лишь при наличии которых проявляется начинательное значение.

Начинательное значение может выражаться во временных сложноподчиненных предложениях, вводимых союзами *als* (2,6%), *wenn* (1,2%), *bis* (0,18%), *daß* (0,3%).

Er lächelte noch milder, als ich meine Fuggerporträts zeigte [Irrisches Tagebuch, 35].

Glück glänzte aufihrem Gesicht, wenn sie das plötzlich begriff [Angst, 104].

...minutenlang blieb es still, bis der nächste Kahn sich leise unter die Brücke schob... [Billard, 39].

Das sind so liebe kleine Erinnerungen, die halte ich mir warm für den Fall, daß ich mal Heimweh kriege [Aula, 198].

Контекстуальное начинательное значение может возникнуть также в сложносочиненном предложении с союзом *und* (0,73%).

Распространенным средством выражения начинательного значения является также инхоатив, когда подчеркивается начинательная граница нового качества, начало перехода из одного состояния в другое. В отношении инхоатива мы разделяем точки зрения тех исследователей, которые считают инхоатив особой разновидностью начинательного способа действия [2; 7; 15]. Носителем инхоативной разновидности начинательного способа действия является сочетание глагола *wertden* с краткой формой прилагательного (2%):

Inga funkelte das Mädchen an, und Robert merkte, daß er rot wurde, und er ging schnell hinaus [Aula, 48].

Zum allgemeinen Erstaunen der Nachbarn wurde Crescenz mit einmal umgänglich [Leporella, 75].

Существуют еще некоторые типы сказуемого, которые, в определенных контекстах реализуют значение начинательности. Помимо рассмотренной нами конструкции с глаголом *werden* к таким типам, в частности, относятся: а) сочетание «*müssen*» + «глагол в форме инфинитива»; б) каузативные конструкции с глаголами *machen*, *lassen* + глагол в форме инфинитива.

Сочетание глагола *müssen* с глаголом в форме инфинитива может в отдельных случаях выражать начинательное значение (0,35%), в то время как его основное модальное значение как бы отступает на задний план. Совершенно очевидно, что значение начинательности не является инвариантным для глагола *müssen*, а возникает при определенных условиях. Большую роль при этом играет семантика инфинитива, сочетающегося с глаголом *müssen*. Соответствующий глагол обозначает физическое или психическое состояние человека, субъект действия при этом всегда является одушевленным. Данное состояние субъекта наступает непроизвольно и обусловлено предшествующей ситуацией, раскрываемой в контексте. Frau Zumpen ist eine von den mageren dunklen Frauen, bei deren Anblick ich immer an Zitronen denken muß [Geschmack, 221].

Наличие значения начинательности можно проверить двумя пробами: проверкой на замену анализируемой формы формой «*beginnen* + инфинитив смыслового глагола»; проверкой на трансформацию, в процессе которой глагол *müssen* опускается, а инфини-

нитив смыслового глагола, преобразуясь в спрягаемую форму, выступает в сочетании с лексическими уточнителями, типичными для акциональной дифференциации начальной фазы действия.

...bei deren Anblick ich immer an Zitronen zu denken beginne. – ... bei deren Anblick ich sofort an Zitronen denke.

Об исключительном значении подобных проб или «тестов», «операций, позволяющих установить идентичность прослеживаемых смыслов», при изучении тех или иных языковых явлений, а также для сопоставительного изучения языков писал Б.М.Балин [2, 8-9].

В ряде каузативных конструкций также может происходить фиксация внимания на начальном этапе возникновения процесса (0,46%). И в этом случае при выражении значения начинательности глагол в форме инфинитива обозначает непроизвольное состояние объекта действия. Причем, обычно новое состояние объекта вызывается какой-то определенной причиной, явлением, обозначенным как правило, неодушевленным существительным.

Die fünfte Kirchturmspitze, Sankt Severin, brauchte ich nicht zu suchen, sie stand vor mir, ihr riesiger Schatten ließ mich leise frösteln [Billard, 61].

Er war in den Bus gestiegen und hatte erwartet, daß es gehen werde wie Hagen, der Siegfried erschlagen und dem aufgebahrten Toten die Wunde wieder bluten machte durch seine bloße Gegenwart [Aula, 305].

Периферию поля замыкают словосочетания фразеологического типа (110 единиц) такие, как: ich an die Arbeit machen, an die Arbeit gehen, (sich) in Bewegung geraten, (sich) in Bewegung setzen, (sich) in Gang setzen, in Fahrt kommen, sich auf den Weg machen, in Angriff nehmen и другие.

Robert machte sich ohne viel Lust an die Arbeit [Aula, 45].

Sie machten sich auf den Weg zur Oberschule [Aula, 169].

Все исследованные разноуровневые средства находятся в системных отношениях и характеризуются общей функциональной направленностью, то есть обладают единой семантической функцией – функцией выражения значения начинательности.

Средства выражения начинательности распределились в функционально-семантическом поле следующим образом (в %)

Лексические средства	44,7%
Словообразовательные средства	32,4%
Синтаксические средства	19,8%
Адвербиальные уточнители	6,4%
Фигуры аспектологического контекста	5,2%
Придаточные предложения	5,2%
Сказуемые	2,8%

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

Wd.G. – Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache / hrsg. Von R.Klappenbach, W.Steinitz. – Berlin: Akademie – Verlag, 1968. – Bd.1.

Hochzeit – Zweig St. Die Hochzeit von Lion. – Fr./ Main, 1980.

Angst – Zweig St. Angst / aus: Die Hochzeit von Lion/.

Leporella – Zweig St. Leporella / aus: Die Hochzeit von Lion/.

Die Liebe – Zweig St. Die Liebe der Erika Ewald / aus: Verwirrung der Gefühle. Fr./ Mann, 1988.

- M. Stuart – Zweig St. Maria Stuart. – Fr./ Main, 1959.
Ungeduld – Zweig St. Ungeduld des Herzens. – Fr./ Main, 1976.
Schachnovelle – Zweig St. Schachnovelle. – Fr./Main, 1988.
Aula- Kant 1. Die Aula. – Berlin, 1987.
Impressum – Kant 1. Das Impressum. – Berlin, 1972.
Billard – Böll H. Billard um halbzehn. – München, 1988.
Brot – Böll H. Das Brot der friihen Jahre. – München, 1988.
Wanderer – Böll H. Wanderer, kommst du nach Spa... – München, 1973.
Die verlorene Ehre – Böll H. Die verlorene Ehre der Katharina Blum. – München, 1988.
Kleine Freuden – Hesse H. Kleine Freuden. – Fr./Main, 1977.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню засобів вираження починальності у німецькій мові. Мета дослідження полягає у вивченні, описі засобів вираження починального значення у німецькій мові та визначені місця кожного з них у структурі поля.

Матеріалом аналізу послужили дані різних лексикографічних джерел, а також твори сучасних німецьких письменників загальним обсягом 5 тисяч сторінок.

Дослідження передбачає розгляд засобів вираження значення починальності на різних рівнях німецької мовної структури.

SUMMARY

This article is devoted to the research of the ways of expression the inceptiveness meaning in the German Language. The goal of the research is to study, to describe the ways of expression the inceptiveness meaning in German and to define their place in the field structure. The material under analysis is the data of different lexicographical sources as well as the contemporary German writers' works with 5 thousand pages total volume. This research is devoted to examine the ways of expression the inceptiveness meaning at the different levels of the German language structure.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арсеньева М.Г., Замчук Д.Б. Пособие по синонимии современного немецкого языка. – Л., 1967.
2. Балин Б.М. Сравнительная аспектология русского и немецкого языков. – Калинин, 1979.
3. Башкирцева Э.С. Влияние контекста на аспектологическую характеристику немецкого глагола: Дис.... канд. филол. наук. – Л., 1968
4. Бондарко А.В., Буланін Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.
5. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969.
6. Климов В.В. Выражение начала глагольного действия в процессе развития немецкого языка: Дис.... канд. филол. наук. – Калинин, 1969.
7. Лихтерова Б.Л. Исследование средств выражения начинательности в современном немецком языке: Дис... канд. филол. наук. – М., 1974.
8. Роганова З.Е. Видовые оттенки, заложенные в лексике глаголов, и функции приставок // Сб. науч. трудов. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1960. – т.23. – С. 198
9. Ромм З.М. Категория вида и семантика глагольных приставок в современном немецком языке: Дис.... канд. филол. наук. – М., 1951

10. Ю.Степанова М.Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования – М.,
11. Степанова М.Д. Словосложение в современном немецком языке: Дис. докт.филол.наук. – Л.,1960.
12. Фомина Н.В. Способы выражения характера протекания действия (состояния) в немецком языке // Сб.науч.трудов ЛГПИ. – Л., 1968. – т.318. – С.116
13. Deutschbein M. Die Einteilung der Aktionsarten // Englische Studien. 1920. Bd. 54. H.1. S.80-83.
14. Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache. Forschungsstelle Innsbruck. Erster Hauptteil. 1. Kühnhold – H. Wellmann. Das Verb. Mit einer Einführung von J.Erben. – Düsseldorf, 1973.
15. Fleischer W., I.Barz. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen , 1992.

Надійшла до редакції 11.03.1998 р.

ББК Ш12=432.1*33

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ОЦЕНОЧНЫХ ЗНАЧЕНИЙ, ОБУСЛОВЛЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИМИ ПРЕСУППОЗИЦИЯМИ В ТЕКСТАХ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ РЕКЛАМЫ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

М.Л.Серебрякова

В 60-70-х годах в исследовании речевого общения был выработан новый подход, в основу которого положен учет прагматической цели говорящих. Основоположниками этого подхода выступили Дж.Остин, Х.Грайс, Дж.Серль, а также ряд отечественных психолингвистов, развивающих теорию речевой деятельности (А.А.Леонтьев, Ю.С.Сорокин, А.М.Шахнарович и др.) [4; 5; 6]. Они, в частности, отмечали, что определяющим моментом в деятельности общения является цель, в соответствии с которой говорящим разрабатывается стратегический план, включающий выбор для достижения данной цели таких языковых средств, которые повышают эффективность общения и облегчают решение коммуникативной задачи. Что касается текста рекламы, то его основной целью является побуждение адресата рекламы к конкретному действию – приобретению товара, пользованию услугами и т.д.

Специфика коммуникации в рекламе заключается в том, что в момент продуцирования текста коммуникатор лишен обратной связи и поэтому должен прогнозировать предполагаемые реакции адресата на сообщение и в соответствии с ними моделировать предполагаемый процесс восприятия текста реципиентом. Иными словами, текст рекламы должен учитывать потребности потенциального адресата, стимулировать и направлять их в определенное русло. При этом реклама должна неуклонно следовать за постоянно меняющимися социально-экономическими условиями жизни и по возможности отражать, а в идеале опережать их, т.е. предвидеть ближайшую возможную ситуацию и заранее учитывать ее. Таким образом, процесс выбора адресатом рекламы товара или услуг не является стихийным, а находится под влиянием мотивов, положенных в основу при создании текста рекламы. Использование мотивов при моделировании текста рекламы обусловлено тем, что именно мотивы определяют потребности, побуждают и направляют деятельность потребителя рекламы.

Ввиду того, что выбор мотива является начальной стадией создания текста рекламы, мы, вслед за Г.Н.Кузнецовой, будем называть рекламный мотив «психологической пресуппозицией» [3, с.7]. Однако, по нашему мнению, Г.Н.Кузнецова сводит проблему «психологической пресуппозиции» к идее единого потребительского мотива, согласно которому среди многих свойств рекламируемого предмета следует выбрать одно и на его основе строить мотив, побуждающий адресата использовать предмет рекламы. Мы считаем, что «психологическая пресуппозиция» должна принимать во внимание не только основные утилитарные свойства предмета рекламы, такие как, например, «хороший вкус», «низкая калорийность» и т.д., но также учитывать более специфические, социально детерминированные потребности предполагаемого адресата. Так, анализ текстов англоязычной рекламы продуктов питания, размещенной в журналах «VOGUE», «GOOD HOUSEKEEPING», «FOOD & WINE», «WOMAN & HOME» за период с 1993 по 1996 год позволяет выявить такие психологические пресуппозиции как «стремление к приобретению качественного продукта», «стремление быть здоровым», «стремление к удобству, комфорту», «стремление к приобретению натурального продукта». Таким образом, психологическая пресуппозиция является условием, которое должно быть удовлетворено в создаваемом тексте для достижения последним коммуникативно-прагматической цели – побудить адресата рекламы приобрести и использовать рекламируемый продукт питания.

Та или иная психологическая пресуппозиция в текстах рекламы обуславливает выбор определенных лексико-фразеологических оценочных средств, объединенных доминантным оценочным значением, соответствующим определенной психологической пресуппозиции. Так, психологической пресуппозиции «стремление к приобретению качественного продукта» в текстах рекламы продуктов питания соответствуют доминантные оценочные значения «qualitative» – «качественный» и «tasty» – «вкусный»; психологической пресуппозиции «стремление быть здоровым» – «low-in-calories» – «низкокалорийный», «nutritious» – «питательный»; психологической пресуппозиции «стремление к удобству, комфорту» – «easy-to-cook» – «простой в приготовлении», «fast-to-clock» – «быстрый в приготовлении». Доминантное оценочное значение служит отправной точкой для всего ряда оценочных значений текста рекламы и в наиболее нейтральном виде выражает общий смысл оценочных значений лексико-фразеологических единиц.

Переходя к корпусу лексико-фразеологических средств, реализующих оценочные значения в тексте рекламы, необходимо представить классификацию самих оценочных значений, которые можно объединить в две группы. Первую группу составляют общеоценочные значения, выражающие комплексную характеристику объекта рекламы, основанную на личном отношении к объекту и практически не содержащие объективной (дескриптивной информации), например, «good» – «хороший», «attractive» – «привлекательный». Вторую группу составляют частнооценочные значения, в которых оценка предмета рекламы дается по каким-либо аспектам, релевантным, с точки зрения автора рекламы, для оказания воздействия на адресата рекламы: «natural» – «натуральный», «useful» – «полезный», «different» – «отличный от других». [1.с.75], [2.с.28].

Как обще-, так и частнооценочные значения в текстах рекламы продуктов питания подвержены семантической градации, иначе говоря, они содержат различное «количество» оценочного смысла (так, например, общеоценочные «pleasant» – «приятный» и «charming» – «очаровательный», частнооценочные «tasty» – «вкусный» и «delicious» – «очень вкусный»). Поэтому такие обще- и частнооценочные значения как «приятный» и «вкусный» мы называем нейтральными, а «очаровательный» и «очень вкусный» – экспрессивными (ин-

тенсифицированными). Следует заметить, что в группе общеоценочных значений текстов рекламы могут выделяться значения, выражающие эмоции или чувства: радость, удовольствие, восхищение и т.д.: «admirable» – «восхитительный», «exciting» – «возбуждающий», «divine» – «божественный». Эмоциональные общеоценочные значения в текстах рекламы, как правило, всегда экспрессивны, т.е. наряду с выражением эмоций в них содержится увеличенное «количество» оценочного смысла.

Важно заметить, что нейтральные, экспрессивные, эмоциональные общеоценочные значения в текстах рекламы продуктов питания реализованы лексемами и синтагмами, для которых общеоценочное значение является системно-языковым, т.е. узуальным. Такие лексемы и синтагмы мы называем общеоценочными эвалюативами. Что касается нейтральных и экспрессивных частнооценочных значений, то они могут быть присущи лексемам и синтагмам узуально, а могут под влиянием контекста накладываться на нейтральные в оценочном отношении лексемы и синтагмы, и, таким образом, их оценочное значение является скрытым за пределами лексического значения, адгерентно-коннотативным, т.е. имплицитным. В этой связи те лексемы и синтагмы, которые узуально обладают оценочным значением, мы в дальнейшем будем называть *частнооценочными нейтральными и экспрессивными эвалюативами*, а те, которые оценочное значение приобретают лишь контекстуально (узуально являясь нейтральными в оценочном отношении) – *частнооценочными нейтральными и экспрессивными имплицитивами*.

Лексико-фразеологические единицы, реализующие различные виды как обще- так и частнооценочных значений, в текстах рекламы продуктов питания объединены в лексико-семантические группы на основе доминантного оценочного значения, соответствующего определенной психологической пресуппозиции.

Как уже говорилось выше, психологической пресуппозиции «стремление к приобретению качественного продукта» соответствуют доминантные оценочные значения «вкусный» и «качественный».

Реализация значения «tasty» – «вкусный» в текстах рекламы продуктов питания производится:

- Общеоценочными нейтральными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «perfect flavour» – «совершенный вкус», «original flavour» – «оригинальный вкус»;
- Общеоценочными эмоциональными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «divine flavour» – «божественный вкус», «amazing flavour» – «изумительный вкус», «delightful flavour» – «восхитительный вкус», «favorite flavour» – «любимый вкус», «charming flavour» – «чарующий вкус»;
- Частнооценочными нейтральными эвалюативами – прилагательными: «tasty» – «palatable» – «toothsome» – «вкусный»;
- Адъективными словосочетаниями – «homemade taste» – «homemade style» – «home-baked taste» – «вкус домашнего блюда»;
- Частнооценочными экспрессивными эвалюативами – прилагательными: «delicious» – «очень вкусный», «tastier» – «более вкусный», «tastiest» – «самый вкусный»;
- Частнооценочными нейтральными имплицитивами – прилагательными: «spicy» – «приятный», «saline» – «соленый», «salty» – «соленый», «mustardous» – «горчичный», «sugary» – «сладкий», «sweet» – «сладкий», «chocolate» – «шоколадный», «honeyed» – «медовый», «lemon» – «лимонный», «citrus» – «лимонный», «mint» – «мятный», «olive» – «оливковый», «garlic» – «чесночный», «tangy» – «острый», «peppery» – «острый», «zesty» – «острый», «fruity» – «фруктовый», «nutty» – «ореховый», «luscious» – «сочный»;

- Частнооценочными экспрессивными имплицативами – прилагательными: «juicier» – «более сочный», «the cheesiest» – «самый лучший сырный вкус», «the mealiest» – «самый лучший вкус пищи», «the most chocolate» – «наиболее шоколадный».

Оценочное значение «качественный» реализуется:

- общеоценочными экспрессивными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «finest oil» – «превосходное масло», «record breaking chocolate» – «побивший рекорды шоколад», «ideal sauce» – «идеальный соус», «excellent pork» – «отличная свинина», «overall – winner chocolate» – «побивший все рекорды шоколад», «100-year quality» – «столетнее качество».
- Субстантивными словосочетаниями с зависимым членом-существительным в постпозиции или в препозиции – «quality of Stouffer's» – «качество Стауфферз», «all-purpose quality» – «многоцелевое качество».
- Психологической пресуппозиции «стремление к удобству, комфорту» соответствуют доминантные оценочные значения «простой в приготовлении» и «быстрый в приготовлении».

Значение «easy-to-make» – «простой в приготовлении» реализовано:

- Частнооценочными нейтральными эвалюативами – адъективными словосочетаниями с инфинитивом: «simple to make», «easy to make» – «простой в изготовлении», «easy to cook» – «elementary to cook» – «элементарный в приготовлении»;
- Адъективными словосочетаниями: «easy cookery» – «простое приготовление», «easy cookie» – «простое в изготовлении печенье», «easy meal» – «простая в приготовлении пища», «easy pot pie» – «простой пирог в приготовлении».

Оценочное значение «быстрый в приготовлении» реализуется:

- Частнооценочными нейтральными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «fast food» – «fast meal» – «пища, еда, которые быстро готовятся», «fast cookery» – «быстрая стряпня»;
- Частнооценочными экспрессивными имплицатами – субстантивными словосочетаниями с числительными: «cooking in seconds» – «приготовление пищи за секунды», «cooking in just 10 minutes» – «приготовление пищи всего за 10 минут» и т.д.;
- Адъективными словосочетаниями: «ready in minutes» – «готовый через несколько минут», «ready in seconds» – «готовый в несколько секунд».

Психологической пресуппозиции «стремление быть здоровым» соответствуют доминантные оценочные значения «питательный» и «низкокалорийный». Оценочное значение «питательный» реализуется:

- Частнооценочными нейтральными эвалюативами – прилагательными: «nourishing» – «nutritious» – «питательный»;
- Общеоценочными нейтральными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «good for your breakfast» (dinner etc.) – «хороший для вашего завтрака» (обеда и т.д.), «suitable to feed your baby (family etc.)» – «подходящий чтобы накормить вашего ребенка (семью и т.д.)».

Оценочное значение «низкокалорийный» реализуется:

- Частнооценочными нейтральными эвалюативами – адъективными словосочетаниями: «low in fat» – «с низким содержанием жира», «low in sugar» – «с низким содержанием сахара», «low in calories» – «с низким процентом калорийности»;
- Субстантивными словосочетаниями: «only 25 calories a slice» – «всего 25 калорий в кусочке», «8 calories Jell-O» – «8 калорий Jell-O», «just 20 calories dessert» – «именно 20-калорийный десерт».

Анализ англоязычной рекламы продуктов питания показывает, что наиболее продуктивными в реализации оценочных значений являются: «вкусный» – прилагательные (частнооценочные нейтральные имплицативны); «качественный» – адъективные словосочетания (общеоценочные экспрессивные эвалюативы); «простой в приготовлении» – адъективные словосочетания (частнооценочные нейтральные эвалюативы); «быстрый в приготовлении» – субстантивные словосочетания с числительными (частнооценочные экспрессивные имплицативны); «питательный» – адъективные словосочетания (общеоценочные нейтральные эвалюативы); «низкокалорийный» – субстантивные словосочетания (частнооценочные нейтральные эвалюативы).

РЕЗЮМЕ

Вибір лексико-фразеологічних засобів, що втілюють оцінні значення у текстах англомовної реклами продуктів харчування зумовлений психологічними пресупозиціями - прагматичними мотивами, на підставі яких створено текст реклами. Головна роль у вираженні оцінних значень, що співвідносяться з психологічними пресупозиціями, належить прикметникам та ад'єктивним словосполученням.

SUMMARY

Psychological presuppositions as basic pragmatic appeals in the text of English Food Products Advertisement predetermine the selection of lexico-praseological means and their evaluative meanings. Evaluative meanings in this type of advertisement are mainly expressed by the adjectives and adjectival word-combinations.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Артюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука. 1988. – 341 с.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
3. Кузнецова Г.Н. Структурные и семантические особенности языка американской рекламы. (Прагматика рекламного текста). – Дис. ...канд.филол.наук. – М.: 1984. – 182 с.
4. Леонтьев А.А. Языкознание и психология. – М.: Наука 1966. – 80 с.
5. Pragmatics. Theory and Practice. The Hague; Paris; New York; Mouton Publishers, 1979.
6. Searle J. The Classification Illocutionary Acts. Language in Society. – 1976. – vol.5, №1. – P.1-24

Надійшла до редакції 11.03.1998 р.

ББК 801.1 : 803

СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА НЕМЕЦКИХ ОТАДЪЕКТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ

А.А.Пузик

В последние десятилетия в лингвистике прослеживается интенсивное изучение общих и конкретных вопросов глагольной деривации. При этом можно выделить доминирующую роль исследования семантики производных процессов. Целью настоящего исследования является определение структурных типов немецких отадъективных глаголов, (то есть глаголов, мотивированных именами прилагательными, например: kürzen 'укорачивать, сокращать' ← kurz 'короткий'; feuchten 'увлажнять' ← feucht

‘влажный’) с установлением продуктивности словообразовательных средств, участвующих в процессе «оглаголивания» имени прилагательного. В предлагаемой работе также представлена попытка классифицировать немецкие отадъективные глаголы на основе идентичности мотивационных отношений деривата к мотивирующей основе, а также идентичности функции мотивирующих основ в формуле толкования (ФТ) («семантически равнозначной конструкции», состоящей из мотивирующего прилагательного и глагола с его аргументами) отадъективных глаголов (ОАГ) (более подробно о ФТ см. [1, с. 42]). Корпус исследования составил 787 глаголов, выделенных методом сплошной выборки из словаря (Дуден под редакцией Г. Дроздовского), так как частотность описываемых глаголов в различных типах текстов невысока.

Необходимо заметить, что в процессе выборки возникли некоторые трудности при определении характера мотивации производных глаголов. Так, основную трудность составили префиксные, а также рефлексивные глаголы, имеющие корреляты в виде безаффиксных или суффиксных ОАГ (*verharschen* ‘зарубцеваться (о ране)’ ← *harschen* ‘быть покрытым ледяной коркой’ и/или ← *harsch* ‘твердый, жесткий’; *bessern, sich* ‘улучшаться’ ← *bessern* ‘сделать лучше’ и/или ← *besser* ‘лучший, более хороший’). В данном случае следует говорить о возможности «двойной мотивированности» [6, с. 9]. Учитывая семантические особенности данных глаголов, есть основания полагать, что такие глаголы (на основе возможности наиболее точного представления семантики глагола в ФТ через имя прилагательное) могут быть отнесены к группе ОАГ, хотя их морфологическое оформление (наличие форманта *sich* или префикса) позволяет рассматривать данные производные глаголы как отглагольные образования. При этом префиксные глаголы (префиксы которых призваны «модифицировать опорные глаголы в плане семантики и синтаксиса»), имеющие тождественную семантику с безаффиксными (или суффиксными) ОАГ не были включены в корпус исследования (предпочтение отдано безаффиксным / суффиксным ОАГ) и представлены в настоящей работе в качестве оппозиции (хотя в некоторых случаях можно говорить скорее о конкурентных отношениях между префиксными глаголами сходной семантики) ((*ab / aus / er / ver-*) *härten* ‘сделать (более) твердым, упрочнить’ ← *hart* ‘твердый, прочный’). Префиксные ОАГ, не имеющие безаффиксных коррелятов, и показавшие сходную семантику, рассматривались как отдельные ОАГ, например: *aufheitern* и *erheitern* ‘развеселить, поднять настроение’ ← *heiter* ‘веселый’; *einschüchtern* и *verschüchtern* ‘запугивать’ ← *schüchtern* ‘робкий, застенчивый’ и др.

В ряде случаев направление мотивации носит неопределенный или сомнительный характер (так, транзитивный глагол *wecken* ‘будить’ в синхронном изучении может быть представлен (на основе лексикографического толкования) как отадъективный глагол (*wecken* ← *wach* ‘бодрствующий’), что является неправильным, так как прилагательное *wach* встречается в немецком языке, начиная с 18 века, тогда как *wecken* является «древним каузативным глаголом» [12, с. 57].

1. Наиболее полное описание морфемной структуры производных глаголов, коррелирующих с именами прилагательными, а также описание значений словообразовательных средств, участвующих в процессе деривации отражено в работах Г. Вельмана (суффиксные ОАГ) и И. Кюнхольда (префиксы) [11 с. 97; 10, с. 92]. Настоящее исследование имеет целью системное описание структуры немецких ОАГ с опорой на количественные характеристики словообразовательных средств (см. табл. 1.1, 1.2).

По признаку наличия/отсутствия аффикса (суффикса, префикса или комбинации префикс-суффикс) в процессе деривации выделены 2 структурных типа немецких ОАГ: 1) безаффиксные ОАГ; 2) аффиксные ОАГ.

Следующая таблица дает обзор количественных данных по словообразовательным средствам, «обслуживающим» отадекватное глагольное словообразование (количественные характеристики словообразовательных средств отдельных семантических групп ОАГ представлены в каждой группе):

Таблица 1.1 Структурные типы немецких ОАГ

№ п/п	Структурный тип ОАГ	Способ образ. ОАГ	Налич. умлаута	Налич. «sich»	Кол-во
1	Безаффиксные ОАГ.	1 МА + Ø (en)	60	41	216 (27,4%)
2	Суффиксные ОАГ				
		2 МА + (e)l	9	1	14
		3 МА + er	5	4	8
		4 МА + ig	1	1	5
		5 МА + ier	–	3	34
		6 МА + isier	–	8	92
		7 МА + ifizier	–	–	2
		всего:	15	17	155 (19,7%)
3	Префиксные ОАГ	8 Пр. + Ø (en)	19	78	354 (45%)
4	Префиксно-суффикс. ОАГ				
		9 Пр. + (e)l	1	–	1
		10 Пр. + er	5	13	30
		11 Пр. + ig	1	4	13
		12 Пр. + ier	–	–	1
		13 Пр. + isier	–	2	16
		14 Пр. + ifizier	–	–	1
		всего:	7	19	62 (7,9%)
		Общее кол-во:			787 ОАГ

Безаффиксные ОАГ включают мотивирующие имена прилагательные, которые «оглаголиваются» в неизменном виде (кроме фонетических изменений, вызванных появлением умлаута) с помощью «флексионного суффикса» -(e)n. Исключение составляет глагол *albern* 'дурачиться' ← *albern* 'глупый, нелепый', образованный методом усечения основы. При этом прилагательные, оканчивающиеся на -en, теряют -e: *trocknen* 'сушить' ← *trocken* 'сухой'; мотивирующие имена прилагательные, имеющие корневые гласные а, о, и в большинстве случаев (около 80%) принимают умлаут, если соответствующие производные глаголы транзитивны (*öffnen* 'открывать' ← *offen* 'открытый'). У интранзитивных ОАГ появление умлаута носит нерегулярный характер. В некоторых случаях умлаут выполняет функцию разграничения по значению: *lahmen* 'быть парализованным, хромать' и *lähmen* 'парализовать, расслаблять' ← *lahm* 'парализованный, хромой'; *kranken* 'быть больным' и *kränken* 'обидеть' ← *krank* 'больной' и др.

Аффиксные ОАГ представлены производными глаголами, мотивированными прилагательными, при участии конкретного аффикса (суффикса или префикса) или комбинации префикс-суффикс. Суффиксные ОАГ составляют 19,7% корпуса исследования. При этом наиболее продуктивным является суффикс -isier(en) (см. табл. 1.1), участвующий в большинстве случаев в процессе «оглаголивания» заимствованных прилагательных (при этом суффиксы прилагательных *ent/ant* и *isch* усекаются:

dominieren 'доминировать, господствовать' ← dominant 'доминирующий, господствующий'; botanisieren 'собирать растения' ← botanisch 'ботанический'. Вследствие высокой продуктивности префиксных ОАГ (45%) представляется необходимым привести количественные характеристики отдельных префиксов:

Таблица 1.2 Префиксные и префиксно-суффиксные ОАГ

№ п/п	Префикс ОАГ	Словообразовательные форманты ОАГ							Общее кол-во	
		Ø	el	er	ig	ier	isier	ifizier ед.		
1	ab-	15	—	—	—	—	—	—	15	3,6%
2	an-	7	2	—	—	1	—	—	10	2,4%
3	auf-	14	—	—	—	—	—	—	14	3,4%
4	aus-	12	—	—	—	—	—	—	12	2,9%
5	be-	39	—	2	9	—	—	—	50	12%
6	durch-	2	—	—	—	—	—	—	2	0,48%
7	ein-	8	—	—	—	—	—	—	8	1,92%
8	ent-	29	—	—	—	—	14	1	44	10,6%
9	er-	73	—	6	—	—	—	—	79	19%
10	über-	7	—	1	—	—	—	—	8	1,92%
11	um-	2	—	—	—	—	—	—	2	0,48%
12	ver-	142	1	18	4	—	2	—	167	40,1%
13	zer-	1	—	1	—	—	—	—	2	0,48%
14	zu-	3	—	—	—	—	—	—	3	0,72%
	всего:	354	3	28	13	1	16	1	416	100%

Наиболее продуктивным префиксом является ver- (40,1%), а также er- (19%) и be- (12%). Префиксно-суффиксные ОАГ малопродуктивны (7,9%) (см. табл. 1.2).

2. Описание типов семантических связей ОАГ и их мотивирующих прилагательных встречается в основных трудах по словообразованию немецкого языка Г.Пауля, В.Вильманса, В.Хенцена, В.Фляйшера, И.Эрбена, В.Вельмана, И.Кюнхольд. Тем не менее имеющиеся описания лишь частично соответствуют многообразию значений ОАГ.

В данной работе отнесение ОАГ к определенной семантической группе основано на выявлении характера мотивационных отношений в ФТ, главная задача которой состоит в том, чтобы наиболее точно представить отношения мотивирующий адъектив → производный глагол.

Следующие принципы, используемые в процессе исследования, являются основополагающими для семантического анализа производных слов:

1) перифраза деривата с помощью аргументов (актантов справа и слева), «уточняющих» значение производного глагола;

2) учет идиоматизированных значений описываемой отадъективной глагольной лексики (kränken (перен.) 'обидеть' → krank 'больной');

3) привлечение тематической семантики мотивирующих имен прилагательных, а также глагольных аргументов;

Необходимо заметить, что описываемые глаголы, подобно прилагательным, мотивирующим их, многозначны. Семантическая структура ОАГ, а также «производящих» адъективов может быть представлена как совокупность лексико-семантических вариантов (ЛСВ) мотивирующего и мотивированного слова. При этом каждый ЛСВ

предполагает изучение дистрибуции, т. е. исследование «потенциальных и реальных возможностей ЛСВ появляться в предложении с определенным кругом слов». При перифразировании («переводе на семантический язык» [1, с. 42]) отдельных ЛСВ производных ОАГ в первую очередь учитывалось не количество (обязательных или факультативных) актантов, а их категориальная семантика (на уровне категории одушевленность / неодушевленность). Некоторые многозначные прилагательные вызвали трудности с определением их принадлежности к определенному тематическому ряду.

В практическом отношении решающее значение при определении лексической семантики мотивирующих адъективов приобрели те ЛСВ прилагательных, которые выступили в качестве мотивирующих по отношению к производному глаголу.

В качестве единицы анализа исследования семантики ОАГ выступили или однозначные глаголы (*verdeutlichen* 'пояснять, разъяснять' ← *deutlich* 'ясный, четкий, внятный'), или ЛСВ многозначного глагола, включающего 2 или более значения (*grünen* 1) 'зеленеть, быть зеленым' и 2) 'становиться зеленым' ← *grün* 'зеленый'; *doggen* 1) 'сохнуть, вянуть' и 2) 'сушить' ← *duft* 'сухой'), что явилось причиной одновременной принадлежности одного и того же глагола к разным семантическим группам (то есть оба значения рассматриваются в качестве отдельных ОАГ):

Ср.: *grünen* в зн. 'быть зеленым' – глагол состояния (курсивный глагол) и 'становиться зеленым' – инхоативный глагол; *doggen* в зн. 1) 'сохнуть, вянуть' – каузативный и 2) 'сушить' – инхоативный глагол.

В результате анализа мотивационных отношений в ФТ между мотивирующими именами прилагательными и мотивированными ими глаголами выделены 8 основных семантических групп немецких ОАГ (9-ю остаточную группу составляют отадъективные глагольные образования, характер мотивационных отношений к адъективу которых, единичен, а также глаголы, перифраза которых через мотивирующее имя прилагательное возможна лишь при привлечении этимологических данных), принадлежащих (на основе функции мотивирующего адъектива в ФТ) к одному из 2 основных типов глаголов, мотивированных именами прилагательными, которые могут быть сформулированы следующим образом:

I. Глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих признак одного из участников ситуации (субъект или объект). В данном случае мотивирующий адъектив выполняет в формуле толкования функцию (субъектного или объектного) предикатива: *Er krankt* (уст.) = *Er ist/wird krank* (ОН болеет/становится больным).

II. Глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих признак действия. При этом мотивирующий адъектив выполняет в формуле толкования адвербиальную функцию: *Er starrt* (auf j-n, etw.) = *Er blickt starr* (auf j-n, etw.) (Он уставился (на кого-либо, что-либо)).

К первому основному типу ОАГ отнесены следующие семантические группы (665 ОАГ (84,5%)):

2.1 Глаголы состояния, мотивированные именами прилагательными (МА), описывающими оценку состояния субъекта (S) ситуации, выполняющими в конструкции перифразы функцию субъектного предикатива в составе именного сказуемого с копулятивным глаголом 'быть' ('sein') ФТ: «S есть, является (как) МА» («S ist Am»): *Er kargt mit etw.* (возв.) = *Er ist karg mit etw.* ('ОН скупится на что-либо'). Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: - Ø (en) 30, - (e)l 4, -er 1, -ier 3, -ab 1, aus 1, be- 3, er- 4, ver- 1 (всего 48 ОАГ, в том числе рефл. 11, с умл. 7). В рамках описываемой группы выделены следующие подгруппы ОАГ:

2.1.1 ОАГ, субъект формулы толкования которых, - имя одушевленное (25 ОАГ).

2.1.1.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих черты характера субъекта (9 ОАГ): *bangen* (возв.) 'бояться' ← *bange* 'боязливый, робкий'; *erdreisten* (возв.)/*kecken* (уст.)/*kühnen* (возв.), *sich* (zu etw.) 'осмеливаться, отваживаться (на что-либо)' ← *dreist/keck/kühn* 'смелый, отважный, дерзкий'; *zagen* 'робеть' ← *zag* 'боязливый, робкий' и др.;

2.1.1.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих оценку физического или психического состояния субъекта (10 ОАГ): *geilen* (ред., пренебр.) 'быть похотливым, (сладо)страстным' ← *geil* 'похотливый, (сладо)страстный'; *kranken* (уст.) 'болеть' ← *krank* 'больной'; *lahmen* 'быть хромым' ← *lahm* 'парализованный, хромым' и др.;

2.1.1.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих степень сходства внутренних или внешних признаков (2 ОАГ): *ähneln*, *gleichen* 'быть похожим, походить' ← *ähnlich*, *gleich* 'похожий, сходный, аналогичный';

2.1.1.4 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих субъект в целом (4 ОАГ): *betätigen*, *sich* 'заниматься, принимать участие' ← *tätig* 'деятельный, активный'; *bewähren*, *sich* 'оказываться пригодным, оправдать себя' ← *wahr* 'подлинный, настоящий' и др.

2.1.2 ОАГ, субъект формулы толкования которых, - имя неодушевленное (23 ОАГ):

2.1.2.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих форму субъекта (2 ОАГ): *runden*, *sich* 'быть круглым, закругляться' ← *rund* 'круглый'; *krummen*, *sich* 'быть кривым' ← *krumm* 'кривой';

2.1.2.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих цвета и оттенки (4 ОАГ): *grünen* (возв.) 'быть зеленым' ← *grün* 'зеленым'; *blauen* 'быть синим' ← *blau* 'синий'; *dunkeln* (поэт.) 'быть темным' ← *dunkel* 'темный'; *grauen* (поэт.) 'быть серым' ← *grau* 'серый';

2.1.2.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих физические качества субъекта (8 ОАГ): *harschen* 'быть покрытым ледяной коркой' → *harsch* 'твердый, жесткий'; *brillieren* 'быть блестящим, блестеть' ← *brillant* 'блестящий, великолепный';

2.1.2.4 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих субъект в целом (9 ОАГ): *genügen* 'хватать, быть достаточным' ← *genug* 'достаточный, исчерпывающий'; *begünstigen* 'благоприятствовать' ← *günstig* 'выгодный, благоприятный'; *dominieren* 'преобладать, господствовать' ← *dominant* 'преобладающий, господствующий' и др.

2.2 Инхоативные глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику субъекта ситуации, выполняющими в конструкции перифразы функцию субъектного предикатива в составе именного сказуемого с копулятивным глаголом 'werden' (становиться). ФТ: «S становится МА» («S wird Am»): *Der Teppich bleicht* = *Der Teppich wird bleich* ('Ковер становится бесцветным'). Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: -Ø (en) 66, -(e)l 2, -er 2, -ig 1, -ier 2, -isier 5, ab- 4, an- 1, auf- 4, aus- 5, be- 9, ein- 1, ent- 3, er- 41, über- 1, ver- 59, zu- 2 (всего 208 ОАГ, в том числе рефл. 125, с умл. 37). Инхоативные глаголы интранзитивны или рефлексивны (*reifen* 'спеть, созреть' ← *reif* 'спелый'; *bessern*, *sich* 'улучшаться' ← *besser* 'лучший, более хороший'. Последние имплицированы каузативными ОАГ (Ср.: *glätten* 'гладить' и *glätten*, *sich* 'становиться гладким' ← *glatt* 'гладкий').

В рамках описываемой группы выделены следующие подгруппы ОАГ :

2.2.1 ОАГ, субъект формулы толкования которых, - имя одушевленное (84 ОАГ):

2.2.1.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих физическое состояние субъекта (30 ОАГ): *abmagern* '(по) худеть, отощать' ← *mager* 'худой, тощий'; *erkranken* 'заболеть, захворать' ← *krank* 'больной'; *ertauben* (возв., уст.) 'стать глухим' ← *taub* 'глухой' и др.;

2.2.1.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих черты характера субъекта (11 ОАГ): *ärgern, sich (über)* 'сердиться, злиться' ← *arg* 'злой, сердитый'; *erbosen, sich (über)* '(разо)злиться' ← *böse* 'злой'; *verzagen* (возв.) 'падать духом, робеть, отчаиваться' ← *zag* 'робкий, боязливый' и др.;

2.2.1.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих возраст (3 ОАГ): *älteln* 'понемногу, медленно стареть' ← *alt* 'старый'; *verjungen, sich* '(по)молодеть, становиться стройнее' ← *jung* 'молодой'; *ergreisen* (ред.) 'стареть, седеть' ← *greis* 'старый, седой';

2.2.1.4 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих эмоциональное состояние субъекта (17 ОАГ): *demütigen, sich* 'унижаться' ← *demütig* 'смиренный, покорный'; *beruhigen, sich* 'успокаиваться' ← *ruhig* 'спокойный'; *(auf)erheitern, sich* 'становиться веселее' ← *heiter* 'веселый' и др.;

2.2.1.5 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих цвета и оттенки (4 ОАГ): *erröten* (возв.) 'покраснеть в лице' ← *rot* 'красный'; *ergrauen* 'седеть' ← *grau* 'серый, седой'; *erblonden* (разг., шутл.) 'осветлиться (о волосах)' ← *blond* 'светлый, белокурый'; *vergilben* 'стареть' ← *gelb* 'желтый';

2.2.1.6 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих социальное положение субъекта, социальную принадлежность (8 ОАГ): *vereinsamen* 'становиться (все более) одиноким' ← *einsam* 'одинокий'; *verehlichen, sich* (уст. или шутл.) 'жениться, выходить замуж' ← *ehlich* 'супружеский, брачный' и др.;

2.2.1.7 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих субъект в целом, отображающих общую оценку (11 ОАГ): *vervollkommen, sich* 'совершенствоваться' ← *vollkommen* 'полный, совершенный'; *verändern, sich* (перен., уст.) 'жениться, выйти замуж' ← *ander* 'другой' (в последнем случае имеет место приобретение производным глаголом дополнительного значения вследствие метафорического употребления) и др.

2.2.2 ОАГ, субъект формулы толкования которых, - имя неодушевленное (119 ОАГ):

2.2.2.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих цвета и оттенки (10 ОАГ): *(ab)dunkeln* 'темнеть (о цвете)' ← *dunkel* 'темный'; *gilben* (поэт.) 'желтеть' ← *gelb* 'желтый'; *blauen* (поэт.) 'становиться синим' ← *blau* 'синий' др.;

2.2.2.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих состояние растений (3 ОАГ): *(ab)welken* (возв., ред.) 'вянуть, увядать' ← *welk* 'вялый, поблекший'; *(an/ver/durch-) faulen* 'гнить, портиться' ← *faul* 'гнилой, тухлый'; *(aus)reifen* 'спеть, созревать' ← *reif* 'спелый' и др.;

2.2.2.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих физическое состояние, качество или свойство субъекта (50 ОАГ): *abstumpfen* 'становиться тупым' ← *stumpf* 'тупой'; *(auf)weichen* 'размягчаться' ← *weich* 'мягкий, гибкий'; *erhärten* 'твердеть, становиться тверже' и др.;

2.2.2.4 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих форму (7 ОАГ): *abplatten* 'делаться (более) плоским, сплющиваться' ← *platt* 'плоский'; *runden, sich* 'становиться круглым' ← *rund* 'круглый'; *verkrümmen, (sich)* 'искривляться, изгибаться' ← *krumm* 'кривой' и др.;

2.2.2.5 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих температурные состояния (4 ОАГ): *(er)kalten* 'охлаждаться, остывать' ← *kalt* 'холодный';

erwarmen (уст.) 'согреваться, теплеть' ← warm 'теплый'; (ver-)auskühlen 'остывать, остужаться' ← kühl 'холодный, прохладный';

2.2.2.6 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих вкус (3 ОАГ): aussüßen 'становиться сладким' ← süß 'сладкий'; säuern 'киснуть, прокисать'; versauern 'становиться более кислым' ← sauer 'кислый';

2.2.2.7 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих вес (2 ОАГ): erleichtern, sich 'становиться легче, облегчаться' ← leicht 'легкий, несложный'; erschweren, sich 'становиться тяжелее, усложняться' ← schwer 'тяжелый, сложный';

2.2.2.8 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих изменение стоимости, ценности, приобретаемой субъектом (2 ОАГ): verbilligen, sich 'дешеветь, снижаться (о цене)' ← billig 'дешевый'; verteuern, sich 'дорожать, становиться дороже' ← teuer 'дорогой';

2.2.2.9 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих размер (параметрические адъективы) (6 ОАГ): verkleinern, sich 'уменьшаться, снижаться' ← klein 'маленький, небольшой, незначительный'; vergrößern, sich 'увеличиваться, возрастать, расширяться' ← groß 'большой, крупный, обширный' и др.;

2.2.2.10 глаголы, образованные от количественных (множительных) имен прилагательных (5 ОАГ): verdreifachen, sich 'утраиваться, становиться втрое больше' ← dreifach 'тройной, троекратный'; verzehnfachen, sich 'становиться в десять раз больше' ← zehnfach 'десятикратный' и др. Количество ОАГ данной подгруппы может изменяться в сторону возрастания если учесть возможные глагольные образования, мотивирующими основами которых являются сложные прилагательные, первый компонент которых - числительное, а второй - формант «fach», не зафиксированные в лексикографических источниках;

2.2.2.11 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих позитивную или негативную оценку (оценочные адъективы) (5 ОАГ): verschlechtern, sich, verschlimmern, sich 'ухудшаться' ← schlecht, schlimm 'плохой'; verbessern, sich 'улучшаться, становиться лучше' ← besser 'лучший, более хороший' и др.;

2.2.2.12 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих скорость, интенсивность, «приобретаемую» субъектом (3 ОАГ): verschnellern, sich, beschleunigen, sich 'ускоряться' ← schnell 'быстрый'; verlangsamen, sich 'замедляться' ← langsam 'медленный';

2.2.2.13 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих характеристику изменений признаков субъекта в целом (19 ОАГ): ergänzen, sich 'дополняться, пополняться' ← ganz 'целый, весь, полный'; erneuen, sich (возв.) 'обновляться, становиться (более) новым' ← neu 'новый' и др.

2.2.3 ОАГ, субъект формулы толкования которых, выражен безличным местоимением 'es' (5 ОАГ). ФТ: «S становится (как) МА» (о времени суток) («Es wird Am») : dunkeln 'темнеть' ← dunkel 'темный'; (um)düstern 'темнеть, смеркаться' ← düster 'темный, мрачный'; grauen 'сереть' ← grau 'серый' и др.

2.3 Каузативные (фактитивные) глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику объекта (О) ситуации, выполняющими в конструкции перифразы функцию объектного предикатива в составе сказуемого с глаголом 'делать' (machen) ФТ: «S делает О (как) МА» или «S каузирует О быть (как) МА» («S macht O (so) Am») : Er säubert den Tisch = Er macht den Tisch sauber (Он убирает со стола; säubern 'чистить' ← sauber 'чистый'). Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: -Ø(en) 94, -(e)l 2, -er 3, -ig 2, -ier 19, -isier 59, ab- 8, an- 6, auf- 9,

aus- 5, be- 29, durch- 2, ein- 4, ent- 4; er- 30, über-5, um- 1, ver- 89, zer- 2, zu- 1 (всего 374 ОАГ, в том числе рефл.--, с умл. 43). Каузативные глаголы транзитивны.

В рамках описываемой группы выделены следующие подгруппы ОАГ :

2.3.1 ОАГ, объект формулы толкования которых, - имя одушевленное (103 ОАГ):

2.3.1.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих черты характера, «приобретаемые» объектом в процессе каких-либо действий субъекта (17 ОАГ): einschüchtern ‘запуг(ив)ать’ ← schüchtern ‘робкий, пугливый’; veredeln ‘облагораживать, улучшать’ ← edel ‘благородный’; verzärteln ‘изнеживать, баловать’ ← zart ‘нежный’ и др.;

2.3.1.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих оценку эмоционального состояния, «приобретаемого» объектом в результате каких-либо действий (или бездействия) субъекта (21 ОАГ): beruhigen ‘успокоить’ ← ruhig ‘спокойный’; demütigen ‘смирять, унижать’ ← demütig ‘смиренный, покорный’; (auf-) erheitern ‘развеселить’ ← heiter ‘веселый’ и др.;

2.3.1.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих физическое состояние объекта, «приобретаемого» последним в результате действий, исходящих от субъекта (27 ОАГ): ernüchtern ‘отрезвлять, разочаровывать’ ← nüchtern ‘трезвый’; erschaffen ‘делать слабым, вялым’ ← schlaff ‘вялый, слабый’; zermürben ‘изматывать, изнувать’ ← mürbe ‘мягкий, дряблый’ и др.;

2.3.1.4 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих социальное положение объекта, социальную принадлежность (12 ОАГ): verehlichen ‘выдавать замуж, женить’ ← ehlich ‘супружеский, брачный’; vereinsamen ‘сделать одиноким, изолировать’ ← einsam ‘одинокий’ и др.;

2.3.1.5 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих цвета и оттенки, «приобретаемые» объектом (20 ОАГ): (durch)bläuen ‘избивать’ ← blau ‘синий’; bräuen ‘делать смуглым, окрашивать загаром’ ← braun ‘коричневый, загорелый’;

2.3.1.6 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих объект в целом, отображающих общую оценку (24 ОАГ): befähigen ‘делать способным’ ← fähig ‘способный’; verändern ‘изменить’ ← ander ‘другой’; (an)beschuldigen ‘обвинять, упрекать’ ← schuldig ‘виновный’ и др.

2.3.2 ОАГ, объект формулы толкования которых, - имя неодушевленное (271 ОАГ):

2.3.2.1 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих физическое состояние, качество или свойство, «приобретаемое» объектом в результате каких-либо действий (или бездействия) субъекта (48 ОАГ): (an/be/durch/ein-) feuchten ‘увлажнить’ ← feucht ‘влажный’; (ab/aus/er/ver-) härten ‘сделать твердым, упрочнить’ ← hart ‘твердый, прочный’; (ab/auf/durch/er-) weichen ‘размягчить’ ← weich ‘мягкий, гибкий’ и др.;

2.3.2.2 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих форму предмета, «приобретаемую» объектом (19 ОАГ): (ein)ebnen ‘выравнивать, сглаживать’ ← eben ‘ровный, гладкий’; (ein)krümmen ‘гнуть, выгибать’ ← krumm ‘кривой’; (ab/auf-) runden ‘делать круглым’ ← rund ‘круглый’ и др.;

2.3.2.3 глаголы, образованные от имен прилагательных, обозначающих цвета и оттенки, «приобретаемые» объектом (17 ОАГ): göten ‘делать красным, румянить’ ← rot ‘красный’; vergilben ‘делать желтым’ ← gelb ‘желтый’; (aus-/über-)weißen ‘белить’ ← weiß ‘белый’ и др.;

2.3.2.4 глаголы, образованные от имен прилагательных - дериватов, полученных в результате адъективации имен существительных, обозначающих названия стран, наций (прилагательные происхождения) (9 ОАГ): amerikanisieren ‘американизировать’ ←

amerikanisch 'американский'; französisieren 'офранцузить' ← französisch 'французский'; slawisieren 'ославянить' ← slawisch 'славянский' и др. Мотивация приведенных в качестве примеров ОАГ носит двоякий характер (мотивирующая основа - адъектив и/или субстантив). Наличие описываемых производных глаголов в корпусе исследования обусловлено их семантическими особенностями, которые наиболее точно представлены в ФТ именно через МА.

2.3.2.5 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих вкус, «приобретаемый» объектом (3 ОАГ): verbittern 'отравлять, портить жизнь' ← bitter 'горький'; (ver)süßen 'подслащивать (жизнь)' ← süß 'сладкий'; (ein-/durch-)säuern 'квасить, делать более кислым' ← sauer 'кислый';

2.3.2.6 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих температурные состояния (3 ОАГ): (er)kälten 'охлаждать, студить' ← kalt 'холодный'; (ab-/aus-/unter-)kühlen 'охлаждать' ← kühl 'прохладный'; (an-/auf-/aus-/durch-/er-/ver-/vor-)wärmen 'греть, согревать, делать более теплым' ← warm 'теплый';

2.3.2.7 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих вес, «приобретаемый» объектом (3 ОАГ): erleichtern 'облегчить, делать более легким' ← leicht 'легкий, несложный'; (be-)erschweren 'усложнять, отягощать' ← schwer 'тяжелый, трудный';

2.3.2.8 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих размеры, величину, «приобретаемые» объектом (параметрические адъективы) (13 ОАГ): vergrößern 'увеличивать, расширять' ← groß 'большой'; verkleinern 'уменьшать, снижать' ← klein 'маленький, небольшой, незначительный'; weiten 'расширять (обувь)' ← weit 'широкий, дальний' и др.;

2.3.2.9 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих позитивную или негативную оценку (оценочные адъективы) (24 ОАГ): verschlechtern 'ухудшать' ← schlecht 'плохой'; berichtigen 'исправлять, приводить в порядок' ← richtig 'правильный'; (auf)schönen 'улучшать, осветлять (вино), оживлять (краску)' ← schön 'красивый' и др.;

2.3.2.10 глаголы, образованные от локальных имен прилагательных (8 ОАГ): erobern 'завоевать, захватывать, завладеть' ← ober 'верхний, высший'; äußern 'выражать, проявлять, высказывать' ← außen 'внешний, наружный'; verinnerlichen 'прочувствовать, осознать, запечатлеть в душе' ← innerlich 'внутренний' и др.;

2.3.2.11 глаголы, образованные от количественных (множительных) имен прилагательных (6 ОАГ): verdreifachen 'утраивать, делать втрое больше' ← dreifach 'тройной, трехкратный'; verzehnfachen 'делать в десять раз больше' ← zehnfach 'десятикратный' и др. Количество ОАГ данной подгруппы может изменяться в сторону возрастания если учесть возможные глагольные образования, мотивируемыми основами которых являются сложные прилагательные, первый компонент которых - числительное, а второй - формант «fach», не зафиксированные в лексикографических источниках.;

2.3.2.12 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих возможность или реальность (отношение к действительности) (6 ОАГ): ermöglichen 'делать возможным' ← möglich 'возможный, вероятный'; verwirklichen 'осуществлять, претворять в жизнь' ← wirklich 'действительный, реальный, истинный' и др.;

2.3.2.13 глаголы, образованные от имен прилагательных, отображающих стоимость, ценность, «приобретаемую» объектом (3 ОАГ): *verbilligen* 'удешевить, снижать (о цене)' ← *billig* 'дешевый'; *verteuern* 'удорожать, делать дороже' ← *teuer* 'дорогой';

2.3.2.14 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих скорость, интенсивность, «приобретаемую» объектом (9 ОАГ): *verschnellern, beschleunigen* 'ускорять, увеличивать скорость' ← *schnell* 'быстрый'; *verlangsamen* 'замедлять, снижать скорость' ← *langsam* 'медленный' и др.;

2.3.2.15 глаголы, образованные от имен прилагательных, описывающих объект в целом, отображающих общую оценку (100 ОАГ): *ergänzen* 'дополнить, пополнить' ← *ganz* 'целый, весь, полный'; *(ab/um/ver)ändern* 'изменить' ← *ander* 'другой'; *(an/aus/ver/vor)fertigen* 'изготовить, подготовить' ← *fertig* 'готовый' и др.

2.4 Глаголы, мотивированные именами прилагательными, выполняющими в формуле толкования функцию объектного предикатива с отрицательным компонентом значения, выраженным префиксом 'un'. ФТ: «S каузирует О не быть (как) МА»: *Diese Einflüsse entsittlichen die Jugend* (Это влияние развращает (деморализует) молодежь) = *Diese Einflüsse machen die Jugend unsittlich*; Далее: *entmutigen* 'лишать мужества, приводить в уныние' ← *mutig* 'мужественный'; *enteignen* 'лишать собственности, экспроприировать' ← *eigen* 'собственный' и др. Производные глаголы, коррелирующие с прилагательными, обозначают в данном случае «ситуацию каузирования разрыва» предикативных отношений и образуют «отрицательный противочлен к группе каузативных ОАГ [3, с. 56]. Каузативные ОАГ и каузативные ОАГ с отрицательным значением связаны антонимическими отношениями. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: *ent-* 35; (всего 35 ОАГ, в том числе рефл. –, с умл. 3).

Ко второму основному типу ОАГ отнесены следующие семантические группы (102 ОАГ (13%)):

2.5 Глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику поведения субъекта, выполняющими в конструкции перифразы адвербиальную (Adv.) функцию. ФТ: «S ведет себя (как) МА» («S *benimmt sich (als) Am (>Adv.)*»): *Sie kokettiert* = *sie benimmt sich kokett* (Она кокетничает (ведет себя кокетливо)): *albern* 'дурачиться' ← *albern* 'глупый, нелепый'; *brüskieren* 'вести себя бесцеремонно' ← *brüsk* 'резкий, бесцеремонный'; *erfrechen, sich* 'наглеть, вести себя нагло' ← *frech* 'наглый'; *wildeln* 'вести себя дико' ← *wild* 'дикий' и др. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: *-Ø(en)* 3, *-(e)l* 4, *-ier* 2, *-isier* 1, *an-* 2, *be-* 2, *er-* 2 (всего 16 ОАГ, в том числе рефл. 5, с умл. 2).

2.6 Глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику действия, исходящего от субъекта ситуации, выполняющими в конструкции перифразы адвербиальную функцию ФТ: «S действует, говорит, работает, смотрит (как) МА» («S *handelt, tut, redet, arbeitet (als) Am (>Adv.)*»): *Er klügelt* = *Er tut klug* (Он умничает, мудрит): *botanisieren* 'собирать растения' ← *botanisch* 'ботанический'; *schmöden* 'оскорбительно говорить (швейц.)' ← *schmöde* 'оскорбительный, пренебрежительный'; *(ein)schwärzen* (перен.) 'проводить контрабандой' ← *schwarz* 'черный'; *welschen* 'коверкать язык, злоупотреблять иностранными словами' ← *welsch* 'иностранный, заморский' и др. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: *-Ø(en)* 10, *-(e)l* 2, *-ier* 3, *-isier* 9, *ab-* 1, *be-* 2, *ein-* 2, *er-* 1, *ver-* 6 (всего 36 ОАГ, в том числе рефл. 4, с умл. 5).

2.7 Глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику оформления объекта субъектом ситуации, выполняющими в конструкции перифразы адвербиальную функцию. ФТ: «S представляет О (как) МА» («S gestaltet (stellt dar) O (als) Am (>Adv.)»): Er verfälscht die Tatsachen = Er stellt die Tatsachen falsch dar (Он искажает факты (представляет факты неправильно)): humanisieren ‘представлять гуманным, очеловечивать’ ← human ‘гуманный’; systematisieren ‘систематизировать, представлять в виде системы’ ← systematisch ‘системный, представленный в виде системы’; tabellarisieren ‘расположить в виде таблицы’ ← tabellarisch ‘представленный в виде таблицы’; verbildlichen ‘представить наглядно, образно’ ← bildlich ‘наглядный, образный’ и др. Мотивация приведенных в качестве примеров ОАГ носит двоякий характер (мотивирующая основа - прилагательное и/или существительное). Наличие описываемых производных глаголов в корпусе исследования обусловлено возможностью их перифразы наиболее точно через имя прилагательное. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: -Ø(en) 2, -er 1, -ier 3, -isier 16, -ifizier 2, be- 2, über-1, ver- 12 (всего 39 ОАГ, в том числе рефл. --, с умл. 2).

2.8 Глаголы, мотивированные именами прилагательными, описывающими характеристику движения субъекта ситуации, выполняющими в конструкции перифразы адвербиальную функцию. ФТ: «S движется (как) МА» («S bewegt sich (als) Am (>Adv.)»): Er rundet um = Er bewegt sich rund (Он кружит, движется кругами). Количественная наполняемость данной группы невелика: lahmen ‘хромать’ ← lahm ‘хромой, парализованный’; (an)stolzieren ‘гордо, самоуверенно шагать; важно прохаживаться’ ← stolz ‘гордый’; aufschnellen ‘вскакивать, взлетать вверх’ ← schnell ‘быстрый’; nahen (sich), nähern, sich ‘приближаться, подходить’ ← nah ‘близкий, ближний’ и др. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: -Ø(en) 6, -er 1, -ier 1, ab- 1, ent- 1, um- 1 (всего 11 ОАГ, в том числе рефл. 4, с умл. 1).

2.9 ОАГ различной семантики, не вошедшие ни в одну из вышеперечисленных групп. Словообразовательные средства ОАГ данной группы распределены следующим образом: -Ø(en) 5, -ier 1, -isier 2, ab- 1, auf- 1, aus- 1, be- 3, ein- 1, ent- 1, er- 1, über-1, ver- 2 (всего 20 ОАГ, в том числе рефл. 6, с умл. 1). В качестве примеров можно привести следующие глагольные дериваты: beschweren, sich ‘жаловаться’ ← schwer ‘тяжелый, трудный’; fördern ‘способствовать, поддерживать’ ← fürder ‘впредь, далее’; nasalisieren ‘назализовать, произносить в нос’ ← nasal ‘носовой’ и др.

3. Рассмотрев особенности структуры и семантики немецких ОАГ можно сделать некоторые выводы, которые могут быть сформулированы следующим образом:

3.1 Изучение морфологического оформления ОАГ позволило выделить 2 структурных типа немецких глаголов, мотивированных именами прилагательными (исключение составляет глагол albern ‘дурачиться’ ← albern ‘глупый, нелепый’, образованный методом усечения основы). При этом, аффиксные ОАГ составляют 72,6% (префиксные ОАГ – 45% ; суффиксные – 19,7%; префиксно-суффиксные – 7,9%), безаффиксные ОАГ составляют 27,4% корпуса исследования (о продуктивности отдельных аффиксов см. табл. 1.1; 1.2)

3.2 В результате исследования мотивационных отношений между отадъективными глагольными образованиями и мотивирующими их прилагательными, установлены 8 семантических групп немецких ОАГ:

Таблица 3.2.1 Семантические группы немецких ОАГ

№ п/п	Семантические группы ОАГ	Формула толкования	Кол-во ед.	Кол-во %
	I ТИП ОАГ			
1.	ОАГ состояния	«С есть (как) МА»	48	6,1%
2.	Инхоативные ОАГ	«С становится МА»	208	26,4%
3.	Каузативные ОАГ	«С каузирует О быть (как) МА»	374	47,5%
4.	Каузативные ОАГ с Отрицательным зн.	«С каузирует О не быть (как) МА»	35	4,5%
		всего:	665	84,5%
	II ТИП ОАГ			
5.	ОАГ, описывающие поведе- ние субъекта	«С ведет себя (как) МА»	16	2%
6.	ОАГ, описывающие характе- ристику действий субъекта	«С действует, говорит, рабо- тает, смотрит (как) МА»	36	4,6%
7.	ОАГ, описывающие характер оформления объекта субъек- том ситуации	«С представляет О (как) МА»	39	5%
8.	ОАГ, описывающие движе- ние субъекта	«С движется (как) МА»	11	1,4%
		всего:	102	13%
9.	ОАГ различной семантики (остаточная гр.)		20	2,5%
		Общее кол-во:	787	100%

Наиболее продуктивной группой является группа каузативных ОАГ (47,5% КИ) а также группа инхоативных ОАГ (26,4% КИ). Менее продуктивна группа ОАГ состояния (6,1% КИ) (см. табл. 3.2.1) Вышеперечисленные семантические группы немецких ОАГ принадлежат к первому основному типу производных глаголов, мотивированных именами прилагательными (84,5% КИ) и составляют ядерный слой немецких ОАГ.

3.3 ОАГ состояния, инхоативные, а также каузативные ОАГ и каузативные ОАГ с отрицательным значением связаны определенными системными отношениями производности в семантическом аспекте. При этом инхоативные ОАГ имплицитуют ОАГ состояния, так как инхоативность предполагает предсостояние или постсостояние. Каузативные ОАГ, в свою очередь, имплицитуют инхоативные ОАГ, а также ОАГ состояния, вследствие того, что результатом влияния актанта слева (в ФТ) является изменение состояния, или состояние вообще. Итак, деривационные отношения между отдельными семантическими группами ОАГ можно представить следующим образом: исходной группой являются ОАГ состояния, которые осложняются признаками «инхоативность», «каузативность» и «каузативность + отрицание». Каузативные ОАГ и каузативные ОАГ с отрицательным значением связаны антонимическими отношениями.

3.4 При сравнении семантической структуры ОАГ и соответствующих МА оказалось, что у производных глаголов она «беднее», чем у мотивирующих их основ прилагательных (количество ЛСВ у МА в большинстве случаев превышает количество ЛСВ у ОАГ). Лишь в редких случаях глагол мотивирован «полным семантическим объемом» (полное соответ-

ствие ЛСВ) опорного имени прилагательного. Хотя семантика описываемых производных глаголов почти всегда соответствует значению мотивирующей основы (или сумме значений МА и префикса), иногда у этих глаголов развиваются дополнительные значения (вследствие метафорического, метонимического употребления ОАГ или основанные на ассоциативных признаках МА), не имеющие соответствия у мотивирующей основы. Так, один из ЛСВ производного глагола *verdunkeln* имеет значение 'преуменьшать (заслуги, славу)', которое возникло из метафорического употребления глагола. Итак, количественные различия в семантической структуре ОАГ и мотивирующих их прилагательных свидетельствуют о нерегулярности однозначного соответствия семантики немецких ОАГ и мотивирующих адъективов.

СОКРАЩЕНИЯ И СИМВОЛЫ

возв. – возвышенное слово	ред. – редкое слово
др. – другой	рефл. – рефлексивный глагол
ед. – единица	С – субъект
зн. – значение	см. – смотри
КИ – корпус исследования	ср. – сравни
ЛСВ – лексико-семантический вариант	табл. – таблица
МА – мотивирующий адъектив	умл. – умлаут
О – объект	ФТ – формула толкования
ОАГ – отадъективный глагол	швейц. – швейцарское слово
перен. – в переносном значении	шутл. – шутливое слово
пренебр. – пренебрежительно	Am – мотивирующий адъектив
поэт. – поэтическое слово	Adv. – Adverb - наречие
разг. – разговорное слово	etw. – etwas - что-либо
j-n – jemanden - кого-либо	Ø – нулевая морфема
O – Objekt - объект	> – функция в ФТ
S – Subjekt - субъект	← – направление производности

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячено вивченню структурних та семантичних особливостей відприкметникових дієслів сучасної німецької мови (нім. krank «хворий» → *kranken* «бути хворим, захворіти», möglich «можливий» → *ermöglichen* «зробити можливим»). Дослідження ґрунтується на фактичному матеріалі, вилученому з найавторитетніших словників сучасної німецької мови. У статті аналізуються типи семантичних зв'язків між похідними дієсловами і їх мотивуючими прикметниками та встановлюється продуктивність окремих семантичних груп. Одиницею аналізу обрано лексико-семантичний варіант багатозначних похідних дієслів.

SUMMARY

The present research is devoted to the studying of structural and semantic peculiarities of verbs produced from adjectives of modern German language (Ger. krank «ill» → *kranken* «to be ill, to fall ill», möglich «possible» → *ermöglichen* «to do smth possible»). This research is based on the factual information taken from the authoritative dictionaries of modern German language. The article is devoted to the analysis of different types of semantic relations between derived verbs and adjectives justifying their meaning. Besides the productivity of some

semantic groups is investigated. It should be mentioned, that the lexico-semantic variant of polysemantic derived verbs is taken as a unit of analysis.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974.
2. Большой немецко-русский словарь (под. ред. Москальской О. И.). Т.1-2, Москва: Советская энциклопедия, 1969.
3. Калиущенко В. Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк, 1994.
4. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache, 6 Bde., Mannheim – Wien – Zurich. 1976-1981.
5. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. 3 Aufl., Berlin. 1993.
6. Fleischer W. Grundzüge der Wortbildung des Verbs in der deutschen Sprache. DAF 4.
7. Fleischer W./Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen. 1992.
8. Kaliuscenko, Vladimir D. Deutsche denominal Verben. – Tübingen: Narr, 1988.
9. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 18. Auflage., Berlin. 1960.
10. Kühnhold I. Präfixverben, in «Dt. Wortbildung 1». 1974.
11. Wellmann W. Verbbildung durch Suffixe, in «Dt. Wortbildung 1». 1974.
12. Wilmanns W. Deutsche Grammatik, zweite Abteilung: Wortbildung. Berlin-Leipzig, 1930.

Надійшла до редакції 30.04.1998 р.

ББК Ш12 = 4711.1*31

ВАЛЕНТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В ВОДНОЙ СРЕДЕ (на материале французского и украинского языков)

И.Г.Алешина

Все языки – даже самые непохожие – очень близки друг к другу. Своеобразие каждого из них отчетливо проявляется только при сравнении с другими языками.

В.Скаличка.

Сопоставительные лингвистические исследования представляют собой еще не вполне определившуюся область языкознания, интерес к которой в последние десятилетия значительно вырос. Сопоставительное изучение в отличие от сравнительного имеет дело с генетически несвязанными языками. Это обстоятельство обуславливает всю методику сопоставительного изучения языков, направленного на выявление совпадающих и несовпадающих фактов в рассматриваемых языках. Необходимость данного рода исследований подчеркивалась лингвистами давно.

Еще в начале века Ш.Балли своими работами «Traité de stylistique française» (1909) и «Linguistique générale et linguistique française» (1932) раскрыл теоретическую и практическую ценность сопоставительного изучения языков, которая никогда не оспаривалась, напротив, о ней неоднократно и настойчиво напоминали [2, с.56]. Сопоставительное описание фонетических, грамматических и лексических явлений позволяет проникнуть в структуру языковых процессов и служит базой для типологических выводов и заключений.

Данная статья является результатом проводимого сопоставительного изучения отдельных явлений лексической семантики по выявлению специфических черт языковых данных французского языка в сопоставлении с украинским. Наш интерес к такого рода работе на материале французского и украинского языков закономерен и объясняется желанием выявить внешне невидимые семантические отличия лексических единиц и их функционирование. Подобного рода исследования проводятся в последние годы на материале французского и русского языков [1,2,3,6]. Предлагаемые выводы имеют теоретический характер – определение системных лексико-семантических соответствий-несоответствий французского и украинского языков, так как лексические системы различных языков, сочетаемость и смысловой объем слов разных языков полностью не накладываются друг на друга.

Из самого факта существования языка видно, что каждое слово обладает определенной, присущей только ему предрасположенностью сочетаться с другими словами. Особенно интересен в этом отношении глагол, обладающий большими сочетательными возможностями. Особенности сочетаемости анализируемых глаголов движения подсказали необходимость одновременного изучения их лексической и синтаксической сочетаемости. Между этими двумя типами сочетаемости обнаруживается тесная взаимосвязь, закономерности сочетаемости одного типа находят отражение и специфическое развитие в сочетаемости другого типа.

Обобщенная формула сочетаемости как в структурном, так и в семантическом плане может быть выделена на основе валентностных характеристик исследуемых глаголов. Валентность рассматривается как потенциальное семантико-синтаксическое свойство языковой единицы к сочетаемости не только между единицами, находящимися в линейной зависимости, но и с дистантно расположенными языковыми единицами [7, с.6]. Валентность как потенциальная сочетаемость является категорией языка. Реализованные валентности глагола – это словосочетания на уровне речи. Они должны быть рассмотрены в непосредственной взаимосвязи семантического и синтаксического аспектов.

Проникнуть в семантику слова, определяющую в большей степени его валентность и сочетаемость, дают возможность методы компонентного и дистрибутивного анализов [10, с.10]. Но поскольку слово как изолированная единица представляет часть лексической системы, особенно продуктивным является сопоставление парадигматических группировок (подсистемы, поля, ЛСГ, синонимических рядов), что соответствует основным принципам сравнимости, системности, достаточной глубины сравнения, терминологической сравнимости и т.д. [11, с.89].

Проводимые контрастивные исследования реализации валентностных характеристик лексико-грамматического поля и группы глаголов движения в водном пространстве на материале французского и украинского языков помогают решить проблему выявления дифференциальных черт лексико-семантических систем двух языков.

Сопоставление в пределах лексических подсистем языков доказывает, что при наложении друг на друга слова, совпадая в одном значении или в нескольких, не совпадают в полном объеме своих значений, так как полисемия сугубо специфична для каждого языка. Во французском и украинском языках выделены лексико-семантические группы глаголов в водном пространстве. Но в результате анализа дефицит глаголов французского языка из следующего класса для сопоставления были отобраны подчеркнутые: *baigner, draver, flotter, fluctuer, louvoyer, nager, naviguer, ondoyer, gamer, surnager, voguer*, так как именно они в полной мере передают комплекс сем поступательного движения в водном пространстве. В украинском языке они соответствуют глаголам *плавати, пливати, плисти, плинути*. Считается нецелесообразным в дан-

ной работе сопоставлять лексические единицы, производные от данных глаголов, так как производным украинским глаголам во французском языке соответствуют аналитические конструкции. Отглагольная префиксация получила исключительное большее развитие в украинском языке, как синтетическом. Все глаголы самостоятельного и не-самостоятельного движения обрастают целой системой префиксов, уточняющих направление движения локальными приставками [1, с.164]. Украинские глаголы объединяют в себе две семы – способа движения и направления. Во французском языке такое слияние довольно редко. Формам приплисти, відплисти соответствуют *arriver à la page*, *s'éloigner à la page*. Данные примеры иллюстрируют выражение комплекса сем, заложенных в одном украинском глаголе, двумя самостоятельными лексическими единицами французского глагола (глагол – носитель семы направления движения, предложное сочетание – способ этого движения).

Насколько велика степень эквивалентности сопоставляемых лексических единиц? Компонентный анализ свидетельствует:

- 1) о более широком семантическом объеме украинских глаголов;
- 2) французские глаголы имеют выраженное конкретное значение и специфическую органическую среду употребления. Французские глаголы указывают, в основном, только на движение в водной среде, тогда как украинские – вода, любая жидкость, воздух, суша. Сравним сопоставляемые глаголы в плане обозначения среды движения:

фр. *flotter* – вода, другая жидкость, воздух
nager – вода
naviguer – вода, воздух
voguer – вода

укр. плавати – вода, другая жидкость, воздух, суша
пливти – вода, воздух, суша
плисти – вода, воздух, суша
плинути – вода, воздух

- 3) в результате полисемичности украинские глаголы имеют большую степень интенсивности и, следовательно, взаимозаменяемости. Внешне семантическая адекватность представлена следующим образом:

<i>flotter</i>	плавати
<i>nager</i>	пливти
<i>naviguer</i>	плисти
<i>voguer</i>	плинути

Установив степень адекватности и эквивалентности исследуемых глаголов, важно проанализировать реализацию валентностных характеристик. В целях удобства описания валентности глаголы делятся на левую и правую. Это деление носит условный характер, поскольку под левой валентностью понимается связь глагола с субъектом фразы при активном залоге, а под правой – его связь с дополняющими членами.

Валентностные характеристики глаголов движения в семантическом аспекте зависят от семы движения, которая носит конкретный характер (передает способ выполнения конкретного действия). Глаголы обозначающие способы движения, конкретны, их основная функция – описание поведения субъекта. Они обладают полной предикацией и могут самостоятельно сформировать предложение [3, с.113]. Они не нуждаются в дополнении и являются синтаксически непереходными и определяются обстоятельными структурами [3, с.205].

Исследуемые глаголы реализуют субъектную валентность, которая выражается подлежащим. В левой позиции данные глаголы сочетаются с существительными или их структурными заместителями, исходя из их валентностных характеристик.

Здесь отмечается двусторонняя семантическая избирательность со стороны глагола-предиката и существительного-субъекта. Существительные с левой позиции обладают особой избирательной особенностью. Они выбирают глагол, который по своим семантическим характеристикам подходит для выражения действия, производимого существительным. При этом семантическая селекция имени существительного в позиции субъекта по отношению к глаголу предопределяется системными отношениями в лексике по линии отбора, то есть законами семантического согласования. Это положение предопределяет изучение семантических характеристик существительного в левой позиции глагола, выступающих как субъект действия. Различные по своему лексическому содержанию существительные в позиции субъекта способствуют выявлению разных вариантов значения глагола.

Основным классом слов, с которыми сочетается глагол являются имена существительные, подразделяющиеся на следующие подклассы:

- 1) одушевленные существительные категории лицо (люди)
- 2) одушевленные существительные категории не-лицо (животные, водные насекомые)
- 3) конкретные неодушевленные существительные (объекты материального мира)
- 4) отвлеченные существительные (мысли, чувства).

Выделенные сочетаемостные комбинации в равной мере характерны обоим языкам. Интересны случаи, когда в позиции субъекта действия при глаголах употребляются отвлеченные существительные. В сочетании с такими существительными глаголы реализуют переносное значение – глаголы передают движение в отвлеченной форме – движение, ход мысли, чувств. В большей мере это характерно украинским глаголам, имеющим широкое переносное употребление. В целом результаты проведенных наблюдений представлены в сопоставительной таблице сочетаемостных возможностей французских и украинских глаголов:

	Одушевленные существительные			Неодушевленные существительные		
	человек сам	человек и транспорт	животные	транспорт	материал	абстрактн. понятия
flotter					+	
nager	+		+			
naviguer		+		+		
voguer		+		+		
плавати	+	+	+	+	+	+
пливти	+		+	+	+	
плисти	+		+	+	+	
плинути						+

фр.

Marie-Louise Jonnard dit que le commandant avait peut-être une histoire dramatique dans sa collection. Non, répondit-il, aucune, du moins depuis qu'il naviguait sur les yachts de croisière (Roblès, 20). Même à vitesse réduite, les naufragés, qui voguaient depuis une vingtaine d'heures étaient déjà loin (Roblès, 64). Ces petits bateaux étaient alors une grâce de Paris. Les jours de semaine, au départ, ils naviguaient à peu près vides.

укр.

Ото було, як опівночі, то й пливуть човни Дніпром (Вовчок). В небі ... довгими ключами плвли журавлі з журавлицями. За сонцем хмаронька плве. Вже не рибки плвли у воді, а вербові листочки. Плавав лебідь на воді понад берегом. Марта не веліла плавати. Настане час, зроблять такого човна, чув він буде і плавати, літати.

Выше отмечалось сочетаемость данных глаголов с обстоятельственными определителями места, времени, цели, причины действия. В зависимости от уточнителей структуры можно подразделить на структуры с пространственным, временным, качественно-оценочным, целевым значением.

Фр. Ce bateau a longtemps navigué dans l'océan Atlantique.

Укр. Весло впало в воду и плвило з човном.

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о соответствиях валентностных характеристик глаголов движения в водном пространстве во французском и украинском языках при наличии некоторого несоответствия семантического объема сопоставляемых глаголов.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання зіставного вивчення семантичних структур лексико-семантичної групи дієслів руху у водному середовищі французької та української мов. Аналіз генетично непов'язаних мов базується на методології контрастивної лінгвістики, що дозволяє зробити висновки типологічного характеру, зафіксувати відмінності та спільні моменти лексичного вираження філософської категорії руху.

Результати дослідження демонструють наявність співвідносності валентних ознак дієслів руху у водному середовищі французької та української мов, незважаючи на присутність незначної відміни семантичного обсягу порівнюваних дієслів.

SUMMARY

The present article is concerned with the comparative study of semantic structures of French and Ukrainian verbs of moving in water. Analysis of languages belonging to different language groups is based on the principles of contrastive linguistics and enables the author to make typological conclusions. The comparative study of semantic features gives the possibility to state similar and distinctive characteristics from the viewpoint of lexical expression of philosophical category of moving.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак В.Г. Беседы о французском слове. – М, 1996
2. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М., 1989
3. Гак В.Г., Ройзенблит Е.Г. Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. – М., 1965
4. Гонтар Г.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2-3.
5. Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. – Ленинград, 1988.
6. Кочерган М.П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження. – Мовознавство. – 1996. – № 2-3.

7. Плягусова Г.С. Валентность и сочетаемость глаголов движения и производного от них абстрактных имен существительных в современном английском языке. / Авто-реферат дис ... канд.филол.наук, Пятигорск, 1985
8. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975
9. Степанов Ю.С. Структура французского языка. – М., 1965
10. Тарланов З.К. Методы и принципы лингвистического анализа. – Петрозаводск, 1970
11. Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988
12. Guiraud - Weber . M. Les verbes de mouvement russes et leurs équivalents français // Linguistique et slavistique mélanges. Paris. T.1 .1992
13. Picoche J. Strustures sémantiques du lexique français. – Nathan, 1986.
14. Savary P. Ordre langagier , champ spatial et emplois figurés. Niemeyer, 1984.
15. Словник української мови. -- В 11-ти т., 1970-1980.
16. Caput J. et J. – P. Dictionnaire des verbes français. – Paris, 1969.
17. Roblès E. La croisière. – М., 1982.

Надійшла до редакції 11.03.1998 р.

ББК Ш10*004.1

ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТРАТЕГИЙ И ТАКТИК КОНФЛИКТНОГО РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Е.В. Фадеева

В последние годы конфликтное речевое общение все более попадает в сферу пристального внимания исследователей, предпринимающих попытки изучить и описать виды общения, выходящие за рамки принципа коммуникативного сотрудничества. К таким видам относятся речевые ситуации спора и ссоры, характеризующиеся столкновением противоположно направленных точек зрения и интересов конфликтующих, вербально реализуемых в стратегиях и тактиках их речевого поведения.

Классическим вариантом сценария развития конфликтной речевой ситуации является перерастание спора в ссору, происходящее поэтапно. В динамике своего развития конфликтное речевое общение, как и любое другое, проходит три основных этапа: начало, середину (развитие) и конец. Начало представляет собой формулирование одним из коммуникантов высказывания, вызывающего несогласие другого. В качестве такого высказывания чаще всего выступает либо мнение, либо требование какого-либо действия, идущего вразрез с мнением и интересами адресата. Следствием расхождения интересов собеседников является отказ адресата разделить мнение говорящего или выполнить требуемое им действие. Отказ побуждает инициатора повторить требуемое, отыскав такие средства речевого воздействия, которые заставили бы адресата отказаться от его первоначальных намерений и поступить в соответствии с выраженным требованием. Адресат же упорствует в невыполнении требуемого от него, не желая отказываться от собственной точки зрения на обсуждаемую проблему. Попытки конфликтующих достичь поставленных целей речевыми средствами формируют этап развития конфликтного речевого взаимодействия – его середину. Концом же является разрыв речевого контакта, когда каждый из конфликтующих осознает неуспешность предпринятых речевых усилий и бессмысленность продолжения разговора.

Речь, как известно, является отражением психической деятельности индивида, представляющей сочетание и взаимодействие двух основных сфер - мыслительной (рациональной) и эмоциональной. Конфликт, имеющий изначально психическую природу, как никакой другой вид общения наглядно демонстрирует эту взаимосвязь в своей речевой репрезентации. Столкновение противоположных точек зрения в конфликте сопровождается сильными эмоциональными переживаниями его участников [1, 161-162]. В споре, ориентированном на консенсус, актуализируется мыслительная функция психической деятельности, реализуемая в речевом взаимодействии в виде аргументированного дискурса, опирающегося на рациональные психические процессы [2, 117; 3, 109]. Ссора опирается преимущественно на негативные эмоции, которые подавляют рациональные процессы. С этой точки зрения ссора считается деструктивным видом речевого общения и осуществляется вербально в виде дискурса речевой агрессии [4, 303; 5, 60-62; 6, 27; 7, 17-19]. Аргументация и речевая агрессия, таким образом, выступают как оппозиционные дискурсы, опирающиеся на различные сферы человеческой психики в дихотомии спор – ссора.

Промежуточный этап перерастания спора в ссору характеризуется сочетанием обоих дискурсов в речи коммуникантов. Это сочетание обусловлено тем, что отказ одного из конфликтующих выполнить требуемое, будучи препятствием в осуществлении речевых намерений другого, вызывает у последнего определенные негативные эмоции из триады враждебности [4, 290]. Причем, чем важнее сформулированное требование в личностной системе ценностей говорящего, тем более интенсивной является вызываемая отказом эмоция.

Небезынтересным в этом плане представляется рассмотреть стратегические характеристики спора и ссоры в динамике их развития. **Стратегия** речевого поведения в самом общем виде предстает как программа действий, вариант концепции говорящего [8, с.124] и охватывает всю сферу построения процесса коммуникации, когда ставится целью достижение некоторых долговременных результатов. Стратегия включает в себя *планирование* построения процесса речевого взаимодействия и *реализацию* плана (то есть линию беседы [9, 15; 105-110]) с целью достижения общей, глобальной задачи общения в речевом событии [10, 40].

Стратегия характеризуется признаками динамичности, гибкости и вариативности, так как единицы общения находятся в процессе конструирования - в диалоге каждое высказывание находится в тесном взаимодействии с предыдущим и само по себе может менять контекст последующего высказывания. Этот процесс протекает на тактическом уровне, так как тактика речевого поведения может в большей степени, чем стратегия, меняться в зависимости от меняющихся условий общения.

Тактики представляют собой систему действий по подготовке эффективной реализации стратегии. Они описывают совокупность приемов ведения беседы и линию поведения на определенном этапе в рамках отдельного разговора, нацеленного на достижение желательного эффекта или предотвращение нежелательного результата. Иными словами, тактика описывает конкретные речевые действия, имеющие целью достижение воздействия на некотором этапе коммуникации – привлечение внимания, установление и поддержание контакта, убеждение или переубеждение собеседника, приведение его в определенное эмоциональное состояние (например, провоцирование) и т.д. [9, 105-110].

Вслед за П.В.Зернецким **тактикой** речевого поведения мы будем называть гибкое динамическое использование говорящим имеющихся у него вербальных умений построения речевого хода согласно намеченному им плану речевых действий с целью

достижения языковой задачи общения, ограниченной рамками речевого взаимодействия, обычно - получения искомого ответного речевого хода слушающего или его невербальной реакции на свой инициальный речевой ход [10, 39-40].

Связь между глобальной стратегической целью и языковой осуществляется, таким образом, более мелкими тактическими целями, решаемыми в пределах иницирующей и ответной реплик, называемых в терминах теории дискурса речевыми ходами.

Цель - это заранее мыслимый результат сознательной деятельности человека или человеческого коллектива [11, 8]. При общении разграничиваются два вида иерархически соподчиненных целей – основной (конечной) и дополнительной (вспомогательной), которая предполагает употребление определенных средств (в том числе речевых) для достижения конечной цели. По отношению к участникам акта коммуникации различаются два вида целей: неязыковые, или прагматические, и языковые, или конструктивные [там же]. Намереваясь осуществить речевой акт, говорящий ставит перед собой задачу достичь определенной прагматической цели, лежащей вне речевой деятельности. Речевой акт в этом случае выступает не как цель, а как средство достижения некой внеязыковой цели. Но для ее достижения коммуникант первоначально ставит перед собой цель языковую – создать высказывание целенаправленного функционального характера путем отбора и комбинации тех элементов языка, которые конвенционально признаны как наиболее пригодные для формирования высказывания с данной прагматической установкой в данных конкретных условиях общения.

Под таким углом зрения стратегия речевого поведения соотносится с глобальной прагматической целью, поставленной говорящим. Тактика имеет дело с языковыми целями, подчиняющимися поставленной стратегической – прагматической цели.

В соответствии с логической теорией человеческого взаимодействия различаются четыре типа деятельности, которые связывают два субъекта: требование, предоставление, причинение и принятие [12, 90]. Требование – это выражение желания, чтобы адресат выполнил определенное действие (реализовал определенное состояние) в пользу говорящего. Ответом на требование является предоставление или непредоставление требуемого состояния, то есть выполнение или невыполнение коммуникантом, к которому обращено требование, определенных действий в интересах говорящего. Причинение – это осуществление одним коммуникантом действий, ограничивающих свободу другого, навязывание одним другому определенного состояния. Ответом на причинение является принятие или непринятие навязываемого ограничения, согласие с действиями причиняющего или противодействие им [там же].

Применительно к конфликтной ситуации общения эти отношения предстают в двух основных видах:

требование	-----	непредоставление
причинение	-----	непринятие.

Их можно рассматривать как четыре глобальные прагматические цели конфликтного речевого взаимодействия, в соответствии с которыми строятся стратегии речевого поведения и которым служат напрямую или косвенно используемые в дискурсе тактики.

В языковом выражении данные конфликтные отношения опираются на средства, направленные на рациональную сферу человеческой психики, на ее эмоциональную сферу или же на обе сферы одновременно. В лингвистической литературе встречаются мнения о направленности аргументирования на рациональную сферу [1; 2]. Однако последние исследования в области теории аргументации признают существование двух видов аргументации: рациональной (универсальной) и нерациональной (контекстуальной). Особенностью рациональной аргументации является построение дискурса в пол-

ном соответствии с законами формальной логики. В отличие от рациональной, контекстуальная аргументация предполагает некоторое отступление от них. Поскольку конечной целью аргументации является принятие выдвигаемых положений адресатом через убеждение в их справедливости, то истина и добро выступают здесь лишь в качестве промежуточных целей на пути к конечной.

Таким образом, нерациональная аргументация апеллирует не только к разуму, но и к эмоциям человека, предполагая взаимодействие рациональных и эмоциональных способов воздействия.

Тем не менее, для аргументативного дискурса в споре более характерным будет отношение требование – непредоставление, а для речевой агрессии в ссоре – отношение причинение – непринятие с учетом опоры данных стратегий на рациональную и эмоциональную сферы соответственно.

В противовес дискурсивным стратегиям рациональной аргументации, использующимся в споре и опирающимся на сферу мышления, дискурсивные стратегии речевой агрессии объектом воздействия имеют преимущественно эмоциональную сферу. Основной целью речевой агрессии является нанесение ущерба адресату через воздействие на его эмоции, иными словами, навязывание ему определенного состояния (отношение причинение – непринятие). В случае необходимости добиться выполнения какого-либо действия говорящий стремится подавить волю адресата к сопротивлению путем использования неаргументированных, «силовых» приемов, опирающихся не на разум, а на эмоции. Нанесение ущерба сводится к использованию резких негативно-оценочных высказываний в адрес противника. Инвективное поведение, каковым по сути и является речевая агрессия, преследует цель «побольнее уязвить оппонента» [6,27].

Такое поведение представляет собой лишь эмоциональный обмен, лишенный практической конструктивной значимости. Результатом такого общения является утрата перспективной связи поведения с мотивом. Характерным для данной ситуации является то, что говорящий в равной степени наносит моральный ущерб и себе. Оба коммуниканта попадают в кривой мир перевернутых представлений и в результате испытывают понижение собственной самооценки [там же]. Следовательно, использование речевой агрессии не только лишено рациональных основ, но и является самодеструктивным. Обращение к агрессии и оскорблению словом противника не преследует далеко идущей цели, а лишь дает немедленный катартический эффект – позволяет быстро освободиться от разрушительных для психики эмоций враждебности. Вот почему ссоры, в которых и функционирует речевая агрессия, не длятся долго, а, как правило, быстротечны.

По данным современных экспериментов, человек, получивший возможность использовать агрессию, иной раз, вместо ожидаемого катарсиса, получает скорее установку на повторение агрессивных ощущений, а в конечном счете – на создание соответствующей прочной агрессивной модели поведения [там же]. Модель этого поведения отличается от модели аргументированного спора тем, что является исключительно жесткой: говорящий представляет своего противника как попавшего в сферу жесткого управления и в соответствии с этим представлением строит свою стратегию, игнорируя возможность возражения.

В динамике развития конфликтного речевого взаимодействия значительная часть диалогов, начавшихся как спор, затем постепенно перерастает в ссору. Следовательно, первоначальная цель, направленная на консенсус, сменяется другой, направленной на диссенсус. Характерным здесь является то, что переориентация целей не происходит мгновенно, а растянута на определенный промежуток времени. В этом промежутке в дискурсе коммуниканта сосуществуют параллельно и соревнуются две цели: первоначальная – достижение консенсуса, а вторая – достижение диссенсуса.

чальная – добиться определенных действий адресата и возникшая позднее цель – нанести адресату моральный ущерб. Если коммуникантам в процессе развития их речевого взаимодействия удастся сохранить контроль над эмоциями, то даже при их вербальном выражении в ходе обмена репликами первоначальная цель сохраняется, а вновь возникшая какое-то время существует, накладывая отпечаток на данный отрезок общения, а затем исчезает. Такие ситуации могут завершаться перемирием, или, по крайней мере, компромиссом, т.к. конечная цель речевого взаимодействия кардинально не изменилась. Это иллюстрирует следующий пример:

Jamie (slowly): He thinks it's consumption, doesn't he, Papa?

Tyrone (reluctantly): He said it might be.

Jamie: Poor kid. God damn it. (He turns on his father accusingly). It might never have happened if you'd sent him to a real doctor when he first got sick.

Tyrone: What's the matter with Hardy? He's always been our doctor up here.

Jamie: Everything's the matter with him. Even in this hick burg he's rated third class. He's a cheap old quack.

Tyrone: That's right. Run him down. Run down everybody. Everyone is a fake to you.

Jamie (contemptuously): Hardy only charges a dollar. That's what makes you think he's a fine doctor.

(E.O'Neill. «Long Day's Journey into the Night»).

Спор разгорается между коммуникантами по поводу их различных представлений о возможностях лечения болезни Эдмунда – младшего ребенка в семье. Целью Джеймса является убедить отца, что процесс лечения не следует поручать недорого оплачиваемому врачу их семьи, а необходимо прибегнуть к помощи более компетентных специалистов. Цель Тирона – отстоять решение продолжать лечение под наблюдением старого доктора Харди. Сын, пытаясь настоять на своем мнении, обвиняет отца в скупости. Последний же обвиняет сына в том, что тот всегда жил за его счет и не знает истинной цены заработанных денег. Фокус обсуждения смещается от болезни Эдмунда к личности Джеймса, сопровождаясь возрастанием эмоциональной напряженности ситуации:

Tyrone (with rising anger): No, you can't. You've taught me that lesson... You dare tell me what I can afford? You've never known the value of a dollar and never will. You've never saved a dollar in your life! At the end of each season you're penniless! You've thrown your salary away every week on whores and whiskey!

Jamie: My salary! Christ!

На этом этапе речевого взаимодействия появляется новая цель – нанести моральный ущерб противнику. При этом сохраняется и старая, т.к. выпадами друг против друга коммуниканты как бы подтверждают уместность сказанного вначале. Далее отец обвиняет сына в том, что он не закончил актерского образования, подтверждая свою мысль о никчемности сына как личности. Джеймс защищается тем, что это было не его желание:

Jamie: I never wanted to be an actor. You forced me on the stage.

Tyrone: That's a lie! You made no effort to find anything else to do. You left it to me to get you a job and I have no influence except in the theater. Forced you! You never wanted to do anything except loaf in barrooms. You'd have been content to sit back like a lazy lunk and sponge on me for the rest of your life! After all the money I'd wasted on your education, and all you did was get fired in disgrace from every college you went to!

Jamie: Oh, for God's sake, don't drag that ancient history!

Tyrone: It's not ancient history that you have to come home every summer to live on me.

Jamie: I earn my board and lodging working on the grounds. It saves you hiring a man.

Tyrone: Bah! You have to be driven to do even that much!

Эмоционально напряженный тон конфликта, тем не менее, не полностью, а лишь на время допускает сосуществование четырех взаимодействующих целей одновременно – требования предоставить брату более дорогой курс лечения – непредоставления этого требования и причинения морального ущерба обвинением – неприятия обвинений. Первое отношение целей имеет рациональную основу, второе – эмоциональную. Сумев справиться с эмоциями и поставив их под контроль разума, один из коммуникантов возвращает партнера к первоначальному соотношению целей:

Jamie: I could see that line coming! God! How many thousand times – ! (He stops, bored with their quarrel, and shrugs his shoulders). All right, Papa. I'm a bum. Anything you like, so long as it stops the argument.

Tyrone: If you'd get ambition in your head instead of folly!...

Jamie: Let's forget me. I'm not interested in the subject. Neither are you. What started us on this? Oh, Doc. Hardy. When is he going to call you up about Edmund?

Tyrone: Around lunch time.

Вторым вариантом исхода конфликтной ситуации в рассматриваемом ракурсе соотношения целей является полная утрата первоначального рационального соотношения и замена эмоциональным соотношением. Этот вариант нацелен на полную конфронтацию:

«You dislike me from the first moment I came here. You've done everything you could to make the place impossible for me because I wouldn't lick your boots for you. You got your knife into me because I wouldn't flatter you.»

«You are wrong. I thought you were a cad, but I was perfectly satisfied with the way you did your work.»

«You snob. You damned snob. You thought me a cad because I hadn't been to Eton. Oh, they told me in KS what to expect. Why don't you know that you're the laughing-stock of the whole country? I could hardly help bursting into a roar of laughter when you told your celebrated story about the Prince of Wales. My God, how they shouted at the club when they told it. By God, I'd rather be a cad I am than the snob you are.»

He got Mr Warburton on the raw.»If you don't get out of my house this minute I shall knock you down», he cried.

«Touch me, touch me. By God, I'd like to see you hit me. Do you want me to say it again? Snob, snob.»

Cooper was three inches taller., a strong, muscular young man. Mr Warburton was fat and fifty-four. His clenched fists shot out. Cooper caught him by the arm and pushed him back.

«Don't be a damned fool. Remember I'm not a gentleman. I know how to use my hands.»

He gave a sort of hoot, and, grinning all over his pale, sharp face, jumped down the steps.

Mr Warburton, his heart in his anger pounding against his ribs, sank exhausted into a chair.

(S. Maugham «The Outstation»).

В данном речевом взаимодействии первоначальная цель полностью утрачена и заменена на другую – причинить эмоциональный ущерб противнику, унижить его, продемонстрировав физическое превосходство.

Таким образом, в трех этапах динамики развития конфликтной речевой ситуации от спора к ссоре наблюдается четкое соответствие прагматических и языковых целей: требования – непредоставления с использованием ориентированного на рациональную сферу дискурса аргументации и причинения – неприятия с использованием дискурса речевой агрессии, ориентированного на эмоциональную сферу человеческой психики. Процесс перерастания спора в ссору характеризуется сочетанием аргументации и рече-

вой агрессии в дискурсе конфликтующих как следствие сосуществования обеих прагматических целей в стратегиях речевого поведения коммуникантов.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються деякі дискурсивні особливості стратегій і тактик конфліктної мовленнєвої поведінки.

SUMMARY

This article deals with some discourse peculiarities of strategies and tactics of conflict language behaviour.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Психологический словарь / Под ред. В.В.Давыдова и др., М., Педагогика, 1983, – 448с.
2. Демьянков В.З. Аргументирующий дискурс в общении (по материалам зарубежной лингвистики) // Речевое общение: проблемы и перспективы. АН СССР, ИНИОН. – М., 1983. – С. 114-131.
3. Рузавин Г.И. Методологические проблемы аргументации // Вопр. философии. – 1994. – №12. – С. 107-116.
4. Изард К.Е. Эмоции человека. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 440 с.
5. Бублик И. Вербальная агрессия в диалогической речи // Тези наук. конф. та 3-го Українсько-Німецького симпозіуму «Види мовленнєвої діяльності: лінгвістичні та дидактичні аспекти». – Харків. – 1995. – ХДУ. – С. 60-62.
6. Жельвис В.И. Некоторые эмоциогенные особенности инвективного общения // Язык и эмоции – Волгоград, Изд-во Волгоградского пед. ин-та. – 1995. – С. 24-32.
7. Федосюк М.Ю. «Стиль» ссоры // Русская речь. – 1993. – №5. – С. 14-19.
8. Сагач Г.М., Юніна О.А. Загальна риторика. К., Освіта. – 1992. – 145с.
9. Тарасова И.П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез. – М.: Высшая школа. – 1992. – 174с.
10. Зернецкий П.В. Лингвистические аспекты теории речевой деятельности // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин, Изд-во Калининского гос. ун-та. – 1988. – С. 36-41.
11. Мореховский А.Н. и др. Стилистика английского языка. К., Вища школа. – 1984. – 248 с.
12. Ивин А.А. Логика норм. – М., МГУ, 1973. – 121 с.
13. Ивин А.А. Основы теории аргументации. – М., Просвещение. – 1997. – 290 с.

Надійшла до редакції 15.09.1998 р.

ББК: Ш12 = 411.1*212.1

ИНФИНИТИВ КАК ВВОДНЫЙ КОМПОНЕНТ ПРЕДЛОЖЕНИЯ .

И.А.Герасименко

Проблема вводного компонента (далее ВК) уже много десятилетий притягивает внимание лингвистов различных школ и направлений. Начиная с середины XIX века научная мысль пытается изучить место ВК в предложении. В настоящее время существуют две точки зрения по вопросу связи ВК с предложением. Большинство лингвистов вслед за Д.Н.Овсяннико-Куликовским, В.В.Богородицким отрицают синтаксическую связь между предложением и ВК, считают, что ВК не вступают с членами этого

предложения в подчинительную связь, т.е. не образуют с ними словосочетаний и не обнаруживают грамматической зависимости от них [5, 262] (В.В.Бабайцева, Н.С.Валгина, И.Р.Выхованец, И.И.Слинько, Р.У.Пенс). Другие ученые, подобно И.И.Мещанинову, рассматривают ВК как члены предложения (Е.В.Кротевич, А.Г.Руднев, З.П.Олейник) либо дают такую категоричную формулировку, а лишь указывают на наличие определенной синтаксической связи между предложением и ВК (М.И.Черемсина, Т.А.Колосова).

Мы при рассмотрении инфинитива в составе ВК будем руководствоваться точкой зрения, т.е. ВК рассматривать как «особые лексико-синтаксические способы выражения субъективной модальности», которые «формально и функционально изолированы», а «синтаксические связи с каким-либо членом предложения в целом у ... них отсутствуют» [9, 229].

Инфинитив не безразличен к «вводности», т.к. наряду с объективным, локутивным компонентом значения способен приобретать субъективный, непрямой компоненты в предложении. Непрямое употребление инфинитива представлено двумя типами: вводные слова-инфинитивы и инфинитивы в составе вводных сочетаний. К первому типу грамматисты (В.В.Бабайцева, И.И.Слинько) относят русские слова типа «знать», «ведать», «сказать», «слыхать», «признаться», даже «дескать» [13, с. 79], хотя это частица, и украинские «знати», «чути», «подивитись», «надіятися», «подумати», «сказати (-б, -би)», «зізнатися», «признатися». В предложении эти инфинитивы независимы, они не участвуют в формировании какого-либо словосочетания, не примыкают к словам в виде зависимых компонентов. Вводные инфинитивные слова могут быть осложнены частицами. В сочетании с ними инфинитивы выражают дополнительный оттенок желания.

Из всех перечисленных русских и украинских типов нами из художественных текстов были выявлены лишь некоторые. Так, в русских текстах XIX века найдено всего три типа («видать», «признаться», «сказать»), представленные пятью случаями употребления. Например: – Утром тут был, – вздохнув, сказал старик, – в и д а т ь , логово отпотело, свежо [20, с.285]; – Я, п р и з н а т ь с я , не знаю, как буду в деревне жить без нее: такой хозяйки не найдешь [16, с.447]; Одет чисто, а уж из себя еще того чище: тонкий, высокий, волоса завиты наперед, по-модному, и с лица белый, румяный, –ну, с к а з а т ь , молодец [20, с.23]. В украинских текстах того же периода выявлено лишь одно инфинитивное слово, которое к тому же осложнено частицей: «Обличчя ваше сумне, задумане; с к а з а т ь б и , ви розсердилися на кого» [18, с.127].

Употребление инфинитивных вводных слов в текстах XX века почти не изменилось: выявлены 2 типа («видать», «признаться»), представленные опять-таки пятью случаями употребления. Например: Но , в и д а т ь , все дороги и приграничье курились пылью... [19, с.130]; О тебе, п р и з н а т ь с я , я думала лучше... [19, с.241]. В украинских художественных текстах XX века найдено также два типа, один из которых осложнен частицей («видать», «сказати б»), употребленные лишь единожды. Например: – В и д а т ь , не знати нам і тут спокою [17, с.137]; Він, с к а з а т и б , лицар силосу і жертва його [15, с.70]. стало быть, употребление вводных инфинитивных слов в русских и украинских художественных текстах как XIX, так и XX столетий непродуктивно. Большинство типов, на которые указывают ученые-грамматисты, не выявляются. Случаи же использования найденных вводных инфинитивов довольно малочисленны. Нам кажется, что это объясняется тенденцией ухода независимого инфинитива из ВК уже XIX века и замены его другими (неинфинитивными) словами и сочетаниями.

Так, вводный инфинитив «видать», обозначающий неуверенность в достоверности, в русском и украинском языках синонимичен словам «видно», «видимо», «вероят-

но» («мабуть») «наверное» («певно», «напевно (б)»), «по-видимому», «очевидно» и словосочетаниями (как с инфинитивом, так и без него) типа «надо полагать», по всей вероятности», «по всей видимости», «вполне вероятно».

Вводный инфинитив «знать», служащий для привлечения внимания к сообщению, заменяется личными глагольными формами «знаешь (ли)», «знаете (ли)». В украинском языке грамматисты подобный тип «знати» выделяют, но мы не этот вводный инфинитив, ни синонимичные слова (сочетания) в языке не обнаружили.

Вводный инфинитив «признаться», служащий для оценки говорящим степени достоверности сообщаемого, заменяется личной глагольной формой «признаюсь». Как было сказано, подобные типы выделяют и украинские грамматисты («признатися», «зізнатися») и их возможные замены («признатись» по правді, «треба признатись»). Но из-за непродуктивности всех этих форм в украинских художественных текстах XIX и XX веков данные слова и сочетания не обнаружены.

Инфинитив «сказать» («сказати») в русском и украинском языках характеризует отношение к способу выражения мысли и синонимичен личной глагольной форме «скажем» («скажімо») или словосочетаниям «можно сказать» («можна сказати»), «так сказать» («так сказати»).

Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что инфинитив как вводное слово является независимым компонентом предложения. Стало быть, в позиции вводных слов просматривается некогда первичная функция инфинитива. Проанализировав частотность употребления независимого инфинитива в качестве вводных слов, мы можем сказать, что сохранились лишь некоторые примеры подобного использования уже в языке XIX века. Большинство типов независимого водного инфинитива («знать», «ведать», «слыхать») не употребляются. Эти слова заменяются словосочетаниями с зависимым инфинитивом («надо полагать», «можно сказать») или другими словами (словосочетаниями) без инфинитива («видно», «видимо», «вероятно», «наверное», «по-видимому», «очевидно», «знаешь (ли)», «знаете (ли)», «признаюсь», «скажем», «по всей видимости», «вполне вероятно») либо, являясь архаичными формами, имеют тенденцию к идиоматизации и уходят из языка («знать», «ведать», «слыхать»).

Вторую группу составляют инфинитивы как компоненты вводных сочетаний. Эта группа в одних языках довольно многообразна, в других – нет. В русском языке инфинитивы как компоненты вводных сочетаний представлены следующими типами: «может быть», «стало быть», «должно быть», «нечего делать», «сказать по правде» («по правде сказать», «сказать правду»), «надо правду сказать», «лучше сказать» «нечего сказать», «страшно сказать», «что говорить», «ни дать ни взять», «надо полагать», «как (и) следовало ожидать». Например: *М о ж е т б ы т ь*, птица вас беспокоит? [16, с.315]; *В е д ь* мы тоже, *с т а л о б ы т ь*, нужны, коли нас требовали [20, с.137]; *Д ол ж н о б ы т ь*, моему ямщику стало стыдно [20, с.193]; *Т е п е р ь*, *н е ч е г о д е л а т ь*, надо выпросить прощения [16, с.215]; *П р а в д у с к а з а т ь*, я бы сегодня не поехал в театр, если б уже был женат: шестой раз слышу эту пьесу [16, с.325]; *О п р а в д а л* ты ее надежды, *н е ч е г о с к а з а т ь*! [14, с.118]; – *А м о л о д ч и н а*, *ч т о г о в о р и т ь*, джигит [20, с.411].

Украинский язык отличается от русского малочисленностью инфинитивов в составе вводных сочетаний. Он предоставлен в текстах как XIX, так и XX столетий лишь встретившимися нам пятью типами: «правду сказати», «так сказати», «можна сказати», «що й казати», «нічого сказати», употребленными единожды. Например: *Щ о й к а з а т и*, була тут пожива для чабанських жартів [15, с.254]; *Д о б р і*, *н і ч о г о с к а з а т ь*, поцілунки! – додав, усміхаючись [18, с.221]. инфинитивные вводные сочетания в украинском языке вытеснились модальными водными словами.

Малочастотность инфинитивных вводных сочетаний, на наш взгляд, объясняется уже произошедшей к XIX веку заменой их на вводные неинфинитивные слова. Так, украинские грамматисты приводят примеры вводных инфинитивных сочетаний типа «може бути», «признатись по правді», «сказати по правді», «правду сказати», большинство из которых нами не выявлено. Они заменены соответственно на «може (-б, -би)», «правда», «справді». Как в исследуемых текстах XIX, так и XX столетий просматривается похожая картина их употребления: «може (-б, -би)» в текстах XIX века используется 208 раз, в текстах XX века – 203 раза, «правда» соответственно 12 и 13 раз, «справді» – 12 и 9 раз. Мы предполагаем, что к XIX веку в украинском языке сохранились лишь некоторые вводные инфинитивные сочетания в отличие от русского языка того же периода.

В русском языке в XIX веке вводные инфинитивные сочетания являлись продуктивным классом, но уже к середине XX столетия наметилась явная тенденция уменьшения их набора. Так, в художественных текстах XIX века употреблялось 13 типов вводных инфинитивных сочетаний: «может быть», «стало быть», «должно быть», «нечего делать», «сказать по правде» («по правде сказать», «правду сказать»), «надо правду сказать», «легко сказать», «лучше сказать», «нечего сказать», «так сказать», «страшно сказать», «что говорить», «ни дать ни взять». В современных текстах их всего семь: «может быть», «стало быть», «должно быть», «нечего сказать», «можно сказать», «так сказать», «надо сказать», «надо полагать». Заметно уменьшилось не только количество типов, но и использование сохранившихся инфинитивных вводных сочетаний. Так, если в текстах XIX века выявлено 104 случая использования сочетания «может быть» в качестве вводного, то в текстах XX века их всего 21. Против 33 случаев «должно быть» мы встречаем 2 случая в текстах XX столетия, а против 15 «стало быть» обнаруживаем лишь один случай в современном языке. Тенденция уменьшения вводных сочетаний уже начинает просматриваться в русских текстах XIX века. Из 13 выявленных типов инфинитивных сочетаний 7 являлись уже малоупотребительными («надо правду сказать», «легко сказать», «нечего сказать», «так сказать», «страшно сказать», «что говорить», «ни дать ни взять» использованы 1-2 раза).

На фоне уменьшения употребительности водных инфинитивных сочетаний наблюдается повышенная употребительность синонимических вводных слов без инфинитива. Вследствие экономии речевых средств «может быть», «должно быть» заменяется на «может», «возможно», «кажется»; «стало быть» – на «значит»; «по правде сказать (и подобные: «надо правду сказать», «правду сказать», «сказать по правде») – на «правда». Например: Или, может, сержант из десантников [14, с.171]; В о з м о ж н о , Зоське и удалось бы до нее добраться [14, с.131]; К а ж е т с я , даже характер старшего лейтенанта заострился [19, с.488]; 3 н а ч и т , есть такие, которые пострадали безвинно? [19, с.31]; П р а в д а , о себе Иван не сильно беспокоился, он мог бы идти и быстрее [15, с.46]. Если в текстах XIX века выявлено 11 случаев использования вводного слова «может», то в современных – 160 случаев, если «возможно» не найдено в художественных текстах прошлого века, то в текстах XX века обнаружено 22 случая, если «кажется» («казалось», «кажись») в XIX употреблено 51 раз, то в XX – 135, если «значит» использовано 8 раз, то в современном языке – 60 раз, и наконец, если в XIX веке слово «правда» как вводное употреблено всего 5 раз, то в исследуемых текстах XX столетия мы находим 59 случаев его использования.

Итак, в языке существует определенный набор элементов, передающих отношение говорящего к сообщению. Этот набор постоянно обновляется: он освобождается от устаревших и пополняется новыми компонентами. Такая тенденция выявилась при исследовании инфинитивных вводных сочетаний. На наш взгляд, вследствие того, что

инфинитив представляет собой непродуктивную, архаичную форму, он уходит из вводных сочетаний. Но на месте одних элементов возникают другие. Поэтому, компенсируя инфинитивные сочетания в современном языке активно образуют передний, субъективный план высказывания и помогают говорящему внести в свое описание определенную интерпретацию события.

РУЗЮМЕ

Проведений аналіз виявляє, що непряме вживання інфінітива подано двома типами: вставні слова-інфінітиви у складі вставних сполучень. В сучасній мові вживання вставних слів-інфінітивів та вставних інфінітивних сполучень є непродуктивним.

На наш погляд, внаслідок того, що інфінітив являє собою непродуктивну архаїчну форму, він залишає вставні слова та сполучення. Але натомість одних елементів виникають інші. Тому слова-інфінітиви та інфінітивні сполучення компенсують вставні неінфінітивні слова, які у сучасній мові активно утворюють передній, суб'єктивний план висловлювання і допомагають мовцю внести у свій опис певну інтерпретацію події.

SUMMARY

In this article we adhere to the idea, that parenthetic infinitive presents two types: parenthetic infinitive words and parenthetic infinitive clause. In modern languages this types are unproductive. We think, the infinitive as parenthetic clause word and part of the parenthetic clause is an archaic form. That is why parenthetic infinitive words and clauses substitute for uninfinitive words. In modern languages this uninfinitive words form the subjective figurative meaning of the statement.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабайцева В.В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979.
2. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики: 5-е изд., – М.–Л.: Соцэкгиз, 1935.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.
4. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского литературного языка: 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1991.
5. Кротевиц Е.В. О связях слов. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959.
6. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб, 1912.
7. Олейник З.П. Синтаксическая валентность водных компонентов // Язык, смысл, текст / Сб. статей. – Донецк, 1994. – С.119-123.
8. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка: 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1968.
9. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2: Синтаксис.
10. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1994.
11. Чаремисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. – Новосибирск: Наука, 1987.
12. Pence R.W. A Grammar of Present-Day English. – N.Y., 1947.
13. Van Holk A.Q.F. The Semantic Spectrum of Russian Infinitive. – Leiden, 1953.

ИСТОЧНИКИ

14. Быков В.В. Альпийская баллада: Повести / Пер. с белорус. – М.: Мол. гвардия, 1979.

15. Гончар О. Тронка: Роман в новеллах. – К. Дніпро, 1966.
16. Гончаров И.А. Обломов: Роман в четырех частях. – М.: правда, 1989.
17. Логвиненко В.А. Чорні бушлати: Роман. – К.: Рад. письменник, 1983.
18. Мирний П. Вибране. – Ужгород, 1952.
19. Стаднюк И.Ф. Война: Роман. – М.: Советский писатель, 1988.
20. Толстой Л.Н. Избранные произведения. – Львов: Камерян, 1982.

Надійшла до редакції 15.09.1998 р.

ББК Ш10*34 : 397

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ ТЕРМИНОВ ИНФОРМАТИКИ И ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОЙ ТЕХНИКИ

И.Н.Никулина

Разработка нового направления технической деятельности всякий раз становится своеобразным ядром, вокруг которого формируются знания. Это могут быть знания, привлекаемые из смежных областей науки и техники, и новые – специально выработанные. Итоги развития знания обобщаются и фиксируются средствами языка. Язык является не только инструментом научного познания, но и средством интеграции и построения научных теорий.

Для современного этапа развития языка науки и техники характерны: 1) ускоренное развитие специальной терминологии как системы теоретически обоснованных, точных обозначений понятий и их соотношений с другими понятиями; 2) возникновение и развитие связей между такими системами и их объединение в более обширные междисциплинарные терминосистемы; 3) широкое применение в научно-технической деятельности искусственных языков, включая знаково-символические средства; 4) широкое использование в качестве научно-технических терминов философских и общенаучных абстрактных понятий [8, 119].

Теперь предметом познания стала информация – новый и еще недостаточно хорошо осмысленный в технических терминах аспект действительности. «Информация есть информация, а не вещество и не энергия», – писал Норберт Винер [2, 328].

Отсюда и вытекает необходимость изучения, систематизации, выявления специфических особенностей возникновения, функционирования и развития термосистемы информатики и вычислительной техники на материале терминологии французского, русского и украинского языков.

Термины – это слова и словосочетания, являющиеся наименованием научного или производственно-технологического понятия [43, 11]. Они являются основными лексическими единицами термосистемы. Функционирование термина – показатель его жизнестойкости, правильной мотивированности на основе выделенных у понятий признаков.

Интерес к проблеме функционирования терминов различных терминосистем постоянно растет (Лотте Д.С., Александрова Г.А., Даниленко В.П., Нагайчук, Папко Л.М., Огар Е.И., Лейчик В.М., Циткина Ф.А., Корнейко И.В., Мурашко Х.В. и др.).

Терминология различных наук характеризуются рядом общих особенностей: функционирование лексических единиц общелитературного языка в качестве термина, наличие общенаучных терминологических единиц. Вместе с тем, в силу своей уникальности, у каждой научной терминологии имеются свои специфика и своеобразие.

В этом отношении терминология информатики и вычислительной техники представляет особый интерес, так как терминологические элементы этой системы все больше прони-

кают в литературный язык, становясь обиходными. Исследуемая терминология характеризуется сосуществованием таких микроподсистем:

а) лексические единицы общелитературного языка:

фр. une baguette (ФРСИВТ)

une anneau

рус. черточка (РУСИОТ)

кольцо

укр. риска

кільце

б) терминологические единицы, характерные для наук информационно-кибернетического типа:

фр. une bascule (ФРСИВТ)

рус. триггер (РУСИОТ)

укр. тригер

в) общенаучные термины:

фр. un blocage – спорт (НФРС)

психол.

ж.д.

эконом.

типогр.

рус. блокировка (РУСИОТ)

укр. блокування

г) названия искусственных языков программирования:

фр. BASIC (ФРСИВТ)

ALGOL

ADA

рус. Бэйсик

Алгол

Ада

Количество определяющих компонентов со специфическими признаками может быть теоретически неограниченными, в результате чего покрывается все понятийное поле терминируемого понятия [6 : 4].

Среди французских терминов информатики и вычислительной техники также встречаются аналитические наименования, в которых значение термина выводится из значения составляющих его компонентов. Для таких наименований характерен отказ от предлога и артиклей: un arriere-plan; un article-label. И в русском, и в украинском языках также встречаются подобные наименования, но крайне редко: блок-схема – блок-схема; дельта-маршрутизація – дельта-маршрутизация.

Основа составного многокомпонентного термина – это его системообразующий компонент, носитель родового признака понятия анализируемой терминосистемы.

Типичными структурами сложных терминов являются словосочетания, в качестве вершины которых выступают имена существительные. Субстантивная основа является наиболее активным элементом, так как она свободно сочетается с другими частеречными компонентами.

В зависимости от количества компонентов словосочетания можно разделить на:

- бинарные или двухкомпонентные

фр. un caractère blanc	(ФРСИВТ)
рус. знак пробела	(РУСИОТ)
укр. знак пробілу	

• трехкомпонентные

фр. une architecture de systèmes ouverts

рус. архитектура открытых систем

укр. архітектура відкритих систем

Установлено, что из бинарных моделей наиболее продуктивными являются такие:

ФР	РУС/УКР
N de N'	N Adj
N Adj	N N'
N a- N'	
\ V	

фр. un arbre illégal	(ФРСИВТ)
----------------------	----------

рус. дерево решений

укр. дерево розв'язків	(РУСИОТ)
------------------------	----------

фр. un caractère illégal

рус. символ запрещенный

укр. символ заборонений

фр. arbre à racine

рус. дерево корневое

укр. дерево корневе

фр. un caractère à ignorer

рус. символ отмены

укр. символ відміни

Для трехкомпонентных структурно-синтаксических моделей характерно:

а) внутреннее расширение терминологического словосочетания за счет добавления качественных прилагательных:

ФР,	РУС/УКР
N de N' Adj	N Adj N'

фр. une boucle de bande magnétique

рус. петля магнитной ленты

укр. петля магнітної стрічки

б) словосочетания с последовательной связью:

ФР	РУС/УКР
N de N' de N''	NN'N''

фр. un article de description de fichier

рус. блок описания файла

укр. блок опису файлу

в) новое слово присоединяется не к одному слову, а ко всему словосочетанию – носителю родового признака:

ФР	РУС/УКР
/ Adj	/ N''
N de N' – de N''	N N' – Adj N;;

/ centralisée
 фр. une base de données – de relation (ФРСИВТ)
 \ en réseau
 рус. признак конца – файла
 база данных коллективного пользования
 укр. ознака кінця – файлу
 \ тому
 база даних колективного користування

На основе изученных терминов информатики и вычислительной техники установлено, что наиболее частотными в сопоставляемых языках являются бинарные словосочетания. Источниками исследования послужили следующие лексикографические издания: «Новый французско-русский словарь» (1994 г.), «Французско-русский словарь по информатике и вычислительной технике» (1994 г.), «Русско-украинский словарь по информатике и вычислительной технике» (1994 г.), «Le Petit Robert» (1992 г.), «Le Petit Larousse illustrée» (1992 г.).

Количественную сторону данного исследования иллюстрирует следующая таблица:

Язык	Однословные термины	Термины слово-сочетания	Бинарные	Прочие	Всего
Французский	80	2020	1708	132	2100
Русский / Украинский	193	113	748	387	1331

ВЫВОДЫ:

1. В исследуемых языках бинарные словосочетания занимают ведущее место.
2. Отметим, что французская терминологическая система отдает предпочтение терминам-словосочетаниям.
3. Сложные термины можно разделить на две группы:
 - а) словосочетания, обозначающие устройство по внутренним характеристикам: форме, материалу, наличию или отсутствию отдельных приспособлений;
 - б) словосочетания, характеризующие устройство по функции.
4. Во французском, русском и украинском языках четко прослеживается тенденция к синтаксическому словообразу.

СОКРАЩЕНИЯ

НФРС – Новый французско-русский словарь. – М.: Рус.яз., 1994.
 ФРСИВТ – Французско-русский словарь по информатике и вычислительной технике. – М.: ВИКРА. 1994.
 РУСИОТ – Русско-украинский словарь по информатике и вычислительной технике. – К.: Рось. 1994.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена вивченню структурних особливостей складних термінів термінологічної системи інформатики та обчислювальної техніки. Дослідження проводилось на матеріалі термінолексики французької, української та російської мов зазначеної термінологічної системи.

У французькій, російській та українській мовах була простежена тенденція до синтаксичного способу термінотворення. У французькій мові встановлена перевага термінів-словосполучень у порівнянні з східнослов'янськими мовами. Найпродуктивнішими виявилися двокомпонентні термінологічні моделі, які визначають пристрій за його внутрішніми характеристиками чи за його функціями.

SUMMARY

The work is devoted to study of structural features of difficult terms of terminological systems of computer science both computer facilities French, Russian and Ukrainian languages.

The overweight to the terms – word collocation was established in French terminological system; watching the tendency in three languages to a syntactic way of terms-formation; are more productive two-components terminological models.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М., 1977.
2. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. М., 1948.
3. Винье Ж., Мартэн А. Язык французской технической литературы. М.: Высшая школа. 1981.
4. Даниленко В.П. Лексико-семантические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. М., 1971.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. М., 1971.
6. Динес Л.А. Функционирование многокомпонентного составного термина в частотно-отраслевой терминосистеме // Функционирование языковых единиц. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та. 1986. – С.3-10.
7. Коваленко Л.Ф., Тодорова В.В. Семантика составного термина в функциональном аспекте // Функционирование терминов науки и техники в современном русском языке. Днепропетровск: ДГУ. 1986. – С.37-40.
8. Козлов В.И. Возникновение и развитие технических наук. Л.: Наука. 1988.
9. Мисик Л.В. Генезис та функціонування термінологічних словосполучень в англійській науковій юридичній літературі // Іноземна філософія. Львів. 1993. – Вип.105. – С.97-102.

ИСТОЧНИКИ

1. Боровикова Л.И. Французско-русский словарь по информатике и вычислительной технике. М.: ВИКРА. 1994.
2. Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь. М.: Рус.яз., 1994.
3. Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки з показником українських термінів / Уклад В.Я.Карачун, Г.Г.Гульчук, О.О.Карачун, Ю.З.Прохур. – К.: Рось, 1994.
4. Petit Larousse. Paris. 1992.
5. Petit Robert/ Paris/ 1992/

Надійшла до редакції 20.10. 1998 р.

ББК Ю66

АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА ВЗАИМОСВЯЗИ КУЛЬТУРЫ И СОЦИУМА В КОНЦЕПЦИИ ЭМИЛЯ ДЮРКГЕЙМА

М.В.Колинько

Теоретическая концепция Э.Дюркгейма и сегодня находится в центре острых научных дискуссий. Дюркгейм – один из основателей и самых интересных представителей в социологии. Его работы свидетельствуют об универсальной философской широте и в то же время социологической конкретности научных интересов. Объединяющим началом всего его творчества явилось стремление рассматривать все возникавшие перед ним вопросы в самых различных областях в рамках вполне определенного теоретико-методологического целого. Этим «целым» было все глубже и четче обособляемое представление о социологии как центральной в корпусе других наук и общественной идеологии в будущем. Социологии, которую выстраивал Дюркгейм, предстояло сыграть решающую роль в преодолении кризисного сознания (с его просветительством, обернувшимся революционистским утопизмом), утвердив органические начала стабилизационного сознания с его пафосом социального порядка и согласия (консенсуса).

Характерная для раннего капитализма ориентация только на принцип экономической эффективности делала социокультурные процессы болезненными. Дюркгейм хотел соединить этот принцип с принципом солидарности, чтобы создать основание для новой культуры, переосмыслить действующую систему ценностей. Под влиянием этих причин концепция социального развития Э.Дюркгейма приобрела культурологический оттенок.

Основополагающим понятием в научной теории Дюркгейма является «общество». Только проводя анализ этой категории, можно объяснить культурологическую концепцию французского социолога. Философская концепция общества как коллективного существа, обладающего коллективным сознанием, совокупностью коллективных представлений, стала для Дюркгейма критерием для социологических обобщений. Следуя логике социологической парадигмы, он рассматривает общество как целостное образование, с его социальной структурой, ценностно-нормативной системой и индивидами, его составляющими. Одной из ключевых тем дюркгеймовской теории является взаимодействие общества и индивида, влияние культуры и общества на формирование личности. Причем, если понятие «индивид» можно рассматривать и до обстоятельного анализа общества и его социально-групповой структуры, то понятие «личность» логически следует из этого анализа.

Исследование Дюркгейма относится к такой философско-методологической позиции как социологизм. Согласно ей, общество, возникнув в ходе взаимодействия индивидов, в дальнейшем становится автономным по отношению к другим видам реальности, выступает единственным реальным субстратом многообразия форм человеческой коллективной жизни, превращается в надындивидуальную и внеиндивидуальную реальность. Социальный мир отнюдь не представляет собой реальность, отдельную от людей, образующих действительный «состав» этого мира. Наоборот, социальный мир – это экзистенциальный продукт человеческой деятельности. Благодаря этой деятельности он сохраняется и изменяется. При изучении произведений французского социолога можно заметить, как социологизм ведет его к противоречию. Его теоретическо-методологическая парадигма, основывающаяся на философско-социологической тра-

диции, идущей от Просвещения и Гегеля, диктует восприятие ценности индивида лишь как воплощения социума. С другой стороны, ученый осознает, что человек есть нечто большее, чем реализация идеи и приходит к пониманию несводимости человеческой духовности к коллективному сознанию и необходимости признать самоценность и автономность человека как личности.

Причины социальных феноменов Дюркгейм искал в области особой социальной реальности – «социальных фактах». Образовываясь на основе взаимодействия множества сознаний, они имеют своим неперенным следствием установление и закрепление для индивидуальных сознаний каких-либо образцов поведения, ценностей, норм и т.д., объективно существующих для данных индивидов. Отмечая рефлексивную способность индивида в восприятии общественных норм, Дюркгейм показывает, как они становятся внутренними двигателями человеческого поведения. Таким образом общественные ценности и идеалы приобретают вид личностных идей, верований и желаний. Эти ценности составляют знаменитую дюркгеймовскую категорию «духовные социальные факты». Понятие «ценности» у социолога носит характер не только цели, но и продукта. В этом Дюркгейм опережает многих своих современников и его идеи актуальны почти век спустя. Духовные ценности служат не только ориентирами, но и средствами культурного развития. Конечно, этот класс ценностей не исчерпывает весь континуум общественных ценностей, так как существуют еще предметные и деятельностные ценности, принадлежащие сфере общественного бытия. Они приобретают качество «фактов культуры». Главная особенность метода французского социолога – объяснять социальное социальным – выражается в понимании того, как ценности и идеалы воплощаются в социальные нормы и становятся рычагами социальной регуляции. Социальные нормы, как и социальные факты вообще, заставляют человека действовать в соответствии с их содержанием. Но когда Дюркгейм вводит в оборот ценности и ценностные ориентации, то проявляются новые грани его социологии: социальные нормы эффективны только тогда, когда они опираются на нравственный авторитет общества, нравственное совершенствование людей, а не на внешнее принуждение. Система ценностей индивида является интроекцией системы общественных норм и интересов. И рассматривать ценностные проблемы методологически правомерно через обращение к человеческому. Гуманистический подход к этой проблеме заключается в том, что человек рассматривается как цель, которой подчинено существование, жизнь социума, ценности, а последние являются не чем иным, как выражением человеческой природы. Но человек не только создает ценности, но вместе с тем творит себя в ценностях. Этот тезис подчеркивает культуротворческий потенциал человека, так как первая часть утверждения ставит человека в центр конкретно-исторического универсума, культуры, как человека преобразующего, а вторая показывает человека, реализующего свою человеческую сущность через множество возможностей и тем формирующего и совершенствующего себя. Уровень гуманизма, достигнутый обществом, можно с полным основанием считать критерием развития культуры.

Культура рассматривается Дюркгеймом не самостоятельно, а в плоскости ее вписанности в другие контексты, вплоть до поглощения ими (сказывается влияние взглядов XIX столетия на культурологическую проблематику). Поэтому исследуя культуру по существу, социолог почти не использует термин «культура». Это понятие растворяется у него в понятиях «общество», «коллективное сознание», коллективные представления».

Каково же представление Дюркгейма о культуре? Наиболее близок к его пониманию культуры, на наш взгляд, Т.Парсонс, трактующий ее как совокупность идей, разделяемых людьми, благодаря которым осуществляется осмысленная коммуникация. Культурными

символами для Дюркгейма являются коллективные представления. Культура рассматривается им как знаковая система, раскрывающая характер и особенности общества, состоящая из кодифицированных символических систем (язык, верования, знания и др.). Согласно его концепции культурные символические системы отличаются от социальных отношений, имеют свою специфику. Культурный символ раскрывает социальное значение той или иной эпохи (иначе говоря, состояние коллективного сознания). Более того, через каждое частное явление он дает целостный образ данной культуры.

Характерной чертой теории Дюркгейма можно назвать «горизонтальную» взаимосвязь и взаимообусловленность понятий «общество» и «культура», где в процессе рассуждения меняются основа и обоснованность, меняется этимологическая последовательность при объяснении. Взаимосвязь этих категорий не причинная, а функциональная. Происходит это от двойственной трактовки Дюркгеймом категории «общество». С одной стороны, общество в его представлении – совокупность ценностей и идеалов, идей, верований. В данном контексте социолог употребляет «общество» в культурном смысле. Объединяясь, взаимодействуя, оказывая влияние друг на друга, индивиды участвуют в производстве символической коммуникации, создают язык, религиозные верования, моральные нормы, юридические правила, которые разделяются всеми участниками общения. Все это включает в себя понятие «культуры», характеризующее и как совокупность осуществленных ценностей, и как способ актуализации потенциальных аксиологических слоев бытия.

С другой стороны, общество представляет собой структурную систему социальных групп, где важную роль играет именно количество и пространственное расположение индивидов, так как этим обуславливается частота и интенсивность социальных контактов. Двойственность в понимании общества мешала французскому социологу разграничить структурный и культурологический аспекты, «образцы социального взаимодействия или социальных структур и культурные образцы моральных верований и чувств». Он пытался объяснить коллективные представления социальной структурой, а социальную структуру выводил из коллективного сознания. В итоге культура и структура остались рядоположенными образованиями и сложно понять, что из чего вытекает. Поздние работы Дюркгейма дают возможность выделить в качестве определяющей социокультурной структуры совокупность общепринятых норм и ценностей, что говорит о приоритете культурных образцов.

Исходя из вышесказанного, можно заключить, что в концепции общественного развития Дюркгейм раскрывает сущность эволюции культурного процесса. Культура играет определяющую роль в жизни общества, обеспечивает его целостность и развитие. Выступая средством аккумуляции, хранения и передачи человеческого опыта, культура реализуется через ряд функций. Так как Дюркгейм представляет культуру и механизм, и продуктом социально-исторического производства и воспроизводства и функционирования сознания, то доминирующими он считает репродуктивную и коммуникативную функции культуры. Особое внимание он также обращает на интегративную ее функцию. Согласно французскому социологу, освоение культуры создает у людей – членов того или иного сообщества чувство общности, принадлежности к одной нации, народу, религии, группе и т.д. Таким образом культура сплачивает людей, интегрирует их, обеспечивает целостность сообщества. В своих теоретических построениях Дюркгейм преимущественное внимание уделял стабильности и устойчивости. Его теория ориентирована не столько на изучение конфликта, сколько на обоснование консенсуса, социального согласия, общественной гармонии.

В концепции социокультурного развития Дюркгейма заметно значительное влияние идеи Гегеля о диалектическом пути истории. Но у Гегеля объектом познания выступает сверхсоциальное духовное начало, рациональное по своей природе, абсолютная идея, Мировой Дух ведет историю к истинной и конечной цели – полной реализации свободы. У Дюркгейма таким объектом познания служит общество и внутренний импульс к изменению находится в самой природе человеческого общества, вытекая из его потребности самореализации и самотрансформации. Культура у Гегеля выступает как реализация Мирового Духа. Дух преследует свои всеобщие цели, которые нельзя объяснить как сумму замыслов отдельных людей или как индивидуальную цель сильной исторической личности. У Дюркгейма мы замечаем соблюдение этой традиции. Действительно, развитие мировой культуры обнаруживает такую целостность и логику развития, которые не могут быть сведены к сумме индивидуальных усилий. Скорее наоборот, творчество отдельных людей подчиняется этой скрытой логике, обнаруживающей себя лишь тогда, когда все многообразие культурных явлений будет понято как саморазвертывающееся целое.

Отождествляя общество с коллективным сознанием, Дюркгейм таким образом отождествляет сознание и бытие. Наделяя коллективное сознание сакральностью, социолог обожествляет и общество. Оно предстает в виде всемогущей моральной силы, возвышающейся над индивидом. Именно обязательный для всех членов общества характер коллективных представлений делает их религиозными. Связующую силу коллективного сознания ученый называет термином «божественное социальное». Поэтому в его концепции уделено большое внимание религии как символическому выражению глубокого социального содержания. Источником религии, согласно Дюркгейму, является сам социальный способ существования людей. Ее смысл и предназначение состоит прежде всего в том, чтобы культивировать социальное чувство, обеспечить влияние коллектива на индивида. Чем сложнее социальный тип, тем более возрастает роль индивидуального фактора, а значение религии все уменьшается. Коллективное сознание, принимая менее религиозный характер, находит новую форму – культ индивида, содержащий, по мнению Дюркгейма, свои суеверия, как любой другой. Социолог считает современный культ индивида (объясняемый как самопревозношение человека) неизбежным этапом в социокультурном развитии. Культ – начало, пронизывающее культуру в любой ее период. Сначала это религиозный культ, затем культ индивида, в будущем, считает Дюркгейм, для культуры будет характерен культ социологии как науки о сущности человека. Мыслитель развивает диалектическую идею об общественном движении от религии через снятие ее моралью индивидуализма к высшей форме самопознания – социологии.

Так как религиозность Дюркгейм считает сущностной характеристикой общества, и ее смысл заключается в том, что человеческое поднимается до ранга божественного, священного, то религия должна существовать, покуда существует общество. В перспективе ученый видел замещение традиционной религии общества своей научной социологией, истолкование религии как системы верований, касающихся любого объекта, наделяемого обществом социальной значимостью. Установив, что традиционная религия больше не отвечает требованиям научного мировоззрения, он пришел к заключению о необходимости создания морали, вдохновляемой научным духом, которая заменит абсолютные религиозные верования и поддержит консенсус в обществе. В результате секуляризации культуры религия реинкарнируется в науку и индивидуалистическую мораль, названную Дюркгеймом «религией завтрашнего дня». Религия будущего, в его представлении, станет рациональной, опирающейся на научное знание, пре-

образуется в социологическую науку о человеке – синтез общественных наук, «религию человечности». Идеал целостного знания притягивал человеческое мышление на протяжении многих веков. К нему стремились еще древнегреческие философы, особенно Аристотель. На основе опыта Аристотеля Фомой Аквинским был осуществлен христианский синтез. Впрочем, он вынужден был резко разграничивать научные и религиозные сферы, чтобы наука могла свободно развиваться. Серьезным вкладом в решение этой проблемы послужила система Гегеля. Мечтал о некой сверхнауке, координирующей все отрасли знания и французский философ Тейяр де Шарден. Таким образом теория Дюркгейма опиралась на обширные и глубокие философские исследования. Не являясь новатором в этом отношении, он соединил философские основания с социологической теорией и действующей нравственностью, что придает особую ценность его синтезу.

Дюркгейм выдвинул концепцию изначальности коллективного состояния общества как целостности, состояния солидарности, общественности, являющегося регулятором индивидуального поведения. Трактую его в духе несколько мистифицированной общинной коллективности, обладающей истиной, социолог именно в этой самой коллективности подразумевает истину, так как принесение своего эгоизма в жертву общему благу указывает на правильность и мышления, и нравственной интуиции. История показывает, что коллективная идея, пренебрегающая личностными интересами, рано или поздно терпит поражение. Понимая это, Дюркгейм учитывает личностный опыт и личное начало в своей концепции. В дихотомической паре «общество-индивид» последний является активным элементом. Осмысляя коллективные институты, приспособляя их к себе, человек индивидуализирует их. Подчеркивая, что главной культурной и общественной ценностью является человек, ученый видит свою задачу не в том, чтобы сосредоточить каждую отдельную личность на самой себе и на ее личных интересах, а вывести ее к всеобщим интересам человечества. В этом смысле личность становится над обществом как идеал и цель социальной деятельности.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню проблем методології культури. Визначається сутність понять культури та суспільства у концепції Е.Дюркгейма.

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of the problems of methodology of culture. The essence of such notions as culture and society is being defined in the conception of E.Durkheim.

Надійшла до редакції 11.05.1998 р.

ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

ББК: Ю 217.1

ПАРАДОКСИ І СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В.П.Кіпень

Нове тисячоліття, в яке ми входимо, зустрічає нас приголомшливою сумішшю нових обіцянок і загроз. Адже великі відкриття і досягнення в сфері науково-технічного прогресу та системні політичні зрушення йдуть поряд з загостренням грандіозних проблем. З однієї сторони, ми стоїмо напередодні колосальних змін в біомедицині, телекомунікаціях, інформаційних технологіях, альтернативних джерелах енергії і т.п.; але, з другої сторони, величезні маси людей страдають від голоду, хвороб, бідності, тривалого безробіття, неосвіченості, від конфліктів та етнічних зіткнень, в зв'язку з проблемами збереження миру, демократії, багатства культур і навколишнього середовища. Розчарування і втрата ілюзій широко розповсюджені не лише в країнах, що розвиваються та країнах з перехідною економікою, а й у розвинутих країнах. Нині парадигма «невтримного економічного зростання» не може розглядатися як єдиний шлях, на якому можна примирити матеріальний прогрес і рівність, повагу до прав людини і збереження довкілля.

Йдеться про переосмислення стратегічних напрямків розвитку людства. Це диктується кризою технічної цивілізації, яка не зуміла ефективно поєднати економічний і людський розвиток. І якщо баланс між новими досягненнями і світовими загрозами ще не зовсім зрозумілий, то той факт, що ключ до вирішення більшості проблем буде лежати на шляху набуття нових знань, очевидний. Знання може бути отримане, осмислене і використане тільки високоосвіченою та інформованою людиною. Сьогодні не підлягає сумніву, що неодмінною умовою того, щоб людство справилось з нинішніми проблемами є розвиток людських ресурсів в широкому розумінні. Реально найбільш ефективними конструктивними можливостями розвитку людини володіє система освіти і особливо вищої освіти.

В міру того, як нинішній вік наближається до свого завершення і ми готуємось ввійти в нове тисячоліття, світ стає свідком безпрецедентного за масштабами розвитку вищої освіти. За даними ЮНЕСКО друга половина XX століття стала періодом бурхливого росту: набір студентів у всьому світі зріс більш ніж в 6 разів – з 13 млн. у 1960 р. до 82 млн. у 1995 р. Зростає також усвідомлення світовою громадською та науковою думкою її життєво важливого значення для соціально-культурного і економічного розвитку. Мова йде про вищу освіту як стратегічний ресурс людства, базовий елемент національної безпеки країн, один з критеріїв людського розвитку суспільства, підвалину економічного зростання, ефективний механізм становлення творчої, духовно багатой особистості. Проте, за твердженням Ф.Майора, генерального директора ЮНЕСКО, «практично в усіх країнах світу вища освіта переживає кризу» [1, с.3]. Прояви цієї кризи мають власну специфіку на глобальному, регіональному та національному рівнях. Не вдаючись до детальної характеристики, відмітимо тільки величезну прірву між промислово розвинутими країнами і країнами, що розвиваються у сфері доступу і ресурсів вищої освіти і науки; скорочення державного фінансування і погіршення економічного стану систем вищої освіти; невідповідність освітянських, педагогічних технологій новим імперативам суспільного розвитку в епоху постінду-

стріалізму і постмодерну; об'єктивні претензії (хоча і різної міри) щодо якості підготовки фахівців.

В останнє десятиріччя ведеться активний пошук нових шляхів виходу з кризи і розвитку вищої освіти. Він базується на принципах Загальної декларації прав людини, яка говорить в статті 26, що «вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на конкурсній основі» та Конвенції проти дискримінації в освіті (1960), яка у статті 4 зобов'язує країни-учасниці «зробити вищу освіту однаково доступною для всіх на базі індивідуальних здібностей». Для розробки нової стратегії розвитку створена Міжнародна комісія у справах освіти у ХХІ столітті, діє Всесвітня комісія у справах культури і розвитку. Проведені Всесвітня конференція з питань освіти для всіх (Джомтєн, Тайланд –1990), Конференція ООН з питань академічної свободи та університетської автономії (Сінайя –1992), Всесвітній саміт з питань соціального розвитку (Копенгаген –1995), Міжнародний конгрес з питань освіти та інформатики (Москва –1996), 5-та міжнародна конференція з питань освіти для дорослих (Гамбург –1997).

Для вироблення спільної концептуальної основи щодо місця вищої освіти в наступному розвитку людства, основних векторів її розвитку в усіх регіонах світу, об'єднання зусиль світового співтовариства в проведенні глибоких реформ вищої освіти у всьому світі ЮНЕСКО скликала Всесвітню конференцію з питань вищої освіти в ХХІ столітті: бачення та дії (Париж – 5-9 жовтня 1998 р.). Конференцію підготували регіональні форуми в рамках шести підготовчих конференцій: в Гавані (листопад 1996), Дакарі (квітень 1997), Токіо (липень 1997), Палермо (липень 1997), а також в Торонто (квітень 1998) та в Страсбурзі (березень 1998). На конференції в Парижі була розроблена і прийнята делегаціями 150 країн **Всесвітня декларація про вищу освіту в ХХІ столітті: бачення та дії**, яка стверджує – «сама вища освіта тепер стоїть перед грандіозними завданнями і повинна переходити до **найрадикальніших змін та оновлення** за всю історію свого існування»[2].

Така різка постановка проблеми обумовлюється, в кінцевому підсумку, глибинними суспільними трансформаціями на різних рівнях, які при ретельному дослідженні виявляють суперечливий і парадоксальний характер. Нинішні міжнародні тенденції характеризуються процесами:

- глобалізації;
- демократизації;
- інтернаціоналізації;
- регіоналізації;
- поляризації;
- маргіналізації;
- зростання масового попиту на освіту;
- зростання ролі використання технологій.

Основний парадокс полягає в існуванні могутнього руху до глобалізації економіки через ТНК і фінансові холдінгові компанії, яких стає все більше, а контролювати все тяжче, поряд з масою дрібних і середніх фірм і навіть ростом тіньової економіки, що головним чином в постсоціалістичних країнах прийшла на зміну плановій. До того ж, економічні зміни проходять все більше під впливом фінансових, а не чисто економічних причин. Циркулюють величезні суми грошей, які в силі навіть зруйнувати економіку цілих регіонів за кілька днів, приводячи до банкрутств і соціальних потрясінь. Фінансові обвали в Азії та Росії в 1998 році – класичний приклад цього. Така форма глобалізації веде швидше від «цивілізованого» капіталізму до «розгнужданого» капіталізму. Останньому буде харак-

терне зростаюча безпорадність держави, навіть міжнародних інститутів стосовно контролю за ринком, стабільністю, захищеністю, безробіттям.

Другий парадокс пов'язаний з глибокими змінами в моделях міграції робочої сили. Якщо раніше дешева робоча сила їхала туди, де знаходились фірми, то тепер навпаки – фірми переміщують свої виробництва туди, де знаходиться дешева робоча сила. Зростає обмеження мобільності некваліфікованої робочої сили при розширенні міграції висококваліфікованих кадрів. Причому останні переміщуються за фірмами з більш розвинутих країн, а місцеві професіонали легше можуть влаштуватись на роботу в іншому місці. Таким чином здійснюється «відтік мозку» з менш розвинутих країн в інші – розвинуті.

Третій парадокс полягає в протилежних для країн, що розвиваються і для розвинутих країн, причинах і наслідках спільної для них тенденції підвищеного попиту на освіту.

В країнах, що розвиваються причина такого попиту демографічна – ріст населення. В розвинутих – із-за подовження термінів навчання і бажання підвищити загальний рівень освіти. Економічні труднощі в перших не дозволяють збільшити фінансування освіти, нерідко його навіть зменшують. Зростаючі потреби молоді в освіті не задовольняються, молоді люди все частіше вимушені рано починати трудове життя без належної професійної підготовки. Реакцією на слабкість існуючих освітніх систем в цих країнах стало розповсюдження приватного сектору в сфері освіти.

Розвинутим країнам подовження термінів навчання сприяє, крім всього іншого, зниженню рівня безробіття серед молоді.

Четвертий парадокс пов'язаний з розвитком наукових і технологічних знань, особливо нових інформаційних технологій (ІТ) та біотехнологій. ІТ відкривають необмежені можливості: електронна пошта, доступ до різноманітних баз даних, дистанційне навчання, електронні гроші, віртуальні університети і т.д. Біотехнології дозволяють підвищити якість і чистоту продуктів. І тут розрив між розвинутими країнами і іншим світом збільшується. Використати ці можливості для вирішення своїх проблем багато країн не можуть: мало навчених користувачів ІТ, висока вартість обладнання та інформації, слабкість інфраструктур, комунікацій. А ефективність технологій виробництва веде часто до деградації навколишнього середовища.

П'ятий парадокс стосується сфери культури. Інтернаціоналізація та глобалізація супроводжується широкими прагненнями людей захистити власну культуру, етнічну, мовну ідентичність. Обидва процеси несуть не лише надії, а й ризики. Серед останніх варто нагадати про небезпеку забути унікальний характер кожної особистості, її призначення самій вибирати долю і реалізувати себе на основі всього багатства і традицій власної культури. Експансія чужих цінностей і стереотипів мас-культури загрожують духовному та інтелектуальному розвитку багатьох країн.

Названі парадоксальні суперечливі прояви основних тенденцій суспільного розвитку ставлять перед освітою в цілому і особливо вищою освітою дві глобальні взаємопов'язані проблеми. Перша – адаптуватись до суспільства, що швидко змінюється, знайти адекватну масштабам викликів відповідь. Друга – бути в змозі спричинювати зміни та прогрес у суспільстві. Разом з тим зміни, що проходять у світовій системі вищої освіти, виявляють не меншу кількість парадоксів.

Перший парадокс заключається в тому, що не зважаючи на невизначеність з працевлаштуванням, вища освіта стає широко затребованим суспільством феноменом, зростаючим соціальним ресурсом на противагу пониженню значення інших ресурсів – матеріальних, фінансових, людських. Як в високорозвинутих, так і в країнах, що розвиваються, число студентів постійно зростає і до того ж, як свідчать дані, на ті спеціальності, з яких

найважче влаштуватись по закінченню. Загальний доступ до вищої освіти стає основним правилом в індустріальних країнах. Там відсоток тих, хто поступає в віці від 17 до 23 років вже досягає 30-80%. В Україні також кількість вузів за останні 8 років зросла з 149 до 280, а кількість студентів на десять тисяч населення – з 170 до 219[3].

Таке розширення вимагає пропорційного збільшення ресурсів. Проте держави (особливо небагаті, до яких відноситься і Україна) показують, що не в змозі виділяти необхідну кількість ресурсів для відповідного розвитку вищої освіти. В багатьох країнах аудиторії переповнені, не розраховані на таку кількість студентів, навчання проходить в поганих умовах. Рівень викладання і підготовки часто дуже невисокий. Стає все більш глибоким дисбаланс між вузами багатих і бідних країн: в перших всі студенти мають доступ до Інтернету і електронної пошти; в других – далеко не у всіх викладачів є така можливість. Більшість вузів з небагатих країн не мають грошей для матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, для вчасного поновлення обладнання, для підтримки студентів і навіть для виплати стипендій і зарплати.

Таке розширення без відповідних ресурсів супроводжується зниженням якості підготовки фахівців, відставанням системи вищої освіти, неналежним виконанням нею своєї місії.

Другий парадокс полягає в існуванні необхідності підвищувати рівень освіти, щоб забезпечити зростання рівня розвитку суспільного виробництва і зниження рівня безробіття серед випускників. З однієї сторони, зростає престиж рівня освіти і вона для більшості молодих людей, особливо в індустріально розвинутих країнах, стала умовою успішної кар'єри. З другої сторони, сьогодні ситуація така, що багато випускників вузів, головним чином в країнах з перехідною економікою, не можуть влаштуватися на роботу. Малий попит на них із-за економічної нестабільності сприяє розширенню безробіття і їх відтоку за кордон. Цим же підриваються передумови наступного подолання кризи і ефективного розвитку суспільства.

Третій парадокс можна сформулювати так: сильне втручання держави в функціонування вищої школи і водночас слабке.

Держава, бачачи як багато їй приходить інвестувати в вищу освіту, все частіше розширює свій контроль за діяльністю вузів, встановлює свої власні жорсткі правила, нерідко недалекоглядні. Цим утискується один із фундаментальних принципів вищої освіти – принцип академічної свободи вузів. Показово, що в поданому в Верховну Раду проєкті Закону України « Про вищу освіту» повноваження державних органів дуже широкі, а поняття академічної свободи вузу зовсім випущено[4].

В той же час, держава явно недостатньо підтримує розвиток вищої освіти, уряди здебільшого лише реагують на ситуацію, що склалася, не визначивши стратегічних пріоритетів. Особливо багато претензій до державної політики в цій сфері існує в країнах з перехідним устроєм.

Все це гостро ставить питання про баланс академічних свобод і відповідальності вузів перед суспільством і державою.

Четвертий парадокс стосується недостатньої відкритості, а то і ізоляції вузів; необхідності поєднання інтернаціоналізації та самоінституалізації.

Інтернаціоналізація проявляється в значному розширенні міжнародних контактів і співробітництва вузів. За останні роки з'явилося багато регіональних і континентальних університетських асоціацій. В Європі це Асоціація Європейських університетів. ЮНЕСКО заснувала багато неурядових організацій. Програма кафедр ЮНЕСКО / UNITWIN змогла залучити більше 750 вузів в 82 країнах світу через утворення 290 ка-

федр і 30 сітей[5]. Існують також програми, що встановлюють контакти між країнами: ERASMUS, LINGUA, COMMET та інші.

Така міжнародна відкритість ставить багато проблем. Серед них – обов'язок точно визначати умови програм обмінів (цілі, вимоги до учасників, зміст, методи оцінювання, сильні сторони закладів-учасників, стандарти порівнюваних характеристик). Виходячи з цього, ясно, що інтернаціоналізація вимагає чіткої самоінституалізації.

П'ятий парадокс виникає тому, що більшість галузей ІТ (інформаційних технологій) виникає в процесі фундаментальних університетських наукових досліджень і основні розробки їх проводяться в університетах. ІТ мають чудові можливості вирішення багатьох проблем в сфері вищої освіти. Адже прогрес в зберіганні інформації і в розвитку електронних сітей робить можливим підключення всіх освітніх закладів до тих комп'ютерних баз, які їм потрібні. Це практично реалізує можливість дистанційного навчання і віртуальних університетів. Широко розповсюджуються серед країн і вузів телеконференції. Однак використання вказаних можливостей стане більш широким, коли, по-перше, проводитиметься політика співробітництва і солідарності в наданні необхідних засобів доступу менш багатим країнам, і, по-друге, коли будемо в змозі міняти сам спосіб мислення і деякі власні звички.

Шостий парадокс стосується в першу чергу університетів і пов'язаний з їх науково-дослідною роботою. Не рідка ситуація, коли при наявності в регіоні значної кількості науковців відсутні скільки-небудь вагомні результати дослідження актуальних проблем, потреба в розв'язанні яких для регіону дуже важлива. Це ставить питання стосовно повноти виконання університетом своїх громадянських функцій. Крім того, мова повинна йти і про пошуки ефективних організаційних форм ведення актуальних наукових досліджень. Багато університетів відреагувало на це створенням наукових і технологічних парків, в які залучаються наукові і дослідницькі центри та інститути для спільної роботи. Такі рішення мають значний потенціал розвитку.

Таким чином, освітні установи знаходяться в стані глибоких і комплексних змін. Звичайно, сенс цих змін не однаковий, залежить від можливостей і потреб. Важливо, щоб в процесі пошуку рішень вибір робився не за принципом «або це, або інше», а за принципом «і це, і те в залежності від контексту». Адже перспектива бачиться в поступовому формуванні єдиного універсального світового освітнього простору. Загалом йдеться про нову філософію освіти, новий погляд на місію, роль і функції вищої освіти.

Освіта стверджується як наріжний камінь прав людини, демократії, ефективного розвитку і миру, і тому повинна стати першим пріоритетом у всьому світі у ХХІ столітті. Ключове значення набуває **концепція освіти упродовж всього життя**. Це відповідь на прискорення змін у світі. Жак Делор, голова Міжнародної комісії з освіти для ХХІ століття, підкреслив чотири основоположні принципи освіти [6, с. 18-20].

Навчитись жити разом, розвиваючи знання про інших, їх історії, традиції, способи мислення. Завданням вищої освіти стає вибудовування культури миру.

Навчитись здобувати знання. Швидкі зміни в середовищі, що оточує людину, диктують необхідність поєднання достатньо широких загальнокультурних, фундаментальних баз знань з глибоким засвоєнням обмеженої кількості дисциплін. Загальний культурний рівень є певною мірою пропуском до безперервної освіти впродовж життя.

Навчитися працювати, набувати компетентність, що дасть можливість справлятися з ситуаціями, багато з яких нині передбачити неможливо. Доцільно більше уваги надавати різним можливим формам поєднання та черговості навчання і роботи.

Нарешті, треба **навчитись жити**, формуючи більшу самостійність і здатність до оцінки, поєднуючи їх з посиленням особистої відповідальності в рамках реалізації колективного проекту. Це підтверджує необхідність краще пізнати себе.

На основі цих принципів посилюються і розширюються **головні завдання вищої освіти**. До них належать:

- забезпечення відкритого простору для набуття вищої освіти і навчання впродовж життя з метою виховання повноцінних громадян з глобальним мисленням та активною життєвою позицією;

- розвивати і поширювати знання;

- готувати висококваліфіковані кадри з першокласними знаннями та вміннями і громадською відповідальністю;

- допомагати захищати суспільні цінності, керуючись етичною і науковою принциповістю в усіх видах діяльності;

- допомагати гуманістичному становленню і розвитку суспільства, включаючи саму систему освіти;

- зберігати та поширювати національні та регіональні культури і вносити свою частку до національної стабільності, посилення інтеграції, міжнародного розуміння;

- використовувати свій інтелектуальний потенціал і моральний престиж, щоб захищати і активно поширювати загально прийняті цінності в момент, коли відчутна криза цінностей.

Нове бачення вищої освіти, сформульоване в Всесвітній декларації про вищу освіту в ХХІ столітті, характеризується низкою взаємопов'язаних фундаментальних положень.

Рівність доступу до вищої освіти для всіх з середньою освітою в будь-якому віці, що передбачає докорінну переорієнтацію взаємодії з середньою освітою, та при зростанні попиту на вищу освіту закликає до переходу від елітного до конкурсного підходу як стосовно студентів, так і викладачів.

Гармонізація відносин з світом праці і передбачення суспільних потреб. Розвиток підприємницьких навичок та ініціативи повинен стати центром уваги вищої освіти, щоб сприяти працевлаштуванню випускників, в яких постійно зростатиме потреба, щоб вони перестали бути шукачами роботи і стали роботодавцями.

Інноваційний освітній підхід: критичне мислення і творчість. Вони стосуються самої системи вищої освіти, оновлення змісту, методів, практики та засобів навчання, типу зв'язків з громадськістю і іншими секторами суспільства.

Навчання повинно давати студентам більше ніж пізнавальне оволодіння дисциплінами, а забезпечувати набуття вмінь, компетенцій та здатності до творчого і критичного аналізу, самостійного мислення, вміння працювати в колективі і брати на себе соціальну відповідальність.

Диверсифікація систем, інститутів та програм є необхідною умовою як для задоволення попиту, так і для надання студентам серйозної бази знань і підготовки, які вимагатимуться в «суспільстві знань» ХХІ століття.

Викладацький склад і принципова політика підбору кадрів з забезпеченням можливостей підвищення їх кваліфікації і поліпшення педагогічних вмінь, із стимулами для постійної іновачії навчальних програм, методів викладання, і з належним професійним та фінансовим статусом для забезпечення найвищої якості.

Держава та адміністрація вузів повинна **помістити студентів та їх потреби у центр своїх інтересів** і розглядати їх як головних партнерів і відповідальних дійових осіб в оновленні вищої освіти.

Це нове бачення вищої освіти, сформоване міжнародним співтовариством, дає чіткі орієнтири руху до тої нормативної української моделі вищої освіти, створення якої – наша надія і наш обов'язок.

РЕЗЮМЕ

Проведен анализ мировых тенденций развития высшего образования на основе документов ЮНЕСКО и Всемирных конференций последних лет. Исследована взаимосвязь глобальных тенденций и парадоксов данного этапа цивилизационного развития с парадоксами функционирования высшего образования. Освещены философско-концептуальные основы новой парадигмы высшего образования.

SUMMARY

There was done the analysis of Higher education world development on the basis of UNESCO and recent international conferences' documents. Internation of global tendencies and paradoxes of the civilization development current stage and Higher education function paradoxes was researched. Philosophical and conceptual bases of new Higher education paparadigme was highlighted.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Реформа и развития высшего образования. Программный документ.– ЮНЕСКО.– 1995.
2. Всесвітня декларація про вищу освіту в ХХІ столітті: бачення та дії. –Париж. – ЮНЕСКО. –1998.
3. Міністерство освіти України. Статистичні дані до засідання колегії міністерства за підсумками 1997 року (вищі навчальні заклади).– Київ, 1998.
4. Див.: Закон України. Про вищу освіту. Проект.(06.08.1998).
5. Higher Education in the Twenty-first Century: vision and Action. Worning Document.– UNESCO. Paris. 5-9 October 1998.
6. Жак Делор. Образование: сокрытое сокровище / Доклад международной комиссии по образованию для ХХІ века. – ЮНЕСКО. – 1995.

Надійшла до редакції 25 10.1998 р.

ББК С5*666: Ч48

ВИЩА ШКОЛА ТА РИНКОВІ ВІДНОСИНИ

А.П.Супруненко

У прогресі людства саме наука та освіта мають вирішальне значення. Бо наука – це процес пристосування людства до навколишнього середовища (у широкому розумінні, що включає пристосування людства й до самого себе), а освіта – це передача всього накопиченого досвіду новим поколінням.

Визнання важливої ролі освіти віддзеркалено у Хартії прав людини, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН п'ятдесят років тому. Її Преамбула містить заклик до всіх держав та народів прагнути «шляхом освіти сприяти... забезпеченню національного та міжнародного прогресу». А стаття 26 визначає, що саме «освіта має сприяти взаємопорозумінню та толерантності».

На жаль, політика державних структур України не сприяє посіданню освітою взагалі та вищою школою зокрема гідного місця у суспільстві.

Якщо коротко визначити суть трансформації українського суспільства, то наше сьогодення – це період глибокої та інтенсивної структурної ломки. Вища школа є і об'єктом, і суб'єктом цього процесу. Бо з одного боку, всезагальна розбалансованість економіки, некомпетентність влади у вирішенні багатьох політичних і соціальних питань ставлять перед вищими учбовими закладами цілу низку багатопланових проблем. З іншого боку, вплив вищої школи на економічні, соціальні, політичні зміни, а особливо на ментальність українства, важко переоцінити.

Головний напрям змін в Україні – поширення ринкових відносин. Ринкові треба дати місце – це вимога часу, але він має знати своє місце. Тобто зупинити опанування ринковим механізмом все нових і нових сфер життєдіяльності не можна, бо тільки він в змозі пожвавити перш за все економіку, сприяти розвитку соціальної сфери. Але, як свідчить наш власний, а також і світовий досвід, безглузда експансія ринкової оцінки, в якій гроші – єдиний критерій, створює загрозу для таких суспільних інститутів, де повинні панувати не тільки ринкові цінності. Отже, визначення місця ринку в суспільстві взагалі та в системі вищої школи зокрема – це важлива і досить складна методологічна проблема.

Засади ринкових відносин – це свобода та конкуренція, наслідком яких є нерівність. Тобто ринок підвищує ефективність суспільства ціною рівності. Теоретики політики багато уваги приділяють цьому питанню, але однастайності в їх поглядах нема [1; 2]. Отже, стосовно ринкових відносин у системі освіти можна визначити окремо аспекти, де ринок виконує свою позитивну роль, і ті, де треба запобігати його вадам.

Так, завдяки ринковим відносинам, вже вирішується проблема матеріально-технічної бази вищих учбових закладів. Держава давно вже не фінансує освіту належним чином. Хоча, якщо ретельно розглядати нашу безплатну освіту, то чутки про її безплатність перебільшені. При аналізі механізму формування соціальних програм очевидним стає висновок: за освіту кожен вносить певну суму. Бо, коли громадяни сплачують податки, тим самим вони делегують державі своє право розпоряджатися частиною власних коштів. Тобто, гроші з податків не повинні йти «в нікуди», і коли громадяни віддають державі частину своїх доходів, вони вправі сподіватися, що ці гроші буде перерозподілено і частково повернено через соціальні програми. Державі, в якій систематично не вистачає коштів на освіту, немає виправдання.

Поширення платної освіти помітно покращує матеріально-технічний стан вузів: на голови викладачів і студентів не падають шматки стелі, температура в аудиторіях не сягає нижче нуля взимку, зростає кількість комп'ютерних класів, друкуються сучасні підручники тощо.

Але з іншого боку платна освіта порушує ряд проблем. Перша і головна серед них – не допустити перетворення вузів на контори з продажу дипломів. В силу недостатнього рівня загальної культури деякі особи не розуміють, що є об'єктом купівлі-продажу в угоді про платну освіту і хибно вважають – диплом. Звідси й зневажливе ставлення до викладачів, мовляв, гроші сплачено, отже «корочки» будуть. Згодом цю проблему сам ринок і вирішить: в умовах жорсткої конкуренції всі рано чи пізно зрозуміють, що саме якісна освіта буде не тільки значною «форою» на старті але й підтримкою за будь-яких обставинах.

До речі, на емпіричному рівні вже зараз можна відмітити таку позитивну тенденцію у студентства: поряд з традиційною частиною тих, хто вчиться за школярською системою «аби здати іспит», збільшується частка тих, хто розуміє цінність якості освіти і бажає отримати якомога більше корисних знань та навичок. Такі студенти не прагнуть

легкої оцінки на іспиті, вони надають перевагу вимогливим викладачам, у яких багато чому можна навчитися.

З першою тісно пов'язана друга проблема. В умовах соціально-економічних негараздів пересічні громадяни виживають завдяки диверсифікації власних соціальних ролей, тобто поширенню діяльності на нові сфери. Цей процес в Україні має свою специфіку, в ньому можна виокремити три напрями: 1) перш за все – отримання додаткового заробітку пов'язане з утягуванням у стихійну комерційну діяльність; 2) в умовах ірраціональної економіки значна частина населення виживає за рахунок самозабезпечення з садових та присадибних ділянок; 3) посадові особи частіше всього поліпшують своє матеріальне становище за рахунок встановлення ненормативних індивідуальних зв'язків з тими, хто за даних умов від них залежить, тобто мова йдеться про те, що на рівні побутової свідомості зветься «хабар». Прикро, але в умовах віртуальних зарплат викладачі досить часто використовують саме третій напрям диверсифікації. Так, за даними соціологічних опитувань мас-медіа, вищі учбові заклади посіли третє місце за ступенем корумпованості після державтоінспекції та лікувальних закладів. Хабар як злаякісна пухлина роз'їдає наше суспільство, а через вищу школу він пускає метастази в майбуття. Цікаво, що проблему хабарів студенти досить часто піднімають на семінарських заняттях і при цьому виявляють досить широкий спектр поглядів, до діаметрально протилежних. Деякі виправдовують це явище, аргументуючи, що інакше викладачам не можна вижити, коли невиплата зароблених чесною працею грошей стала системою, а в умовах інфляції замість індексації практикою стало скорочення зарплат. Але є й студенти, що вважають хабар дуже важким злочином, за який карою має бути страта. Тут всім є над чим міркувати.

Третя проблема, яка супроводжує поширення ринкових відносин полягає в тому, що зараз до аудиторій не потрапляють тисячі більш здібних до науки молодих людей, ніж частина присутніх, хто просто має фінансову змогу вчитися. Проблема ця теж складна і багатопланова. Тут і падіння престижу вищої освіти, бо багатьох науковців, лікарів, вчителів та інженерів диплом не захистив від соціально-економічних катаклізмів, вони втратили роботу за фахом і виживають за рахунок комерційної діяльності, а базар у нас ще не став ринком і спеціальної підготовки не потребує. Тут і надмірна вартість освіти, навіть бюджетної. В країні, де дві третини населення живуть поза межою малозабезпеченості, освіта дитини не по кишені пересічній родині.

Цивілізовані країни шукають шляхи, як зарадити неспроможності талановитої молоді заплатити за освіту. В Єльському університеті, наприклад, здійснюється щось на кшталт американської системи пенсійного забезпечення, лише з механізмом, який діє у зворотній послідовності: гроші спочатку надаються у вигляді позички, а вже потім повертаються. Однак віддається не якась фіксована сума, а певна частка прибутків. Якщо впродовж життя колишній студент матиме високі прибутки, то сума, яку він поверне перевищить позичену – проте виплата не буде для нього важким тягарем, а університет матиме прибуток. До речі, це ще й стимул для викладачів – давати таку освіту, яка може стати одним із чинників життєвого успіху випускника [2, с.95].

В наших умовах така система має чисто теоретичний інтерес, бо її впровадження потребує зовсім іншого рівня менталітету, а головне – стабільності в економіці. Нам треба розвивати й зберігати те, що маємо. Треба забезпечити, щоб безплатна освіта дійсно лишилась безплатною, тобто щоб держава фінансувала її належним чином і щоб хабар її не псував.

Суспільство має дбати про свою молодь. Це добре розуміли мудрі правителі ще в стародавні часи. Коли Антипатр захопив Спарту, йому для вирішення деяких суперечних пи-

тань потрібні були заручники. Він вимагав 50 дітей, але спартанці привели 100 поважних осіб, а здивованому Антипатрові пояснили, що ці достойні мужі вже реалізували себе, проявили, на що вони здатні. Кожна ж дитина, юнак чи дівчина - це таємниця.

Задля ліпшого майбутнього треба, щоб талановита молодь поповнювала лави студентства. Треба виховувати своїх Ейнштейнів та Менделєєвих, Патонів та Корольових. Конче потрібні нам зараз свої Кейнси та Рузвельти. Вони мають зробити так, щоб Україна не тільки хронологічно увійшла у III тисячоліття, але й підняла науку, економіку, політику й культуру до належного рівня. Вже годі дивувати весь світ «українським чудом», коли центральноєвропейська країна, що понад тисячу років тому була колыскою цивілізації, яка й зараз має досить природних та людських ресурсів - але посідає 95 місце з індексу людського розвитку серед 175 країн-членів ООН [3]. Це ганьба. І одним з ланцюгів, де можна розірвати зачароване коло проблем має стати саме вища школа, але модернізована вища школа.

Науково-концептуальні основи модернізації вищої освіти тільки визначаються. Саме цим проблемам було присвячено наукову конференцію, що відбулася у ДонДУ 13-14 листопада 1998 року. На ній розглядалися різні аспекти й напрями, але суть модернізації можна визначити як процес переходу від традиційної до раціональної моделі, де з'ясовано – що треба викладати і як треба викладати.

В умовах крайньої інтенсивності всіх форм соціальної мобільності студентів треба «озброїти» розумінням тих процесів, що відбуваються у суспільстві. Отже, суспільствознавчі науки набувають більшої ваги. Такі науки, як філософія, психологія, політологія мають розвивати когнітивні та адаптаційні можливості особистості, що, в свою чергу, позбавить студентів від численних комплексів. Теоретичні знання про види диверсифікації у сучасному суспільстві допоможуть скоріше пройти соціальну конверсію. Знання з психології сприятимуть отриманню немаловажного соціального капіталу особистих зв'язків, які безперечно необхідні в умовах ринку.

За самими оптимістичними прогнозами, ще двадцять років відділяють нас від цивілізованого суспільства. Економічну та політичну стабільність у розвинених країнах забезпечує середній клас – самий масовий прошарок суспільства, якому притаманно підтримання високого рівня життя ціною повсякденної напруженої праці. Сьогоднішні студенти - це потенційні представники саме цього класу, але жити їм доведеться в умовах маргінальності, стрибкоподібного отримання нових соціальних статусів. Треба, щоб студенти були готові до цього, знали і вміли використовувати моделі поведінки, що сприятимуть успіху.

Важливим чинником, здатним сприяти модернізації, повинна стати здорова конкуренція серед викладачів. Платною освітою ринок сказав «а», конкуренцією він має сказати «б». Тоді викладач, який володіє недостатнім інтелектуальним капіталом, який не вміє або ж не бажає передавати свої надбання студентам, опиниться в аутсайдерах. І стане перед вибором – поліпшити свою «якість», або ж займатися чимось іншим.

В цивілізованих країнах у студентів є вибір, які курси відвідувати, з якими викладачами спілкуватися. Штучно перенести цю систему здорової конкуренції на вітчизняний ґрунт неможливо, бо це потребує певного рівня ментальності студентства. Але деякі елементи впроваджувати потрібно, наприклад, спецкурси мають бути альтернативними, щоб поступово привчати студентів до можливості вибору. Моральний стимул викладачам при цьому треба підсилювати системою матеріальних заохочень.

В концепції модернізації взагалі відрізняють, як правило, два типи: 1) оригінальна, або спонтанна модернізація, коли перехід до раціональних структур є результатом еволюції внутрішніх процесів, тобто це – шлях спроб та помилок; 2) вторинна,

або відображена модель, коли держави, що за тими чи іншими причинами відстали у своєму розвитку, намагаються здогнати передові країни по рівню та якості життя за рахунок широкого використання досвіду цих країн [4]. Отже, при модернізації нашої освіти ми повинні вивчати досвід цивілізованих країн, але його не можна сліпо переносити на національний ґрунт, скоріше це мають бути соціокультурні контакти з урахуванням власного досвіду.

В історії людства можна знайти чимало прикладів, коли у складних умовах держави робили ставку на освіту та науку і ця ставка виявлялась безпрограшною. Порівняно нещодавній приклад – післявоєнна Японія. В цьому плані нагальне питання для України – припинити «відплив мозку». В держави нема коштів, щоб закупати передові технології, але є значний науковий потенціал, «конвертованість» якого підтверджує попит на наших науковців в різних дослідницьких центрах. Оскільки держава не фінансує науку належним чином, не створено умов і для цивілізованого продажу інтелектуальної продукції, то єдина можливість для інтелектуальної еліти вижити за таких умов – це продати за кордон самих себе, ще й за демпінговими цінами.

Підводячи рису під вищесказаним, можна зробити висновок, що освіта і наука це такі тонкі сфери людської діяльності, які не можна віддавати цілком на панування ринковим відносинам. Прямі прибутки від освіти й науки важко одержати і врахувати, але коли вони не на певній висоті – все суспільство відразу ж це відчуває.

Отже, проблеми вищої школи можуть бути вирішені тільки на тлі подолання економічної та соціальної кризи. І в той же час саме вища школа може стати одним з ланцюгів, де буде розірвано зачароване коло проблем, що стоять перед Україною.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы высшей школы в условиях распространения рыночных отношений. Рынку нужно дать место – таково веление времени, но он должен знать свое место. Наука и образование относятся к таким сферам человеческой деятельности, которые нельзя целиком отдавать во владения рынка.

SUMMARY

This article is devoted to higher school problems in the point of view of market dissemination. Market has to be, but it has to know its place. Science and education are not those spheres of human activities, where market may rule.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992.
2. Okun A.M. Equality & Efficiency. The Big Tradeoff.- Washington, 1975.
3. Олійник О. Україна в світовому вимірі // Урядовий кур'єр. – 1997. – 19 червня. – С.9.
4. Введение в политологию. Словарь-справочник. Под ред. В.П.Пугачева. – М., 1996.

Надійшла до редакції 28.09.1998 р.

ББК 63.3 (4 УКР) 616-49

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПРАЦІВНИКІВ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ 1937-1938 рр.

В.М.Нікольський

В своїх попередніх публікаціях [1] автор розглянув кількісні показники, що характеризували спрямованість політичних репресій періоду «великої чистки» 1937-1938 рр. в таких великих групах населення Донбасу, як мешканці сільськогосподарських регіонів; зроблено соціолого-демографічний аналіз репресованих українців; встановлено які саме групи представників правлячої партії попали в жорна НКВС, розглянуто політичні репресії щодо окремих професійно-фахових груп населення регіону.

Мета цієї публікації – дослідити, який характер мали політичні репресії в промисловості Донецького басейну, та перш за все – в її півдній галуззі – вугільній.

На початок 30-х років шахти стійко не виконували державні плани. Навіть активна стимуляція трудового ентузіазму у вигляді стаханівського руху не могла покращати стан видобутку вугілля; ситуація в галуззі була критичною.

На загальному тлі зменшення видобутку вугілля, робилися спроби пошуків винуватців. В регіон було направлено спеціальну комісію на чолі з головою Верховного суду УРСР Ф.Шумятським.

27 липня 1937 р. він за №175/с відправив секретарю ЦК КП(б)У С.В.Косіору «Доповідну записку про результати перевірки справ про злочинність в вугільній промисловості Донбасу» [2]. Було вивчено 1126 кримінальних справ, які розглядалися народними судами та 58, розглянутих Донецьким обласним судом за період з 1 січня 1933 р. по 1 травня 1937 р.

В документі наводилися такі дані:

	1933	1934	1935	1936	1937	Загалом
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвами	14	18	27	56	26	141
Інші (економічні наслідки)	104	217	135	152	64	672
Загалом	151	296	241	344	152	1184

Розгляд справ судовими органами мав такі наслідки по фахових та професійних групах засуджених.

	1933	1934	1935	1936	1937	Загалом
Оперативний командний склад	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8		26
Робітники	72	169	95	158	68	577
Загалом	239	451	373	459	223	1745

До так званого командного складу, засуджених за злочини в галуззі відносилися: 45 начальників шахт, 41 головний інженер, 237 начальників дільниць, 87 помічників

начальників дільниць, 490 десятників, 93 механіка, 41 бригадир та 108 інших посадових осіб, загалом – 1142 чол.

Але, в умовах, що склалися в країні – початок «великої чистки», комісією було зроблено непослідовні та нелогічні висновки.

«1)В вугільній промисловості відзначається зростання великих аварій з людськими жертвами.

2)Причина – шкідницька діяльність ворогів народу, яку слідство та суд достатньо не розкрили....» [3]

Аналізуючи ситуацію, голова Верховного суду проявив «недолякоглядність», в умовах, що склалися. Тому й пропозиції були достатньо поміркованими: збільшити в області штат спеціальних прокурорів, справи про аварії розглядати лише обласним судом, склад якого доукомплектувати та зміцнити...

Але вже набирала оберти загальнодержавна кампанія «великої чистки», тому ініціатива перейшла до органів НКВС.

В цій галуззі, що була провідною в регіоні, політичні репресії періоду «великої чистки» (1937-1938 рр.) мали такі показники.

Загалом було репресовано **2985** працівників шахт та підсобних підприємств регіону. З цієї кількості засуджено до розстрілу **1995** чол. (66,9% арештованих), отримали різні терміни ув'язнення у виправно-трудових таборах **834** чол. (27,9%), заключили в тюрми загалом **32** чол. (1%), було вислано **7** німців, що не мали громадянства СРСР (0,2%), виправдано судами – **3** чол. (0,1%) та в процесі попереднього слідства місцевими органами НКВС було звільнено **115** чол. (3,8%).

Проведені підрахунки та аналіз отриманих даних дозволяють прояснити картину стосовно використання «вищого заходу соціального захисту – розстрілу»(ВЗСЗ) у відношенні окремих професійно-фахових груп та посад працівників шахт.

В **1937 р.** було засуджено до ВЗСЗ **779** шахтних працівників. В тому числі: завідувачів шахт – **12**, головних інженерів – **6**, головних механіків – **3**, начальників підземних дільниць – **22**, підземних інженерно-технічних працівників – **65**, інженерно-технічних працівників поверхні – **27**, машиністів врубових машин – **5**, вибійників – **107**, кваліфікованих підземних робітників – **212**, кваліфікованих робітників поверхні – **82**, некваліфікованих підземних робітників чорнороби, вантажники, коногони тощо) – **62**, некваліфікованих робітників поверхні – **106**, службовців – **66**, профспілкових функціонерів – **4**.

В **1938 р.** загальна кількість засуджених до розстрілу працівників шахт збільшилась в **1,6** рази. А саме, становила **1214** осіб. Серед них: **12** завідувачів шахт, **20** головних інженерів, **10** головних механіків, **1** головний маркшейдер, **2** помічники головних інженерів, **6** головних бухгалтерів, **36** начальників дільниць, **120** підземних інженерно-технічних працівників, **27** інженерно-технічних працівників поверхні, **13** машиністів врубових машин, **397** кваліфікованих підземних робітників, **129** кваліфікованих робітників поверхні, **78** некваліфікованих підземних та **113** некваліфікованих робітників поверхні, **79** службовців.

У всьому періоді «великої чистки» було розстріляно **1476** робітників, що становило **74%** всього загалу розстріляних по шахтах. Службовців було **145** (7,3%), інженерно-технічних працівників – **373** (18,7%).

В числі розстріляних робітників кваліфікованих було **1117** (75,7%). А частка підземних становила **87,3%**, або в абсолютних цифрах – **1289** чол.

Таким чином, було знищено найбільш кваліфіковано та професійно підготовлену частину трудівників шахт.

Аналіз національного складу репресованих трудівників шахт показує таку ситуацію.

В 1937-1938 рр. серед репресованих в цій групі були представники 28 національностей. Найбільшу групу становили українці – 1371 репресований (45,9% загалу). Росіян було 690 чол. (23,1%), німців – 366 (12, 3%), поляків – 233 (7,8%), греків – 143 (4,8%), білорусів – 87 (2,9%), латишів – 30 (1%), молдаван та євреїв – по 11 (по 0,4%), литовців – 9 (0,3%), татар та болгар – по 7(0,2%). Також були репресовані по 3 мад'яра та австрійця, по 2 чеха , фінна, румуна, албанця, по – одному мордвин, китаєць, чуваш, швед, італієць, словенець, серб.

Вирок «розстріл» був застосованим щодо 885 українців (44,4% загалу розстріляних), 423 росіян (21,2%), 247 німців (12,4%), 175 поляків (8,8%), 130 греків (6,5%), 60 білорусів (3%), 25 латишів (1,3%), по 8 молдаван та євреїв (по 0,4%), 7 литовців (0,4%), 5 болгар (0,3%), 4 татар (0,2%), по 2 мад'яр, фіннів, австрійців (по 0,1%) та по 1 чол. інших національностей, зазначених вище.

В самих національних групах ВЗСЗ застосовувався по-різному. Пересічно він становив 66,8% від загальної кількості арештованих. Відповідні або близькі до цього були показники в групах українців, росіян, німців, білорусів. Дещо нижчим був цей показник у татар (57,1%), але при незначній загальній кількості репресованих серед них (7 арештованих та 4 розстріли) він не є репрезентативним.

В групах греків та поляків цей показник був значно більшим, ані ж середній. У греків було розстріляно 90,9% арештованих працівників шахт, у поляків – 75,1%.

У німців, порівняно з іншими галуззями народного господарства та фахово-професійними групами, у гірників % розстріляних був значно нижчим, дорівнюючись середньому по галуззі.

Велике значення має з'ясування питання про характер та зміст обвинувачень працівників вугільних шахт.

№ п/п	Обвинувачення	Загалом (чол.)	%
1	КР (АС) агітація	727	24%
2	КР організації	572	19,20%
3	КР діяльність	565	18,90%
4	шкідництво	314	10,50%
5	шпигунство	258	8,60%
6	троцькізм	179	6%
7	укр. націоналізм	110	3,70%
8	німецькі організації	86	2,90%
9	диверсії	73	2,40%
10	грецькі організації	53	1,70%
11	польські організації	24	0,80%
12	саботаж	20	0,70%
13	колишні білогвардійці	4	0,10%
	загалом	2985	100%

Наведені дані свідчать, що навіть в умовах масових репресій, тільки приблизно десята частина жертв звинувачувалася в діях, що могли привести до якихось

негативних наслідків в вугільному виробництві. Основна маса репресованих була звинувачена в загальному руслі державної «чистки».

РЕЗЮМЕ

В статье впервые сделан социолого-демографический анализ различных категорий работников ведущей отрасли промышленности Донецкого региона, незаконно репрессированных в указанный период. Автор показывает реальную направленность политических репрессий.

SUMMARY

Article is devoted to the socio-demographic characterization of the different staff categories of the leading industrial fields of the Donbass region who had been repressed without any juridical grounds and rehabilitated in our times . Author is giving special attention to the national origins and religious affiliations of the repressed persons with specific regard to the extent of the sentences. Article presents the first attempt of such a precise analysis.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нікольський В. Українці Донеччини, репресовані в 1937-1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. – 1995. – №3. – С.37-45; Он же. Военнослужащие Донбасса, репрессированные в 1937-1938 гг.: общая характеристика жертв. – В кн.: Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск второй. – Донецк, 1998. – С.142-147; Він же. – Жертви 1939 року на Донеччині. – В кн.: Новые страницы в истории Донбасса. Статьи. Книга 5. – Донецк, 1997. – С.120-129 та ін.
2. Державний архів громадських організацій України (ЦДАВО).– Ф.1, оп.20, спр.7171, арк. 44–45.
3. Там же, арк. 61.

Надійшла до редакції 02.09.1998 р.